

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbast Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायमुक्तावलीसंवलित्ता ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां
च सनाथीकृता ।

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह-
नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा
टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागरालयमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९३३.

मूल्यं ३ रुप्यकत्रयम् ।

भूमिकेयम्—

श्रीदत्तो विजयते ।

अयि महाशयाः ! विदितमेवैतच्छ्रीमताम् यत्सकलप्राणिसमभि-
 लपितायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तावात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव साधन-
 मायं प्रतिपादयन्ति “आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यः” इत्यादयः सकलप्रमाणमौलिभूताः श्रुतय इति ।
 यद्यपि च दर्शनमनूय निहितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वसंभावनादि-
 सकलपीदोषनिरासकलकं मननमेवाभ्यर्हितवतमम् । मननं चेदं सपरि-
 करैर्हेतुभिरनुमानमेव । तद्येदमनुमानं यथा चिरन्तनैः कणादगीतमा-
 रिभिर्महर्षिभिर्नञ्चैव गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिः कुशाग्रपिपणैर्बुद्ध्या-
 वितं नैवमन्यैः केचिदपि तत्रकारैरित्यत्रान्तरङ्गमेव विदुषां प्रमाण-
 मिति न तदुपन्यासे प्रयोजनं किंचिदपि । अथमेव हि न्यायशास्त्र-
 स्वास्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषो यत्तत्तल्लु सर्वविचारमूलभूतस्यानुमा-
 नयायात्म्यस्य प्रकाशकत्वं नाग । नहि तादृशमिह जगति किमपि
 एषं नाम यदुवाचिगतन्यायशास्त्रार्थवाचात्म्यः स्वरीययैव प्रज्ञया
 समालोचयितुं न शक्नुयात् । अतएवोक्तम्—“काणादं पानि-
 नीयं च सर्वशास्त्रोपकारक”मित्यनुभवसिद्धार्थोपकं वचनं केचित् ।
 तत्र पानिनीये शास्त्रं पदज्ञानद्वारा यथा सर्वशास्त्रप्रविविधमुपकरोति
 तथा काणादपदेन विवक्षितं न्यायशास्त्रमपि पदार्थवाक्यार्थातुमानव-
 चनप्रयोजनद्वारा तदुपकरोतीति । तत्राप्यभ्यर्हितवत् न्यायशास्त्रस्य
 श्रोतव्यं तद्वचनकृतादवदस्य प्रथमं प्रवेशः । तद्येदं सर्वशास्त्रोपकारकं
 न्यायशास्त्रमनेन भूतवदविचारप्रतिपादकप्रत्ययसंकुलं महासागराय-

माणमालोक्य तत्र प्रविविक्षुणां स्थूलबुद्धीनां प्रवेशाय न्यायवै-
 शेषिकशास्त्रपदार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवेशयोग्यतापादकबुद्धिसौक्ष्म्य-
 तामापातुं राजीवतत्सदृशास्मदिवशंवदः श्रीमान् विश्वनाथन्याय-
 पञ्चाननभट्टाचार्यः संक्षेपतोऽनेकार्थाभिधायिनी भाषापरिच्छेदाप-
 रमिधानां कारिकावलीं प्रणिनाय । अस्याश्च बह्वयसूचकात्पद-
 युततया सूत्ररूपतामनन्वसाधारणतां चाकलय्य तत एव स्वाभिमत-
 सकलार्थप्रकाशनाय तद्भाष्यकल्पां मुक्तावलीभिधानां तट्टीकामपि
 स्वयमेव निर्माय कारिकावल्याख्यसूत्रसहितां तां मुक्तावली
 ‘‘यत्करोषी’’त्यादिभागवद्गीतावचनानुसारेण विष्णोर्वक्षसि समर्प्य
 शुभाशुभफलं कर्मबन्धं विमुच्य च स कृतकृत्यो बभूव । मुक्तावली
 चेयं तत्त्वचिन्तामण्यादृतया नवीनया विचारनीत्या पदार्थान्प्रतिपा-
 दयन्ती व्याख्यानमन्तरेण नैव मन्दमतीनामन्तेवासिनां तादृगुप-
 कारावेति विचार्य भारद्वाजकुलान्जुविपूर्णचन्द्रो बालकृष्णभट्टात्मजः
 श्रीमान् महादेवभट्टस्तां व्याख्यातुमारेभे । परंतु ज्ञानेन सा
 संपूर्णतया व्याख्याता । किंतु शब्दखण्डान्तमेवेति तावत्पर्यन्तमेवो-
 पलब्धया रामरुद्रा वाराणसां प्रचलितया तादृश्या किंचदन्त्या
 चावगम्यते । मनोनिरूपणमारभ्याऽऽसमाप्तिं पुनरस्या व्याख्यानं
 महादेवभट्टात्मजो दिनकरभट्ट एव स्वपित्राज्ञानुसारेण चकारेति
 ‘‘भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरण एष
 पितृप्रदिष्टः । सद्यस्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाश-
 पदवीं सुविधां मुदेऽस्तु’’ इति प्रथान्ते परिदृश्यमानश्लोकात्
 ‘‘इति श्रीमहादेवभट्टतनूजदिनकरभट्टविरचिते’’ इतिवाक्याचाव-
 गम्यते । अतो ‘‘दिनकरभट्टो दिनकरीं प्रणिनाय । अस्य पिता
 बालकृष्णभट्ट’’ इति केषांचिद्वाक्यमाद्यन्तश्लोकानालोचनमूलक-
 भ्रान्तिजन्यमेवेति प्रतिभाति । अस्याश्च मुक्तावलीप्रकाशापराभि-
 धानाया द्दिनकर्या अतिगूढार्थायाः काठिन्यमवलोक्य महापण्डितेन
 रामरुद्रभट्टेन रामरुद्रीति खनयामाङ्किता व्याख्या निरमायि । सा चेयं
 कारिकावली मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्रीसहिता पूर्वं निर्णयसागर-

यश्चालये मुद्रिताऽपि शब्दखण्डीयरामकद्वीरहिता शोधकाद्यनवधाना-
दिनाऽशुद्धिवहुला विद्यार्थिनामध्ययनाय नाहं बभूवेति तामिमां
शुद्धिं परिजिहीर्षुभिः शुद्धपुस्तकनिर्माणे दद्वपरिकरैः सकलमुद्रायश्चा-
दर्शभूतनिर्णयसागरयश्चालयाधिपतिभिर्वेदशास्त्रसंपन्नानां स्वकीयप्र-
धानपण्डितानां पणशीकरोपाहवासुदेवशास्त्रिणामनुमत्या शुद्धपुस्तक-
निर्माणरूपेऽस्मिन्कार्ये नियुक्तोऽहम् । मया च वालमनोरमामुद्राक्षर-
शालायां मुद्रितमेकं चौखम्बासंस्कृतसीरीजयन्त्रे मुद्रितमपरं चेति
पुस्तकद्वयं संगृह्य यावदुद्धिषलोदयं च सावधानतया समालोच्य
शब्दखण्डीयरामकद्वी चात्र निवेद्य प्रमादिटीकातः काश्चनात्या-
वद्वकीभूताष्टिपणिकाश्चात्र संयोज्यानुपयुक्ता भ्रामिकाश्च पूर्व-
पुस्तकस्यास्ता निष्कास्य महता परिश्रमेण यथेदं पुस्तकं शुद्धं विद्यार्थि-
नामुपयोगि च स्यात्तया प्रयतितम् । एवं कृतेऽप्यत्र मेऽनवधानतः
सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा मन्मतिमान्ताद्वा यदि किञ्चिदशुद्धम-
वशिष्टं समुपलभ्येत तदा तत्क्षन्तुमर्हन्त्येव गुणैकपक्षपातिनः
मुधिय इति शिवम् ।

भवदीयः

महामहोपाध्यायन्यायाचार्य—

श्रीमद्वामाचरणभट्टाचार्यचरणान्तेवासी—

जेरेकूलसन्धजनुर्नारायणब्रह्मः

आत्मारामशर्मा ।

विषयानुक्रमिका.

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
१ प्रत्यक्षखण्डम् १-२८३		कालनिरूपणम् १९५	
मङ्गलवादः १		दिङ्निरूपणम् २०३	
उद्देशप्रत्ययः ४०		आत्मनिरूपणम् २०४	
मीमांसकमतेः शक्तिसादृश्यपूर्वपक्षः ४८		प्रासङ्गिकपुद्गलनिरूपणम् ... २३२	
शक्तिखण्डनम् ५२		अनुभूतिविभागनिरूपणम् ... २३३	
सादृश्यखण्डनम् ५५		प्रत्यक्षनिरूपणम् २४०	
द्रव्यविभागः ६१		अलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणम् ... २४९	
तत्त्वोपपत्त्यपूर्वपक्षः ६७		२ अनुमानखण्डम् २८४-३५०	
तत्त्वखण्डनम् ६९		अनुमितिरूपणम् २८४	
गुणविभागः ७२		परामर्शनिरूपणम् २८७	
कर्मविभागः ७३		पूर्वपक्षव्याप्तिनिरूपणम् ... २९५	
सामान्यनिरूपणम् ७४		पिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणम् ... २९७	
विशेषपदार्थनिरूपणम् ८०		पञ्चतानिरूपणम् ३०८	
समवायनिरूपणम् ८५		हेत्वाभासनिरूपणम् ३१८	
अनाद्यविभागः ९१		३ उपमानखण्डम् ३५१-३५५	
साधर्म्यनिरूपणम् १०१		उपमितिस्युपादानम् ३५१	
कारणत्वनिरूपणम् १०७		४ शब्दखण्डम् ३५६-४३०	
अभ्युपगमिद्विनिरूपणम् ... ११७		शक्तिविचारः ३५६	
वैधर्म्यनिरूपणम् १२९		लक्षणाविरूपणम् ३६६	
द्रव्येऽपुनरित्यादिप्रत्यक्षपुनरित्याना		भाषितनिरूपणम् ४०९	
परिगणनम् १४०		शोभ्यतानिरूपणम् ४१९	
सृष्टिवीचिनिरूपणम् १४२		आकाङ्क्षातत्पर्यनिरूपणम् ... ४२२	
जलनिरूपणम् १६४		५ स्मृतिनिरूपणम् ४३१-४३२	
तेजोनिरूपणम् १७३		६ मनोनिरूपणम् ४३३-४३४	
वायुनिरूपणम् १८३		७ गुणनिरूपणम् ४३५-४३९	
आकाशनिरूपणम् १८९		मूर्तवृत्तित्वादिसिद्धिनिरूपणम् ... ४३७	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
रूपनिरूपणम्	४३९	अनुमानविभाग	४९८
रसनिरूपणम्	४४५	व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणम्	५०१
गन्धनिरूपणम्	४४९	अर्थपर्यायीनामतिरिक्तप्रमाणता-	
स्पर्शननिरूपणम्	४४९	निरासः	५०१
संख्याननिरूपणम्	४५०	सुखनिरूपणम्	५०२
परिमाणनिरूपणम्	४६६	दुःखनिरूपणम्	५०२
पृथक्त्वनिरूपणम्	४६८	इच्छानिरूपणम्	५०३
संयोगनिरूपणम्	४७०	द्वेषनिरूपणम्	५०६
विभागनिरूपणम्	४७१	प्रयत्ननिरूपणम्	५०६
परत्वापरत्वनिरूपणम्	४७४	शुद्धनिरूपणम्	५२७
बुद्धिनिरूपणम्	४७५	द्रव्यनिरूपणम्	५२७
प्रामाण्यविचारनिरूपणम्	४८०	स्नेहनिरूपणम्	५२९
व्याप्तिप्रहोषादनिरूपणम्	४९२	संस्कारनिरूपणम्	५२९
व्याधिविचारः	४९४	धर्माधर्मनिरूपणम्	५३१
वैशेषिकमतखण्डनम्	४९६	शब्दनिरूपणम्	५३४

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संवलिता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतनासुकिः ।

भयो भवतु भव्याय लीलाताण्डनपण्डितः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितर श्रीबालकृष्णामिधं

भारद्वाजकुलान्मुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्मान्बुजात् ।

ज्ञात्वाऽद्येपमत मितेन यवसा सिद्धान्तमुक्तावली-

गूढार्थास्तनुते यथामति महादेवः परेषा कृते ॥ १ ॥

तत्र चावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विद्यनाथपञ्चाननो
निर्भिन्नपरिसमाप्तये कृतस्त्वेश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं
कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै लिखन्पन कुर्यन्नीश्वर प्रार्थयते—चूडामणी-

रामरुद्री ।

तावत्स तर्जस्वरुद्रीकृताननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्वरणे प्रणम्य ।

श्रीरामश्चमुकृती वृतिना हिताय व्यलावद्याकिमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥

जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपात्तातात्पुन परमदेवतमन्यदन ।

तस्मादिमा कृतिमिहाय तरङ्गिणीत्वात्पादाय तच्चरणयो परिहरयामि ॥ २ ॥

तरङ्गिणीय सप्तधेरुक्तिवाचा मुदे बुधाया तरसा रिदे च ।

भूवात्मदान निखिलाण्डमाण्डकीर्तिप्रभात्रतविभूयितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली व्याख्या त्रिदीर्घमहादेव प्रारम्भितप्रन्यत्रिप्रविधाताय वृत्त
चातनमरुद्वाररूप मङ्गल शिष्यशिक्षायमादौ निबध्नाति लक्ष्मीति । गूढार्थास्तनुते
विस्तारप्रतिपत्त्यर्थं । शर्घ्यस्य विल्लाहो नाम नानाउत्तमवन्त्र । अत्राप्युक्त
प्रवृत्ते स्वविषयकज्ञानैवतममेवेति भाव । तत्र तापदिति निपाद्यो वास्तव्याद्वारे ।
शिष्या अप्येव कुर्युरिति । अत्रेतिशब्दस्य उक्ताधारकानिप्रायाऽय ।

१ भूतलज्ञाने चि . २ भवति जगदत्ता ३ तत्राच गूढार्थविषयकज्ञान-
जनकस्याप्राप्त्यानिवर्ध .

दिनशी ।

कृतेति । लीलेति । इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरास्तत्यदोषः । परतुतस्तु रिपोः किमिति गृहामगीकरणं किमर्थं वा धातुपेपंडपी-
करणमित्याहङ्गायां निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिवि-
शेषगानुष्ठी विवक्षितान्वयबोधोपाभावाभावायमत्र दोषः । उत्पाप्याका-
रामरुपी ।

इतिशब्दस्याव्ययतया तृतीयाश्रयत्वेन शिष्या अध्येतुं कुपुंरित्याधारकाभिप्रायेने-
त्यर्थं पर्यवसित । एतेन शिष्या अध्येतुं कुपुंरित्याधारकशब्देनेत्याद्यन्तर्गतानां
शिष्यशिष्यानात्मकत्वात् कुपुंरिति शिष्यशिष्याये इति प्रत्यागच्छति- नृक्षेत्रं चेत्येन
ज्ञानमेव शिष्याद्यन्तर्गतत्वादिमि निरगम्य । समाप्तपुनरास्तत्येति । शिष्या-
न्यवेन शान्ताकाहुत्वात् विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तर्गतत्वार्थं पुनरनुगुणार्थं
समाप्तपुनरास्तत्वं काव्यदोषः । प्रकृतेः हि 'गृहामगीकृतपिपुंरुप्रीहृताशुति ।
अथो भवन्तु मन्वाय लीलातण्डवगणित' इत्यत्र भवो मन्वाय भवविशेषता-
वतान्वयबोधेनेव भाष्यदस्य शान्ताकाहुतया उत्तरत्र निरुमान 'लीलातण्डव-
गणित' इति विशेष्यत्वात्तदर्थं च भव पुन कीदृश इत्याकाहुत्वात्तदभावात् भवपदेन
मङ्गलारणस्य वदनकृतया भवति समाप्तपुनरास्तत्य दोष इति भावः । ननु जातिन-
क्षिप्तप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः ।
अव्यया नीलोत्पलमित्यादिषु पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रवृत्ताः । तथाहि
समाप्तविधायकपदस्य याप्रथमान्तपदनिर्दिष्ट तात्पर्यमे पूर्वं निरुततीति नियमः ।
'विशेषण विशेष्येने'ति कर्मधारयविधायकपदस्य विशेष्यवाचकपदस्य प्रथमान्तपद-
निर्दिष्ट पदपूर्वनिपातनियमः । नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकभावाये ।
उत्पलस्य विशेषणत्वविपक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माज्जातिप्रवृत्तिनि-
मित्तकवाटुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यत्रवमङ्गीकरणीयम्, तथाच शिष्य-
शरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः । नच
भव सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अदृष्टेदकतावबन्धेन ज्ञानवत्त्वरोधकत्वस्य-
व्यवधानस्य किंचिदवच्छिन्नत्वेन स्वीकृत्यमक्षयवत्त्वादिति वाच्यम् । स्वाध्याय-
च्छिन्नत्ववबन्धेन तादृशवैकल्यविशिष्टचेतनस्यैव भवपदार्थान्वोपगमान् । स्वाध्याय-
वावच्छिन्नत्व च हेनिष्ठकर्मासाधारणकारणयप्रवत्त्ववबन्धेन स्वाध्यायविशिष्टत्व-
मिति बोध्यम् । नचैकव्यष्टिकवाङ्मत्व न जातिरिति वाच्यम् । कल्पमेदेन शिष्य-
शरीरस्यापि भिन्नत्वात् । नच भवत्वमाजगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव
भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं ननु जातिविशेष इति वाच्यम् । 'योगाद्देवैर्नैयत्वादि-
स्वभिद्युपेयत्वा शीघ्रोपस्थितिकरजन्यमादाय शान्ताकाहुत्वान्वयबोधोपपत्तौ विल-
म्बोपस्थितिकयोगापमादायान्वयबोधानुशादने समाप्तपुनरास्तत्यदोषस्यावश्यक-
त्वादित्यत्र आह—यस्तुतस्त्विति । इत्याकाहुतामिति । सत्यामिति
शेषः । निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति । श्रोतृपुनराकाहुकशब्द-
बोधो न भवतीत्यर्थः । विवक्षितान्वयबोधेति । विशेष्यवाचकपदेन

निजनिमित्तकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाजनु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥

दिनकरी ।

ह्यया विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति । लीलया ताण्ड्यं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषय-
त्वात्प्रार्थिता अर्था भवन्त्येवेति सूचितम् । ननु आभूषणरहितस्य
कयं नृत्यं वजाह—चूडामणीकृतेति । अचूडामणिः चूडामणिव-
त्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्यर्थः ।
वलयीकृतेति । अवलयं वलयं संपद्यते इति वलयीकृतः वलयी-
कृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—निजनिमित्तेति । निजेन स्वयं-

रामरुद्री ।

निरुक्तनिराकाङ्क्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुन-
रनुसंधानं समाप्तपुनरास्तत्वमिति समाप्तपुनरास्तत्वलक्षणपदकत्वेन विवक्षितो यो
निराकाङ्क्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुक्तविलम्बेन तादृशवि-
शेषणोच्चारं तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो
भवेतीति सूचितम् । नन्वेवं समाप्तपुनरास्तत्वं कापि दोषो न स्यात् । स्यान्द्बोधभागे
आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीदृश इत्यादि यद्विचिदाका-
ङ्क्षायाः कल्पनीयतया कापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह—उत्थाप्या-
काङ्क्षयेति । अनियताकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्परार्थात्ता निवृत्ता
पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोज-
नभावे वाक्यार्थस्यैवातिद्विप्रसङ्गात् । भवः कीदृश इत्याद्याकाङ्क्षा तु न नियता ।
तथाच नियताकाङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव
समाप्तपुनरास्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदृश इत्याद्युत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणा-
न्तरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरास्तत्वं बोध इति भावः । अचूडामणिरिति ।
'चिः सादभूततद्भावे' इत्यनेन विहितचिप्रत्ययान्तचूडामणिसन्दर्भटितादुक्त-
वाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥ १ ॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा, तस्यै इत्यर्थः । वाक्यार्थस्य
विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनत्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यार्थवैच्छान संभवति
प्रतिशया स्वकारिकावलीम्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यार्थज्ञानरूपेऽसाध-

१ १५४ अरवाणि, २ कौतुकाज कत्ताहाव, ३ नृत्यमिश्रितप्रकारकस्तुति-
विषयत्वादित्यर्थः.

सद्रव्या गुणगुम्फिता मुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलितामात्रप्रकर्षोद्भवा ।

दिनकरी ।

निर्मिता रचिता या कारिकागली ता अति अत्यन्तं संक्षेपः शब्द-
संक्षेपो यामु ताः अतिसंक्षिप्तास्वाट्ठवच्च ताभिरन्तनाना कणादप्र-
भृतीना या उक्तयो वचासि वचःप्रतिपाद्या युक्त्यस्याभिरहं विशदी-
करवाणि प्रकटीकरोमात्यर्थः । ननु लीलायत्यादिप्राचीननिबन्धाध्य-
यनेनैवं कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्क-
तविशदनिबन्धेनेत्यत आह—अतिसंक्षिप्तेति । तथाच लीलाय-
त्यादिप्राचीननिबन्धेषु ग्रन्थनाटुत्येनं यद्वतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिरुच्यते
न चालाना प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणी-
यतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । नन्वित्यवधारणे । तथाच कौतु-
कादेवेत्यर्थः । एतेन स्वस्य ग्रन्थकरणे छेदाभावः सूचितः । स्वस्य
ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह—राजीवेति । राजीवे शिष्ये या
दया कृपा तथा वशजदस्तदधीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्य भवति तस्य
चेद्वातुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्वादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसंन-
न्धाधिकारिणः सूचयन्प्रतिसंश्लिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपा-
दकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्का चेत्तद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रति-
पादकत्वं प्रदर्शनेन परिहरन् “यत्करोपि यद्भासि यद्भुहोपि ददासि
यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण”मिति भगवदुक्तेर्मुक्ता-

रामरुद्री ।

नवस्य प्रपञ्चज्ञानेषु सुप्रवृत्तेन भवत्येव तच्छब्दवगेद्वेति भावः । शब्दसंक्षेप
इति । संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽयसङ्गेयश्च । तत्राथसंक्षेपेण ग्रन्थस्य
सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्वादित्याशङ्का संक्षेपपदस्य
प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वनुपदाद्यतमिति पथग्यातिशयिमतस्य प्रयोजनं प्रकट-
यणाह—नन्वित्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति । स्वस्यैवकृपनामूलकत्वंत्यर्थः ।
एतेन अवधारणेन ॥ २ ॥

१ सत्कर्मणामुक्त्याली । २ निमित्तज्ञानजनकशब्दानुक्त्याली ।
३ प्रदर्शनप्रयोजनपरिहारार्थः ।

विण्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेर्षा चिरम् ॥ ३ ॥

दिनकरी ।

पत्नीसमं स्वकीयग्रन्थं भगवति चार्पयन् स्वकीयैर्नुवृत्तये ग्रन्थस्य
स्वस्य च नाम निगधाति—सद्रव्येति । द्रव्यैः सहिता युक्ता
प्रतिपादकतया, गुणैरपि गुम्फिता युक्ता । सत्तामुत्क्षेपगादीना पथानां
दर्शनां ज्ञापिका बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं, विशेषः, नित्यः
नमदायलैर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमित्यनिलितानि
यस्यां सा, नित्यमित्यं नित्यसंयन्धः । अमानप्रकर्षः प्रागभावादिभे-
देन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका । एषा बुद्धिस्था । सिद्धान्ता-
एव मुक्तावली आबली पट्टिः विण्णोर्नारायणस्य वक्षसि पक्षस्थले,
विन्यस्ता विशेषतोर्पिता, सुकृतिनां पण्डिताना मनसः मुदं संतोषं
चिर बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । ननु युक्तीनामत्रास-
त्वात्कथं विदुषा सतोपलगाद्—सद्युक्तिरिति । सत्याः युक्तयो
यस्या सा तथा । मुक्तावलीसादृश्यं ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थपक्षया,
यथाहि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया दृश्यवती द्रव्यसाध्येति
यानत् । नानाविधद्रव्यपट्टिता वा । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्मिता ।
सुकृतिना पुण्यवता यानि सन्ति समीचीनानि मगधद्वजनादिरू-
पाणि कर्माणि तेषां बोधिका । सत्सामान्य समीचीना जातिः विशेषो
महत्तन्निर्मलत्वादित्याभ्या नित्यमनन्तरं मिलिता संयुक्ता । अभावे
तेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षणोज्ज्वला अर्थप्रकाशिकेति यानत् ।
यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं ग्रन्थोऽपीति ।

रामरुद्री ।

सत् जातिरूपमिति । सामान्यमनुक्तपदार्थानां, तच्च कचिदुपाधिरस्य कचि-
ज्जातिरस्य, प्रकृतग्रन्थं जातिरूपमात्रान्यस्यैव निरूपणमित्येव जातिरूपसामान्यसा-
माय सत्सामान्योक्तमिति भावः । ननु सदित्यस्य सत्ताविशिष्टापकत्वेन सत्प-
दस्य जातिरुपायकत्वं सम्पूर्णैव वाच्यम् । सामान्यपदमपि सात्त्विकरूपमापया
जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम् । अन्वया सामान्यं सविशेषकमिति भूलेऽपि

१ पण्डितेन. २ आदिना सकृदनुष्ठानम् ३ इदं स्यान्नाम्ना यान् सामा-
न्यमिति प्रथममिच्छायां ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निगन्नाति-नूतनेति ।

दिनकरी ।

अत्रच मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थ-
प्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया, उक्ताः । पदार्थतत्त्वाव-
धारणं च प्रयोजनं सूचितम् । संयन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ।
पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

प्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च वैयर्थ्यमा-
शङ्क्य फलं दर्शयति—विघ्नविघातायेति । प्रारब्धुमिष्टस्य प्रन्थ-
स्वेति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदम-
नर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथ-
ग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः 'स कीचकैर्मा-
रुतपूर्णरन्ध्रै' रित्यत्र 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्यनन्त्यनिलोद्धता' इति
कोशान्मारुतपूर्णरन्ध्रस्यविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपद-
रामरुद्री ।

जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्तेः सदित्य-
नर्थकं चेत्तत आह—यद्वेति ॥ ३ ॥

विपदमनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण, अन्यथा
तेषां द्योतकत्वपक्षे किञ्चिदर्थावाचकतया उपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वासम्भवेन
विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अतएव समाधानेऽपि विशिष्टवाचकानां पदानां
सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायेन विपद-
संनिहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि सम्यच्छते । अन्यथा विप-
दस्य किञ्चिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासम्भवात् विघातपदस्योक्त्याय-
विपयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूप-
विशेषणवाचकत्वस्याप्यसङ्गततया तेषां कापि विशिष्टवाचकता न स्यादि-
त्यतः पृथगित्युक्तम् । विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । ननु विघ्नविघाताय
कृतं मङ्गलमिति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि
गन्धिव्यादिमूलेन विघ्नध्वंस प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्क्य यद्यपि युज्यते तथापि
नवा समिति प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्तद्ग्रन्थमग्निस्रायान्तरेणावतार-

१ गोपानां वृषूयः शिष्यः तासां दुःशुभानां चौरावाधर्षे. २ विशिष्टवाचकानां
पदानामिति न्यायवैयर्थ्यात्. ३ तन्बोधकचतुर्थीविधित्वादिति भावः .

ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसं-प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं
विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शना-
दिनकरी ।

समाधमाधपरे द्रष्टव्यम् ॥ ननु निष्फलत्वान्मङ्गलाचरणमयुक्तम्,
नच निष्फलत्वमेवासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वहेतुना साधना-
दित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नन्विति । मङ्गलस्य कारणत्वाभावे व्यति-
रेकव्यभिचाररूपहेतुमाह—विनापीति । निर्विघ्नपरिसमाप्तीति ।
विप्रध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः । नच तत्र जगन्मातृरीयमङ्गलकल्पनात्
व्यभिचार इति वाच्यम्, भोगादिनापि नास्तिकात्मनि विप्रवाश-
रामरूपी ।

यदि—ननु निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति । यद्यपि
ज्योतिश्चेमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्व-
व्याप्यं तथापि उत्पदेन वापरफलविशेषशून्यत्वस्य विवक्षितात्वात् वापदिशेषामा-
वस्य च सामान्यामाधम्याप्यत्वात्सोच्छ्रयगतिमिति भावः । नचैवं निष्फलत्व-
सिद्धये वापरफलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयम् । मूले तु मङ्गलं न विप्रध्वंसं प्रति न
वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साम्यत्वे तेन च न यावत्फल-
विशेषशून्यत्वरूपहेतुमिदमिति कथं प्रवृत्तोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफल-
शून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसमतत्वेन तस्य साधनावहेतत्वात् प्राचीननवीनाभ्यां समाप्ति-
विप्रध्वंसयोरेव फलवाप्तीकारेण तदुभयफलशून्यत्वरसाधने यावत्फलविशेषशून्य-
त्वरूपहेतुमिदमप्यदयकवादिति भावः । नचैवमपि प्राचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विप्रध्वंसद्वारेण कारणत्वाप्रीकारात् मङ्गलस्य विप्रध्वंसं प्रत्यक्षकारणे समाप्तिं प्रत्यपि
विप्रध्वंसद्वारा कारणत्वमसम्भवदुपदिष्टमेवेति पुनरुत्तमातिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ
एवेति वाच्यम् । यतो हि विप्रध्वंसद्वारेण समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र
कारणत्वोपगमे विप्रध्वंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मते, न चैवं स्वतः सिद्ध-
विप्रविरहवदा दृढमेत्यादिना विप्रात्यन्ताभाववता दृढतया मङ्गलस्य निष्फलत्वा-
पत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, समवेक्ष्य तत्र विप्रध्वंसरूपद्वाराभावेन मङ्गले
निष्फलत्वसंवाप्तीकरणीयत्वात्, तथाच प्राचीनानामपूर्वद्वारेण मङ्गलस्य समाप्ति-
हेतुता संमतेति न कथिरोह इति भावः । नचैवं विप्रध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमिति
प्राचीनो विमिरोह इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे यति तज्जन्यजनकत्वं,
तथापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विप्रध्वंसस्य
प्रतिबन्धकसंस्पर्शाभावाविषया कारणत्वेन, विप्रध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च
संभवत्वेनेति, मङ्गलस्वार्थद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विप्रध्वंसस्य द्वारतासंभ-

दिनकरी ।

संभवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसदेहेन व्यभिचारसशयसंभवात् । अत्र
कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोऽपि
दोषो बोध्यः । व्यभिचारसंदेहस्य ग्राह्यसशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष
एव प्रतिबन्धकत्वं नत्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान्
मङ्गल समाप्तिफलक समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परि-
शेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकता व्यवस्थापयिष्यन् प्रथ-

शमरज्जी ।

वात् । नचैवमपि अनुरस्य द्वारतामते स्वतन्त्र्यापूर्वसंबन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया
वक्तव्यतया स्वतन्त्र्यविग्रहसंबन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावली
व्याख्यानद्वतामसगतमेवति वाच्यम् । यत्र मङ्गलस्य विग्रहसो वर्तते तत्रानन्त-
रालेषु नानापूर्वव्यक्तानां कल्पने गौरवात् तादृशस्थले स्वतन्त्र्यविग्रहसंबन्धेनैव
मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्त्यभिप्रायकतया तदुक्तिमहते । नचैवमपि
समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वतन्त्र्यविग्रहसंबन्धेन हेतुता क्वचित्स्वतन्त्र्यापूर्व-
संबन्धेनल्लयात्, तथाच पूरकसमाप्तिकारणवनिषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र स्वत-
न्त्र्यापूर्वसंबन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वतन्त्र्यविग्रहसंबन्धेन, यत्र च स्वतन्त्र्यविग्र-
हसंबन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वतन्त्र्यापूर्वसंबन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य संबन्धद्वये
नापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभवदुष्कमिति वाच्यम् । तत्त संबन्धेन
मङ्गलव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकघोटिप्रविष्टतया व्यभिचारमावादिति
हृदयम् । ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्त्य कारणत्वाभावस्य मङ्गले
पूरयक्षिणा साधनान् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वेहेतुना मङ्गले समाप्ति-
कारणत्वानुमानं सिद्धान्तिनामसङ्गतं, समाप्तिकारणत्वाभावसाधके हेतौ हेत्वा-
भासमनुद्वाज्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यत्र सिद्धान्तग्र-
न्थस्य भावमाह—व्यभिचारसंदेहस्येति । मङ्गलवर्षाधिकसमाप्तिमग्निष्टानान-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येति । ग्राह्यसशयरूपतयेति । अनुमितौ
प्राग् द्वि मङ्गले समाप्तिकारणत्वं तत्र समाप्तिमग्निष्टाभावप्रतिषेधोक्तानवच्छेद-
कमङ्गलत्ववत्त्वं, तथान् साध्यसंदेहपूरयकस्य व्यभिचारसंदेहस्य नानुमितौ
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वमिति ।
विशेषदर्शनाभावविक्रिष्टतत्त्वस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताभिप्राये
नोक्तम् । वस्तुतस्तु सशयगानम्या एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वम्, अतएव विशेषदर्श-
नदोषागमकघोटिभासप्रतिबन्धेन सशयगानम्यभासनिश्चय इति मन्तव्यम् । तत्र
तस्येति । अनुमितौ साध्यसशयस्येति । अनुकूलत्वादिति । निश्चयभाव-
रूपपक्षतासाधकत्वादिति भावः । परिशेषानुमानेनेति । तद्विपरिवर्तनाभाव-

१ स्वतन्त्र्यानुगदाने दधे सितृष्टिस्वतन्त्र्यमाशय अत्रिव्याप्ति विशेषानुगदाने
निष्कर्षकत्वात्तदनेतिव्याप्तिः । २ यत्र सङ्गतमित्यनुमिताः ।

दिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासार्था संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्प-
दिनकरी ।

मतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—अविगीतेति । विषयत्वं च हानविषयसुरेऽतिप्रसक्तमतः—आचारेति । आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता तद्विषयत्वं च विधेयतया बोध्यम् । तेन फले न व्यभिचारः तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् । विधेयतया कृतिविषयत्वं चैवाप्रमदनादावप्यस्यतः—शिष्टेति । शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं सत्तु वैदप्रामाण्याभ्युपगन्तव्यं, तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादौ निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः । शिष्टाचारविषयत्वं इयेनयागादावप्यस्यतोऽविगीतेति । अविगीतत्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं, तेन इयेनार्थो प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेऽपि न व्यभिचारः । सिद्धे अनुमिते । तत्र मङ्गले । फलजिज्ञासार्था विशेषतः फलजिज्ञासार्थाम् । ननु कथं तर्हि गङ्गाकानादीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह—संभवतीति । तथाच तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति

रामरुद्री ।

यत्वे सति सामान्यवरवरूपो हेतुः परिशेषानुमानम् । आचारश्चात्रेति । अत्रेति शब्दोत्तरान्वयी, तथाच आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितार्थः । ननु इयेनयागस्यापि सत्त्वपरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमप्रतमेधातस्मिन् हेतुसत्त्वेऽपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वनिशेषणं व्यर्थमित्यादीनां निराकर्तृमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—तेनैत्यादि । प्रवृत्त्युपयुक्तेति । मङ्गलान्तरेण प्रवृत्तिनिर्वाहान्न बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं तच्च इयेने नारत्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः । अनिष्टे बलवत्त्वं च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिलक्षम् । अनिष्टे बलवत्त्वमिष्टोत्पत्त्या बहुविधव्यायाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । यद्यपि बलवत्त्वनादेरपि 'न कुर्यान्निष्कलं कर्म'त्यादिना निषिद्धतया तदनुत्पत्तौ नरकदुष्पलवदनिष्टजनकतयाऽविगीतसाधारण्यस्य सफलकमेवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि पञ्चादिकृतवृत्त्यांचेष्टया व्यभिचारवारकतया शिष्टपदमार्थममेव विधिविधेययोर्नैवाधिकारिकत्वेन तदीयवृत्त्यांचेष्टया निषेधा-

नाया अन्याप्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते ।
इत्थंच यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते,
दिनर्द्धी ।

भावः । ननु तर्हि विश्वजिन्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह—
उपस्थितत्वादिति । आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति
ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्यो-
पस्थितत्वादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते । अनेन च मङ्गलस्य समा-
प्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु सिद्धाचारानुमिता धृतिरिदानीमा-
नुपूर्वाविशेषनिर्णयामावेन तस्या अत्रोपकृतादिति सूचितम् । व्यापक-
त्वघटितकारणताग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति
—इत्थंचेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । तत्रापि,
नास्तिकादिग्रन्थेऽपि । तत्, मङ्गलं । कल्प्यते अनुमीयते, कार्यरूप-
रामट्टी ।

विषयत्वेन बलवदनिश्चयजनकत्वादिति भावः । ननु तर्हीति । अष्टफलकल्पनायाः
अन्याप्यत्वे हील्यर्थः । विश्वजिन्यायादिति । काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजे-
तेति विधि श्रूयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य निश्चयत्वाभावात् प्रत्यक्षपरि-
हारफलस्याप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किञ्चित्फल कल्पनीयं भूतौ फलाश्रयत्वादिति 'स
स्वर्गं सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम् । स विश्वजिता साध्य-
स्वर्गो भवितुमर्हति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति भावः ।
तथाच विश्वजिदामस्य पुत्रादिफलकत्वेऽपुत्राचार्यिना तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफल-
कत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः समवतीति स्वर्ग एव फल-
त्वेन कल्पयितुमुचितो भान्य इति तु न्यायपर्यवसितार्थः । तन्त्यायादत्रापि स्वर्ग एवेष्ट
• कल्प्यतामित्यर्थः । उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—
परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति । समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सकलत्वहेतु-
अनुमान इति तदर्थः । ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरप्यप्यति (किञ्चित्करी व्याप्तिघटका-
भावादीनामप्युपस्थितत्वाविशेषादित्यत आह—ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामना-
विषयत्वेनेति । तथाच तादृशकामनाविषयत्वप्रकारोपस्थितिविषयत्व नान्ये-
षामिति भावः । ग्रन्थादौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्तावच्छ्रया औत्सर्गिकत्वात्तयात्व
बोध्यम् । व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति । यदपि व्यतिरेकव्यभिचारनिवृत्त्ये
यति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वाविध्या समाप्तिरूपसंज्ञेयं मङ्गल-

यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विप्रो
विप्रप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविप्रनिवारणे
दिनकरी ।

समाप्तेति शेषः । ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य
कारणतानुमितौ प्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादिति
भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणत्वात्प्रहविरोधि भवि-
ष्यत्वेत्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति—यत्र चेति । तत्र
कादम्बर्यादौ । बलवत्तरत्वं वैजात्यम् । नन्वेवमपि कादम्बर्यादौ
कृतो न विप्रध्वंस इत्यत आह—प्रचुरस्येति । प्रचुरस्यैव मङ्गलस्ये-
त्यर्थः । बलवत्तरविप्रनिवारणे बलवत्तरादिविप्रनिवारणे । तेन प्रचु-
रविप्रस्यापि संग्रहः । तथाच मङ्गलस्य विप्रसमसंख्याकमङ्गलत्वेन
नाशकतया न तत्र विप्रनाश इति भावः । अत्र च विप्रसमसंख्या-
कमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमङ्गलात् न्यूनसंख्याकविप्रनाशो
न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्तव्यं चाकारोऽनास्थायां बोध्यः । ननु तथापि
कादम्बर्यादौ विप्रध्वंसो भा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गलरूप-
रामरुद्री ।

नुमितिरेव न समष्टिः, यदि तु जन्मान्तरीयगतमङ्गलसंदेहाच्च व्यतिरेकव्यभिचार-
निधनोऽपि तु संदेह एव, स च न कारणवानुमिती प्रतिबन्धक इति समाप्त्या
मङ्गलानुमानं समष्टयेत्युच्यते, तदा ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादिसाध्यव्यभिचारसंदेह-
स्याकिंचित्तरत्येन तद्वद्व्यभिचारोदाहरो विफल एव । तथापि कारणवानु-
मितावपि नास्तिकस्य जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन बाधितविषयकत्वसंदेहाज्जबल-
प्रामाण्यसंदेहः, अग्राग्राह्यसंदेहात्कैवल्यकारणतानिधनो न स्वकार्याय सम
इति तदुदाहरणवद्भय इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्ते कार्यत्वादिज्ञा-
कं समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमित्याशङ्क्य निरस्यति—ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ।
ननु प्रचुरविप्रस्ये यत्किंचिन्मङ्गलेन यत्किंचिद्विप्रध्वंसस्यावश्यकतया सन्नम्य-
विप्रध्वंससंख्येन मङ्गलस्य सरनात्कथमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याशङ्क्य निरस्यति—
तथाचेत्यादिना । विप्रसमसंख्याकेति । तत्संख्येयविप्रेतरावृत्तिमकल-
विप्रवृत्तिर्यां संख्या तत्संख्येयत्वात् तत्संख्येयवद्वेतरावृत्तितादृशरूपकमङ्गलवृत्तिर्यां
संख्या तादृशरूपत्वावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विप्रप्राचुर्येऽपि यत्किंचि-
द्विप्रवृत्तिसंख्यामादाय, मङ्गलस्य न्यूनतायामपि मङ्गलान्यवृत्तिसंख्यामादाय
वा समसंख्यत्वोपपादनसंभवात् । अधिकसंख्याकमङ्गलादिति । एत-

दिनकरी ।

हेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याह—विघ्नध्वंसस्त्विति । तथाच स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसंबन्धेन ^(नक्षत्राणां तात्पर्यम्) मङ्गलमावाप्तुं समाप्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भायनम् । तद्वीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकग्रन्थसमाप्तिं व्यभिचारात् । नच स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुसूतकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्, तथासति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गल-
रामक्री ।

आपाततः । निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यामजातीयतरस्वर्गीयमङ्गलेतरावृत्तिसंख्याबन्धन-
रन्ध्रेण कारणेन अधीकृतस्याकमङ्गलादपि सत्प्रविघ्ननाशसम्भवात् । वस्तुतस्तु
प्रतिबन्धकसुसर्गमावविषया सकलविघ्नाभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससंब-
न्धेन मङ्गलसत्त्वेऽपि मङ्गलेतरावृत्तकारणान्तर्गतयावत्प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वा-
देव नान्वयव्यभिचार इत्यनेन मूलतात्पर्यात् समसंख्याकमङ्गलत्वेन कारणता-
वर्णनमयुक्तमेव । परंतु बलवत्तरत्वरूपवैजात्यरूपनं गौरवप्रस्तुतिनिमित्तमात्रेणैव
मूले द्वितीयपक्षावलम्बनमिति ध्येयम् । नच स्वजनकविघ्नेति । अत्र स्वजनक-
विघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात् समाप्तिं प्रति
स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानु-
सूतकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा द्वैलम्बनेन
कार्यकारणभावप्रत्ययलाभः संप्राप्तद्वय शरीरनिष्ठप्रत्यक्षासत्त्या, तृतीयस्त्वामनिष्ठप्रत्या-
सत्त्या, प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसंबन्धः द्वितीयकरणे कार्यतावच्छेदकसंब-
न्धश्च केवलावच्छेदकतैव स च सुगमत्वाद्ब्रह्मकृता नोक्त इति बोध्यम् । एतेन
कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धस्य चातिशुद्धभूतस्यादरणं प्रयो-
जनाभावाद्ब्रह्मकृतामनुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । अत एवोत्पत्तिपद-
मपि सार्वभौमम् । अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि
समाप्तिरुत्पत्त्या तत्रावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलविरहेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदक-
तासंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तया तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् ।
जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति । नचेष्टपत्तिः, तथा शिष्टानामाचाराननुभवा-
दिति भावः । अत्रैवमवधेयम् । मङ्गलचरणस्य बहुवित्त्यवधारणासप्तत्यविरहेण

कारणत्वं विप्रध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः । नव्या-
दिनकरी ।

करणापत्तेरतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं
प्रति स्तोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबन्धेन मङ्गलहेतुत्वस्य वाच्यतया
नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्धारत्वात् । नच पुत्रकामाधिकरण-
विरोधः सहकार्यन्तरासमवधानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफ-
लस्य सप्तसिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणा-
दिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितयुता ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफल-
समस्त्री ।

प्रत्यक्षमन्तसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे प्रत्यकर्तृत्वसामर्थ्यादिरादशाया-
मेतदुपैष्यसम्भवेन नैयमापत्तिः संभवति । नहि कश्चिद्वाचिरास्यसम्भावनाया
स्वरूपवित्तसाध्य श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति । प्रत्यकरणसामर्थ्यसत्त्वे प्रत्यसमा-
प्तिमुद्दिश्य मन्माचरतो प्रत्यकरणप्रवृत्तिरायस्यकी आवश्यकी च तत्समाप्तिरिति ।
यदि च कदाचिद्विप्रभूयस्त्वादित्या न समाप्तिरपि न तत्र जन्मान्तरीयसमा-
प्तेरहेत्यता, आन्त्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासमवादिति । अतः स्वप्रतियो-
गीति । न चावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव शक्यं किं स्वप्रतियोगि-
चरमवर्णावच्छेदकतापर्वन्तानुपावनेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे
शरीरकिममा शरीरस्यैतद्देहादिनाम तेन च पूर्वसंयोगनाश तत्र तच्छरीरावच्छे-
देन न वर्णनाश किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभायवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकताया
कार्यतावच्छेदकसंबन्धावमप्रीकृतम् । स्तोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति ।
मङ्गलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः अवयवोपचयादिना समाप्ति-
समये मङ्गलावच्छेदकशरीरजायात् । अतो जातीयतापर्वन्तानुपावनात् । जातिश्च
एकभूतवृत्तिपदार्थद्वयावृत्तिवैनि विशेषणीया तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवी-
त्वादिना मङ्गलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेऽपि न क्षतिः । सादृशी च जातिः तत्तत्पु-
ण्यगतजन्मीयभावच्छरीरवृत्तिवैश्वतादिजातिरेवेति नोक्तवति । यद्यपि स्वाव-
च्छेदकजातीयतोऽनुपापि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशनैयर्थ्यं तथापि विप्रध्वंसस्याप्य-
नैवैव संबन्धेन हेतुत्वमिति आभावेनातोत्पत्तिप्रवेशः मङ्गलस्यानेन संबन्धेन हेतुत्वे
विप्रध्वंसस्याप्यनेन संबन्धेन हेतुत्वमिति लामसंभवात् । विप्रध्वंसस्य तु कारणताव-
च्छेदकसंयन्ने उत्पत्तिप्रवेशः व्यावश्याक । अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विप्रध्व-
सपत्त्वापत्तेरिति मन्तव्यम् । यद्वा लुप्तिरुपमङ्गलस्य यीमासवमतो विद्यतया तदव-
च्छेदकत्वं शरीरस्य च संभवति किं तु प्राकट्यस्य तदुत्पत्तेरेवेति यीमासवमतसप्रहा-
येवोत्पत्तिपर्यन्तनिषेधनम् । पुत्रकामाधिकरणेति । पुत्रकामः पुत्रेष्टया यजेतेति

दिनकरी ।

त्वात् । नच स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तर-
क्षणोत्पत्तिकृत्योभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविग्रध्वंसविशिष्टसमाप्ति-
त्वस्य मङ्गलकार्यत्वावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्,

रामरुद्री ।

विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः । स्वावच्छेदकावच्छि-
न्नेति । आस्तिक्यनास्तिक्याभ्यां युगपद्यत्र ग्रन्थसमाप्ति कृता तत्र नास्तिक्यस-
माप्तेरपि आस्तिक्यमङ्गलजन्यविग्रध्वंसान्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकृत्येन तत्पूर्वमु-
क्तसम्बन्धेन कार्यधिकरणे मङ्गलविरहाद्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वनिवेशः । नास्तिक्येनास्तिक्यं व्यभिचारकारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः ।
स्योत्तरत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव । तादृशक्षणोत्पत्तिकृत्यं च नास्ति-
क्यसमाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनेव नास्तिक्यसमाप्तिर्व्यावर्तनीया । तत्राव्य-
वधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणध्वमानधिकरणत्वं तदा आस्तिक्यसमाप्ते-
रप्यसंग्रहः, स्वाधिकरणीभूतमिग्रध्वंसोत्तरव्यधिकरणक्षणध्वसाधिकरणतद्वितीयक्ष-
णध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिशून्ये वाच्यसम्भवात् । यदि च स्वध्वंसाधिकरण-
क्षणध्वंसानधिकरणत्वमसदित्युच्यते, तदापि स्वध्वस्य ध्वसाप्रतिष्ठा तादृशोभयसम्ब-
न्धेन ध्वंसविशिष्टाप्रतिष्ठिरेव । यत्तु स्वाधिकरणतक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधि-
करणत्वमेवाम्यवहितत्वं, तच्च सर्वत्र उत्तरक्षणध्वेन समाप्त्यभ्यवहितपूर्वक्षणध्वसिमा-
हाय समाप्तिशून्ये सुपपादमेव, नास्तिक्यशरीरे व्यभिचारकारणं तु स्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चिन् प्रतपितं तदसम्भवं सत् । आत्मन्युत्पन्नस्य
मिग्रध्वंसस्य ध्वसामावेन तद्वैयभोगायतनजन्मान्तरशरीरावच्छेदेनापि तदा-
त्मनि उत्तरव्यवच्छेदकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिक्यसमाप्तिवारणार्थमवात्, अन्यथा
जन्मान्तराश्रितपुण्यसाधारेण जन्मान्तरशरीरावच्छेदेनाऽमरत्वापरसा तद-
वच्छेदेन भोगजनकत्वा न स्यात् । नच स्वावच्छेदकेत्यस्य स्योत्तरव्यवच्छेदकार्यक-
रवन्नेच्छदीय इति वाच्यम् । तथासति आस्तिक्यसमाप्तेरपि स्योत्तरव्यवच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमात्रेणाधर्मप्रसङ्गान् । नच स्योत्तरव्यवच्छेदकजातीयव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न स्योऽपि दोष इति वाच्यम् । एवमपि निरु-
क्तव्यवधाननिवेशे प्रयोजनमिदं तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धारादिति धर्मसत्यम्, स्योत्तर-
जन्मानुत्तरत्वमेव प्रकृते अभ्यवहितत्वं । जन्म च आद्यशरीरप्राणसंयोगः । शरीरे
सादन्य च मध्यशरीरशरीरध्वंसानधिकरणत्वं । जन्मि च पूर्वोक्तैः मात्त्राऽनो नाप्र-
मिदः । एवञ्च नास्तिक्यसमाप्तेर्विग्रध्वसोत्तरव्यस्योत्तरक्षणोत्पत्तिकृत्येनाव्यवधान-
निवेशाप्रकारमभ्याहृतमेव । नच आस्तिक्यसमाप्तेरपि स्योत्तरपुनरन्तरियजन्मो-
त्तरक्षणोत्पत्तिकृत्यमात्रमदो दुर्कार एवेति वाच्यम् । स्वाध्यवच्छेदकावच्छिन्नप्र-
त्यक्षप्रतियोगिकत्वस्योत्तरव्यवच्छेदकत्वमप्यवहितत्वेन मिग्रध्वंसविशिष्टत्वेन

१ आस्तिक्यव्यभिचारः । २ मङ्गलजन्यविग्रध्वंसः । ३ स जन्म तदवच्छेदकसम्बन्धेना-
स्तिक्येनैवेति तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धारादिति तस्य मिग्रध्वंसविशिष्टत्वम् ।

दिनकरी ।

कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् । अथवा काशी-
मरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं
प्रत्यकृतां संगच्छते । अन्यथा तत्रापि काशीमरणविशिष्टमुक्ति-
प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात् ।
अथ 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति
श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं तच्च
काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्व-
ज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि
तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति प्रत्यकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः
प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं, न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तयो-
पवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च पूर्वोक्त-
रीत्या मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिस्त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन
नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम् । एवमपि भोगादिनाशविघ्नध्वंस-
पूर्वकसमाप्तौ कृतनियतपूर्ववृत्तिताकेन ध्वंसेनैव मङ्गलस्य लीयसमा-
रामरुद्री ।

जन्मनो विशेषणीयत्वात् । चैवमपि काश्चित्प्रत्यक्षमाप्त्यनन्तरं प्रत्यकर्तुमुक्तिता-
दृशसमाप्तेरसमष्ट एव सौत्तरस्य समावाधिकरणजन्यमाप्तिदेरिति वाच्यम् । सौत्तर-
धरमद्यरीतानुतत्त्वसैवाम्यवधानपदार्थत्वेनाङ्गीकरणीयत्वात् । चरमत्वं च स्वस-
जातीयशरीरप्राप्त्यभावाधिकरणत्वं इत्येव समाप्त्युत्तरं मुक्तिस्थलेऽपि सौत्तरधर-
मद्यरीरप्रतिष्ठा नास्त्यग्रहः । उतत्त्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन मङ्गलावरणं
विनैव ग्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेष्वैवास्तिको भूत्वा तदनन्तर-
जातविघ्नं मङ्गलावरणेन नाशयित्वा ग्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ
व्यभिचारवारणायैवेति दिक् ॥ कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह-
अतएवेति । कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाद्गोकारेण काशीमरणा-
न्मुक्तिरित्यत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वे न प्रक्षां संमतिरित्याशयेन घट्टते—अथेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेऽपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न हेतुतासंभवः
अन्यथाविदित्वादिताशयेन समाप्यते—एवमपीति । विघ्नध्वंसस्य कार्य-
त्वावश्यकतयेति । तथा च प्राचीनमते समाप्तौ मिश्रध्वंसे च मङ्गलकार्यत्वं कल्प-
नीयमिति गौरवमिति भावः । निशो ये निवर्ततामिति क्षम्यतेति । सावधार-

स्तु मङ्गलस्य विप्रध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिमादि-
कारणकलापात् । न चैवं स्वतःसिद्धविप्रविरहवता कृतस्य
दिनकरी ।

स्युपपत्तेर्मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव । नच व्यापारेण व्यापा-
रिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधित-
कारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य
स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्यमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा-
सिद्धिः । अतएव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्ध-
त्वात् प्रयोजकत्वपरतया धृतिसमर्थनं सगच्छते । प्रकृते च प्रति-
यन्धकामावस्य कार्यमात्रे हेतुवाया मङ्गलकारणता विनापि ह्युप-
तया मङ्गलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विप्रध्वंसस्य द्वार-
त्यमिच्छतां प्राचां मतेऽपि विप्रध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विप्रो मे-
नियततामिति कामनया मङ्गल्यचरणेन च विप्रध्वंस एव फल-
मिति वदता चिन्तामणिकृतां मतमाह—नव्यास्त्विति । विप्रध्वंस
एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः । फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम् । ननु समाप्ति-
सङ्घातमितीत्यादत्त आह—समाप्तिस्त्विति । बुद्धिज्ञानम्,
प्रतिमा तद्विशेषः स्फूर्त्याख्यः, प्रतिभादीत्यादिना विप्रससर्गाभाव-
परिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्यलेऽप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलं

शमरदी ।

शेष निर्देश, अन्यथा विप्रध्वंसद्वारेण समाप्तेर्मङ्गलफलतया समाप्तिरन्तर्गताधीनवि-
प्रध्वंसकामनाया अपि मङ्गल्यचरणप्रयोजकतया विप्रध्वंसकामनया मङ्गल्यचरणस्य
प्रवृत्तानुपयोगप्रसंगात् । अथवा, ननुमयोर्मङ्गलकार्यत्वे शोरेवेऽपि विप्रध्वंसस्यैव मङ्ग-
ल्यचरणेन विप्रध्वंसकामनया मङ्गलजननुष्ठानाच्च संभवति, यस्य यत्फलत्वं तत्कामनया
तदनुष्ठाननियमादित्याद्यहं निराश्रये—विप्रो मे नियततामित्यादिना ।
ननु विप्रध्वंस एव मङ्गल्यचरणमिति गूणेतिरयुषा फलपदस्य अव्ययकनया मङ्गल-
ध्वंसम्यापि मङ्गलजन्यतया एवकारसंगतेरित्याद्यहं निराश्रयेऽप्यद व्याचष्टे—
फलमिति । आकस्मिकीति । यदिचित्कारणानियम्येव । तत्रैव कारीरि-
यागस्यापि इष्टं फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृत्तिर्ममवादित्याद्य-
हमीदमपराधं परिहृयति—अनयैवेति । अवग्रहो वृत्तिप्रतिबन्धको दुरितविध्वजः ।

मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया
तदाचरणात् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे
तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तन्ना-
दिनकरी ।

शृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति
जनकत्वे-^१ । सतःसिद्धविघ्नविरहवतेति । विघ्नाद्यन्ताभाववते-
त्यर्थः । ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह—विघ्नशङ्कयेति ।
संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः । तदाचरणान्,
मङ्गलाचरणात् । ननु विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह—
तथैवेति । शिष्टाचारादिति । विषयवासंघन्धेन मङ्गल इति शेषः ।
ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं
प्रति मङ्गलस्य कारणता धाविता तथाच धावितार्यबोधकत्वाद्देहस्या-
प्रामाण्यमिति, श्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गीकर्तुमर्ते शङ्कां निरस्यति
—नचेति । तस्य, निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्य । तद्बोधकैति ।
मङ्गलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः । सति विघ्न इति ।
तथाचोपेक्षार्थेऽतस्तत्वे प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्या-
नुवयोपपत्तौ कारणतायाः अबाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदा-
प्रामाण्यमिति भावः । अतएव, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वा-
देव । तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । श्रावश्चित्तस्य पापनाश-
रामरुद्री ।

श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति । विषयः कैषोऽस्मिन्मते धारणीभावना,
केदाचिदपूर्वं, न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं, तथाच मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया
धावितत्वेन शिष्टाचारादुचितायाः विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमानरेदिति श्रुतेर-
प्रामाण्यापत्तिः, न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया एव
प्रलेतव्यत्वादिति भावः । ननु सति विघ्ने तन्नाशसंबन्धे वेदबोधितत्वादिति
मूलमसंगतं स्वर्गकानो गतेतेत्यादिविघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्यादावपि
विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विषयः वाच्यः ननु धृतिविघ्न इत्यपि तद्बोधकरदा-
भावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह—तथाचेति । सति विघ्ने इति मूले मङ्गला-
दिति शेषः । तथाच केवलदण्डाद्वैतालुनतावपि क्षणो षट्कारणमपि वाच्यस्य

१ तद्बोधको मङ्गलकर्मव्यवहारकः. २ मङ्गलकर्म प्रतीतिवैधः. ३ विघ्नध्वंसकामो
मङ्गलमाचरेदिति वेदस्य. ४ सतःसिद्धविघ्नविरहवते. ५ गौण्यापत्तये. ६ विघ्नध्वंस-
संबन्धेत्यादिति भावः.

शसैव वेदयोधितत्वात् । अतएव पापग्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विप्रध्वंसविशेषे कारणम् । विप्रध्वंसविशेषे च विनायकस्तन-
दिवकरी ।

कत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसे कारणं^१ विनायकस्तनपाठादिजन्यविप्रध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मङ्गलत्वेऽपि तदनुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वामा-
यात् । नच पाठकतासंघन्धेन विनायकस्तव एव विप्रनाशकः स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, “सर्वे वित्राः शमं यान्ति”
इत्यादिना तत्पाठस्यापि विप्रनाशकत्वबोधनात् । प्रायश्चित्तजन्यविप्र-
ध्वंसे व्यभिचारात्वेत्यत आह—मङ्गलं चेति । स्वपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः । तथाच मङ्गलस्य स्वसामानाधिकरण्यत्वाव्यथ-
द्विषोत्तरक्षणेत्पत्तिकत्वसंघन्धेन मङ्गलविशिष्टविप्रध्वंसत्व विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । एवं विनायकस्तनपाठादेरुप-
शितसंघन्धेन विनायकस्तवपाठादिविशिष्टविप्रध्वंसत्वं विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु विप्रध्वंस एव यदि मङ्गलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मङ्गले प्रवृत्तिर्न
भ्यादव, समाप्तिसाधनविप्रध्वंससाधनत्वान्मङ्गले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न
रामद्वयी ।

मात्रमात्र सर्वदा दण्डे घटाव्यवहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किंतु दण्डेतर-
भावद्वयकारणमरवे दण्डे घटाव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्याविषयस्तद्व्यवहितेऽपीति
मूलाशयः । शमं यान्तीत्यादिनेति । आदिना गणेशस्तवपाठ इत्यस्य समग्रः ।
स्वपाठस्य विप्रध्वंसकारणतावात्तदवस्थास्य बोधितत्वेपि पाठजन्यविप्रध्वंसे मङ्ग-
लस्य व्यभिचारे दुर्घट एव तृतिरूपमङ्गलस्य पाठकतासंघन्धेन कार्याधिकरणे
तृतेरेत्यत स्पष्टतरे व्यभिचारं दर्शयति—प्रायश्चित्तजन्येति । विशेषपरा-
धनव प्रवृत्त्यह—तथाचेति । तथावादाह—विजातीयेति । प्रवृत्तिर्न
स्यादिति । यदि यस्य फलं मङ्गलं तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्तिरियमादिति भावः ।
प्रवृत्तिर्वाच्याति । तृतिरूपस्य तृतिसाधनोदनसाधने पाठे प्रवृत्तिरियेति

१ मङ्गलानुसृत्य २ स्व मङ्गलम् ३ स्वपाठजन्यविप्रध्वंसकारणत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात्
४ स्वपाठादिरित्यादिनेति ५ व्यभिचारेऽव्यभिचारः ६ सर्वे वित्राः शमं यान्तीति-
७ व्यभिचारव्यभिचार-

पाठादि, कचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रति-
बन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिका-

दिनकरी ।

संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्ति-
साधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—कचिदिति । नन्वेवमनुगमो-
ऽतोनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—प्रतिबन्धकेति । संसर्गाभावस्य
संसर्गाभावेन संसर्गाभावस्य । तथाच विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतु-
त्याज पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः । अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता
ननु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न
स्यादिति बोध्यम् । यत्र च मङ्गलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसा-
भावयति समाप्तेर्दर्शनात् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति ।
इत्थं चेति । दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमङ्गलकल्पने च गौरवा-

रामरुद्री ।

शेषः । व्यभिचारेणेति । व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः । संसर्गाभावत्वेन
संसर्गाभावस्येति । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नमेति पर्यवसितार्थः । इदं च
विषयं संसर्गाभावस्य ध्वंसनादिना कारणत्वेऽपि न व्यभिचारनिवृत्त
इति । यथाशुद्धमूलकवयलोक्तशङ्काया अविराजकत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु
तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यन्निविद्धिप्रसरणे विघ्नप्र-
तियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
संसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोगे हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वात्तद्विघ्नत्वात्, यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता
तदा अपि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकत्र एकप्रागत्वेन कदाचिदपि
स्वस्य कदाप्यसंभवादित्याशङ्कां परिहर्तुमाह—अत्र चेति । तत्तद्विघ्नाभा-
वत्वेनेति । तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन भेदमात्रात् न विघ्न-
सरत्वेपि समाप्त्यापत्तिः । नचैवमपि विघ्नसरत्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्लभा तत्तद्विघ्नव्यतिरेकि-
द्वित्वादिनाऽत्यन्ताभावस्वरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति शङ्क्यम् । तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मा-
नवच्छिन्नतत्तद्विघ्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थेवैवशुद्धयोक्तशेषप्रतीक्षारसं-
भवात्, ध्वंसप्रागभावयोगे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादीकारे तु तत्त-
द्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थेऽपि न सतिरेति मन्तव्यम् ।
विघ्नध्वंससामाययतीति । विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः । अन्यथा
यथाशुक्ते विघ्नध्वंससामाययतीति विघ्नत्यन्ताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे

दिनकरी ।

दाह-स्यतःसिद्धेति । यत्र च मङ्गले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मङ्ग-
लाद्विग्रध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विग्रमभूयस्त्वात्तन्मङ्गलानन्त-
रोत्पन्नाद्विग्रहाद्वेत्यवधेयम् । अथ समाप्तिविग्रध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः
कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्व-
संबन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणतासंबन्धेन
विग्रसंसर्गभावत्वेन हेतुत्वमिति । वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचिता-
मन्यथासिद्धिं प्रकटयति-कचिचेति । विग्रान्यन्ताभाव एवेत्येव-
कारेण विग्रध्वंसस्य संहारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । समाप्तिसा-
धनं । समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः । तथाच तेनैव मङ्गल-
स्थलीयसमाप्तिनिर्वाहे मङ्गलस्य तज्जन्यविग्रध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः ।
ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावान् । ध्वंसस्थलेऽपि
अत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव
लाघवाद्हेतुतास्त्वत आह-प्रतिबन्धकसंसर्गेति । प्रतिबन्धकस-

रामरद्री ।

व्यतिरेकव्यभिचारसंभवेनाऽसंलग्नकतापत्तेः, तथा च यत्र मङ्गलं विनैव
समाप्तिस्तत्र विग्रनाशकमङ्गलासत्त्वेन विग्रध्वंससत्त्वात्, निरुपगतविग्रप्रतियोगिकस्य
कस्यापि संसर्गाभावस्यासत्त्वेन तद्विग्रध्वंससर्गभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्भार
एवेति भावः । ननु यत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिरित्यते तत्र मङ्गलाद्विग्रध्वंस
एव न जात इत्यवदन्मङ्गोदरणीयं अन्यथा तत्तद्विग्रध्वंससर्गभावानां सत्त्वेन
समानिबिरहव्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथाचान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विग्रध्वंस-
फलकत्वं न शक्यते वस्तुमिलाशङ्का निराकृत्यते-यथ चेति । विग्र-
भूयस्यादिति । ननु मङ्गलानन्तरोत्पन्नविग्रहादपि तत्र समाप्त्यभावसंभवेन
मानाविग्रध्वंसिना तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैवाह-
मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-
नुकूलवृत्तिनस्त्वसंबन्धेनेत्यर्थः । नच स्वप्रयोजकत्वसंबन्धेनेत्येव कुतो नोक्तं जी-
वात्मनि स्तानुकूलवृत्तिमत्त्वाद्यभावेऽपि स्वजनकचरमवर्णजनकवृत्तिजनकवरूपस्य
स्वप्रयोजकत्वस्य जीवानि समवादिनि बाध्यम्, निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनक-
तापत्तित्वेन गौरवादिति भावः । कचिचेत्यादि प्रकटयन्तरेण व्याचष्टे-च-
स्तुतस्त्वित्यादिना । समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थेऽहरे कचिदि-

१ अत्र समाप्तिः. २ विग्रान्यन्ताभावेनैव. ३ तथाच मङ्गलस्य विग्रध्वंसस्य च न
कारणत्वमिति भावः. ४ नानिक्त्यन्वे. ५ निरुक्तप्रयोजकत्वस्य. ६ विग्रान्यन्तसंस्था-
कत्ववृत्तरूपकारणभावादिति भावः.

दीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयसङ्कलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धवि-
दिनकरी ।

त्वेपि संवन्धान्तरावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्सं-
सर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य धान्यत्वेन न ध्वंस-
स्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः । दुरित-
ध्वंसः, दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । खतःसिद्धो दुरितकारणाभावप्र-
युक्तः । एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचार-
स्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः । एवं प्रतिबन्धकाभाध-
रामरुद्धी ।

समाप्तमिति तत्तद्विप्रसर्गभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापितव्या सर्वत्रैवाभावा-
न्त्यस्यापि कदाचान् न विप्रसर्गत्वमित्येवम् अथ च तच्चैव कदाचित् सत्त्वादेव
स्वल्पं व्याचष्टे—समाप्त्यर्थमिति । ननु मन्त्रलादिप्रसङ्गेषु पक्षे पक्षप्रा-
गभावाभ्यामल्यन्ताभावस्य विरोधात् विप्राख्यन्ताभावस्यैवासत्त्वेन कथं तेन विप्र-
सर्गस्य अन्यथा सिद्धिरिति आह—ध्वंसप्रागभावेत्यादि । अन्योन्याभावा-
भिप्रायभावत्वेनेति । सर्वत्र विप्राख्यन्ताभावसत्त्वेऽपि न विप्रसर्गभावत्वेन
हेतुता सम्भवति विप्रसर्गभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य यस्य गुरुत्वात् एति
च अधुपर्यंतं गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वान्नोकारात् तथाचाप्येतमेव प्रमाणा-
मपि कारणत्वमिति भावः । तत्तत्संसर्गोति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गोत्यर्थः ।
यादयस्त्वेनेति । तेषाम् प्रतिबन्धकसंसर्गाभावश्चेति सूक्ष्मं प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकसंसर्गावच्छिन्नप्रतिक्रियाकाभावश्चेत्यर्थः इति भावः । मानाभावादिति ।
समवायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति संयोगेन घटाधिकरणे समवायेन
घटो नास्तीति प्रदीप्युपपत्तये हि संयोगसमवायसंबन्धावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोप-
पत्तये अल्यन्ताभावप्रतियोगिताया संबन्धावच्छिन्नत्वमज्ञीक्रियते पक्षे च तादृश-
धुंक्लसम्भवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रागपिकमेवेति भावः । नन्वेव
विप्रसर्गस्य कारणत्वे दुरितत्वस्य स्वतः सिद्धविप्राख्यन्ताभावो वेत्यादिप्रिमप्रस्ता-
संगतिरित्यतो दुरितत्वस्य पदं व्याचष्टे—दुरितध्वंससामग्रीति । अल्यन्ता-
भावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगित्वदशायागल्यन्ताभावसंबन्धावच्छेदानाधिकरण-
संबन्धाद्यल्यन्ताभावे दुरितत्वस्य सामग्रीप्रयुक्तमिति भावः । द्वितीयव्याख्यानादरणे
सत्यमेव बीजं प्रकटयति—एतेनेति । ननु मन्त्रस्य विप्रसर्गफलकत्वे
समाप्तिक्रमतया तत्र प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविप्रसर्गजनकत्वेनैवोपपादनीया ।
विप्रसर्गस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणासम्भवादुक्तिमित्यत्राद्या वा वचित्ते-
त्यादिप्रत्यक्षावतादित्वेन च प्रकृतानुपयोग इत्यतो रूपमान्यदमाह—एव-

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥
 प्रात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसारम-
 हीरुहस्य बीजायेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय
 निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति ।

दिनकरी ।

कूटस्य हेतुत्वेऽतीर्तानागतेप्रागभावस्योयुगपदवस्थानासंभवेनैकदा
 कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या चतुर्त्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
 प्रतिबन्धकामावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंप्रहश्चेति दूषणानि
 निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकाल्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वा-
 दिति । मूले नूतनेत्यादि । नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य
 रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै । एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्र-
 दत्तयायमपि स्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम् । नमस्कार्यस्य
 भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह—मूले गोपेति । गोपानां वधूदयः
 युवत्यः श्रियस्तासां दुकूलानि यस्माणि तेषां चोरायेत्यर्थः । तस्मा
 इति । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । अनेन
 भगवति नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तदयुक्तं भगवति
 मानामावादिताशङ्क्य नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह
 —संसारेति । संसारस्य महीरुह इति पृथीतत्पुरुषभ्रमं

रामस्त्री ।

मिति । ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामशीकुर्मो येनाप्रसिद्धिः
 स्यात् अपि नु तत्तद्विप्रसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—पूर्वो-
 क्तेति । द्वितीयव्याख्याने तद्दोषनिवारणे हेतुमाह—उक्तरीत्येति । प्रतिबन्ध-
 कामावस्येति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रति-
 बन्धकामावत्वेनेत्यर्थः ॥ यत्तदीर्णलसंबन्धात्प्रवृत्तश्चेके यत्पदामावात्कथ तत्त
 दप्रतिरिति द्वादशङ्का प्रवृत्ते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्यकतया ॥ यत्तदापेक्षेति समापत्ते
 —तच्छब्द इति । नमस्कारप्रकारीभूतेति । शौचकर्षणबोधानुवृत्तव्यापारो
 नमःशब्दाय, अपकर्षान्वयवधित्वं वृष्णपदोत्तरवनुध्यर्थ इति भावः । यद्य-

१ संसारमहीरुहकारणवृक्षत्वेन. २ वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतव.

३ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं अजागृतत्व. ४ नमस्कारं नमस्कारार्थपेक्षया अपहृत

इति ज्ञानानुवृत्तव्यापार इत्यर्थः. संव व्यापारः अत्रष्टिद्विरसंयोगादिकृतः..

तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिक्रमपि ।

दिनकरी ।

व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह—भुक्तावल्याम् संसार एवेति ।
 यीजत्वं समवायिकारणत्वं तद्येवरे वाधितमत आह—निमित्तेति ।
 नन्वीश्वरे नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमयुक्तं ईश्वरे मानाभावात्,
 नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात्, नापि
 मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परा-
 त्मव्यावृत्तविज्ञातीयात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे
 तस्याभावात् । नाप्यनुमानं, लिङ्गाभावात् । नच यायाभूमी अनयसि-
 द्यादि क्षुतिरेव प्रमाणं, श्रुतीनामीश्वरोचरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसंवेदे
 श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात् अत आह—एतेनेति । प्रमाण-

रामरुद्री ।

प्यवधित्यस्यापादानत्वरूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव ननु चतुर्थी तथापि क्रियान्वयव-
 धित्यस्यैवापादानत्वरूपतया जान पद्यमीप्रसक्तिः, परंतु निदृक्तापकर्षविधिवि-
 क्षायां 'नमःसखी'त्यादिपूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णाव-
 धिकस्यापकर्षेनोपायकृते मदीयो व्यापार इत्युक्तत्वात्वाच्छब्दबोधः, उच्चारमित्-
 व्यापारस्यैव नमःशब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति 'नारायणं नमस्कृत्य'त्यादावपि
 नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसम-
 येन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मकतया नमःपदार्थपदकापकर्षविधित्वस्यैव द्वितीयया
 बोधनीयत्वात्, तथापि तत्र लक्षण्या नमस्कारानुक्तकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः ।
 नमःपदं तात्पर्यमाहकमतो नमःपदबोधाभावात् चतुर्थी । अपकर्षेणोक्तविधि-
 तापकर्षेणैव प्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारताविष्पिप्तप्रकारतास्या विपक्षत-
 द्वितीयार्थः । अतएव नमःपदस्य सार्यकत्वनिवक्षया 'स्वर्गमुपे नमस्कृत्य मङ्ग-
 लेऽमिततेजसे' इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति भन्तव्यम् । पश्रीतत्पुंसंपञ्च-
 ममिति । सकलप्रपञ्चेतोरिथिरस्य महीरुहवीजत्वमात्रकथनस्यानुवितत्वेन पश्री-
 तत्पुंसस्य भ्रमभूतत्वमिति भावः । समवायिकारणत्वमिति । वृक्षादि-
 समवायिकारण एव वृक्षादेर्वीजन्यवद्वादिति भावः । यद्यपि यीजं इत्यादेर्न
 समवायिकारणं यीजनाशौनृत्तमेव तदवयवैरङ्कुरात्मात् तथापि समवायिका-
 रणत्वमपि समवायिकारणवयवकत्वमेव विवक्षितमतो बाधहतिः । ईश्वरे पूर्वोक्तप्र-
 माणाभावेव न्युपादवलाह-नहीति । लिङ्गाभावादिति । ईश्वरसावकलिङ्गा-
 भावादित्यर्थः । उपमानस्य उचिमान्साधकत्वेन तजिराचरणं न कृतमित्यवधेयम् ।

१ ईश्वरे. २ ईश्वरः बाह्यप्रत्यक्षाविषयः अक्षुतिद्रव्येणादित्यनुमानम्. ३ सदेदवि-
 षयत्वात्.

नच तत्कर्तृत्वमसादादीनां सम्मनतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसि-
द्धिर्भा ।

मनुमानरूपं प्रमाणम् । तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति । नन्वत्र किं
पक्षतावच्छेदकं, न तावत् क्षितित्वं, अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथग्
तदुपादानवैयर्थ्यात् । किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे-
रुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धसाधनम् । अत्रच्छेदकावच्छे-
देन तयावत्, परमाणौ यावत्, अन्यक्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे
परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिसम्भवेऽजन्यक्षितेरभावान्, जन्यत्व-
स्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च ।
नच तदपि संभरति, पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेन्न ।
स्वरूपसमन्धविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वान् । प्रागभाव-
प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन सयोरैक्याभावात् । साध्यं च
सामर्थ्यी ।

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति मूले क्षित्यङ्कुरादीनां पक्षत्व सूचितं तथाच क्षित्यङ्कुरा-
दावनुगत पक्षतावच्छेदकं किमिसाधयते—अन्वयेति । अङ्कुरादेरपीति ।
तथाच क्षितित्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं अङ्कुरस्यापि क्षितित्वेनाङ्कुरादे पृथग्पा-
दानमनर्थकमिति भावः । नन्वत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वज्ञात्ववच्छिन्नपर-
येनाङ्कुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपितु भूमण्डलपरमेव, तथाच भूमण्डलाङ्कुरा-
दीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगत पक्षतावच्छेदकं किमिसाधयतां पृथिवी-
त्वमेव तथेदुर्लभं नाङ्कुरादे पृथग्पादानवैयर्थ्यमत आह—किंचेति । अत्र
च्छेदकावच्छेदेनेति । तथात्वे । साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः । तथाचाव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्ध
साधनमिति भावः । परमते । चार्वाकमत इत्यर्थः । अन्यपदेति ।
तैरप्रत्यक्षत्वेन नित्यवृत्तिजन्यनीकाशुदिति भावः । ननु पक्षतावच्छेदककोटि-
प्रविष्टविशेषणानां सर्वमतं प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमस्य या न नित्यवृत्ति-
बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्यकमित्यत आह—जन्यत्वस्यैवेति । नन्वस्तु
जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं किं नदिउज्जमत आह—नच तदपीति । ऐक्य-
प्रसङ्गादिति । ननु पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः । नच व्याप्तिग्रहदशायामेव
पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेव दोषः
इति वाच्यम् । हेतुः साध्यसामानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य हेतुमान्साध्यशान्ति-

१ क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वेन. २ क्षितिपदोपादानं ३ ननु सिद्धसाधनं को दोष इति
पक्षरशायां साध्यतत्त्ववैयर्थ्याया अत्रत्वेन अनुमितिर्न सादिति भावः .

समरुद्धी ।

लानुमितितो मिश्राकारत्वात् समानाकारकसिद्धेर्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् अव-
च्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरदेश्यत्वे सामानाधिकरण्यामात्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबन्ध-
कत्वात् । यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यादभिन्नं पक्षताव-
च्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेऽपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत ए-
वेति तुर्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकरतवैवानुमितौ तु साध्यीयसंसर्गघटक-
तया भासत इति मेदावेति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकविधेयगौरैक्येनोपनयवाक्या-
च्छाब्दयोधानुपपत्तेरेव दोषत्वात् । नच नवीनमते विधेयांशेऽधिकवागगाहिनः शा-
ब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान्यश्च ह्येवाका-
रकस्योपनयवाक्यस्य शब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राचीनवदाहरणवा-
क्याद्येन व्याप्तिज्ञानादुपनयेनापि तैः प्रतिपादने नवीनवद्वयमिति पक्षे हेतुमत्तामात्रमे-
वोपनयनं बोधनीयम् । तयाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्यश्च ह्येवायं इत्यस्ती-
कारात्तन्मतानुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्यादिति दूषणमभिधानादिति श्येयम् ।
स्वरूपसंबन्धरूपेति । यद्यपि स्वरूपसंबन्धरूपकार्यताव्यप्यङ्गीनां तत्प्रति-
मानपर्यवसप्तत्वेन नानुपपत्तपक्षतावच्छेदकताभेदाप्यन्यतन्मतेनानुगतीकृतानां
पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः । प्रागभावाप्रतियोगित्वेति । नच प्रतियोगि-
त्वस्यापि स्वरूपसंबन्धस्वरूपतया तादात्म्यव्यप्यङ्गीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेतोरै-
क्यपारिहार इति वाच्यम् । अभावविरहात्मत्वं बलुनः प्रतियोगित्वेत्वात्तार्थ-
मन्ताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावावसमर्थात्वेन घटाभावस्य भेदः प्रतियो-
गितामेदावेव सगर्भनीयः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदक्योरैक्यात् । किंच
स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिपटम्भकेष्वेक्येन भेदो दुष्टपदाद्
एवेति तयोर्भेदो न स्यादतो विषयत्वस्यैव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तैरत्वमेवाङ्गी-
करीयं सप्तधापदार्थविभागस्तु तत्त्वज्ञानोपयोविज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरो-
धोऽपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् । यस्तुतस्तु प्रागभावप्रतियोगि-
त्वव्यपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रन्थस्य प्रतियोगिताख्यस्वरूपसंबन्धेन प्रागभावस्य
हेतुत्वादित्येव तात्पर्याच्च कोऽपि दोष इति श्येयम् । यस्तुतस्तु क्षित्यु-
त्पादिकमिति मूलस्य क्षितित्वस्यादुरत्वस्य तद्वद्वत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यं,
एतन् क्षिनि एतर्तुकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येव साध्यसिद्धेरदेश्यत्वे
घटादावव्यतः सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तयोर्त्वे तु परमाणौ बाध
इत्यतोऽङ्गैरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुपादनं, तन्न च सामानाधिकरण्येन साध्यसि-

१ व्याप्तिः. २ तथाशब्दस्य केवलहेतुत्वपरत्वादिति भावः. ३ प्राचीनमतानुसारेण.

४ अङ्गुले यदपीति. ५ समावयेत्तथापीति. ६ उद्देश्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकथनाभावात्. ७ समावयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावात्. ८ सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नपटाभावसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावयोः. ९ सप्त-
पदार्थपेक्षया अतिरिक्तपदार्थत्वम्. १० क्षितित्वावच्छेदेन. ११ सारथ्यसिद्धेरदेश्यत्वे.
१२ अदुरपक्षानुमाने.

रामरुदी ।

देहदेह्यत्वे क्वाप्यङ्कुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वामावेन नाशत सिद्धसाधनं नवा बाधो
नित्याङ्कुरस्याभावादिति भावः । ननु स्थितित्वावच्छेदेनाङ्कुरत्वावच्छेदेन वा
कार्यत्वहेतुना सकर्तृकत्वानुमितिरन्यथैव कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् ।
नच कार्यत्व यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदक न स्यादि-
त्यनुपूर्वतर्कसदृशप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
मानामावेनोक्ततर्कान्वतारात् । न चान्वयव्यतिरेकमेव मानमिति वाच्यम् ।
कुलालकृतिसत्त्वे घटसदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकप्रदात्,
तन्नुवायकृतिकाळे घटोत्पत्त्यापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य
कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
मानामावात् । नच यद्विशेषयोरिति नियम एव मानमिति वाच्यम् । तस्मात्प्र-
योजकत्वात् । नच कार्यसामान्याभावे कुलालादिकुलालभावकूटस्य प्रयोजकत्वे
गौरव, कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथारवे लाघवम् । तच्च कृतित्वस्य कारण-
त्वावच्छेदकत्वमन्तरं न सम्भवति, कारणत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभावस्यैव कार्य-
त्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वान्, तथाच लाघवमूलक एव यद्वि-
शेषयोरित्यादिन्याय इति वाच्यम् । कारणत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव
कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्व प्रतीत्य-
नुरोधेन लक्षणतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः । तथाच लाघवादेश
कारणत्वावच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्व
कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तरापि सुपपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव
एवेत्यभिप्रेत्यादिपदमुपात्तम् । तेन सर्गाद्यकाशीनघटनिष्ठतद्व्यपकित्वावच्छिन्नस्योप-
समर्थात्तद्व्यपकौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात्, कुलालकृतित्वेन घटत्वेन
कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वशङ्काविरहादिति भावः । न चैवमीश्वरस्य
कुलाङ्गवापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसम्बन्धस्य कुलालत्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात् ।
अतएव 'नन कुलालेभ्यः कर्मादेभ्यश्च'त्यादिश्रुतिरपि संगच्छते । यदिच सर्गाद्य-
घटस्य विवादप्रसङ्गात्वेन सर्गाद्यकाशीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरिति मन्यते,
तदास्तु सण्टघट एवाद्विपदार्थः, तत्पूर्वमपि कुलालकृतित्वसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेने-
श्वरसिद्धेरवश्यकत्वादिति युक्तमुपद्रवाम । अयचीमविध्यति धेदमुपरिष्ठेत् ।
ननु सकर्तृकत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् । तच्च न सम्भवति, कर्तृजन्यत्वेऽ-
नन्तकृतित्वव्यक्तीना कारणत्वावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवान्, लाघवेन स्वरूपतः कृति-
त्वन्तरेरेव कारणत्वावच्छेदकत्वादित्याशङ्क्या निराकुरेन्प्राचीनमतनिराकरणपूर्वक

१ शङ्कते २ व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यत्वात् ३ विशेषरूपेण, ४ यद्विशे-
षयोः कार्यकारणभावाभावस्तत्सामान्ययोरपि कार्यकारणभाव इति नियमः ५ तथारवे
प्रयोजकत्वे ६ अनतिप्रसक्तत्वं तदभाववदवस्थितम्, ७ कार्यत्वावच्छिन्न प्रति कृति-
त्वावच्छिन्न कारणमिति कार्यकारणभाव विना ८ सर्गाद्यकाशीनपक्षस्य ९ श्वरस्य
कुलालत्वे श्वापत्तयेव, १० यीभिनिष्ठकृतित्वाद्याङ्कुरित्वन्तदिनक्षत्रीप्रत्ययेनेति भावः
११ अत्रान्तरपक्षः.

दिनकरी ।

न स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति
कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तत्त्वज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्य-
थासिद्धत्वेन सन्नितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात्, दृष्टान्तपक्ष-
साधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्वद्विषयोपादानगोचरेत्यादिसा-
ध्यस्यासंभवात्, कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जन-
कतानपक्षेदकरथाय । किंतु विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छि-
रामरुद्री ।

ज्ञानत्वेन सकर्तृकत्वं निर्वर्तुमारभते-साध्यं चेति । निष्पन्नानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः
सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः । अन्यथा ईश्वरे निष्पन्नानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गावतः
सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वरूपमेव साधनीयं, तथा-
प्येतदनुमानेन निष्पन्नानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणलहेतुकातुमानेन लाघवा-
देकद्वयाभितत्पक्षिदौ तदेव इत्यनोश्वर इति निष्पन्नानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः
सिध्यतीति प्राधान्यमिति । तत्र बाधादिति । कार्यरूपपक्षे बाधादिसर्वः ।
नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेमेव कृतेः कार्यमात्रं
प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण ध्वोपारिण्ये नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्वा
तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह—दृष्टान्तेति । असंभवादिति । दृष्टान्तपक्ष-
कृतिसाम्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकमावदिति भावः । ननु तर्हि सैति
परित्याज्यमेव, यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमाने हेतुत्वम-
वधार्यते तत्त्वज्ञानत्वेनेव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानैवमित्यामद्वयसाधु तयोरप्यन्यथा-
सिद्धत्वं, तथामुपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साम्यत्वाप्राप्त्या
कापि हेतोरित्याह द्वायामाह—कृतित्वापेक्षयेति । सैमतेन सकर्तृकत्वं
निर्वचि-किंतिदिति । विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतीकत्वं तेनेत्यादिना सर्व-
मेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु समिपयकत्वेन कृतेः कारणत्वेनेच्छ-
योर्नान्यथासिद्धिः संभवति तयोरेपि समिपयकत्वेन कारणत्वात्, तेन ॥ तयोरन्य-

१ निर्वचनेच्छार्थानेच्छाविषयारम्भानुकूलकृतित्वावच्छिन्नत्वं बोधः. २ विषयद्वयः
कृतित्व-कार्यमात्रादिव्यनुमानेन. ३ निष्पन्नानेच्छाकृतित्वावच्छिन्नत्वसाधने. ४ तत्र
न्यत्वसंबन्धेन उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनां साम्यत्वम्. ५ उपादानगो-
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतयः (एक)द्वयाभितः अनुमान इति अनुमानेन. ६ निष्प-
न्नत्वमेव. ७ व्यापारत्वः कारणत्वम्. ८ कृतित्वे कार्यसत्त्वं कृत्यमाने कार्यभाव इति
सन्दर्भव्यतिरेकाभ्याम्. ९ निश्चितं भवति. १० कृतिः. ११ ज्ञानचिकीर्षौ कृतेषुमाना-
विशेषे कृतिजन्यत्वादित्यनुमानम्. १२ बोधः. १३ टीकाकर्तृत्वे. १४ दिनक-
रीव्याख्या. १५ अथोपादानचिकीर्षयोरिति.

दिनकरी ।

अकारणतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वं, तेनादृष्टद्वाराऽस्म-
दीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । यदिच कार्यमात्रे
कृतित्वेनेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते
तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु ।
यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तत्र । कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे
मानाभावाद्यापवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । ननु कार्यं विशेष्य-
वासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकत्वानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्न-
जन्यताशालि, प्रागभाषप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितं, तत्रच ध्वंसे

रामद्वी ।

यातिद्वत्त्वस्यैवाग्रीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवे-
शस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिसूत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्वार्ता
घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यम् । न सिद्धसाधनमिति । तादृश-
जनकताया स्वजन्यादृष्टसंबन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासंबन्धानवच्छिन्नत्वादिति
भावः । नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिनिर्दी तत्र द्रव्याश्रितत्वानुमानेन नित्य-
कृतिमदीश्वरसिद्धावपि तस्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिध्येत् । नच कृतिं प्रति
ज्ञानविधीर्पयोर्हेतुत्वेन कृत्वा तयोरीश्वरेऽनुमानमिति वाच्यम् । कार्येणैव कारणानु-
मानसमवेन नित्यकृते कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसम्भवादित्याशयेन
ज्ञानेच्छयो सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—यदिचेति । स्वमतेऽन्वयव्यतिरे-
काभ्यां हृतेरेव कार्यमात्रे हेतुता य करोति स जानाति स इच्छतीति व्याख्या
जन्यकृत्वा तत्कारणत्वेन ज्ञानविधीर्पयोः कैल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया तथा ज्ञान-
विधीर्पयोर्नुमानं न सम्भवेत्येव । परंतु यः सर्वसं इत्यादिभ्युल्लेखं ज्ञानेच्छयो
सिद्धिराच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यदि चेतुकम् । कृतिसिद्ध्यर्थं चेति । विनिवम-
गाविरहादिति भावः । तथाच सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीना प्रमाणमेवे-
श्वरे सिद्धिरिति भावः । यस्त्यति । मानाभावादिति । ननु स्वनिष्ठकृतिविशे-
ष्यतासंबन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मान-
नित्यत आह—आपवादिति । ननु जन्यत्वावच्छेदेन समवायसंबन्धावच्छि-
न्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारधेत्वाद्यद्वि-
पर्यवर्जितपक्षसाध्यहेतुत्वमुपदर्शितं—नन्वित्यादिना । सर्वसिद्धप्रवादस्याशदे-

१ धित्यद्वारः नित्यकृतिजन्य कार्यत्वादित्यनुमानेन २ नित्यकृतिः द्रव्याश्रिता
मुगन्वाय रूपवदिति अनुमानम्. ३ ईश्वरे. ४ ज्ञानविधीर्पयोः. ५ ईश्वरः नित्यज्ञा-
नविधीर्पवान् नित्यकृतिमत्त्वात् यत्रैव तत्रैव यथा जीवः. ६ अनुमानम्. ७ यः
सर्वसं यः सर्ववेद्य आदिना मोऽकामपदेलादिपरिग्रहः. ८ स कर्ता. ९ ध्वंसान्त-
र्भावेन हेतोः समवायसंबन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वाभाववदुचिततत्त्वादिति भावः.

दिनकरी ।

पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाकान्ते विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतिविष्ट-
जनकृतानिरूपितसमवायसंबन्धानच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावा-
द्भाव इति चेन्न । सत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षताव-
च्छेदकत्वोपपत्त्यात् । नच हेत्वधिकरणे ध्वंसे वक्तव्याध्याभावेन व्यभि-
चार इति वाच्यम् । सत्त्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात् । अथैवंरीत्या
(तत्त्वमप्रतिपक्षमिति ज्ञेयम्) व्यभिचारवारणेऽपि ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य
कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न । तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिक-
त्वेनावद्वेयस्यात् । यद्वा जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पक्षतावच्छे-
दकं, कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यं, एवंच हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यं नोपादेयं
प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसेऽपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निरावा-
यतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपद्यत इति । नच कृतिजन्य-
त्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा हविरादिगोचरसादीयकृतिजन्यत्व-
मात्राय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वेन कृतिजन्यताया
विशेषणीयत्वादिति दिक् । एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण

तामस्यी ।

यत्पदसहमान. क. पान्तरनौह—यद्वेति । अथान कृतिविष्टजनकृतानिरूपिता-
रशद्वारकजन्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकप्रबन्धः कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च
पूर्वोक्त एव । तस्याच ध्वंसे न कृतिजन्यत्वस्य साध्यसिद्धिः संभवति । नच विशेष्य-
तासंबन्धाध्याम्या कथितकारणमात्रोऽन्यस्तु विशेष्यताविशेषणत्वान्नामिति
ध्वंसेऽपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः संभवत्येवेति वाच्यम् । उपादानत्वाव्यभिधेयतासंभ-
न्धेर्नच कृते. कारणत्वस्याङ्गीकरणीयतया ध्वंसलोपादानविरहेण तं प्रत्युच्यते-
तासंबन्धेन कारणत्वासंभवादिति चेन्न । कालनिष्ठप्रत्ययस्यैव कार्यमात्रं प्रति
इतेः कारणत्वस्योपगन्तव्यत्वादिति तात्पर्यम् । लाघवञ्चरनेति । यन्मिथ्या-
व्यपूयवानिति रस्यसंज्ञेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेण हि

१ तस्याच सप्तविंशते कार्ये विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतिविष्टजनकृतानिरूपितसमवा-
यसंबन्धावच्छिन्नजन्यत्वसाध्यताविशिष्टतामात्रमिति बोधितव्यम् इति अनुमानं निरूप-
२ तादृशप्रवादस्य अद्वेयतामिदमेव गृह्यते. ३ कालनिष्ठप्रत्ययस्योपादानानुसंधा-
यपदमुक्तरीत्या प्रबन्धकारः. ४ इति निरूपितविषयजन्यं यथा वचनानां भव्या
विशेषणं दृष्टिं चोदयति इति तात्पर्यम्. ५ कतिपयकालेन.

दिनङ्गी ।

ज्ञानेच्छाकृतिषु, नित्यत्वमेकत्वं च भासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः ।
अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते । न तावत्सं-
ख्यारूपं, गुणे गुणानङ्गीकारात् । नच नित्यज्ञानत्ववन्निष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं, ईदृशैकत्वस्य नित्य-
ज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चे-
दत्र केचित्, सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैव ज्ञानादौवाश्रयगतमेकत्वम-
नुमितौ भासते । यद्वै द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः ।
नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्त्वाद्वाध इति
वाच्यम्, दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वान् । नचैवमपि
घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वाद्वाध इति वाच्यम्,
आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न ।
ईश्वरे ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ।

रामहरी ।

पर्वतो महानदीयवह्निमानित्यनुमितिस्य वा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघ-
वज्ञानसद्वृत्तवृत्तिजन्यत्वव्याप्यकार्यवसानमिति परामर्शोक्तयेव नित्यैककृतिजन्य-
मित्याद्यनुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते
इत्याद्यद्वैत-अधेत्यादिना । नच नित्यज्ञानयन्निष्ठेति । एतादृशैकत्वज्ञानस्य
फलं नित्यज्ञानवरीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र केचिदिति । नन्वाश्रयगतै-
कत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपपत्तेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिः ।
ईश्वरानात्मेऽपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरपदैकत्वस्य सामानाधिकरण्य-
संबन्धेन भाने बाधकाभावादित्येश्वरसात्कृत्यान्तरमाह-यद्वैति । याद्य इतीति ।
ईश्वरीयज्ञाने एकत्वयाध इत्यर्थः । आत्मानात्मेति । अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमानो-
पादाने दुःख वदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः, ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्प्रसम्-
पेन तस्यानङ्गीकारात् । अत आत्मवृत्तिरूपे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्विभक्तत्वमेव विशेषण-
मुपात्तम् । तथाच तादृशं द्वित्वं घटपटादिवगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति
भावः । उद्देश्यासिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि
ज्ञानादायैकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धे-

१ नित्यज्ञानानुमितौ. २ स्वसंभवाविषयभावसंबन्धेन. ३ आदिना विरीणाहयोह-
पप्रदः. ४ ईश्वरगतेकत्वम्. ५ साक्षात्संबन्धेन यत्तत्त्वान्वयानुरोधेन यदेतिकक्षारम्भः.
६ द्वित्वासमानाधिकरण्यरूपैकत्वस्येतादिः. ७ ईश्वरे नित्यैककृतौ लाघवमिति
वाप्यवदानम्. ८ कार्यं नित्यैककृतिजन्यं इत्यनुमितिः. ९ कृतिभिन्ननित्यैकत्वज्ञानस्य.

दिनकरी ।

स्वाधिकार

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिसामान्यज्ञानकत्वमेवैकत्वम् । एवमीश्वरे-
च्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् । एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन

समरुद्गी ।

रिति भावः । स्वाधिकरणेति । यत्र कर्त्तृमात्रेण तदेव स्वपदार्थः । यत्र च स्वभिन्न-
ज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं निवृत्तशीलम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञानतानात्वे-
पि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् ।
स्वभिन्नज्ञानत्वस्यापस्तम्भानिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानयत्मेकत्वमिति नायः । तच्च
नित्यज्ञानैकत्वं एव संभवति ननु तद्वेदेऽपीति द्रष्टव्यम् । अथात्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव
स्वपदार्थः तद्वदितं च निश्चयैकत्वं नित्यज्ञानानुमेतेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञाना-
नुमितौ तादृशैकत्वभागसंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच
नित्यज्ञानानुमेतेः पूर्वमपि ज्ञानावृत्तिसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्तया निश्चितज्ञानव्य-
क्तीनां हानं संभवत्वेन कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्त्या तादृशानुमितौ विधेयतया
भागसंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि स्वभि-
न्नेष्वपि स्वत्वं न ज्ञानरूपस्वरूपं, ज्ञाने ज्ञानावृत्तिरूपमेवावच्छेदेन स्वभिन्नज्ञाना-
प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतयाक्तिरूपेण तदिति वाच्यम् । तथाच
तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुप्रवृत्तेऽपि स्वराजतत्त्वव्यक्तित्वेन वा तस्य
प्रत्यक्षमभिसंभवे स्वरूपतत्त्वाप्रकारकज्ञाने स्वरूपतत्त्वद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्व-
विशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणान्वय-
नस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रकारकत्वनिषेधेन नित्यज्ञानानुमेतेः पूर्वतयापि त-
द्व्यक्तित्वज्ञानासंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्व-
ज्ञानासंभवस्य दुष्प्रसिद्धिरत्वादिति । नैवम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिर्भव एव प्रवृत्ते-
रत्यर्थः । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिर्भव च स्वप्रतियोगितत्त्वस्वरूपाभावाधिकरण्योभयसंभ-
वेन भेदविशिष्टान्यत्वं । अत्रेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमेतेः पूर्वमपि तन्निष्ठतया-
क्तिरस्य सामान्यलक्षणया सुप्रवृत्तात् । नचैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं साधवाच्छुद्धतद्व्यक्तित्वमेव, तस्य स्वरूपतो भाव्यनङ्गीकारे तु तद्व्य-
क्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तत् तथा, नतु योभयसंभवेन भेदविशिष्टमेवाव-
च्छिन्नं, गौरवात् । तथा च तादृशमेवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशभेदस्योक्त-
प्रमाणं प्रतिप्रयोगितमवच्छेदकत्वात् तत्र ज्ञानेयत्वात् । नञ्प्रमाणप्रतिप्रयोगितावच्छेद-
ककोटायुपलक्षणतया सामान्यनङ्गीकारात् न तयोपगमसंभव इति वाच्यम् ।

१ स्वाधिकरणवृत्तित्वमिच्छानादौ यथास्त तद्व्यक्तिभेदवृत्तित्वव्यक्तित्वः । २ जीव-
ज्ञानेत्यादि तत्त्वं यथास्त तदेव तद्व्यक्तिभेदवृत्तित्वव्यक्तित्वं ईश्वरज्ञाने एवं तद्व्यक्त-
यामिति । ३ ईश्वरज्ञानादौ । ४ स्वविज्ञानादौ । ५ यावन्निष्ठवृत्तित्वस्य स्वसामा-
नाधिकरण्यसंभवेन तद्व्यक्तिभेदविशिष्टत्वात् तदन्वयं साक्षीव्यतः प्रवृत्तिसंभवः तदेव
ज्ञानव्यक्तिभेदप्रतियोगितवृत्तित्वमात्राय तद्व्यक्तिभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यम् ।

द्विः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष
इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एवानुहलस्तर्कः, 'द्यावाभूमी जनयन् देव
एकः' 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादय आगमा अप्य-
नुसंधेयाः ॥ १ ॥

दिनांकः ।

हेतुना द्रव्याश्रितत्वे सार्धैनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीर्घरसिद्धिरिति
द्रष्टव्यम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलवर्कभावादिति भावः । इद-
मुपलक्षणं । शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिपारकस्यापि

सामग्री :

प्रतियोगितासमर्पकबुद्धानेव तेषामानानङ्गीकारात्, यद्वेष तथाविधमेदंविशिष्टा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमावस्थेनेव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वम-
नाकुलम् । केचित्तूक्तवान्वैल स्वसमानाधिकरणसमिन्नज्ञानकं यद्यत्तदन्व-
यमेवार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । नच समाधानान्तर्गततन उत्तरपदार्थमात्रान्व-
यित्वं, न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं, तथासति नीलाग्रमेव इति
वाक्याङ्गीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः । तथाच स्वाधिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यानुष्ठाप-
काभासगत इति वाच्यम् । यदावधिकरणमित्यादां यदाधिकरणमिष्टप्रतीत्यर्थं
समाधानान्तर्गततनोपि यतोत्तरपदं सप्तमन्विषयपदकथयितुं तत्र पूर्वपदार्थान्विशोत्तर-
पदार्थान्वितस्वार्थबोधकरवसाप्यङ्गीकरणीयत्वात् । अन्यथाऽधिकरणसामान्यमि-
ष्टस्याप्रतिष्ठाप यदावधिकरणमित्यस्य स्याद्वदोपसंवादानुपपत्तिरिति वदन्ति ।
एवमिति । स्वाधिकरणावृत्तिसमिन्नेच्छाकर्तृ स्वाधिकरणावृत्तिमिष्टवृत्तिकत्व-
मिच्छाकृतोरेकत्वमिति भावः । अग्रेष्वमनुमानेन नित्यैकज्ञानेच्छावृत्तिव्यपीनां
सिद्धान्तपि नैवैकत्वमिष्टासाध्यामाह—एवंचेति । इत्यान्तरस्य सामादिति ।
ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिरुति चेन्नैवशुण्यत्वात् । नापि जीवात्मवृत्तिः, नित्यज्ञानादि-
त्वात् । जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंसीत्या इत्यान्तरस्य बाधादिति भावः ।
अनुकूलतर्कः । अतीतान्यत्ववृत्त्यन्वयत्वधोरत्नान्ताभावकृतावेन नित्य

[illegible]

दिनकरी ।

व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिपहासं भवेन
व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्तपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्त्या
निग्रहस्थानत्वेऽपि तैज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति
वाच्यं, तथापि गुरुधर्मस्थानवच्छेदकतया साध्यसंबन्धितावच्छेदकध-
र्मवत्त्वरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्बोत्तवाविति । तदुक्तगा-
चार्यैः । “एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एवेति । नचान्यथान्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं

रामरुद्री ।

यो व्याप्तिप्रादुर्भावकारणभावस्यानुकूलतर्कमादादित्यर्थः । तद्विशेषणावच्छे-
देनेति । व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनेव हेतौ व्याप्तिरुद्दिष्टमिदं न तु तदवारक-
विशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदव्याप्यत्वादिकमेव व्याप्तिः । तेषां च
धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमावच्छेदेनापि साध्यं न किञ्चिद्वाधकम् । बहुतस्तु
नेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किञ्चिदवच्छेदेन सत्त्वं किञ्चिदवच्छेदेन तदभाव
इत्यत्र न किञ्चिदपि साधकं । धूमे धूमः कपिसयोर्गौ न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रती-
तिरनावात् । नच धूमो धूमत्वेन बहेर्माप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साभि-
केति वाच्यम् । तत्रैव विधादात् । नच व्यर्थविशेषणत्वज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्ति-
ज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानवशाया व्यतिरेकानुरूपत्वादिति निर्दिष्टप्रत्युह-
वेति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे मानाभावात् । नतएवं नीलधूमादिहे-
तुप्रयोगे निर्देशो न स्यादिति वाच्यम् । अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तात्तम्यादित्या-
शङ्कते—नचेति । मानाभावा इतीति । आश्रयाभावाद्यनवगाहित्वादिति भावः ।
व्याप्तेस्तत्राभावेनेति । जन्यत्वाभावात्साधकस्य शरीरजन्यत्वाभावात्स्य गुरुत्वेन
साध्यसामानाधिकरण्यवच्छेदकरत्वात् । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतया गुरुधर्म-
प्राचीनैरनङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तमिति । कुमुदाप्रलम्बिति शेषः । एकामसि-
द्धिमिति । स्वरूपाविद्धिमित्यर्थः । द्वितीयापत्तिरिति । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्ति-
रित्यर्थः । स्वरूपाविद्धिपरिहारात् हेतौ शरीरपदप्रवेदे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन
शरीरजन्यत्वत्वस्य साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति
भावः । इदं पुनरिहावधेयं । लघुधर्मोऽवच्छेदकत्वे समवति गुरुधर्मो स्वरूपसंबन्धरूप-
सवच्छेदकत्वं न स्वीकृत्यते संभवति लघौ गुणौ तदभावादिति रीतिमुक्तं ।

१ हेतुकोटिप्रसिद्धविशेषणानां व्यभिचारवत्त्वेन साधनवन्निवमिति भावः । २ व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञानस्य । ३ व्यभिचारावारकः । ४ तादृशप्रतीतिः । ५ व्याप्तिज्ञानं प्रति व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञानं प्रतिबन्धनमिति प्रतिबन्धनपत्तिरनवच्छेदकत्वात् । ६ उदयवापादित्यादिः ।

दिनकरी ।

प्रति कुलाद्यादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकटपनापे-

रामरद्री ।

प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभाव । तन्निष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदरूपसम्भव, तत्र
तस्यासत्त्वात्, अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि जन्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेद-
कत्वापातात् । न च जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वै-
सल्यमावरण, जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न सैतपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकाव, किंतु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं, तथा च शरीरजन्यत्वाभावेऽपि
तैदृशतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्त्वेन व्यभिचा-
रितया तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वसाधकत्वानुपपत्तेः । अतएव न व्यभिचि-
शेषणतापि । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव सैः प्रचारात् ।
जन्यत्वाभावरवशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्गोचिकरणत्वात्, शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य
जन्यत्वाभावरवेनाघटितत्वासर्वमिदमसगतमिति प्रतिमाति, तथापि परमते शरीर-
जन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव वृत्तिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपग-
म्यते । शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात् । रामनियताभावयोश्च
भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठ कृतिजन्यत्वाभावत्वम् । एवं च
वृत्तिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्य तन्मतेऽप्रतिज्ञा न तस्य हेतुतासम्भव इति यावन्ति शरीरजन्यत्वानि तावन्
प्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्यम् । तथा च तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्य-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्तम् । तन्मते शरीराजन्यकृ-
तिजन्यपदार्थानभ्युपगमेन तादृशाभावे कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
स्यैव तैरभ्युपगमसम्भवादिति दूषण धारमिति । अन्यथयतिरेकाभ्यामिति ।
कुलालवृत्तिराख्ये घटसत्त्वं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कुला-
द्यादिकृतित्वेनैवेति । यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकप्रवृत्तद्रूपावच्छिन्नयोरैव
कार्यकारणभावनियमादिति भावः । यैस्तादृशकार्यकारणभावे । कृतित्वाव-
च्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपे । मानाभाव इति । अन्यथा घट-
त्वदण्डत्वादिना अन्यथव्यतिरेकप्रवृत्तदेव इत्यन्वयसंभवेतद्व्यवस्थाम्यामेककार्यकारण-
भावकृत्तानस्यैव युक्तया, घटादिक प्रति दण्डत्वादिना कारणताविलयप्रचारात् ।
न चोपान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्यहेतुताभिदावपि वृत्तिराख्ये कार्यसत्त्व

१ कर्तृत्वेन कारणत्वेन कार्यकारणभावे. २ तत्र जन्यत्वत्वम्. ३ जन्यत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्. ४ व्यभिचिशेषणत्वप्रचारात्. ५ यद्रूपावच्छिन्नयोरवद-
व्यतिरेकद्रूपावच्छिन्नयो. कार्यकारणभावे.

दिनकरी ।

क्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैकहेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् ।
यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभा-
वस्यावश्यकत्वाच्च । नचैतादृशान्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यम् ।
कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौर-
वान् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु

रामरुद्री ।

कृत्यभावे कार्याभावे इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारण-
भावोऽवश्यं इति वाच्यम् । दृष्टिकाले कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य
ज्ञाप्यनिश्चयेन, प्रत्यये चासदासीनामभावेन च तत्तत्तान्ययम्भतिरेकप्रवृत्त्ये-
ति चेत् । यद्वर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारप्रवृत्त्यदमोवच्छिन्नयोरस्य कार्य-
कारणभावप्रवृत्त्यैतत्सर्गिको नियम इत्यभिप्रेत्याह—एकहेतुत्वकल्पनस्यैवेति ।
प्रकृते घटदण्डपटवकुलास्तकृतित्वतन्तुपायकृतित्वाद्यन्विष्टज्ञानन्तर्कार्यकारणभावे
गौरवनिश्चयस्य बाधकत्वात्, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः
कल्प्यत इति भावः । ननु तन्तुपायकृतिसत्त्वे घटोत्पत्तिव्यवस्थाय विशेषतोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां घटदण्डकुलास्तकृतित्वादिसां विधेयत्वकारणभावानामावश्यकत्वेन
तादृशान्यव्यतिरेकप्रदे, कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं
निरुक्तिर्न सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेऽपि तादृशगौरवस्यातीवरेणीयत्वादिह-
तत्त्वसाधकं हेतुन्तरमाह—यद्विशेषयोरिति । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽ-
सति बाधके तत्सामान्यगौरवीति न्यायः । मीमांसकमते चाशुभं प्रति कर्षं, स्याद्यनं
प्रति स्पर्शः कारणं । बहिरिन्द्रियजन्यप्रवृत्त्यागमन्ये न कर्षं न वा स्पर्शः
कारणः । प्रभाष्योः प्रसङ्गे व्यभिचारात् । नापि शुभः कारणगतिप्रसङ्गात् ।
नापि रूपस्पर्शान्यतरत्वरूपमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात्, विविगमनाविरहेण गुरुत-
रकारणताद्वयप्रसङ्गात्ततः न्याये अतदिगमक इत्युक्तम् । आधश्यकत्वा-
च्चेति । न्यायेन व्याकृतिव्यवहार इति भावः । लाघवादिति । तदाचो-
क्त्यायो लाघवमूलकत्वाच्च निष्प्रमाणक इति भावः । नच कृतित्वस्य कार्यत्वा-
वच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य
कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतानवच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव अर्थतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वानियमादिति भावः ।
अतएव तादृशानियमे मानाभाव इत्यभिप्रायेण वेदाविन्वतमुत्पादयति—हे-

१ कुलास्तकृतिसत्त्वे घटोत्पत्ति कुलास्ते कृत्यभावे घटभाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां.

२ घटत्वादन्विष्टप्रति कुलास्तकृतित्वावच्छिन्न कारणमिति प्रीत्येत्यादिः. ३ शुभान्य
परमाणां सत्त्वात् तत्त्वप्रत्ययत्वादिति भावः. ४ प्रयोजनभावोऽपि नियमव्यतिरे-
कव्यतिरेक इति भाव इति पाठान्तरम्.

निरुद्धः ।

मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यत्वावच्छेदकं, तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया, सर्गाद्येकालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सङ्कर्तृकत्वमायने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । दीयितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वामावेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्ड्यतोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरपश्यन्वया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः । नन्वेवरीत्या घटादि-कुलालादिचेष्टयो-रन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्यादिना हेतुत्वा-वहुगद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोचेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्धयेदिति चेत् । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वे-नेन हेतुत्वाच्च चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् । आचार्यमे-
समरञ्जी ।

चिरिरिति । मास्तिरिति । उन्निमित्तमे मानान्वितं तादृशकार्यकारणभावान्नाकारेऽपि छद्मवादेव कृत्यमावश्यं कार्यमावप्रयोगकत्वमववादिति भावः । अद्भुतप्रत्यक्षलोद्भावनः । यदीयं तु परं सर्गादिकारणत्वाकारेण तन्कारणघटस्य एवमेव पक्षाप्रतिपक्षेण । वस्तुतस्तु सङ्घट्टपक्षाद्वत् कुलालकृतेनान्यत्वमायनं जीवरपक्षेण कृतेषां बाधादीश्वरसिद्धिः सङ्कर्षणसमस्यैव कुलालेन तादृशकुलालत्वमेष्वरेऽपि स्वीकारसमवादेन एव नन कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि सङ्घट्टते इति तु पुनस्तुतदानं । वयमस्मि ईशमेव ईशितिकृतोऽपि । तदेवाह—दीयितिकृतस्त्विति । नित्यशरीरमपीति । घटावदन्त्यावद्विपर्ययगुणित्वस्य नित्यैवत्वमवान्, अवयविनाशस्य समवे निनाशित्वाभावेऽपि पनि समवर्तति भावः । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति । नन्वेवरीत्या व्यभिचारकृतमुन्मत्त्याप्यवमान्तरत्वे व्यापकरूपेण ॥ कारणवदन्त्यमावेति । अथवा घटवच्छिन्नं प्रति दण्डत्वमेव इत्यन्त्यादिनापि कारणत्वापत्तेरेवमस्य घटावेनैव कारणतादीश्वरत्वेनैव स्वरासादावाचानुगतिना ननु तथापयति—आचार्येति । पैजायाद्रीकारादिति । तथाच परमाणुक्रियास्यपचक्षणादेव कृत्तुकादिभ्यस्तत्कार्योत्पत्तिमयत्वेन तदनुपपन्नं नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्त-

१ अनुमानं तु सर्गाद्यर्थवत् सङ्घट्ट पक्षेण तदानीं च कार्येति

२ सङ्घट्टपक्षेण कृत्याप्रवृत्तेन ३ चष्टावच्छेदकत्वेन चेष्टाभावे कार्यमाव इति
४ कार्यत्वावच्छिन्ने ५ उदयनाचार्या ६ कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति
प्रतिपक्षेति ७ कार्यत्वावच्छिन्ने कृतेनेति ८ कारणं न स्वादत्त उक्तमिति ।
९ कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति नन्वेवरीत्याप्यवमान्तरत्वे कृतेनेति १० कारणं न स्वादत्त
इति इति ।

दिनकरी ।

तानुयायिनस्तु-अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं, अस्तु च तदनु-
रोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं, तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः
परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् । एवंचेष्टरकृतिजन्यचेष्टा-
चङ्घ्रिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः, परमाणुक्रियायां
चेष्टात्वरूपवेत्तायाद्गीकाराच्छरीरैरलक्षणेन्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च न
परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः । नच नानापरमाणूनां शरीरत्वक-
ल्पने गौरवाद्वाच्यत्वेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरी-
रस्य महत्त्वेऽमुपस्य तस्य पापाणादौ प्रवेक्षासंभवेन पापाणान्तर्वर्ति-
भेकशरीरोत्पादकत्वानुपपत्तेः । मणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुप-
पत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवेरिति । यत्तु पूर्वोक्तस्यापनानुमाने शरीरत्व-

रामहृदी ।

१ २ ३

शरीरसिद्धिरिति भावः । अस्तु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टा-
वदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारजनकः,
द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्त्वैवयवित्वमेव हि अन्त्यावयवित्वं, तथा परमाणौ च संभ-
वति, परमाणोर्द्रव्यरूपरम्भकत्वादवयवित्वमावाच्य । चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्ष-
णत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याद्युक्त्यामाह-शरीरलक्षण
इति । शरीरत्वानुपपत्तिरिति । तेषां हस्तादौ शरीरव्यवहारे दृष्टापत्ति-
रिति भावः । यद्वा शरीरलक्षणेऽन्त्यावयवित्वस्याने द्रव्यारम्भकत्वविशिष्टत्वमे-
वोपादेयं तथाच हस्तादौ न शरीरव्यवहारापत्तिरस्य शरीररूपद्रव्यारम्भकत्वात् ।
न ना परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तोषाममयवित्वाभावादि तु परमार्थः । अति-
रिक्तत्वसिद्धिरिति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यदाधिकर-
णातिरिक्तभावसिद्धिरप्यपनात्, तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः । दूरस्थकार्येति । ईश्वर-
स्याणुरूपैकशरीराङ्गीकारे तत्रेष्टया युगपद्यानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसंभवादेशान्त-
रक्षचेष्टया देशान्तरत्वावयवेषु क्रियोत्पत्तेरसंभवादिति भावः । स्थापनानु-
मान इति । जन्यं इतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । जन्यं कृतजन्यं

१ चेष्टावत्त्वे सति अन्त्यावयवित्वरूपशरीरलक्षणानाशङ्क्यात् कथं परमाणोः श-
रीरत्वमव आह-शरीरलक्षणे इति, २ ईश्वरशरीरस्य, ३ ईश्वरशरीरस्य, ४ श्रुति-
द्वारा कृतजन्यः कार्यत्वादित्यनुमाने, ५ यदादावपि व्याप्यतेऽप्यणुरूप प्रथमदण्ड, हस्तादा-
वपि व्याप्यतेऽप्यणुरूप अन्त्यावयवित्वरूप द्वितीय दण्ड, ६ इत्येष्टातिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तरम्, गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषम्, ७ हस्तावारण कथमिति चेष्टायाह तथा-
चेति, ८ हस्ता अलक्ष्यत्वाविशेषेण यदेति कृतान्तरम्,

सि. सु. ४

दिनकरी ।

न्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च । नचाङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यम्, तथापि सदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् । नचोपाधिसंदेहादितो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स च न प्रतिबन्धक इति वाच्यं, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सदिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रन्थ-
रामरुपी ।

घटीराजत्वत्वादिति सरप्रतिपक्षस्यापि पूर्वमुद्भावितत्वेन तदुपाधिरयं स्थापनम् । साध्यवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थं । साधनाव्यापकत्वाच्चेति । इदं समतानुसारेण, आचार्यानुयायिना मते लङ्कुरादेरपि परमाणुरूपेण घटीराजन्यत्वादिति मन्तव्यम् । सदिग्धोपाधित्वस्येति । उपाधिनिश्चये हि हेतौ उपाधित्वहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव सम्भवति । उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः, व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धान्तान् । व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति सदिग्धोपाधित्वस्यापि रूपकारादिति भावः । ननु उपाधिसंदेहादितो व्यभिचारसंदेहः पक्षान्तर्भावेनैवाङ्गीकरणीयः । घटादौ साध्यनिश्चयेन साध्यसंदेहासम्भवात् । स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंदेहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथानुमिते पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसम्भवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमनोच्छेदापत्तिप्रसङ्गः स्यात्, तस्मात् साध्याभावाद्ये निश्चयात्मकं प्रतिवाद्ये सद्यपि निश्चयसाधारणं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याम्यम् । प्रकृते च तादृशव्यभिचारसंदेहासम्भवात्कस्य सदिग्धोपाधेरूपकत्वमित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नचेति । पक्षतत्समयोरिति । पक्षसंदेहतावच्छेदकावच्छिन्नः । तन्मूलं तद्विज्ञेयं सति साध्यसंदेहाकान्तस्योरित्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नचैवमुच्यते तानुमानमनोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि बहिर्व्यभिचारी स्यात्तर्हि बहिर्जन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसंदेहस्याप्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थे ग्रन्थहतां समस्तिमाह—

१ उद्येपारे २ घटीराजन्यं साध्यव्यापकं न चेति संशयः ३ घटीयव्यभिचारसंदेहः ४ उद्येपनाचार्यानुयायिनाम् ५ पक्षार्थे निश्चयकत्वं ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति ६ प्रतिबन्धकवन्तीकारे ७ परलो बहिर्मान् भूयादित्यत्र साध्यसंदेहाकान्तत्वं पक्षवस्थादीति पूर्ववत्कारणार्थं निश्चयान्न साध्यसंदेहाकान्तप्रकाराणां साध्यसंदेहाकान्त इति.

‘दिनकरी ।’

कृतां सङ्गच्छत इति । तत्र । कार्यत्वेन कृतिस्त्वेन कार्यकारणमाव-
रूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन कार्यत्वरूपदेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्च-
येन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति ।
एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ बहुचरित्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चया-
द्वेदोऽपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह—यावाभूमी जनयन्निति । इत्या-
दय इति । आदिना ‘ईश्वरमुपासीत’ ‘यः सर्वज्ञः स सर्ववित्’
‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ ‘सोऽकामयत’ इत्यादीनां परिग्रहः । कार्यानु-
मानं चोपलक्षणम् । सर्गाद्यकालीनव्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं
कर्मत्वात् । शुरुत्ववत्तां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः
धृतिस्थात् पक्षिपतनाभाववत्, त्रक्षाण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात्
घटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्,
आधुनिककल्पितलिप्यादिवत्, वेदजन्यप्रमा दकृत्ययार्थवाक्यार्थज्ञा-
नजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः अक्षरसारिपुरु-
षप्रणीतः वेदत्वान्, वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा
काव्यमिति व्यतिरेकद्वयान्तः भारतवत्, व्यणुकपरिमाणजनिका

शमस्त्री ।

अतएवेति । अनुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेति । अनुकूलतर्कमावाहितस्यै-
मिचारसंदेहस्यैव व्याप्तिनिवयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । निश्चयादिति ।
उपाधिवत्तद्देशार्थमवादिति शेषः । नन्वनुमानसंबन्धेस्तथाप्ये तत्प्रतिपा-
दकोपनिषद्भागस्याभ्ययननैफत्यमित्याशङ्कामपनेतु वेदस्यापि प्रमाणताबोधकं
मूले यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति—एवमिति । यः सर्वज्ञ
इति । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वविषय-
कज्ञानवत्त्वं जीवानामपीत्यतः सर्वमिदिति । विज्ञेयैरूपेणापि सर्वविषयक-
ज्ञानवानित्यर्थः । तपः । चान्द्रायणादिवत्साध्यापसाधनमित्यर्थः । कार्या-
नुमानमिति । कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनेत्यादिकारिकानामपि
कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्रच त्रक्षाण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमानस्य
कृतानुमानद्वारा ईश्वरसाधकत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं

१ शिल्पद्वयः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. २ वेदः प्रमाणं ईश्वरोचरितत्वा-
दित्यनुमानेन वेदविशेष्यकप्रमाणत्वप्रकारकनिश्चयादित्यर्थः. ३ विशिष्टं. ४ ईश्वरप्र-
तिपादक. ५ तत्प्रवृत्तिस्वरूपेण.

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विमर्जते—द्रव्यमिति । अत्र सप्तमस्याभावत्वक-

दिनकरी ।

संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराप्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति । तदुक्तम्—‘कार्यायोजनवृत्त्यादेः पदात्मलघवः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिद्व्यय’ इति ॥ १ ॥ आयोजनं कर्म । पद्यते गम्यते अनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः । मूले शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—द्रव्यं गुण इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति । भूषणकारमतं निराकर्तुं सथेत्युक्तम् । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मोपीत्यर्थः । अभावोऽभिकरणात्मक एवेति प्रामाण्यमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तम् । युक्तिधाम्ने वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याईय-यच्छेदकतयैव सप्तत्वसङ्ख्या लब्धा तथापि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—कीर्तिता इति । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः ।

रामरद्री ।

तु साक्षादीश्वरसाधकमिति विभागो बोध्यः । प्रतिजानीत इति । स्वकर्तव्यत्वेन निर्देशा प्रतिज्ञा । द्रव्यं गुण इत्यादिकारिकायां इत्यादिनिरूपणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्युच्यते । शेषं पूरयति—निरूप्यन्ते इतीति । न्यूनाधि-

१ विशेषणसहित सविशेष सविशेषमेव सविशेषकमिति विग्रहेण परमाणूनां परस्पर-भेदसाधकत्वरूपविशेषविशिष्टो विशेष इत्यर्थो लभ्यते, तद्यच्च विशेषपदार्थोक्तरीकारे परमाणूनां परस्परभेदसिद्धिरेव न मन्यतीति तादृशभेदसिद्ध्यर्थं विशेषपदार्थोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः. २ विभागो नाम सामान्यवर्गव्याप्य-अनेकपरस्परनिरुद्धवर्गप्रतिपादकः शब्दः. ३ जातौ एकत्वान्वयामिप्रलेणैकजननं एवमप्येति गुण इत्यादौ. ४ अस्मां कारिकायाम्. ५ एकत्वान्वये सति संख्यात्वात् एकत्वे व्यभिचारवारणार्थं विशेषः पुनरेव, पदे व्यभिचारवारणार्थं विशेषः. ६ कारिकायाम्. ७ सविशेषत्वलीनक-तन्मत्तवप्रकारकज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञा प्रतिपूर्वकप्रतिपादार्थः. ८ निवेदयि-भक्तलया. ९ उचिततादिसादयः. १० सूचीवार्थः प्रकाशत्वं तथाच स्वकर्तव्यत्वप्रका-शानजनकः शब्दः प्रसिद्धेति बोध्यम्.

यनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथगुपेन्यासो न कृतः ।
 एते च पदार्थाः वैशेषिके^२ प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यवि-
 रुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ
 सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिर्सादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमा-

दिनांक १

नन्वितरेषु ग्रन्थेषु पद्मावपदार्थाः सप्तमस्त्वभाष इति निरूपितं तथै-
वान्न कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याह—शुक्तावल्यां सप्तमस्येति ।
अत्र समयार्थकार्यसमर्थायान्तरसंबन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं, तद्भा-
वोऽभाषत्वमिति । प्राप्तं अर्थोत्प्राप्तं । तेन प्राप्तत्वेन । पृथगुप-
न्यास इति । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वग्रे

समसूची ।

कसंत्येति । तद्यवच्छेदायमेव विभागकरणादिति भावः । कुतो न निरूपितमिति । पदार्थो द्विविधः भावोऽभावाश्च इत्याख्यः पञ्चतन्त्रः क्षेत्रस्वभाव इति वीक्षा कुतो न निरूपितमित्यर्थः । मूले सत्तमस्येति । यद्यपि सत्तमस्याभावत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव, नगैरुस्य प्राज्ञगत्वे प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामप्राप्तिगत्वं प्रतिपादितं भवति, तथाप्येतस्य विभागकारणतया परस्परसंघर्षकीर्णव्याप्यधर्मश्चयनस्यैव विभागरूपतया इत्यादीनामभावत्वेऽभावात्वं विभाजकमेव न स्यादिति इत्यादीनामभावत्वाभावात्परिषोपाक्रान्तत्वं प्राप्तमिति भावः । समवायेति । यद्यपि समवायस्य न समवायपटितसामानाधिकरण्येन सत्तावत्त्वं स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य इत्येवमापि समवायत्वस्य संघर्गतानवच्छेदकत्वेऽपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वरूपबन्धत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वमस्ति- इति मन्तव्यम् । अर्थात्प्राप्तमिति । अनुमानात्प्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च

॥ वाचस्पतिं विनापि उपस्थितमित्यर्थः । तेनेति । उपस्थितत्वेनेत्यर्थः । १ मातोऽ-
भावयेति मावत्वेनापि पृथगुपस्थासः । ३ द्रव्यादयः । ४ कषादस्यसद्राग्यादिपु-
न्य गौतमानुयायिना । ५ द्रव्यत्वाद्यमावत्त्वान्वयार्थोपायं पदार्थविभाजकत्वस्तीकापदेन ।
७ द्रव्यत्वादिसमान्यतमप्रतिपत्तिरिति कावेदेन उपलब्धः । ८ अक्षिपसाहचर्यपदोक्तित्वार्थः ।
९ पदार्थविभाजकत्वनेत्यमित्यर्थः । तस्मात् अक्षिपसाहचर्यपदयोः समानत्वादियदार्थ-
मावकधर्ममिश्रत्वविशिष्टपदार्थविभाजकत्वनेत्याह्यमाह द्रव्यत्वादियदार्थविभाजक-
त्वमिश्रत्वविशिष्टपदार्थविभाजकत्वनेत्याह्यमाह द्रव्यत्वादीनादेव पदार्थविभाजकत्वं
तदनुमदमिति उच्यते इति भावः । १० स्वसमवायिसमवाह । ११ शुद्धवत्त्वा ।
१२ अर्चनीयः विद्वान् । व्याप्य न्यूनपुण्यः । ये वर्मादीनां कर्तृत्वं बोधकः शब्दः ।

दिनकरी ।

पदार्थाः कथं न सन्ति न्यायसूत्रे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य
नेयायिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदा-
र्थेषु अन्वभूतत्वादित्याह—एते चेति । उक्तार्थे भाष्यसंमतिमाह—
प्रतिपादितं चेति । एवमेवेति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस-
मवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशनामत्रैवान्तर्भावोवादिति प्रतिपा-
दितमित्यर्थः । कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं, प्रमाणस्तेन्द्रियादेः द्रव्ये,
व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे, प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये, अर्थस्य
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्ते-
र्गुणे, दोषाणामिच्छाद्वेषमिध्याहानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपा-
द्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति ध्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं
प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं, चरमप्राणशरीरसयोगध्वंसो मरणं, आद्य-
शरीरप्राणसयोगो जन्म, तथा च मरणानन्तर तादृशसयोगरूपस्य तस्य
गुणे, सुखदुःखसंयेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौणमुख्यसाधार-
णजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे
अन्तर्भावः । अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखानि, शरीर
षट्तिन्द्रियाणि पद विपयाः पदबुद्ध्यः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः ।
एतद् दुःखसंज्ञातिशून्ये शरीरादौ दुःखसंघन्धितया गौणं दुःखत्वं,

रामकरी ।

द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्त्वादित्येव रूपम् । नच द्रव्यत्वादी
विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमाभाधिक-
रणव्याप्यधर्मरूपेण यावता सामान्यवता प्रतिपादनस्यैव विभागहन्यता द्रव्यत्वा-
दीनामभाववत्सामानाधिकरण्ये तेषां विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । चर-
मेति । प्राणशरीरसयोगे चरमत्व च स्वैरजातीयशरीरशक्तिप्राणसयोगप्राणमा-
नधिकरणत्वम्, एवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणसयोगव्यसृजनधिकरणत्वमिति
बोध्यम् । गौणमिति । लाक्षणिकमित्यर्थः । दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वम् ।

१ सप्तपदार्थे षोडशपदार्थान्तरभावे. २ प्रमाणप्रवेयेलादिगौणमध्यशोक्तानाम् ।

३ स यच्छरीरप्राणसयोगस्य चरमत्व तच्छरीरम् ; जातिक्षेकज्ञानशक्तिपदार्थद्रव्या-
शक्तिरेव प्राणा । साच नैवीववावच्छरीरशक्तिक्षेकत्वादित्येवमुच्यते तथाच न
शक्तिरीत्यादिजातिमादाय दोष इति ।

दिनकरी ।

स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञानेन दुःखसंबन्धित्वमव्याहतमेव ।
नचैकमिदंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति
वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं
तद्रूपस्य कर्णशष्पुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात् ।
एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया
दुःखत्वं, व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति ।
दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं ॥ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकाली-
नत्वम् । नन्वेतद्वदुःखस्य संसृज्य मुक्तित्वे कथं सर्वज्ञानसाध्यता
प्रत्येति चेत्, इत्थं, सर्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः, वासनानाशे
च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणभावेऽविशिष्टाभावात्,
सादृशरागादिरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः,
तदनुत्पादै प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः, भोगव-
त्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति । जन्माभावे दुःखानुत्पा-
रामरुद्री ।

दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः । ननु दुःखसंबन्धित्वौ दुःखत्वं पुनरेव
संभवति तस्य दुःखसंबन्धितात् । नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणवर्ति-
त्वमङ्गतमिति वाच्यम् । तथाच व्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधि-
करणत्वेन दुःखापत्तेः । न चात्यन्तिकदुःखनिवृत्ते स्वसमानाधिकरणदुःखास-
मानकालीनत्वात्समानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबन्धो नोक्त-
निवृत्ताविति न तत्र दुःखत्वं, अस्मदादिमुखे च सादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तद-
क्षतमेवेति वाच्यम् । तथापि खणीयसुखे 'यत्तु दुःखेन अभिन्न'मित्यादिभुक्तिवि-
रोधेन तथार्थस्य स्वीकर्तुमशक्यमतया दुःखत्वं न समवलेवेत्याशङ्कामपनेनुमाह—
स्वर्गादिसुखस्येति । तथाच यत्तु दुःखेनेत्यादिभुक्तौ ॥ यत्तु स्वर्गनाशज्ञान-
जन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमिति ॥ विरोध इति भावः । व्यापारनाशेनेति ।
मनः किमपि मनः संयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः । यद्यपि भाविमुचिदसायामपि
मनः संयोगात्तरं वर्तते एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्विप्रदेशोपचिञ्च-
मनः संयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तत्पातान्मुक्तौ च शरीरमाश्रितिरिति भावः ।

१ भावमनः संयोगनाशेन. २ भावनिवृत्तौ खनिवृत्तेरित्यर्थः. ३ यदापेक्ष-
ज्ञानसाध्यता. ४ यदापेक्षज्ञानेन. ५ दुःखसंबन्धित्वसंयोगदुःखत्वं. ६ दुःख-
त्वम्. ७ आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः. ८ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम्.
९ सादृशदेवमेव हेतु इति भावः.

दिनकरी ।

दुः, तथाच स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वस्वरूपविशेषणाशे
तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथाच सूत्रम्—
'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याशानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्ग' इति । अस्यार्थः—पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये
तदनन्तराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिध्या-
ज्ञानस्य नाश तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन दोषाणां नाशः तेन जन्मानु-
त्पादत्वेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः । एकविं-
शतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो, न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वेति
यद्वन्ति । न यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणाना
कारणत्वात् स्वोत्तरोत्तरगुणेनैव दुःखव्यसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र
समरद्री ।

स्वसमानाधिकरणेति । शुद्धदिमुष्णव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरण-
त्वनिवेश । इदानींतनास्मादिदुःखध्वसेऽतिव्याप्तिवारणायमानकालीनत्वनि-
वेश । मन्वेतावता चरमदुःखध्वगो मुचिरित्वायात चरमदुःखस्यापि योग्यविभु-
विशेषगुणत्वेन खानन्तरोत्तरविशेषगुणमानेणैव नाशसंभवान्मुख्यं तत्त्वज्ञाना
पेक्षा न स्यादित्याद्युक्ते—नित्यत्वादिना । सूत्रार्थमाह—अस्यार्थ इति ।
नन्वनन्तरपदसोत्तराधिकृतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं न स्यात्,
दुःखजन्मेत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रत्ययभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुप-
पत्तिश्चेत्याद्युक्तिरित्यायानन्तरपदसाध्यवहितपूर्वार्थकतामाह—अव्यवहितपू-
र्याभावादिति । वदन्तीत्यस्मोद्भावन, तद्वीर्यं तु विशेष्याप्रयोजक-
स्यापि विशेषणाशप्रयोजकतामादाय विधिप्रयोजकत्वोपपत्तेरवहितपूर्वप्रयो-
जक इतिवद्विधर्मवत्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव । स्वोत्तरवर्ति-
गुणानामिति । उत्पत्तिप्रवन्धेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः । तेन
स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेऽपि न ज्ञानादीना क्षणिकत्वापत्तिः, नच द्वितीयक्षणो-
त्पन्नप्रादिसंयोगेनैवापेक्षानुदेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्यादित्वासंभ-
वेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षणे एव द्विप्रत्य-
क्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः । नच प्रत्यक्षे
विषयस्य कारणत्वेऽपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात्तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं
व्यपन्नमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकाजइतितया कारणत्वात्,
नाद्योत्पत्तिगणे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्यानुभवविद्वत्त्वात्, द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्या-
दित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्तिः । नच विशेषगुणत्वेन कारण-

१ सूक्तविशेषदस्य कृतमाह—नरेति. २ भादिना नित्यपरिग्रह ३ स्व दि-
वन्ति ४ ॥ द्वित्वम्, ५ द्वित्व. ६ निरूपितत्वं सद्यस्यैव भव्यपक्षात् प्रयो-
जकत्वे तथाच ७ छायावद्विस्तीर्णप्रयोजकत्वं जन्माभावस्य न स्यादित्यर्थः .

दिनकरी ।

तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं, दुरि-
तस्य च योग्यगुणत्वामावात्र स्तोत्रच्छुचिगुणनाशयेति तन्नाशरूप-
मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः । तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे, संश-
यस्य गुणे । साध्यतया इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्या-
दिषु । साध्यसाधनोभयवृत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं
द्रव्यादिषु । सत्तच्छास्त्रसिद्धार्यरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु । शब्दस्व-
रूपप्रतिज्ञाद्यन्यतरमरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापका-
रोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुभुक्षुः कथारूपवादस्य
गुणे । विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे । स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूप-
वितण्डायाः गुणे । अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतैरप्रतिबन्धज्ञानविष-
यरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । अभिप्रायान्तरेण प्रयु-
क्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे ।
असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं

रामस्त्री ।

स्वेऽपि द्वितोत्पत्तिगुणोत्पत्तिज्ञानादिनाऽपेक्षादुद्दिवासे तृतीयगुणे द्वित्वनाशापरतया
द्वित्वप्रसङ्गादुत्पत्तितादवस्थमिति वाच्यम् । द्वित्वाद्युत्पत्तिगुणे विशेषगुणोत्पत्त्य-
नङ्गीकारात् । विशेषगुणं प्राप्नुयस्तिष्ठणावच्छिन्नद्वित्वेतिप्रतिबन्धकतामङ्गीर्यैव
द्वितीयगुणे तद्वन्ङ्गीकारसंभवादिति ध्येयम् । नचैवमपि श्रुतिप्राबालोत्तर-
विशेषगुणानां नाशानुत्पत्तिरिति वाच्यम् । तत्रागत्या स्तोत्रवर्तित्वमिश्रित-
स्वस्यैव नाशकस्याभ्युपगमात् । सर्वत्र स्तोत्रवर्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षाबुद्धे-
स्तृतीयगुणे स्थायित्वानुत्पत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्रकृते स्तोत्रवर्तित्वं
साम्प्रदायिकरणशून्यवृत्तित्वमेव । तथाच समवायेन नाशकत्वाभ्युपगमेऽपि
प्रतिबन्धकत्वाकल्पने संस्रमावेन व्याधत्वात् ॥ दुरितपरतयेति । तथाच
पापभ्रंस एव मुक्तिर्न दुःखभ्रंस इति नोक्तानुत्पत्तिः । ननु पापस्याप्यात्मविशेष-
गुणत्वेन स्तोत्रोत्पत्तिगुणेनैव तच्चाद्यसमवाक्यं पापभ्रंसस्यापि तत्त्वज्ञानसाध्य-
तेत्याद्यज्ञानमनेन नाशकत्वच्छेदकत्वेऽपि योग्यतां निवेद्य स्तोत्रवर्तिगुणनाशकतां
वारयति—दुरितस्य चेति । नच पापस्य स्तोत्रवर्तिगुणनाशये इत्यापत्तिः-

१ प्रत्ययविषय. २ स्य दुरितम्. ३ अन्तर्मात्र इति शेषः । एवमुत्तरम्. ४ प्रक-
राव तृतीयार्थः तथाच साम्यत्वप्रकारेणैवेति भावः. ५ नैवद्वारावच्छिन्नप्रतिवेदि-
कत्वमेव तत्तत्तं अन्वयत्वम्. ६ आदिना इत्यतः. ७ द्वित्वकारणपेक्षादुद्दिवासे-
ति सि पादान्तरम्. ८ स पापम्.

दिनकरी ।

तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे,
परोक्तदोषोद्दिगीर्षया पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थ-
कथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । स्लोकसाध्यादिविरुद्धहेत्वा-
विकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । स्लोकसाध्यादेः परेण दूषणे कृते
तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । परोक्तदूषणोद्दिगी-
र्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथन-
रूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे । प्रकृतानां कङ्क्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे ।
अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे । अवाचकवाक्यप्रयोगरूपावि-
ज्ञातार्थस्य गुणे । परिपत्तिवादिबोधानुकूलोपस्थितजनकवाक्यप्रयो-
गरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे । अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलकाङ्क्षाशून्य-
पदप्रयोगरूपस्यापार्थक्यस्य गुणे । समयनिबन्धनविपरीतकथाक्रम-
विपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे । यत्किंचिद्वयव्य-
शून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूप-

रामरुद्री ।

सर्वकर्माणि भस्मासाधुस्तेऽर्जुने'ति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाशयत्वबोधनात् पापमा-
शरूपमुच्यते तत्त्वज्ञानसाध्यत्वाद्भीष्मरः संबन्धेन दुःखस्य तत्त्वज्ञानजन्यतापो-
घकमानाभावेन न तथावर्षभप्र इति चेद्विहापि 'तमेव विदित्वातिष्ठमुनेति नाम्नः
पुन्या नियतेऽननाये'ति श्रुतेरेव प्रमर्त्यत्वसंभवादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेवातिष्ठस्यु-
शब्दार्थत्वात्, तत्त्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नात्यत्वस्यैव तत्त्वज्ञानो-
त्तरं प्रारब्धदुरितव्यञ्जिनां भोगनाशयताया एव स्वीकरणीयत्वेन विरोधाभावात्
श्रुतिबलदेव विशिष्टदुःखस्यैव तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् । किंच कर्म-
माननाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यतया स्मृतिबोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमान-
कालीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तिर्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, सुखतु सागावर्तेजनकानात्म-
कत्वेनापुदपार्थक्यादिलक्षं पन्नमितेन । परित्यागरूपेति । पक्षादेः परित्यागः
पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याभावरूपत्वेति भावः । प्रतिज्ञाता-
येति । साध्येत्यर्थः । साध्यापलापेति । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरे-
वेति भावः । अवाचकेति । हुंफडादीत्यर्थः । अवाचकवाक्येति । अत्र वाच-
कत्वं बोधजनकमेव ननु शक्तिः, नाक्ये तदव्यवहारः, तादृशं वाक्यं भूतानं हिन-
मेपत्रवदित्यादिकमप्रतिज्ञार्थकपदवर्तितम् । अपार्थक्येति । पर्येतो बहिर-

शङ्कितम् । ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीना-
दिनक्ती ।

स्याधिकस्य गुणे । पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे । परिपदा
त्रिभिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्यानुभाषणस्याभावे । परिपदा
विज्ञानार्थस्य बोधिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे ।
उत्तरार्धे परोक्ष बुद्ध्याप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे ।
असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाष्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेप-
स्याभावे । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमत्तानुज्ञाया
गुणे । निग्रहस्यान प्राप्तवतो निग्रहस्यानानुद्भवनरूपस्य पर्यनुयोज्यो-
पेक्षणस्याभावे । निग्रहस्यानानवसरे तन्निग्रहस्यानाभिधानरूपस्य
निरनुयोग्यानुयोगस्य गुणे । कथाया स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्या-
पसिद्धान्तस्याभावे । हेत्याभासाना पूर्वोक्तलक्षणाना द्रव्यादिष्वन्तर्भाव
इति । भाष्यस्वार्पणमाशङ्क्य मणिकृता समतिमाह—अत एवेति ।
मण्यादिसमैवधाने सति चक्षिना दादोत्पत्तिवारणाय मण्यादे कार-
णविषयकत्वरूपाप्रतिबन्धकता वाच्या । सौ च बहिनिष्ठवादानु-
कूलशक्तिरूपकारणविषयकतयैव निर्वहति, मण्यादिप्रतिबन्धकत्वा-
न्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शङ्केः पट्टभावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तव-
सामर्यी ।

विहरणमिलादेरपाथकस्येत्यर्थः । असम्भवत्कालान्तरेति । द्रुतदारादिपरिरक्ष-
णरूपेत्यर्थः । कथाविच्छेद शब्दोच्चारणाभावः । सिद्धान्तस्य तात्त्विकादिम-
तसिद्धान्तस्य । स्वीकृतस्य स्येन साधनीयतया स्वीकृतस्य । प्रच्यय अनुपपादनम् ।
एव च तस्याभावरूपतेति भावः । स्वार्पणमाशङ्क्येति । तथाच भाष्यकारस्य
महापात्रेन तेचक्षिना न दोषाय बद्धे सर्वमुक्तो वये ॥ वचनादनुपपत्त्यर्थप्रतिपा-
दनं न दापापेक्षमिच्छयेत् मणिकारस्येदानींतनस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्ता
परीकारेणानिदित्येति भावः । पट्टभावेऽपि । शङ्के द्रव्येनातर्भावः स्वशंश-
न्यावात्पृथिव्यादिचतुष्टये, उत्पादविनाशकालित्वादाकाशादिष्वनेन्यनन्तर्भावान्

१ ननु प्राभाकरमते शक्तिरितिकपयार्पणत्वादात्तशक्तिमते सादृश्यमातिरिक्तप-
दार्पणाय पदस्य ना समत्वकथनमशङ्क्यमिति उक्तस्य शङ्कने—न किं २ सम-
वधानं सामान्यम्, ३ सा प्रतिवचकता ४ शक्तिं पृथिव्यादिचतुष्टयानन्तर्भूता
साध्यापन्नाय इत्यनुमानप्रयोगः, ५ शक्तिं आकाशादिष्वनन्तर्भूता उपाद-
मिनाशशक्तित्वादिति अनुमानप्रयोगः

मप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि, मण्यादिसमवहितेन बद्धिना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना बद्धौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उच्चेवकेन मण्याद्यपसारणेन च

दिनकरी ।

१)

मिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति । अतिरिक्तेति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति तथाहीत्यादिना । मण्यादीत्यादिना मन्त्रौपय्यादिपरिग्रहः । समवहितेन, समीपवर्तिना । ननु बहिरूपकारणमावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः समवहितेन बद्धिनेति । दाहो रूपान्तरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्षा । मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति—तच्छून्येनेति । अपिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । ननु बद्धौ यवि दाहानुकूला शक्तित्वा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह—

रामरुद्री ।

नापि गुणकर्मणोः शुणवृत्तित्वाद्, कपाळादिरूपादिषु चरुपापुत्पादकशक्तित्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पत्तिविनाशकालित्वादित्यर्थः । अतिरिक्तत्वमिति । सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । नच तस्या अभावान्तर्भावसम्भवात्कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । ननुवृत्तित्वात्प्रत्ययादिपरात्वेन । प्रतियोगिकत्वाननुमनेन च तस्या अभावेऽप्यनन्तर्भावसिद्धिर्मायः । घस्तुतस्तु यद्वापेक्षति पाठः प्रेमादिकत्वावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वादिदेः हेत्वन्तरपूरणे च गौरवापर्याया हृत्पदार्थेभ्योऽपि वस्तुमुचितत्वाद् । यद्येवमिति विनाशशक्तित्वेन नित्यद्रव्यादिषु क्षकेर्नान्तर्भावस्यैव नित्यात्यन्ताभ्युपगमावधारणे, विनाशित्वेन ध्वंसे, उत्पद्यत्वेन प्रायमावेप्यनन्तर्भावसंभवश्चेति ध्येयम् । रूपपरावृत्तिर्येति । रूपनाशो चेत्यर्थः । लाघवमेवोत्तरकल्पानुसरणे बीजम् । ननु मूले तच्छून्येन तु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावात् । अतस्तस्या मप्यतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वाखण्डकत्वेन कार्यकृतो व्यवस्थापयति—मण्याद्यतिरिक्तेति । गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथाच गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वे भगिच्छून्यदद्यामापि बद्धिना दाहो न स्यात्प्रतिबन्धकदृष्टत्वादतो

१ यस्तुतस्तु नन्वित्यादिशङ्काकृताः प्राभाकरमतेऽभावसाधिकरणात्प्रवृत्तया शक्तेः पदमावानन्तर्भावसम्भवेनैवाभावानन्तर्भावकत्वस्यापि तन्मते सिद्धत्वा न पृथग्भाषानन्तर्भावस्य साधितमिति न यदस्यानेष्वनन्तर्भावत्वादित्यस्य प्राभादिकत्वमिति ।

जन्यते इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः,
दिनकरी ।

तत्रेति । पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः । दाहानुकूलेति ।
अत्र चानुकूलत्वं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः
कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । नाशयत इत्यस्य कल्प्यते इत्य-
नेनान्ययः । तथाच वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाश-
कत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्त्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति
भावः । ननु मण्यादेर्यदि शकिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टे
मण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—उत्तेजकेनेति ।
मण्याद्यपसारणेन चेत्तत्र चकारो वाकारार्थे । नच दाहं प्रति मण्य-
भावत्वेन हेतुत्वकल्पनात् मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति
वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विल-
क्षणशक्तिमत्त्वेन बद्धेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् ।
नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अविरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्त-
पदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वान् । तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः,
गुणादिवृत्तित्वात् । अतएव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च
सामान्याद्यन्यतमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति ॥

शमकरी ।

मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलप्रतिपत्तिरिति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्येति ।
मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः । कारणतावच्छेद-
कत्वेऽपीति । वह्निर्वेन बद्धे शक्तिर्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति
कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवह्निर्वेनैव कारणत्वोचित्याच्छक्तेः कारणत्वाभावा-
दिति भावः । यस्तुतो मीमांसकैर्घट्यादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटायानुकूला शक्ति क-
ल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्याग्नीकारादृण्ढवक्रादिभेदेनापि न
कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मन्तव्यम् । वाकारार्थ इति । उ-
त्तेजकमप्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहोत्पत्त्या समुचितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासम्भा-
दिति भावः । न मणिसमवधानकाल इति । मण्यभावस्य हेतुत्वमेव मणि-
समवधानकाले दाहकारणसंभवाधानन्तश्चकलादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः ।
अभिमानादिति । यस्तुतत्त्वनन्तशक्तित्यागमावच्छिन्नां कल्पनामपेक्ष्य मण्य-

१ जनकतावच्छेदकनिष्ठान्वयशक्तिदिगिशान्वयशक्तिद्विसूत्रत्वे सति कार्यान्वयवदित-
माशङ्क्यवृत्तिरिति, २ इत्यादिसप्तपदार्थेषु.

तद्वि न पट्टसु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा
गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः ।

दिनकरी ।

एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याप्यतिरिक्तापदार्थतां व्यपस्था-
पयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति । कृत्तसप्तपदार्थाति-
रिक्त इत्यर्थः । षट्पदभावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः
पूरणीयः । उच्च सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—तद्वीति । तत्सादृश्यं, हि
हेतौ । सामान्येपीति । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वा-
दित्यर्थः । तेने सामान्यत्वे न व्यभिचारः । व्यतिरेकिर्त्वे सतीति विशेष-
पणात्त प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः । भावत्वे च द्रव्यादियदृक्कान्यतमस्वरूपे
हेतुमति साध्यस्य सत्त्वात्त व्यभिचार इति । यथेति । यदि सादृश्यं

रामरुद्री ।

भावात्तत्त्वं कारणत्वान्तरकल्पनमेवोचितम् कल्पस्यैकत्वेन व्यपवादिति एवमित्यु-
क्तमभिमानादिति । कृत्तपदार्थानन्तर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानन्तर्भूतत्वस्य न
हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारतत्त्वं, नाप्यभाव इत्यनेनोक्तस्याभावानन्तर्भूत-
त्वस्य, भावपदार्थे व्यभिचारतत्त्वे हेतुन्तरं पूरयति—पट्टभावेति । तत्रेति ।
उच्चहेतावित्यर्थः । षट्पदत्वं सत्यम्बर्थः । तस्य च सत्यन्तेऽन्वयः । हि हेताविति ।
हिताद्यो हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकत्वापेक्षतात् । तथाच हेतोरभेदेन
षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः । नचैवं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकाशोदयाद्येतत्वं-
निरूपकान्वप्यनुज्ञा न्यूनत्वमिति बाध्यम् । हेत्वन्वयिन बह्वहेतावित्यस्याप्या-
हारेणोक्तहेतुहेतुभिन्नषड्भावानन्तर्भूतत्वमितिष्टभावात्तर्भूतत्वमात्राभावात् सादृश्य-
मिति बोधे तात्पर्यात् । अत्रच भावान्तर्भूतत्वामावान्तर्भूतत्वयोरमाश्रयस्य भिन्नि-
तस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकस्य भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । एवं चापाततो
मूलोक्तस्य भिन्निताभावद्वयस्यैवातिरिक्तापदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेतुन्तरे पूरयित्वा
तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रतिदिनिरासपरत्वेन तद्वीत्यादिग्रन्थव्याख्यानस्यानुचित-
त्वादिति ध्येयम् । सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति । सामान्येऽपीत्यपिना
सामान्येतरस्य समुचितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः । तेनेति । सामान्ये-
तरवृत्तित्वोपादानेनेत्यर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं, तस्य
त्वंसंप्रगमावाप्रतियोगितरूपतयाऽभावस्वरूपमेवेति कथं व्यभिचारः । नच विनि-
गमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य

१ सादृश्य सप्तपदार्थानन्तर्भूत षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वात् २ हि
अनुमानम् । ३ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति विशेषणः । ४ अत्रान्ताभावाप्रतियोगित
व्यतिरेकित्वं तस्य प्रमेयत्वे नास्ति तत्साधनताभावाप्रतियोगित्वादिति भावः । ५ उदा-
योक्तरेणुपट्टसत्यन्तासिद्धिं निरस्यतीत्यर्थः ।

नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न । मण्याद्यभावविशि-
दिनकरी ।

द्रव्यादावन्तर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं
तथा अश्वत्वमित्यवाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । अभावेऽन्तर्भावमा-
शङ्क्य निराचष्टे—नापीति । यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः
प्राभाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न संभवति तथापि परमतम-
रामच्छ्री ।

धानेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य सामान्यात्मक-
तया भवति व्यभिचार इति वाच्यम् । एवमप्यभेदे व्यापाराधेयभावानुपगमेन
सामान्ये तद्वृत्तित्वासत्त्वेन व्यभिचाराग्रमर्के । नच सामान्यत्वं सामान्यचप्रकारक-
ज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया
सामान्यसंबन्धिपत्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच्च सत्यन्तोपादानेऽपि व्यभिचारताद-
वर्ह्यात् । व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यन्तसार्थक्यमानाया वृत्तित्व-
स्थाने संबन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च । तस्मात्सामान्यनिरूपिताया संबन्धा-
न्तरावच्छिन्नवृत्तिनाया अप्रतिष्ठा स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव
हेतुर्वाच्य । सामान्यत्वे च न तारतां सामान्यवृत्तिरिति व्यभिचारो दुर्घट
एव । पुंक्तं चैतत् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादिनापि स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य प्रकार-
त्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्स्वरूपतावादिनापि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारताङ्गीकरणीया
अनुमये विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नामासंबन्धेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च ।
अनएव अन्यवृत्तापि तद्विज्ञाने सति तद्रूपभूयोधर्म इत्यनुक्त्वा तद्रूपभूयोधर्म-
वत्त्वपर्यन्तमनुमृतं, तथाच सादृश्ये स्वरूपासिद्धिवारणायोमयमवसिद्धं सामान्यनि-
रूपितस्वरूपसंबन्धानवच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार
इति चेन्न । सामान्य सामान्यतरपदितिप्रतीत्या सामान्ये सामान्यरवाधारत्वावगाह-
नेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसंबन्धेन
स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयं, अभावाधिकरणकामावस्थते सर्वत्रपि तथा स्वीका-
रात् । अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः । सर्वं प्रमेय-
त्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन वृत्तरावश्यकत्वात्,
विषयताया विषयस्वरूपत्वे च सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् । ज्ञानस्व-
रूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबन्धेन सामान्यतरदितरवृत्तित्वसत्त्वाव्यभिचारस्यावश्यक-
त्वादिति भावः । नन्वन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्स्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाव्यभिचार
इत्याशङ्कं निपकुर्वते—भावत्वे चेति । नवैवमपि षट्पदतरवगवदित्वे व्यभि-

१. प्रकारस्य लीयाधै. २. ग्राह्य, स्वरूपप्रकारकप्रतीतिविषयवादित्यर्थे । अत्र, ली-
यान्तनुत्वे अभावे व्यभिचारः । तथाप्यभाव इति प्रतीतिविषयत्वसत्त्वात्. ३. सम-
वायसमवायिसमवायप्रत्ययसंबन्धेनेत्यर्थः..

शब्दव्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातंत्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं
दिनकरी ।

भ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः । सत्त्वेन भावत्वेन । प्रतीयमानत्वात् । प्रमीयमाणत्वात् । मणिसमवधानकालीनवहिना दाहापत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति—मण्याद्यभावेति । अतिरिक्तशक्तिरूपनां पूर्वोक्तनाशनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवादाहत्वाद्यच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताफलजनमुचितमिति भावः । दाहादिकमिति । आदिपदेन बहोः संप्रहः । मणिसत्त्वे बहेरप्यनुत्पत्तेः । तथाच मणिरूपप्रतिबन्धकसद्भावाच्च दाहवह्नी इति भावः । ननु यदा कदाचिन्मण्यभावविशिष्टाद्वहेर्दा-

हं शिवम् । रामस्मृतिः । अथ यथापि भवति । इति ।

चारो दुर्वारस्वरूप संख्यारूपत्वासंभवेऽपि द्विवचनानुबन्धपक्षेऽपेक्षातुद्विस्मय
 स्वरूपसंबन्धेन कृते एवमवकाश इति वाच्यम् । व्यासज्योत्स्नयन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषो-
 पपत्तौ पणमात् । व्यासज्योत्स्नत्वेन च एकमात्रवृत्तिपर्यायवच्छिन्नापर्यायमित्यवमिति न
 किञ्चिदनुपपन्नम् । ननु तत्र स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति
 मूलकृतां तात्पर्यं, अपि कारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तिरैव मुखादीं चन्द्रसाद-
 र्यप्रतीतिर्न सादित्वाद्यद्वाविरासाय स्वरूपसदृशः सागान्वेतरवृत्तित्वस्यानुवादक
 एव ननु हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि मूलकृतां तात्पर्यम् । नन्वेवं सामान्यस्वरूपे सामा-
 न्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । आधाराद्येवमावप्रतीत्यनुसंधेनानेकसंभवेतात्पर्ये
 सति विस्मयस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् । एवं प्रमेयत्वमपि न
 प्रमेय विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमाविषयत्वं, तथाच प्रमेयत्वस्य विषय-
 स्वरूपस्य प्रतिविषयं मिश्रत्वेन कस्यामपि विषयतायां सामान्यतदितरोभयवृत्तिर्वा-
 संभवेन प्रमेयत्वेऽपि व्यभिचारसंभवात् हेतौ व्यतिरेकत्वविशेषणमप्यनर्थकमेव ।
 परंतु विषयस्वरूपताया विषयतायाः स्वरूपसंबन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र
 व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाच्चवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं, एवंच
 द्वित्वादिकमपि अपेक्षातुद्विविषयत्वमेव नत्वपेक्षातुद्विस्मयं त्वमे विषयवृत्तित्वस्य का-
 ष्यकृतात्वाविति तत्रापि न व्यभिचार इति । सामान्यमिश्रत्वं वा हेतौ विशेषणम् ।
 सादृश्ये सामान्यमेदस्याभाववृत्तित्वेन साधनसंभवादिति । एतद्भावायैवापि पदमपि
 आप्यक्रमेण पुनरुक्तमस्मात् । अप्यवच्छेदेति । ननु अप्यवच्छेद प्रतीयमानत्वं
 भ्रान्तपुरुषस्याभावेऽप्यवच्छेदं तत्राभावानन्तर्गुत्वस्य भावादयं हेतुर्बहिर्भावीत्या-
 द्वाविरासाय तदर्थमाह—प्रमीयमाणत्वादिति । यदाकदाचिदिति ।
 मन्त्रिसत्त्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मुप्यभावसामानाधिकरण्यात्पूर्वविशेषणतो
 यहेतुर्भाष्येतिरिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वमेव

१ मय्यभिधेयत्वात्. २ सादृश्यप्रकारकप्रतीतिभिर्निधेयत्वम्. ३ जगत्सोमाय इति
आन्विमतः पुरुषस्यैवार्थः.

कल्प्यते, अनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्प-
दिनकरी ।

हापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीद्वाराणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियाम-
कत्वात्, मण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा
कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण
गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत आह—मण्यभावादेरिति ।
तथाच प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं बाधज्ञानस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः । किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगि-
त्वम्, तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरेकशक्तिसत्त्व
इति भावः । ननु प्रतिबन्धकत्वस्यैवैतत्त्वे कारणीभूतवह्निरूपाभा-
वमस्तीति ।

कार्योत्पत्तिप्रयोजकं, तदधिकरणे मण्यभावासत्त्वदशाया सामानाधिकरण्यासंबन्धेन
मण्यभावविशिष्टवह्निपथिकरणत्वाभावाच्च दाहापत्तिरित्यत आह—कारणताव-
च्छेदकावलीहेति । कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषण-
ज्ञानस्य विपर्यितासंबन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे गताना-
गतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु विपर्यितासंब-
न्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वमपि तु विशेषणनिरूपितविपर्यिताया
एव, विपर्यिता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्यो-
त्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह—मण्यभावेति । गुरुभूतेति ।
वह्नित्वेन मण्यभावत्वेन कारणत्वाङ्गीकारेऽपि कारणताद्वयमेव किंतु लघुधर्माव-
च्छिन्नं । मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिना कारणत्वे तु गुरुधर्मोर्वच्छिन्नकारणताद्वय-
मापद्येतेति भावः । नन्वेव मणे प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकस्यैव
प्रतिबन्धकत्वान्मण्यमण्यभावानां सादित्यत आह—तथाचेति । बाधज्ञान-
स्यति । यत्र परामर्शानन्तरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्प-
त्तिद्वितीयक्षणे परामर्शानिष्ठशक्तिमाशो वक्तव्यः । तत्रात्र बाधोत्पत्तिवृत्तीयक्षणे
बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः । स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानु-
मित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शस-
त्त्वादिति भावः । नत्यतिरिक्तेति । अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे
युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसंभवादिति
भावः । यद्वयभाव इति । कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात्कारणसत्त्वे

१ तादृशप्रतिबन्धकत्वम्. २ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे. ३ स्वरूपम-
योगोभयपटितमामानाधिकरण्यासंबन्धेनेत्यर्थः. ४ विनिगमनाविरहात् मण्यभावविशि-
ष्टवह्नित्वेन वह्निविशिष्टमण्यभावत्वेन वा कारणत्वे लघुधर्मोर्वच्छिन्नकारणताद्वयम्.

नानौचित्यात् । नचोचैजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं
दिनकरी ।

वप्रतियोगिनि यह्यभावेऽस्तिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ
चेति चेत् । तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता तदाभ-
यीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यन्ताभावस्तत्रनियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥
कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षं स्वस्य प्रतिबन्धकत्वा-
त्पक्षः परस्ता । विषयस्य तादात्म्यसंबन्धेनैव प्रत्यक्षं हेतुत्वात् ।
ननु बहिर्मण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्येकस्या एव हेतुता
युक्ता लापवादिष्यत आह—अनेनैवेति । दाहादिकं प्रति मण्य-
भावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां
दाहधारणे । प्रागभावे मानाभावादाह—ध्यंसेति । इदमुपेक्षणं
रामरद्री ।

कार्यानुपपत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवहियमाणत्वाभेदापत्तिर्भव इति
भावः । घटादौ चेति । तथाच स्वस्य स्रोतसो प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः ।
प्रतिबन्धकभापस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीडापत्तिः । भावभि-
न्नोऽत्यन्ताभाव इति । बह्यभावाभावं बहिस्तरूपमादाय बह्यभावे प्रतिबन्ध-
कत्वापत्तिवारणाय नावमिन इति, प्रागभावाभावाच्च स्वस्मिन्प्रतिबन्धकत्वापत्ति-
वारणाय अत्यन्ताभाव इति । वयमप्यत्यन्ताभावत्वं निलेत्ये सति संबर्गाभावत्वं तच्च
न वप्रयादौ, भावनिवृत्तरूपभावावस्यैव तत्रासरवान् तथापि प्रकृते अत्यन्ताभावत्वं
नाभावत्वपटितं किंतु अन्योन्याभावभिसत्त्वे सति ध्वंसप्रागभावभिसत्त्वे सति सप्र-
तियोगिकारणमत्तो भावभिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अतएव यत्र अनुयोगिवापकपदो-
त्तरं एतानी तत्र नना अत्यन्ताभावो बोध्यत इति नियमोऽप्युपपद्यते, अन्यथा मृतछे
प्रदाभावो नास्तीत्यादौ न स्वादेव नना अत्यन्ताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम् ।
परास्तेति । नचोच्छ्रयतिवारणाय दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वमेव कार-
णताविशेषणमस्तु तथाच भावानां दैशिकविशेषणतासंबन्धेन अकारणत्वाद्वापमिन्न

१ छेदेनैव प्रतिबन्धकत्वमानकारीनकार्यजनकत्वम्. २ एवं घटः. ३ तथाच
स्वनिष्ठविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिति तादात्म्येन स्व कारणमिति कार्यकारणभारः.
४ मुक्तावत्यामित्यादिः ५ नित्यत्वानुपादाने प्रागभावे ध्वंसे चातिव्याप्तिः. ६ नित्यत्वं
भावाप्रतिषेधित्वे सति प्रागभावाप्रतिषेधित्वं तत्रैव प्रवृत्तातीकारान् नित्यत्व-
मात्रोत्तरं यथादावतिव्याप्तिः. ६ अन्वोन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणार्थं अन्योन्याभाव-
विभक्तं ध्वंसप्रागभाववारणार्थं ध्वंसप्रागभावविभक्तम्.

दाह इति वाच्यं, उत्तेजकभावविशिष्टमण्यभावात् कारणत्वात् ।
दिनकरी ।

प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्य-
कारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम् । उत्तेजकभावेति ।
यथाच केवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः किंतु उत्तेजकभावविशिष्टस्तद-
भावश्च उत्तेजकसमप्रधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति
भावः । अथ मण्यादिसलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति
चेन्न । तस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चानुगत-
त्वात् । अत्रेदं बोध्यम्, अभावीयविशेषणतासंबन्धेन दाहत्वाव-
च्छिन्नं प्रति वदेद्वतादैशिकविशेषणतान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकानां तत्तदुत्तेजकभावानां सामानाधिकरण्यरूपं यद्वैशिष्ट्यं
शमरद्री ।

इत्यपि नोपादेयमिति वाच्यम् । चक्षुःश्रुत्युक्तविशेषणतादिना भावानामपि दैशिक
विशेषणतया कारणत्वेन तदावश्यत्वात् । इदमिदं प्रतिप्रतीतिनियामकविशेषणता
रूपस्य तस्याऽऽशुभान्वेति ध्येयम् । तस्याननुगतत्वादिति । मणिमन्त्रमहौष-
धादिषु उत्तेजकवत्संज्ञस्य दुर्बलत्वात् पृथिवीत्वादिना साकार्येण तस्य अस्तित्वासम्भ-
वादिति भावः । मन्त्रैवमुत्तेजकभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न सम्भवति
उत्तेजकस्यानुगतस्याभावादित्यत आह तदभावाकूटविशिष्टमण्यभावस्येति ।
उत्तेजकभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्ररूपोत्तेजकदशायांमपि मन्त्रस्य ग-
गननिष्ठत्वेन बह्वधिकरणे देशे तदभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुत्तेज-
कभावविशिष्टमणिसत्त्वाद्दाहानुपादयद्यत्र । किंच संयोगेन द्रव्यसाम्याप्यवृत्तित्वा-
मते मणिसत्त्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिर्येलाघादा
निपाकुरत्वे—अत्रेदं बोध्यमिति । अभावीयविशेषणतेति । दाहस्यैवसं-
पत्तया विशेषणतयैव तदुत्पत्तेरिति भावः । उद्देश्यता दैशिकविशेषणतान्यतर-
रेति । मन्त्रस्य उद्देश्यतासंबन्धेनैव बह्वधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेश । म-
ण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुपपत्ति

१ उत्तेजकभावविशिष्टो यो मणिः, तदभावसत्त्वयै । वैशिष्ट्यं च सामानाधिक-
रण्येन. २ तस्य उत्तेजकस्य ३ सप्रतियोगित्वस्यसामानाधिकरण्योपदर्शनत्वेन
अभावविशिष्टत्वमन्याप्यवृत्तित्वं, श्रवणसंबन्धानुपादाने शुण्णत्वात्तदसामानाधिकरण्य-
भारात् द्रव्यत्वसाम्याप्यवृत्तिरूपमिति । द्वितीयसंबन्धानुपादाने यदाचभावभारात्
यदाचभावसत्त्वमिति .

दिनकरी ।

तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्देशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकामावस्यामावीयविशेषणतासंबन्धेन हेतुत्वमिति ।
एतेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तत्संयुक्तेऽपि
सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । नन्वनुमानमेव शकौ प्रमाणम् ।
तथाहि, वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाद-
दृष्टवदात्मवदिति । वह्निद्व्यणुकत्वमादाय भर्जनकपालस्यवह्निनिष्ठा-
नुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनधारणाय साध्ये दाहानुकूलेति ।
वह्निद्व्यणुकत्वेनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणा-
याद्विष्टेति । वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायातीति चेन्न ।
विपक्षे बाधकतर्कविरहेणास्याशुमानस्याप्रयोजकत्वात् । केचित्तु
वह्निं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण
कारणत्वाया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तसिद्धिः । नच तृणफू-
त्कारयोररभिनिर्नैयनयोर्मणिकिरणयोश्च संबन्धस्य ज्ञान्यतावच्छे-

(२) मणिरेणान्तर्गतं मणिप्रकाशकं तद्व्यतिरिक्तं न कल्प्यते । अतो मणिप्रकाशक-
रिति देशिकविशेषणतातिवेष्टाः । देशिकविशेषणतया तु न इत्यस्याभ्याप्यवृत्तित्व-
मिति न दाहादपत्तिरिति भावः । इदं च भावाभावावधारणदेशिकविशेषणतामभ्यु-
पेक्षोक्तम् । मण्यादेरिति । आदिना मण्यादेः परिग्रहः । अतएव संबन्धकोटौ
उद्देश्यताप्रवेष्टाः । संयोगस्याने देशिकविशेषणताप्रवेष्टे तृणैव श्रुतिः । वह्निद्व्यणु-
कत्वमिति । वह्निद्व्यणुकवृत्तिपरिमाणमन्यत्विमत्यर्थः । तेन वह्निद्व्यणुकत्वस्य आवा-
यणुकैश्च सत्त्वेपि न श्रुतिः । ननु महत्त्वविशिष्टवहेरेव पक्षत्वात् सिद्धसाधनमि-
त्यत आह—भर्जनकपालस्येति । वह्निद्व्यणुकत्वेनसंयोगमादायापि महद्बुद्धेः
पक्षत्वे न सिद्धसाधनमत्र उक्तमादृष्टवदात्मसंयोगमिति । साध्यसंयोगस-
ंबन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुतया तत्संबन्धेन सद्योवस्यापि हेतुत्वादिति भावः ।
यद्यप्यत्रामनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे गानाभावात् । तथापि कार्य-
मात्रे कर्तुरेव कारणत्वमिति प्रायेणैवमुक्तम् । यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहका-

१ ध्वकारोऽप्यर्थः । एवं श्रुतित्वे प्रमाणान्तरसत्त्वेऽपि न श्रुतिः । २ मण्यवदितो-
त्तरत्वसंबन्धेन तृणफूत्कारविशिष्टादि प्रति तृणफूत्कारः कारणम् । ३ पर्व मण्यवदि-
तोत्तरत्वसंबन्धेन अग्निनिर्मल्यवविशिष्टादिप्रति अग्निनिर्मल्यव कारणम् । ४ मण्यव-
दितोत्तरत्वसंबन्धेन मणिनिर्गलसंयोगविशिष्टादिप्रति मणिनिर्गलसंयोगः कारणं इति
रीत्या कारणत्ववक्तव्यं त्वान न व्यभिचार इति भावः ।

क्षित्यतेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

क्षिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया या तत्त्वज्ञानो-
रामरुद्री ।

सुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्निष्ठावेन चन्द्रमुखयोर्वैकल्यादिकरत्वं कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणतामेदसावश्यकत्वात् तथापि स्थाय्योपभायकत्वसम्बन्धेन
एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारण्ये यमः सुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एक-
जातीयमेव सुखमिति भावः । आदिना चतुल्लवतेनसितत्वादिपरिग्रहः । सादृश्य-
मिति शेषः । अतएवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तत्त्वोपस्थितिः । सप्तपदार्थातिरिक्तेति
तदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वता नव्यानां मतगुणदर्श-
यति—नव्यास्तिवति । अतिरिक्तमेवेति । अन्वया सहच इत्याकारण-
प्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापत्त्यपत्तेरिति शेषः । प्रतीतेः समानत्वमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसहचं सुखमित्यादौ आह्लादकरत्वादेः प्रकारता घट-
सहचः घट इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्याशे
अनुभवसिद्धायाः समानाकारताया अपत्त्याप उच्छेदमेव सादृश्यतावादिमते
दुर्लभः । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदुपपत्तिः । यद्यपि सुखे
चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा घटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
सादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारण्यस्य सादृश्य-
स्वरूपासङ्गोपाधेरनुगतत्वमा पदो रूपवान् पदो रूपवानिति प्रतीत्योरुपाध इव
सादृश्याशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । विभागद्रव्याघात इति ।
पदार्थानां संताधिकृतत्वादिति भावः । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आत्मवर्गिध्यात्मे-
तरद्रव्यादिमेदंप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृश-
ज्ञाने च पक्षज्ञानविभया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगित्ववच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान-
विषया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मासीनां तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र
च तादृशानुमितिजनकपरमार्थोत्पन्नकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन
उपयोगित्वं परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिनेदद्रव्याप्यहेतुमानिति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिनिषेधकतया द्रव्यासीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्भवस्यापि
भेदानां तत्त्वचित्तेनापि परामर्शं भानसम्भवेन तत्तद्देदद्रव्याप्यहेतुमानात्मेति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तत्रान सादृश्यादीनामात्मविभजपदार्थानां सर्वत्रेऽपि

१ विभागद्रव्यस्य. २ आत्मा आत्मेतरद्रव्यमिव इति शानाकारः.

वि. सु. ६

क्षित्यतेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

दिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानो-

रामरुद्री ।

मुखदर्शनशान्त्यवो मुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्वैकल्यादकारत्वं कारणतान्द्रे-
दकभेदेन कारणतामेदस्याप्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपपादकत्वसम्बन्धेन
एकैकजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मो मुखचन्द्रदर्शनजन्य च एक
जातीयमेव मुखमिति भाव । आदिना पुरुषत्वेतन्निष्ठत्वाद्विपरिप्रेत । सादृश्य-
मिति शेष । अतएवातिरिक्तपदेनोक्तत्वं तस्योपस्थिति । सप्तपदार्थातिरिक्तेति
तदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमन्वीकुर्वता नव्यानां महत्सुपदर्श-
यति—नव्यास्त्यति । अतिरिक्तमेवेति । अन्यथा सदृश इत्याकारक-
प्रतीते सर्वत्र समानाकारताशुभवापलापपत्तेरिति शेष । प्रतीते समानाकारमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृश मुखमित्यादौ आकादकरत्वादे प्रकाशता घट-
सदृश घट इत्यादौ तु द्रव्यकण्ट्रिधिवीत्यादेरिति सादृश्यप्रतीत्यो सादृश्याशे
अनुभवसिद्धाया समानाकारताया अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतायादिसर्वे
दुष्टदर । सादृश्यमतिरिक्त पदार्थ इति मते तु न तत्त्वज्ञपयति । यद्यपि मुखे
चन्द्रे च नैक सादृश्य अन्वया पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
सादृश्यप्रतीत्योर्न समानाकारतोषपत्ति तथापि वचनसादृश्यसाधारणस्य सादृश्य-
त्वत्पादशोभाभेदलुगततया पटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योपाश इव
सादृश्याशे समानाकारतोषपत्तिरिति ध्येयम् । विभागव्याघात इति ।
पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भाव । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आरमधर्मिकाल्मे-
सरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञान तत्त्वज्ञान, तत्त्वतत्त्वविषयस्य तदुपयोगित्व सादृश-
ज्ञाने च पञ्चज्ञानविधया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान
विधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीनां तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र
च सादृश्यानुमितिजनकपराधर्मात्मकज्ञानस्य पञ्चरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन
सपयोगित्व परामर्शनजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्बन्धस्यापि
भेदानां तत्त्वशक्तिवेनापि परामर्शे गानसमवेन तत्त्वहेदव्याप्यहेतुमानात्मेति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेद । तथान सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थानां सर्वेऽपि

१ विभागग्रन्थस्य. २ आत्मा आत्मेतद्व्यभिन्न इति ज्ञानानात् ।

तेजो वह्निः । मरुद्वायुः । व्योम आकाशः । कालः समयः ।
दिवङ्गी ।

पयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयो-
गादिरूपत्वे बद्धकुण्डसंयोगस्य द्विष्टत्वेन कुण्डे बद्धरमिति बद्धदरे
कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः । सादृश्य-
लक्षण लक्ष्ये योजयति—यथेति । इति शब्दः श्लोकव्याख्यासमा-
प्तिद्योतकः ॥ २ ॥ 'स्त्रियां चिन्नि'सिसूत्रविहितकिन्प्रत्ययान्तक्षिति-
शब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—
क्षितिः पृथिवीति । अप्शब्दस्य 'अप्त्तुन् रुजि'त्यादिपाणिनीयसूत्रे
शब्दपरत्वादाह—आपो जलानीति । प्रवापस्यापि तेजःशब्दवा-
च्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—तेजो वह्निरिति । वह्णवावि-
रित्यर्थः । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थ-
माह—मरुद्वायुरिति । व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगा-
दाह—व्योम आकाश इति । कालशब्दस्यान्तकादिबोधकत्वा-

शमरुद्गी ।

आमनि तद्देवो नानुमिति विषय इति तदेतज्ज्ञानं न तत्त्वज्ञानमतस्त्वद्देवज्ञान-
जनकज्ञानविषयस्यापि सादृश्यादेर्न तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भावः । एवं च तत्त्व-
ज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महर्षिणा विभज्यमानं विभागव्याघात इति भावः । अधि-
करणवाचीनामतिरिक्ता साधयति—एवमिति । कुण्डे बद्धरमिति । इत्थ-
पाधारत्वं सप्तम्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्यापेयतासम्बन्धेनाप्ययः । आधारत्वस्य
च निरूपकतासम्बन्धेन गतानीतमभिप्रायतबद्धादिपदार्थोऽन्वयः । तथाच
कुण्डबद्धरपाधारतानिरूपक बद्धरमिति बोधः । इह प्राचीनमतमभिप्रायेण । आधेयत्वं
सप्तम्यर्थं इति नवीनमते तु कुण्ड बद्धरवदिति बद्धदरे कुण्डवदित्यापत्तिर्दृष्ट्या ।
प्रतियोगित्वमपीति । एव अतिरिचपदार्थं इत्यर्थः । प्रतियोगिताया प्रति-
योगिस्वरूपत्वे भूतलादेरपि घटाभावादिप्रतियोगिनापत्ति घट प्रतियोगिताया
नित्याधारताप्रतीत्यनुपपत्तिश्च । प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽभेदेनावच्छेदाव-
च्छेदकभावविरहेण घटत्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिश्चातिरिचवसाधि-
कृति भावः । अपिना विषयत्वादिसमुच्चयः ॥ २ ॥ ननु सिति पृथिवीत्यादि-
व्याख्यानं मन्वृतामसङ्गतम् । क्षित्यादिसंज्ञानां प्रसिद्धाश्च बाह्यः । अत्रतिरिक्तेर-
न्यथाप्रतिपत्तेर्ना निराधारैव हि निवर्णं कुर्वन्ति सन्तः । नचात्र तयोरेक-
दरापि समवतीत्यतोऽन्यथाप्रतिपत्तिमुपपादयन् तत्पदार्थक्यमाह स्त्रियामित्या-

दिगाशा । देही आत्मा । मनः । एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

वाह—कालः समय इति । दिक्शब्दस्य 'दिश' अतिसर्जने' इति धातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—दिगा-
शेति । देहविशिष्टार्थवाचकादेहिशब्दादेहाद्यवानामुपस्थितेराह—
देही आत्मेति । अथेश्वरस्य देहिनां मध्येनन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति
चेन्न । वृद्धा भूतावेशान्ध्यायेनेश्वरस्य शरीरमिच्छन्ति । संसार्यष्ट-
वशाच्छरीरमित्यन्ये । अतएवास्वरसादाहात्मेति । शुद्धिब्यक्तेजोवा-
त्स्वात्मान इति पञ्चैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येषान्तर्भूतत्वात्
मनसश्चासमयेवभूतेऽन्तर्भावादित्याहुर्नवीनास्त्रन्मतं निराकर्तुं संक्षपा-
द्योपपन्नवदपूरणेनार्थमाह—एतानि नव द्रव्याणीति । व्योमस्ता-
वच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः । नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वम् । प्रत्येकं
जीवमादाय विनिगमनाविरहात् । नच जीवानामाश्रयत्वे शब्दधा-

रामरुद्री ।

दिना । आत्मेतीति । स्वापच्छिन्नभोगवत्संबन्धेन देहविशिष्ट एव देहि-
शब्दार्थः । नतु समवायेन तद्विशिष्ट इति न देहायवबोपस्थितिरिति भावः ।
अनन्तर्भावादिति । ईश्वरस्य किञ्चित्छरीरावच्छेदेन भोगाभावादिति भावः ।
कथं द्रव्यत्वमिति । रामानन्दव्याप्ययावद्भूतैककचनस्यैव विभागतया द्रव्यविभागा-
भावये ईश्वरस्यैवमन्तरानुपदेशात्तस्य द्रव्यत्वाभावनियमाविति भावः । भूता-
वेशान्ध्यायेनेति । यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरानवच्छेदेन भूतस्य न
मुपपत्तिः संसाधारकारूपभोगाश्रयता मिदु तथीयशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूत-
प्रयोजनमव्यापारपन्मनुष्यादिशरीरं तथाप्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगाव-
च्छेदक अपि तु तदन्तर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयोजनमव्यापारव्यापारिरूप-
विलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः । यद्यपि एवमपि सत्संबन्धेनेश्वरस्य
देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्तेश्वरशब्दः संभवति तथापि स्ववृत्तिवैशेषाज-
ककृतिमत्त्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव प्रकृते देहिशब्दार्थ इति नातुपपत्तिरिति
भावः । नन्वेवं ईश्वरस्य सुखावपाणिपादत्वाद्युक्तिर्विद्वेष्यतेत्यतः कल्पान्तरमाह—
अत एवेति । अयं भावः, देहिशब्दस्य सत्संबन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्व-
रस्य शरीरान्नोकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविसर्जनात् द्रव्यत्वं न स्वादित्यस-
रसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः अपितु आत्मत्वनात्यवच्छिद्य इतीश्वरस्य
इत्यवशिष्टिरिति विवरणतात्पर्यम् । नवेश्वरस्य अशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वर-

ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतज-
दिनक्री ।

नहमिति प्रत्यक्षापत्तिः, अट्टप्रवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् । कालदि-
शोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि घट इत्याद्यनुमताकार-
प्रत्ययात् । मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिव्यादिप्रसरेणूनादाय विनि-
गमनाविरह इत्याशयः । अधिकममे व्यक्तीभविष्यति । मूले
द्रव्याणीति । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं ननु गुण-
श्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । मुक्तावल्यां किं मानमिति ।
किंशब्दः प्रभे । ननु द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका
भविष्यतीत्यत आह—नहीति । तत्र । द्रव्यत्वजातौ । घृतेति ।
रामक्री ।

शरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन यथाविचार्यार्थनीश्वरस्य
ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादि-
शरीराणां ईश्वरीयत्वं हि सरीयभोगावच्छेदकत्वं सदरष्टजन्यत्व वा तत्कृतिजन्य-
षेष्टावस्थ वा । नाध्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोरभावात् । नापि तृतीय, सम-
वायेन षेष्टा प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृते कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेने-
श्वरदृष्टेरवच्छेदकतया वाप्यसत्त्वात् । कार्यत्वावच्छिन्नधारणतामा एव तत्राङ्गीका-
रात् । ब्रह्मादीनां जीवमुक्त्योगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । अयोग्यत्वस्यै-
वेति । मानसप्रत्यक्षयोग्यत्वसंबन्धेनैव । तेन शब्दस्य भावणत्वेपि न कृतिरिति
भाव । प्रसरेणूनिति । नैवीनमते अवयवधारायाकण्डशुक्लेनैव विभ्रान्तेस्ते-
षामेवासमवेतत्वादिति भावः । विनिगमनाविरह इति । तत्राचानेकद्रव्य-
वधिषु मनस्त्वस्तीकारापेक्षया एकैकानिदिक्त्ववधिषु तत्तन्मनस्तत्र स्त्रीरनुमुचित-
मिति भावः । ननु द्रव्याणीति मूलशब्दस्यातिरिक्तद्रव्यत्वज्ञानादेपि नातुप-
पत्तिः गुणवशाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसम्भवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधना-
मासौ निष्कल इत्याशङ्कामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकता व्यवस्था-
पयति—द्रव्यपदमिति । प्रश्न इति । जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः । घट-
कत्वं समस्यर्थः । तथाच मूलस्थकिंशब्दः जिज्ञासायंरूप इति पर्यवसितोऽर्थः । दत्तर-
वाक्येन प्रमाणयामान्यस्याविरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वाद्यर्थमवादिति भावः ।
घृतादिप्यिति । ननु घटादाविलेव घृतो बोधमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्य-
माने पीनमूषनाय घृताद्युपादानात् । तथाहि अनुगतादृष्टिभ्यस्मा हि मनुष्य-
त्वादिमाति, नहि ननु द्रव्येष्वनुगतादृष्टिः काचित्संभवति, घृतादिभ्येकैकपदार्थेष्वपि

१ दीर्घलिङ्गाप्रत्यये. २ एकतरङ्गप्रापेति मुक्तिविनिगमना. ३ घटकत्व
सम्बन्धे समस्य द्रव्यपदेऽवच्छेदकत्वात् न मूलपदद्रव्यपरत्वेनैव..

तुप्रभृतिषु द्रव्यत्वार्थहादिति चेत् । कार्यसमवायिकारणताव-
दिनकरी ।

तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधार-
णद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः । कार्येति । कार्यत्वं प्राग-
भावप्रतियोगित्वं । न च ध्वंससाधारण्यं । सत्त्वेन विशेषणीयत्वात् ।
अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तादात्म्यं, यत्र
समवायेन कार्यं तत्र सादात्म्येन द्रव्यमिति निर्व्यमात् । ननु जन्यस-
त्त्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति सादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे माना-
भावः । न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति
चाध्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धेन नीलस्य
हेतुत्वमेष तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कति-

रामरुद्री ।

सर्वथा नैकादृतिः कठिनावद्रव्यत्वयोरनियतत्वादिति भावः । पामराणामिति ।
पण्डिताणां शास्त्रकारीयवाक्यबन्धद्रव्यत्वज्ञानसंभवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञा-
नाभावेन पामराणामित्युक्तं । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवस्तुष्वपि पामराणां
प्रत्यक्षं स्यात् तत्रभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावः । ननु किमिदं द्रव्य-
त्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं, न जातिर्यं ध्वंससाधारण्याद् ।
नाप्युपाधिरूपं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्बलत्वादित्याहङ्गायां तन्निर्विक-
कार्यत्वमिति । नचेति । द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेऽपि प्रागभावप्रतियो-
गित्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः ।
नन्येति । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तरूपराणां कार्यतावच्छेदकतापठ-
कसंसर्गता स्वीकरणीया, सर्वस्य तत्वात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तत्पाविध-
संसर्गता कल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याह—जन्यसत्त्वरूपेति । स्याथयस्य-
मवेतद्रव्यत्वेति । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्त्वेन तत्र
नीलोत्पत्तिवारणाय संबन्धघोटो द्रव्यत्वप्रवेशः । नन्वेवमुक्तकार्यकारणभाव-
विरहेष्वुक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गपट्टकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निर्गत्युद्भवेति सिद्धं
नः रागीहितमित्यत आह—कार्यत्वस्येति । ननु तर्हि लाघवात्कालिकसंब-
न्धेन पटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्यत आह—कालिकसंबन्धेनेति ।

१ पामराणामिति शेषः. २ तत्रान्न समवायसंबन्धेन कार्यत्वाच्छिन्नमिति तादा-
त्म्यसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ सं नीलम्. ४
इदमुपलक्षणं कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अवच्छेदावच्छेदकयोरेकमपि दोषान्तर-
मिति. ५ सं नीलम्.

च्छेदकृतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे-
दिनकरी ।

कसंबन्धेन पटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह—
संयोगस्येति । अत्रच रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन
द्रव्यकार्यतया परित्यागः । सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च
गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वान् । नच संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्य-
त्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावरूपतत्त्वचित्समवेतसंज्ञासामान्ये
प्रति तत्त्वचित्त्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ
तदुत्पादासमवायित्वे वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेद-
कत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुंम-
त्तसाधारण्येनाह—विभागस्येति । द्रव्यत्वसिद्धेः द्रव्यत्व-
जातिसिद्धेः । अचित्तधैव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्य-
यासिद्धिः समवति तथापि साक्षात्संबन्धवर्गवाचे सत्येवानुमितेः
परस्परसंबन्धधर्मविषयत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । द्रव्यमति
द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति

रामरद्री ।

द्रव्यनार्पतया परित्यागः । द्रव्यकार्यत्वेवानुक्तिः । इदं च सत्त्वादित्रयस्य
श्वेलनाप्यनुपपन्नं । सत्सामान्यमिति । सत्त्व समयसंबन्ध समयश्चात्र
स्वाधिकरणसमयसंबन्धानधिकरणीभूतो ग्राह्य । तेन तादृशसमयसंबन्धम्योत्प-
त्तिरित्येन सत्त्वसिद्धिमात्रमात्र नित्यगुणादिभ्यामिति । यद्यप्यभाव सन्निति
प्रतीया समयसंबन्धमात्रमेव सत्त्वकार्यं तथापि सामान्यशब्दस्यात्र विद्येयपर-
ताम्बुगमादुच्चार्यलाभः । सत्त्वदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्व-
प्रवेष्टस्यावश्यकतया तत्र एव जातिवारणे तद्वारकसत्त्वदवैवर्ध्यापत्तेः । प्रागभावस्य
धर्ममतातिद्वयता प्रागभावप्रतियोगिण नोपात्तमिति ध्येयम् । आवश्यकत-
येति । अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ।
यस्तुतरस्तु उक्तकारणधारणमात्रस्य प्रतिव्यतिभिन्नतया पटदां नित्यगुणभावेन
तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्तनाय लाघवेन सत्यं यथापुनमेव सम्भवति प्रति-
माति । गगनादिभ्यः एवागत्या जन्यत्व प्रवेष्ट्य कार्यकारणभाव इति भावः । कार्य-
मात्रवृत्तिजातरिति । अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः ।
गुणत्वान्यान्यपासिद्धिरिति । साध्याश्रयत्वरूपपरंपरासंबन्धेन गुणत्वस्यापि

दकतया द्रव्यत्वसिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो
दिनकरी ।

प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकं ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव । नित्यव्यावृत्तत्वात् ।
भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय
विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु
धर्मिप्राहकमानसिद्धम् । न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभावे इति
वाच्यं, भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गग-
नादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात् । न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्ववारणाय
मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात्
गगनादिवृत्तित्वकल्पनेऽपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्या-
वश्यवत्त्वादिति याच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य
तुल्यव्यक्तित्वापत्तेरिति । ननु दशमद्रव्यस्य तमसःसत्त्वान्नय द्रव्या-
णीत्युक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते—नन्विति । ननु

रामरुद्री ।

द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । नित्यव्यावृत्तत्वादिति ।
यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम् । न चेदं प्रति-
बन्धकतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति
पृथिवीत्वादिना सांकर्यपत्त्या तस्य साक्षीत्वानुपपत्तेः । तथापि सांकर्यस्य दोषाद्यु-
पगमेनैतदभिहितम् । ननु द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि भूतवर्ग-
त्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादयस्यमत आह—द्रव्यत्वस्येति । धर्मिप्राह-
कमानेति । द्रव्यत्वसाधनानुमानेत्यर्थः । तथाच तस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिध्येदिति श्रुतश्रोत्रेव परस्परं विनिगमनाविरहः ननु
श्रुतासाक्षीनेति भावः । सांकर्यवारणायेति । यद्यपि स्वमते सांकर्यं न
दोषः, तथापि तुल्यत्वं दुर्बल इति न्यायेन तस्य दोषत्वगम्युपेत्यापि दोषा-
न्तरमाह—तथासत्वमिति । चलाति च्छायेति प्रतीत्येति । यद्यपि नीलं
तम इति प्रतीतेरिव ऐतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभवात्सर्वोपायवतरणा-
नङ्गतिः, तथापि बहुधादितेवस्योपाधिकरकादिसमग्रस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ता-

१ समनियतात्वं. २ अवृत्तित्वात्. ३ भूतत्वं विहाय पृथिवीत्वं नित्यपृथिव्या,
पृथिवीत्वं विहाय भूतत्वं ब्रह्मण्युक्ते, उभयसमावेद्यः सन्वपृथिव्यामेति ध्वजः.
४ चलाति च्छायेति प्रतीतिः.

नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च
द्रव्यत्वम् । तद्धि गन्धश्चान्यत्वाच्च पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च
विवकरी ।

तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाण-
माह—तद्वीति । तमो हीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । ननु
तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्क्यानुमानप्रमाण-
माह—तस्येति । तमस इत्यर्थः । अकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति ।
तथाच तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमिति
सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् ।
इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः । ननु तमसि रूपे मानाभावः,
न च नील तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति घाट्यम् । प्रतीतेर्भा-
न्तित्यादतो हेत्यन्तरमाह—कर्मवत्त्वादिति । कर्मवत्त्वं च सम-
वायसद्वन्धेन विवक्षितं तेन जन्यमानस्य कालिकसद्वन्धेन कर्मव-
त्त्वेऽपि न व्यभिचारः । न च स्वरूपासिद्धिः । बलसि च्छायेति प्रतीत्या
कर्मवत्त्वसिद्धेः । तमसः कृत्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते—तद्वी-
त्यादिना । गन्धेति । गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ षट्गतगन्धप्रति-
योगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च
प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसद्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि

रामरद्दी ।

प्रतीतो भ्रमत्वकल्पनसंभव । क्रियावत्ताप्रतीतो ■ न तथा संभव, हापि
क्रियावत्ताप्रतीतो तथात्वाददर्शनादिति भावः । यद्यपि वेगवत् पुनः स्थिरे
वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिस्तुभूयते, तथापि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठदोष-
स्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन कृततया भ्रमविशेषे समीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठ-
क्रियारूपदोषस्य नियाग्रमजनकत्वेन बुद्ध्याभ्यवत्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पन-
संभव इति भावः । ननु गन्धाभावादित्यनुक्त्या गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवीति किमर्थ-
मुक्तमित्याशङ्क्य गन्धाभावादियुक्ते गन्धप्रतियोगिकत्वात् हेतुता लभ्यते तथा च
उक्तद्रव्याभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्ध-
धामान्यामावस्य हेतुतालभावात् गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—गन्धा
भावस्येति । संगोगसंबन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति । नैव

१ सिद्धमिति शेषः २ प्रतियोगिव्यधिकरणवद्विषयव्यभिचारलक्षणाभिप्रायेणाह—
नयेति ।

दिनकरी ।

बोध्यः । तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसंयन्धवच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः । नीलरूपेति । अनुगतेनैकेनैव नीलरूपेण

रामहृदी ।

संयोगेन गन्धमात्रे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशभावभावाद्य व्यभिचारप्रदर्शनमसङ्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेति वाच्यम् । यादृश-
संयन्धसामान्ये यद्भावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयद्भाववाधिकरणीभूतयार्थविश-
स्यनुयोगिकत्वोभयाभावः । तदधिकरणे तद्भावस्य तादृशसंयन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वमित्युक्तं तादृशभावस्यापि प्रतियोगिम्यधिकरणत्वसंभवादिति भावः ।
बहुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारभ्यघटे व्यभिचारे दुर्बारः तत्र परस्परविरोधेन
कस्यापि गन्धस्यासुरपरया प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसंयन्धावच्छिन्नगन्धसामा-
न्याभावपरत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वसंयन्धेन गन्धा-
नधिकरणे निरवच्छिन्नदेहिकविशेषणतया दृष्टित्वं तद्विशिष्टगन्धमात्रस्य हेतुत्वे
सात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसंयन्धेन कपालनिष्ठगन्धसुरवेन तत्र
गन्धमात्रस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासेमवाक्यं व्यभिचारः । न च यत्र सुरभ्य-
सुरभिवापाधिकरणत्वं कपालद्वये तत्र समवेतस्य घटस्य स्वाथयसमवेतत्वसं-
यन्धेनाऽपि गन्धाधिकरणत्वविरहाव्यभिचारतावदस्त्वमिति वाच्यम् । कपालद्वय-
संयोगादुपरस्त्वमानस्य घटस्य कपालवयवविशेष्ये समवायेनोत्पादलोत्पत्तात् ।
अन्यथा घटसदृशदद्यामेव कपालविधौ समवायेन यद्भावस्य प्रत्यक्षारतेः ।
न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकरवत्त्वं कपालविधौ तदुत्पाद इति वाच्यम् ।
द्रव्यविभाज्यधोपाधिभ्यां वा घटादिनातवत्तत्त्वात्त्ववच्छिन्नं प्रति तत्तत्त्वा-
वच्छिन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तद्वत्त्वं
प्रति तद्रूपानारम्भकद्रव्येन वा प्रतिगन्धकत्वात्वाः स्वीकरणीयतादिति । पार्थिव-
रमाणी गन्धनाशदशावां गन्धमात्रपरत्वात्तत्र व्यभिचारकारणाय विशेषणतायां
निरवच्छिन्नत्वप्रवेष्टः । इत्थं च संयोगेन गन्धमात्रस्यपि प्रतियोगिव्यधिक-
रणत्वात् तद्वत्त्वस्य समवायवच्छिन्नप्रतियोगिताद्वन्निवेद्यार्थक्यम् । एतेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणादृष्टित्वं तदा तादृशगन्धमात्र-
प्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावाभेदात् । यदि प्रतियोग्यनधिकरणहृत्तत्वं तदा
गन्धाभावप्रतियोगिनेन गन्धोपादाने शिरोवेष्टनेन नास्तिदृष्टार्थानुपपत्ता, यदि
गन्धानधिकरणहृत्तत्वं तदापि गन्धानधिकरणजलादिहृत्तिगन्धमात्रस्य दृष्टि-
व्याप्तौ तत्त्वाव्यभिचारतादवश्यम् । यदिच गन्धानधिकरणहृत्तिव्यतिरिक्त-
गन्धाभावस्य हेतुत्वाच्च व्यभिचार इति विभाव्यते तदापि तद्वत्त्वगन्धानधि-
रपत्त्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन शेषवैयर्थ्यमिति दूषणानि प्रत्यूषाणि । स्वाथय-

न जलादिकं । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न । आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया दिनकरी ।

हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां हेतुतयोप-
न्यासो न कृतः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसंप्रदहः । तथाच
नयसु द्रव्येष्वन्तर्भावसंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धि-
रिति भावः । तदुक्तम् । “तमः खलु बलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेतुमर्हती”ति । ननु तमसो द्रव्यत्वे
आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यप्रदे ह्यालोक-
सापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत्र आह—तत्प्रत्यक्षे चेति ।
तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
संयोगसंन्येतालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः । आव-
श्यकतेजोभावेनेति । प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्तत्वाव-
च्छिन्नाभावेनेत्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु

रामरश्मी ।

एतदेतत्सर्वप्रत्यक्षेण गन्धानपिष्टरसानस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन श्लेष-
सार्वभ्यादिति विभावनीयम् । हेतुतयेति । एतेव प्राचीनग्रन्थेषु जलादिभे-
दसाधने नानाहेतुपन्यासो व्यर्थप्रमाण इति सूचितम् । परिशेषेणेति ।
पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यादिदि, हवा-
दिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थे मीमांसकानां धर्मविमाह—तदुक्त-
मिति । परापरयोर्गो विभागो विशेषधर्मा परस्वापरत्वस्वरूपौ तद्वदिति परापरवि-
भागवदित्यस्यार्थः । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्या-
दिद्रव्याणि तेषां वैधर्म्यात् तदवस्थितगन्धशून्यत्वादेरित्यर्थः । ननु तत्प्रत्यक्षे च-
ेत्यादिमूलं प्रकृतानुगुणकमिल्याशङ्का निराकुर्वन् तद्वन्धमवतारयति—नन्वेति ।
ननु तेजोभावस्तम इति बाधो प्रष्टव्य किं तेज सामान्याभावस्तमदर्शयार्थ-
यत तद्विशेषाभावः । नाथ, गठान्धतमस्यपि तत्र प्रतीत्यनुपपत्तेः, सर्वत्र
यदेव तेज परमाणूनां सत्त्वात् । न द्वितीय, सारसलोहजलेष्वपि वारिचित्वे-
जोभावरूपेण तम प्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृच्छतेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तादृशं
तेजोनावं दर्शयति—प्रकृष्टेति । तेजस्यगुणसत्त्वेऽपि तम प्रतीतेरनुभवसिद्धि-

१ स्नेहाभावमात्ररूपादीनामिति षट्पञ्चम्. २ अनुमानप्रयोगस्तु तद.पृथि-
व्यादिनवद्रव्यादिरिकद्रव्य पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वात् पृथिव्यादी व्यभिचार-
कारणव सत्त्वन्त, गुणे व्यभिचारकारणव इत्यलम्.

अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु अमरूपा कर्मवत्ताप्रतीति-
रप्यालोकापसारणौपाधिकी आन्तिरेव । तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वे
दिनकरी ।

न सम्यक्, सृष्णस्पर्शमास्वरूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यक-
पदम् । उपपत्तौ, तमोन्यवहारोपपत्तौ । ननु तमसस्तेजोभावत्वे
रूपवत्ताप्रतीतिः कथं, अभावे रूपमावादित्यत आह—रूपव-
त्तेति । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धकर्म-
वत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति ।
नहि द्रव्येऽन्वौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । ननु प्रतीते-
र्भ्रान्तित्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो
न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमित्यतो
दूषणान्तरमाह—तमस इति । अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिर्ध-
सपरिमहः । यत्परोपिष्ठं नीलरूपं तम इति कन्दुकीकारमतम् ।

तमरुद्री ।

त्वात् महत्त्वे प्रवृत्तत्वविशेषणम् । अथुरादितेजस्वरूपेऽपि तम प्रतीतेरुक्तत्वनि-
वेश । हिरण्यादितेज सत्त्वेऽपि तम प्रतीतेरनभिभूतत्वस्यापि निवेश । तथा-
चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्तमान्माभावस्य तमश्शब्दाद्यन्तया मोक्षापत्तिरिति
भावः । ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यकृतत्वं तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या
यथा घटाभावादिरवश्यं कृतं तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोऽपीत्युप-
पादनीयं तच्च न सम्भवति तेजोहपद्रव्ये आनामात्वात् तमोहचद्रव्याभाव एव
तेजस्त्वप्रतीतेरपगमसंभवादित्याह द्वापमेवेतु तेजोरूपद्रव्यव्यावश्यकत्वात् प्रदर्श-
यति—अन्धकाराभाव एवेति । आद्यद्रव्यकपदमिति । तथाच तमो-
भाव एव तेज किं न स्यादित्याह द्वापमिति मूले तेजस्यावश्यकत्वं प्रद-
र्शितमिति भावः । यत्रोत्तरकाल इति । इदं रजतमिति अमानन्तरं
मेदं रजतमिति चापनिधयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते नदूतरकाले
बाधनिधयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या
ज्ञानवादापत्तेरिति भावः । दूषणान्तरमाहेति । तथाच धूमो यदि वह्नि-
व्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निर्नन्यो न स्यादिति तर्केण व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-

१ नील नभ इति प्रतीतिवदिति शेषः । २ आनेकतमवेतापमरुतात्मकमिवादि-
यमिणोत्पत्तिः । तथाच रश्मिके नृपाङ्गुलमसदन्धापसा रोहितवर्णवत्तया प्रतियोगि-
रुपालोकापसारणौपाधिकी तादृशप्रतीतिरिति भावः ।

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
 संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
 द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

अनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेज-
 स्यन्तर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ गुणान्विमज्जते—अथ
 दिगङ्गी ।

तत्र । इह महानन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः, तमो नीलं
 न तु नीलिमेति प्रत्ययाच्च । ननु तमसोऽनतिरिक्त्वेष्वपि सुवर्ण-
 स्वातिरिक्त्वस्य द्रव्यस्य सत्त्वात्तत्पठ्यायातस्तद्वत्त्व एवेत्यत आह
 —सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति । तेजोनिरूपणानन्तर इति
 शेषः ॥ ३ ॥ कण्ठत इति । “रूपरसान्धस्पर्शः संख्या परि-
 माणाणि पृथक्त्व संयोगविभागो परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
 इच्छाद्वेषो प्रयत्नाश्च गुणा” इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः ।
 चशब्देन सूत्रस्यचशब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मज्ञानाः
 समुचिताः । ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः ।

तमघटी ।

तमो यदि द्रव्य स्वात्मद्रव्यज्ञानानन्तावयवसमयैत स्यादिति तर्केण द्रव्यावज्ञान-
 प्रतिपन्धवभवात् क्रियाविहेतुनापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । नचैव
 धूमेन बह्वनुमितिरपि न स्यात् बहिर्वेदि । परैतदृशे स्यात् सर्वज्ञान-
 मन्तावयवसमयैत स्यादिति तर्केण बह्वनुमितिप्रतिपन्धवभवादिति वाच्यम् ।
 प्रत्यक्षः ॥ ३ ॥ महान्धस्पर्शः संख्यापरमाणुता ह्युक्तत्वात् । नच बह्वारम्भकपरमा-
 णुता ह्युक्तत्वेऽपि पर्वतीयवह्वारम्भकणा तेषामुक्तत्वात्तदुक्तार्थवत्त्वात्
 भ्रमवतीति वाच्यम् । महान्धस्पर्शः संख्यापरमाणुभिरेव पर्वतीयवह्वार-
 म्भसमभवात् तम परमाणुता वाप्युक्तत्वात् । नच तमोऽसमयैतमेव स्वीका-
 र्यमिति वाच्यम् । तथासति निरवयवत्वेन तमसो नाशासमवादिति
 भावः । इहेति । जलादाविलयः । अमत्वापत्तेरिति । जलादौ भ्रम
 प्रकरीमूलनीलरूपविरहादिति भावः ॥ ३ ॥ यत्कृतयेति । एङ्गुष्ठप्रमाणेन

१ गुणान्विमज्जते निरीकारो विवेकश्च विवेकमैवकारकप्रतीत्यनुकूलमाचारकदेव
 प्रतीतिरिति भावः, तथाच गुणविवेकनिवेकप्रतीत्यनुकूलमाचारकदेवमा-
 निति वाच्यम् ।

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरेषे वक्ष्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्माणि विमज्जते—उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ननु

दिनकरी ।

ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं, न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणा-
भावादित्यत्र आह—तत्रेति । गुणेष्वित्यर्थः । अत्रे गुणनिरूपणाव-
सरे । वक्ष्यत इति । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यव्यति या कारणता सा
किञ्चित्कर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति
भाषः । एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभवित्यति ॥ ३ ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षासि-
द्धेति । चलनाकारानुगतप्रत्ययवशेत्यर्थः । अधिकतयेति । कर्मवि-

रामस्त्री ।

शेखर्यः । तेन गन्धरूपारसैववासंभवेऽपि न क्षतिः । तं क्त्वा चात्र
विषयतया भवेत्तानुदिसीव, गुणे गुणानुदिकारादिति । इत्यनुमानमिति ।
गन्धवच्छेदकत्वावच्छेदेन साम्यसिद्धिरुदेतत्वे वायः, गन्धादिनिष्ठसमवायसंभवा-
वच्छिन्नकार्यतागिरूपितसमवायिसमवेतद्रव्यसंभवावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकार-
णताया अपिप्रसक्तत्वेन गुणत्वानवच्छिन्नत्वात्, सामानाधिकरूपेण तथाप्ये चतु-
र्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या तस्या एवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्व-
संभवात्, सा चाप्रसिद्धे, गुणत्वेन किञ्चित्कार्यं प्रत्यपि एकलगुणानाम-
कारणत्वात् तथाप्य पक्षाप्रसिद्धिः । नच गुणत्वानवच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कार-
णत्वान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वस्य तद-
वच्छेदकत्वासंभवात् । नच गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात्
नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रसक्तत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतः, तत्त-
द्यतिप्रत्यक्षत्वेन तत्तदवच्छिन्नेन विशेषतश्च, कार्यकारणभाववैरोपपत्त्या षट्प्रत्य-
क्षत्वस्वर्णषट्प्रत्यक्षत्वपैत्रावच्छेदितयैत्रनिमित्तषट्प्रत्यक्षत्वाद्यनन्तमध्यवर्तिधर्मा-
वच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चेन्न । शम्भुभावविज्ञाकरणावादि-
मतानिप्रायेणैव तदभिधानात् । इदं द्रव्यं गुणादिष्वनुमितौ वक्ष्यतुमितौ धूमरूपे-
नेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणतायां भावप्रयुक्तत्वात्, कथमन्यथा गुणत्वं हेतु-

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेयं च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

अपणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत आह—
अमणमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामान्यं निरूपयति—सामा-
न्यिकरी ।

साजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले गमनादेवेति । अथैवमुत्क्षे-
पणादीनामपि गमनेऽन्वर्मावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादिभिरपि
विभागोऽनुचितः । नहि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं नानुभाविकमूर्ध्वमधश्च
प्रक्षिप्तलोष्टादाधूर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रे-
च्छस्य नुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तल्लक्षणं
त्यति । उत्क्षेपणप्रयोजनं त्वितरमेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः ।
सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो
वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यत्तैवं तमेव यथा द्रव्यमिति ।

रामरत्री ।

तावच्छेदकमिति भावः । लिङ्गज्ञानस्य कारणताकादिमते तु गुणत्वस्य जातिर-
तिव्यसमवेऽपि न क्षतिः । तेन द्रव्यकर्मभिन्नावे सति सामान्यवत्स्वरूपोपाधेरैव
गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ गमनादेवेति
गमनपदादेवेति कारिकायां । लोष्टादाविति । प्रामादिकोऽयं ग्रन्थः ।
सतिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेकानुभूयते न स्वचेतने लोष्टादौ, तस्मादो
ष्टादिनिष्पन्नानुभूतचेतनव्यापार एव उत्तरवैकक्षेपपातोरेव आश्रयत्व वाक्या-
दर्थ इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहारमात्रेण
लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतिश्लोपपादनस्य प्रवृत्तानुपयोगात् परंतु लोष्टादिकं प्रक्षि-
पति चेन्नो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियाभावेन गतित्वादित्ये-
व ऐश्वर्यमिति मन्तव्यम् । नियोगपर्यनुयोगेति । अपमाद्यं, गतिव
प्रवृत्ते उत्क्षेपणादिभिर्भावे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विमानकता-
च्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यवृत्तिवृत्ताभ्यामिव गतिश्लोपक्षेपणत्वाभ्यामपि
विभागस्यानर्हत्वेऽपि न क्षतिः । नन्वेव शृङ्खलान्यद्व्यवहारादिना विभावापत्ति-
रिति चेत् । एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्यस्योपपत्त्यात् । नियोग
पर्यनुयोगो प्रथमनिन्दे ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यथदृष्टात्तामावादाह—यथैवमिति ।

१ परमिति अत्रमिति च भाव्यमानो निदेश द्विविधमित्यस्य द्विप्रकारवदे-
स्य परापरत्वयोः द्विप्रकारोऽन्वयः कृत्वाच परत्वापरत्वाभिन्नद्विप्रकारवत्सामान्य-
मिति वाक्यात् २ उत्क्षेपणदिवारणात् सत्यं अथदिवारणाय निदेशम्

न्यमिति । तर्ह्युक्तं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अने-
कसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।
नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत
उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्या-
प्यस्ति । अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमुक्तम् ।
एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथाचोक्तम् । “व्यक्तेर-

दिनकरी ।

एवं छद्मणान्तरेष्वप्युक्तम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । अतपरमाणुरूपा-
दावतिव्याप्तिवारणायोक्तो विशेष्यभागः । समवेतत्वघटकसमवाय-
फलमाह-नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति । नचैवं नित्यसंयोगेति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य निरसत्वात् । कुत्रो निरास इति चेन्न ।
द्रव्यनिष्ठकारणतानित्यमित्यसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ अन्यत्व-
निवेशे गौरवात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन
कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च ।

रामह्री ।

एकमित्यस्यमिति । नच मत्किंचिदेकत्वावच्छिन्नमेकत्वमवेते कदापि जाति-
रुद्धान्तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव-
स्यैवोक्तत्वात् । नचैवमप्रतिदि- , अन्वकारेणोभय नैकमिति प्रतीत्यङ्गीकारेण
उभयत्वावच्छिन्नत्वं ताप्रतिद्वेः । नचैवमपि अतपरमाणावपि उभयत्वावच्छेदेन
तादृशमेकत्वात्तरसमवेतरूपे अतिव्याप्तितादृशस्त्वमिति वाच्यम् । मेवो यद्व-
च्छेदेन यतीति तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विरक्षणीयत्वात्तादृशत्वमिति ।
पस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्याधिकार्यसमवेतत्वोभयसमन्वेने मेवमिति श्रुत्व-
स्यैवानेकसमवेतत्वाच्च काप्यनुपपत्तिः । एतेन तादृशमेकानुयोगितावच्छेदकश्चिदा-
शवच्छिन्नजातिवृत्तित्वमप्राप्त्यधिकं जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तित्वादिति दूषणमपास्तम् ।
नित्यविभागोक्तिः ॥ कदापि परस्परसंयुक्तपरमाण्वोर्नित्यविभागसम्भवात् ।
नच संयोगानन्तरमेव विभागप्रतीतेः सादृशपरमाणा- । कदापि विभागाप्रतीतेः
कस्य नित्यविभागाभ्युपगमसम्भव इति वाच्यम् । तथासति कियानन्तरमेव संयोग-
प्रतीतेः निक्षेपे संयोगप्रतीत्यसम्भवाप्रित्यसंयोगाभ्युपगमोऽपि न सम्भवतीति तुल्य-

१ ननु रक्षणात्मकसाधारणवर्गशब्दविना विभागोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य मूलसलामा-
न्यपदेन सुचितलक्षणप्रदर्शनेन परिहरति तद्वृत्तय इति । ॥ अनेकसमवेतत्वं । २ एवमेव-
मादाय पदनिष्ठतद्गुणद्वारेणैव प्रथमसमन्वयनिवेशः तादृशमेकमादाय तत्पदनिष्ठतद्गुणद्वार-
णाय द्वितीयसमन्वयः भेदश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वेन सोध्यमेकमादाय दोषः ।

भेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जाति-
दिनकरी ।

नन्याकाशत्वरूपजातानव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्या-
शङ्क्याऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—एकव्यक्तिमात्रेति । व्यक्तेरभेदरूपस्य
वाचकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतधियो जातिकल्पिकाया
अभावादिति भावः । ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिवाचकत्वमेवासिद्धं
निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वं जाति-
लक्षणत्वादित्यतः समतिमाह—तथाचोक्तमिति । द्रव्यकिरणा-
वस्थामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया
सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एक-
समकरी ।

मिति भावः । न च निम्नविभागाङ्गीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य
तन्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । निम्नविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात् । इदानीं
तु विभागवजाहेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । व्यक्तेरभेदेति ।
व्यक्तेरभ्यस्य । निवृत्तं वृत्त्यर्थं । आश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिकाभाव इति समुदा-
यार्थः । नचैवं पटत्वादेरपि जातित्वं न स्यात्तदाश्रये यत्किञ्चिद्भेदप्रतियोगिकमा-
वसत्त्वादिति वाच्यम् । भेदादेन साधयप्रतियोगिकभेदस्य विवक्षितत्वात्, साध-
यनिष्ठसाधयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावात् स्वनिष्ठजातित्वे वाचक इत्यस्य समु-
दायार्थत्वात् । न च गगनत्वाश्रयेऽपि स्वसौंदर्यत्वादित्वादेन भेदसत्त्वाद्गगनादावपि
जातित्ववाचो न स्यादिति वाच्यम् । साधयनिष्ठप्रतियोगिताया व्यासजन्यवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । ननु साधयनिष्ठस्य साधयनिष्ठ-
व्यासजन्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावात् स्वस्मिन् जातित्व-
वाचकत्वे किं मानमित्याशङ्क्यामाह—अनुगतधिय इति । नानाधर्मेषु
एकप्रकारकधिय इत्यर्थः । नानाघटादिन्यायिषु एकधर्मप्रकारकबुद्धिपक्षत्वे हि
घटादिजाति कल्प्यते एकव्यक्तौ तु तथाप्रलय तद्व्यक्तित्वमादायापि उप-
पद्यत इति तदातिरिक्तजातिरूपने प्रमाणामाह इत्यर्थः । असिद्धमिति । पटत्वं
जातिरिति प्रतीतिवत् गगनस्य जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्ववाचिका
मविष्यतीति भावः । ननु गगनत्वादेजातित्वे तत्राव्याप्त्यपत्त्या पूर्वोक्तलक्षणस्य
जातिरूपत्वात्संभवं इत्यतो लक्षणान्तरमाह—निःसामान्यत्वे सतीति । रूपा-
दावतिभ्यामिवावस्थायां प्रथमसंख्यन्तः । विशेषेऽतिव्याप्तित्वावस्थायां द्वितीयसंख्यन्तः ।
रूपस्य यादावतिभ्यामिवावस्थायां विशेष्यत्वमिति बोध्यम् । संमतिमाहेति ।

१ इतिवचननिष्ठानुपेक्षितारूपवातिरूप व्यासजन्यवृत्तिव तथाच पूर्वोक्तद्वि-
विना भेदस्य व्यासजन्यवृत्तिधर्मनिष्ठप्रतियोगिकत्वावधारणमिति भावः ।

बाधकसंग्रहः” । परत्वमधिकदेशवृत्तिरूपपरत्वमल्पदेशवृ-
त्तिरुच्यते ।

व्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृ-
त्तित्वं घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु तुल्यत्वं
स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् । तच्च जातिबाधकमेवेति ध्येय-
मिति भावः । संकरश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र
रामरुद्री ।

अपेक्षेभेदस्य जातिबाधकत्वे प्रचामित्यादि । तथाच बाधकत्वं न जातिरिति
प्रतीतिरेव प्राया समतेति भावः । एकव्यक्तिकत्वमिति । एकाधयकत्व-
मित्यर्थः । आधये एकत्वं च स्वसजातीयद्वितीयवृत्तित्वं, साधारण्यं च तत्तदा-
श्रयत्वेन । नपैव तिष्ठतिदिभ्या व्यापातः । साधयनिष्ठमेदाप्रतियोग्याधयकत्वम् ।
भेदश्च पूर्वमेव व्याप्यवृत्तिपरिमाणवृत्तिप्रतियोगिताकरत्वेन विशेषणीय इति
ध्येयम् । तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति । अन्यूनानतिरिक्ताधयकत्वमित्यर्थः ।
तथाच स्वनिष्ठजातिवृत्त्याधयकत्वं स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायात तत्र न
संभवति कलशत्वजाती सात्मकघटत्वतुल्याधयकत्वमित्यतो जातिबाधकशब्दस्य
यजाती यजातिवृत्त्याधयकत्वं सत् तज्जाती तज्जातिभेदबाधकमित्यर्थपरत्वात् सूच-
यति—जातीनां भेद इति । बाधकमिति पूर्वेषान्तरम् । नन्वेवं एकस्यैव
जातिबाधकपदस्य प्रविजातिरवबाधपर्यवस्यत्यस्य कविजातिभेदबाधकत्वार्थक-
त्वस्य च न सम्यक् “सकृदुच्यते उच्यते” इति व्यापादिष्यत्वात्सादाह—
यदनुमनस्त्विति । परस्परेति । स्वभावाधिकरणसमानाधिकरणमाध-

१ तथाच सर्वजातिव्यापकत्वं केवलपरत्वं, जातिव्याप्यत्वे सति जालव्याप-
कत्वं केवलपरत्वं, जातिव्याप्यत्वे सति जातिव्यापकत्वं परापरत्वमिति बोध्यम् ।
२ तच्च समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वनवच्छेदकस्वभिन्नजातिसमाना-
धिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वकल्पः, स्वव्याप्यत्वस्य व्यापकत्वस्वभिन्नत्वै-
वहितयसंबन्धेन जातिनिष्ठित्वस्य वा पर्यवसितं बोध्यम् । कन्मुग्रीनादिमत्त्वेन सह
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तिकत्वकारणाय समिधपर्यवस्य जातित्वेन निवेशः घटत्वस्य कलशत्वेन
तुल्यव्यक्तिकत्वकारणाय समिधत्वनिवेशः तथा च घटत्वकलशत्वयोरेकत्वेन न
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तिकत्वपर्यवसति कन्मुग्रीनादिमत्त्वस्य स्वभिन्नघटत्वादिसाक्षात् सह
निरुक्ततुल्यव्यक्तिकत्वेन न तस्य जातित्वमिति, एव च कन्मुग्रीनादिमत्त्वस्य च जातिः
स्वभिन्नजातिरिति पर्याप्तत्वात्, यथास्वभिन्नजातिरिति पर्याप्तत्वात् अत्र जातिः प्रत्यक्षवत्तम-
भेदतद्विध्यादिननोऽन्तान्यतमवधारितानुमानात्, कन्मुग्रीनादिमत्त्वस्य जातित्व-
भावतिष्ठो तत्र निश्चयानविधया तुल्यव्यक्तिकत्वज्ञानस्य हेतुतया एतस्यापि जातित्व-
ज्ञानमतिवन्धकज्ञानवदकतैव गौणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयत्वेन मुख्य-
प्रतिबन्धकत्वाच्च तद्विधवस्तुल्यव्यक्तिकत्वस्य निरुक्तजातिबाधकत्वमुपपन्नं इति ध्येयम् ।

तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया
दिनकरी ।

जातिमरवे । यद्वा रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः । तत्र
जातिस्वीकारे तथैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्य-
रूपेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् । नच सामान्यरूपेण विशेषाणां
भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे पर-
माणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसंभवेन
विशेषस्य त्रैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः । असंबन्धः प्रतियोगि-
रामरुद्री ।

इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । ननूतं विशेषलक्षणं ग्रन्थकृता नोक्तमिति
तथापातस्य विशेषे जातिमरवबाधकत्वं न ग्रन्थकृदभिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणा-
भिधानपरं ग्रन्थकर्तुरावश्यकाभापत्तिः, किंतु परमाणूनां परस्परभेदपिष्टधर्मेनैव
विशेषाङ्गीकार इति यदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तादृशलक्षणमित्यभिप्रायो
रुच्यते स च न संभवति षट्भेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेद-
साधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थे मूलसात्वर्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिश्चदस्य
तादृशलक्षणव्यापातपरतैव युक्तैवमभिप्रायेणाह—यद्वेति । स्वतः स्वेन रूपेण ।
व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वं । विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तत्त्व-
त्वेनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरैऽपि विशेषान्तरसत्त्वेन
व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तत्त्वकित्वं च तादृशत्वसम्बन्धेनैव तत्र व्यक्तिः
अन्यस्य दुर्बलत्वात् । तन्मात्रमिष्यकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशलक्षणमज्ञानव्यक्त-
भावदृष्टायां तत्त्वकी तत्त्वकित्वं नास्तीति प्रत्ययापत्तेः, तस्याबाधकस्थानत्वेन
तन्मात्रविशेषकताने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते, तथाच विशेषस्य
स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निरावाप्यैव, इदं च विशेषत्वस्य जातित्वे न
संभवतीति विशेषस्य जातिमरवे भवति तादृशलक्षणव्यापात इत्याह—तत्र
जातिस्वीकार इत्यादिना । सामान्यरूपेणैवेति । सामान्यावच्छिन्नत्वेन-
त्यर्थः । व्यावर्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वम् । नचैवं विगमे सति षट्त्वानितरेभ्यो निश्चये
कम्बुग्रीवादिसत्त्वादिसंनितिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशनिगमवादिसते इष्टत्वात् ।
नचैवमपि महानधीमद्वैतमरवावच्छेदेन तद्वितरभेदसाधने राहानधीयवहिरेव हेतु-
त्वाच्चः महानधीमत्त्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् । तस्य सामा-
न्यत्वाभावेऽपि कद्वितस्य तथात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमा-
सृतेः । अथैवंतीत्या तत्तामिश्रितविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषस्य जातिम-
रवेऽपि नोक्तनियमध्वितिरिति तथैव स्वीकृत्यत इति चेत् । न । तस्य तत्तारूपसमाना-
धिकरणव्याप्यतावच्छेदकपरमाण्वन्तरपटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासम्भवादिति
हृदयम् । ननूतनियमे मानाभावः तत्रान्न विशेषस्य जातिमरवे स्वतो व्यावर्तकत्वं
न साधकमित्याशङ्क्य निराकरोति—तादृशनियमेति । ज्याय इति । ज्याय-
स्त्वंच मूलकृदभिप्रायानुसमित्वमेव बोध्यम् । प्रतियोगितेति । नचामाव-

परमिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

व्यापकत्वात्परापि स्याद्वाप्यत्वादपरापि च ।

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेक्षयात्पदे-
शवृत्तित्वाद्याप्यत्वादपरत्वं । तथाच धर्मद्रव्यसमावेशादुभय-
मविरुद्धम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विशेषं निरूपयति-अन्त्य इति ।
अन्तेऽप्रज्ञाने यतत इति अन्त्यः । यदपेक्षया विशेषो नास्ती-

तिरुच्यते ।

तानुयोगितान्यतरस्यन्वेन समवायाभावः समवायामावयोरजाति-
मत्त्वं इति । तदपेक्षया चेति । सत्तापेक्षया चेत्पर्यः । सत्ताजा-
तिश्च द्रव्यं सन् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति । अत्र
न-याः, सन्नितिप्रतीतिविषयो भावत्वमेव । अतएव सामान्यादि-

रामरुद्धी ।

त्वादे जातिताद्रीकारे समवायेनैव तद्वत्त्वमिदं मुक्तलक्षणातुष्टारात् तदा-
शोकाभ्यन्तरसंख्येन समवायाभावः अमावासी नोभयवदिसमत्तं कम तेन हेतु
नाऽप्राप्तौ जातिमत्त्वाभावं सिध्यतीति वाच्यम् । समवायपदेन जातिरिति-
प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य निवक्षितत्वात् । इ-यच्च अनुयोगिज्ञातवन्वेन
तादृशसमवायामववति रूपादौ व्यभिचारसारणाय प्रतियोगित्वनिषेधं गणनादौ
व्यभिचारसारणायानुयोगितानिषेधः । केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिक-
समवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः । तदसद् । ग्रन्थहृता समवायेत्यस्य
व्यपक्षान्तरनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धे । जातिप्रतियोगि-
कत्वमिशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया आत्मावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्व-
मिद्विशिष्टपदस्य भूतलमाने सारववदिति नास्तीत्येव समवायेत्यविरोध इति मन्त-
व्यम् । अथवमपि जातिरितिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया
अनुयोगितया च आत्मावसत्त्वेन जाते चेतिमत्त्वेऽपि निरुद्धासंख्येयस्य बाधकत्व-
समवादानवस्थायां जातिबाधकत्वेनोद्धिर्वापैति चेत्, सत्यम् । जातिरितिप्रत्येक-
जातिपदस्यापमर्शवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसंभवेपि
रूपादौ लक्ष्यवन्त्याश्च अनवस्थायां नान्युपेतत्वात् । नचासमवेतवृत्तीनि धर्म-
सत्ताप्रमाणापत्त्यस्तथा सत्तावस्थात् । यस्तुतस्तु—अनुयोगिताद सत्ता-
बाधितमदवर्दिष्येद मत्त्वमवायानुयोगितं तत्परमत्तं समवायपदस्य यथाश्रुतार्थ-
त्वमपि न जातिरिति श्येयम् । यापरममेवेति । नवैवमिह भूतलपदमाशोषीति

दिनकरी ।

पुनरपि सति व्यवहारः नत्वतिरिक्ता द्रव्यादिविकवर्तिनी सत्ताख्या-
जातिरिति तेन परस्परं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिक-
विभागो निर्युक्तिकत्वावनादेव इत्याहुः । तत्र सत् । ध्वंसकार-
णतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः । यत्र ^{प्रतियोगिता} प्रतियोगितासंबन्धेन
ॐ ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव, तादात्म्यसंबन्धेन सति सामानाधिकरण्याभ्या-
सस्या कार्यकारणभावात् । नच प्रागभावे व्यभिचारः प्रागभावे
सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो-
गितायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादिति । वस्तुतस्तु—समवायेन
सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छे-
दकतया सत्ताजातिसिद्धिः । तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति
तु न, स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन मीलादेर्मीलादावपि सत्तासत्र
रामरुद्री ।

प्रतीत्यनुपपत्तिः षट्प्रागभावे भावत्वविरहात् अष्टधातोस्तु सत्त्वबोधकत्वादिति वाच्यम् ।
तदनुतोषेनापि कालसंबन्धत्वेन सत्त्वरूपत्वौचित्यात्, तावतापि सत्ताजातेरसिद्धे-
रिति भावः । सत्ताजातिसिद्धेरिति । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन
पुनः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणता
प्राप्तयति—यथेति । नचैतदशकार्यकारणभावानुशीकारे सामान्यादौ ध्वंसाप-
त्तिरेव द्रष्टुं एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेऽपि गगनादौ तदापत्तिरशङ्क्यपरिवार-
वैति वाच्यम् । कालिकसमवायसंबन्धत्वेन कारणतावच्छेदकतावच्छेदक-
वैति भावः । नचैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालि-
कविशेषणताभ्यां तस्यापि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् । महाकालाभ्यात्वेन कालिक-
विशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरप्राप्यनुसन्धेयम् । व्यभिचार इति ।
प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पादेति शेषः । कार्यतावच्छेदकसंबन्ध-
त्वादिति । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन
हेतुत्वान्तरमेवेति भावः । नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रति-
योगितासंबन्धेन प्रागभावनिष्ठे ध्वंसापत्तिवारणमेव तथाच तुल्ययुक्त्या षटादिहृ-
त्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति षट्त्वादिविनापि कारणत्वमावश्यकं एवंच
हृततत्कारणविरहादेन सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो
निष्प्रामाणिक एवेत्यस्य तात्पर्यतानच्छेदकतया सत्ता आप्रयति—वस्तुत-
१ द्रव्यगुणकर्मसु, २ प्रागभावान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसावच्छिन्नं
प्रति तादात्म्येन सत्तावच्छिन्न कारणमिति हि कार्यकारणभावः, ३ स नीलरूपम्,
४ ध्वंसापत्तिरित्यर्थः तथापि समवायेन सतः उन्नादेः सत्तादिति भावः.

त्यर्थः । घटादीनां व्यष्टिरूप्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं
दिनकरी ।

नीलोत्पत्तिनारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च
स्वाधयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वमन्वयेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्निर्दोषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः । कालिकसमवायोभय-
संदन्धस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नित्यसाधारण्येऽपि
न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वत एवेति । स्वतो
व्यावृत्तत्वं च स्वमिन्नलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्य-
विषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण । तेन घटा-
रामरङ्गी ।

स्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति । न च स्वाधयसमवेतत्वद्रव्यत्वो-
भयसमवेतत्वेन नीलादेः कारणताङ्गीकारणीया नातो विनिगमनाविरहापत्तिरिति
वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन तत्समर्पणासम्भवात् ।
विशिष्टस्य समर्पणत्वे तु विशेषणविधया प्रविष्टस्याधयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया
तत्समर्पणसमवायेति भावः । ननु सत्ताया नित्यसाधारण्यत्वेन ईर्ष्य
कार्यतावच्छेदकत्वसम्भवं इत्याशङ्क्य निराकुरते—कालिकेति । ननु
कालिकसमवायोभययोः कार्यतावच्छेदकतापदकसदन्धत्वे गौरवानुक्तकारणस्य
कार्यतावच्छेदकतया अन्यमानसमवेतैव सत्ता त्विष्येत् ननु अन्यनित्यसाधा-
रणी भवदमिनतत्तत्तेत्याशङ्क्यामाह—अन्यत्र विस्तर इति । अयं भावः—
गगनादौ सत्तानङ्गीकारे द्रव्यत्वादिना साकार्यापरया सत्ताया जातित्वमेव न स्यात्
साकार्यस्यापि जातिबाधकताया प्राधीनेरङ्गीकारादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वतो
व्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषणान्तरभेदानुमिति-
विषयत्वादसंभवकारणाय स्वमिन्नलिङ्गकेति । षट्ते विशेषाद्विरते कशालसमवेत-
त्वादित्यनुमितेरपि विशेषमिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वात् तादृ-
शानुमिति विषयत्वमादाय पुनस्तदोपतादवस्थमत्र स्वविशेष्यकेति । भेदे स्वस-
जातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं ग्रन्थतैव वक्ष्यते । ननु ननुद्रव्यप्रवेशे
गौरवान् स्वलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमिति विषयत्वमेव स्वतो
व्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं ननु यद्योपमित्याशङ्क्य निराकुरते—तेनेति । तादात्म्येन
व्यावृत्तत्वेनीत्यस्य घटादीनां इत्यादि । न क्षतिरिति परेणान्वयः । तथाच स्वतो

१ सो मीळन्, २ अयं घटस्तद्व्यावृत्तिष्वैव ध्वत्कृष्णकसमवेतत्वादित्यनुमितिरिव
तादृशी न च प्रविशेति निषिद्धं स्वतः तत्त्वानुमितिनिष्ठमसंभवापत्तेः सिद्धमिति चेत्
व्यावृत्तादेः विशेष्यम्

भेदः परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु स्वत एव
दिनकरी ।

देहादात्म्येन व्यावृत्तत्वेऽपि, विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानु-
मिति विपयत्वेऽपि, द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसञ्जातीयत्वेऽपि,
न क्षतिः । नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनं न तद्वशमे
रामरुद्री ।

व्यावृत्तत्वस्योक्तत्वे घटादावपि तादृशमेव घटदेतुक्त्वात्तत्वादीयघटान्तरप्रति-
योगिकभेदानुमिति विपयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । भेदे एतज्जातीयप्र-
तियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—विशेषस्येति । इतरभेदेति । विशेषे-
तरस्यादिभेद इत्यर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिकरूपेण सान्नात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह
—द्रव्यादेरपीति । अत्र सविशेषकत्वं परित्यज्यानुमित्यविपयत्वमित्यत्रानु-
मित्यविशेष्यत्वमित्युक्त्यैव सामग्र्ये गुप्तरारम्भो विवृत एव तावत्तैव पटो
विशेषाद्विपदे कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवव्यवहारसंभवात् तद्वानु-
मिती विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेत् । सत्यं हि नानुगतं किं तु यदा-
वतिपर्यवसन्नमेव तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न संभवति विशेषे विशेषा-
न्तरभेदाद्यने विशेषेतरविज्ञानाभावादप्रसिद्धापत्तेः किं तु घटादिकमेव तत्ताद-
र्यिक्येनोपाशय सङ्गं सङ्गमनीयम्, तथाच सविशेष्यत्वेत्यनुपदे विशेषो
घटाद्विपदे गुणवद्विषयत्वादित्यनुमितेरपि घटविषयविशेष्यत्वेन घटतत्वादीयप्रति-
योगिकभेदविषयकत्वेन च तादृशानुमिती विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादिसंग्रह
एव स्यात्तदुपादाने सूत्रानुमितेर्घटविषयविशेष्यकत्वेऽपि घटमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन
तानुपादाय नासंभव इति ध्येयम् । ननैवमपि विशेषकालीनो घटो घटान्त-
राद्विपदे एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटविषयवि-
शेष्यत्वात्तज्जातीयघटान्तरभेदविषयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्यैव विशेषे चत्वाद्-
समवतादवस्थमिति भाव्यम् । अविपयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यताय-
कत्वात् । इत्थं सविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्विपदे कपालसमवेत-
त्वादित्यनुमितिमादायासंभवव्यवहारेऽप्युपरीक्षा घटादिकमादायासंभवव्यवहारस्यैव
सविशेष्यकत्वोपादानमिति न्यूनव्यञ्जः । अनुमितेः मुख्यविशेष्यताद्वयशून्य-
त्वेनापि विशेषणीया । अन्यथा विशेषे घटाद्विपदे घटघट पटाद्विपदे
गुणशून्यत्वात् घटत्वाच्चेति समूहात्म्यवानुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादा-
यासंभवप्रसङ्गात् । यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिकरूपेण तज्जाती-
यान्तराभावेन तज्जातीयभेदानुमिती मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेष-
लक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते । नच समवायेऽपि द्वित्वादिना समवायभेदेत्वरवा-

दिनकरः ।

प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । तत्र विशेषव्यावृत्तौ । नन्वेतत्परमाणु-
त्वादयो व्यावर्तका मविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्त-
धर्मस्य व्यावर्तकत्वासंभवात् तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षायामनवस्था-
नान् । ननु विशेषेष्वेव प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य धर्मिग्राहकमानेन
स्यतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः । एवंच नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः

रामरत्री ।

सादृशमेदानुमिति विशेष्यत्वस्य समवाये सत्त्वाजातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि
विशेषेति विशेषपदोभयमेदसत्त्वेन सादृशमेदानुमिति विशेष्यत्वमादायासमवापरया
मेदे व्योसज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकलविशेषणस्यावश्यकत्वात् । तथापि
सादृशानुमितिविषयो य तद्विभक्तौ सति स्वभिन्नस्य सजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य
समवायनिवृत्तस्य वा विशेष्यदत्तस्य प्रवेद्यत्वाच्चातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनु-
मिती सिद्धाधियानुत्तरत्वमपि विशेषण देयं अन्यथा विशेषेण परमाणुना
मेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादे व्यावृत्तत्वेन सिद्धाधियया तेन छिन्नेन
विशेषे विशेष्यान्तरमेदानुमितावपि नासम्भवं । ननु अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्ति-
रिति कारिकाया अन्त्यपे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं, तन्ना-
म्यत्वं स्वतो व्यावृत्तत्वमेव अन्ते व्यावर्तकान्तरवत्त्वादे वर्तत इत्यन्त्य इति
भ्युपगत्वा यस्य व्यावर्तकान्तर भासि तत्त्वमिलयन्तमात् स्वतो व्यावृत्त-
त्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमदर्थक समवायस्यापि नित्यद्रव्यवृत्ति-
तया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् । नच वृत्तिर्णं समवेतत्वमेव
विवक्षितं तथाच समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम् । तथापि सम-
वेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे नित्यद्रव्याद्यवयवस्य दुर्वारत्वादिल-
मिप्रायेणाह—विशेषाणां स्थानकधर्ममिति । अध्यावृत्तधर्मस्येति ।
यस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतं तदवृत्तिर्न अज्ञातधर्मस्येत्यर्थः । व्यावर्तकत्वा-
संभवात् । तदितरभेदसाधकत्वमावादित्यर्थः । तत्र एतत्परमाणु सादी ।
व्यावर्तकान्तरापेक्षायां एतत्परमाणु वे परमाण्वन्तरादित्वसाधकहेत्वन्तरा-
पेक्षायां । अनन्यस्यानात् अनवस्थानप्रसङ्गात् । एव प्रसङ्ग इति ।
अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य । धर्मिग्राहकमानेन
परमाणुमेद किंचिद्विज्ञातव्य भेदत्वात् कपालभेदसाध्यधर्मभेदवदिति विशेष-
साधकानुमानेन । स्वतः प्रमाणान्तरनिरपेक्षव्यावृत्ततयैव परमाण्वन्तरा-
वृत्तिवद्वेगैव सिद्धेरिति । अनुभवेति इत्यर्थः । परमाण्वन्तरावृत्ति वे विशेषस्य
परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वात्तज्जयावर्तकहेतुहेतु किन्नेद्रव्यवृत्तिव्येनित्यनुपपत्तिप्रति-

१ तथाच समवायपणेभवेदस्य व्यावृत्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
भावेन न तमादायास्यतिरिति भावः-

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

व्यावृत्तत्वेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

दिनकरी ।

तद्गुणास्तु न विशेषवन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात्
आश्रयस्य च विशेषवच्चया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसंभवादिति
भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः संभवात् तत्र
विशेष इत्यप्याहुः । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते मानाभावः ययैव
विशेषाणां स्ववृत्तिधर्म विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपी-

रामरुद्री ।

संभवनसहकृतात्पर्यरामर्षादितरपरमाण्ववृत्तित्वेन विशेषस्य सिद्धिरिति भावः । उप-
सहति—पदं चेति । आश्रयरूपेण रूपाश्रयपरमाणुलक्षणेन । विशेषेण
व्यावृत्तत्वेन । ननु अव्यावृत्तस्य कथं व्यावृत्तत्वमित्याह—
परिहरति—
आश्रयस्येति । न तत्रेति । नेश्वरगणनयोरित्यर्थः । विशेष इति ।
विप्रज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यभेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोज्यमाभावा-
दिति भावः । ईश्वरेष्वाकाशुरित्यन्तमेकदेशिनां मतं, तत्र च विद्यालाकाशादीनां
परस्परभेदपिक्ते प्राक् नित्यज्ञानचान्दयोः पात्रविद्यावृत्तत्वासिद्ध्या च तेन
कालादिभेदसाधनं प्रगवति विशेषस्य तु धर्मिप्राहकमानेन तत्सिद्ध्या विशेषेणैव
सत्ताधर्मे संभनतीत्यस्वरस्यचनाय आहुरित्युक्तम् । यस्तु पार्थिवपरमाणु-
विशेषे जलपरमाणुविशेषभेदस्य पृथिवीरामभेदत्वेनानुमानसंभवात् सतो ब्यारुता-
त्वस्य तनाम्नासिरिव स्वस्वभावीभेदानुगुणैरित्यस्य स्वरस्यप्रजातीययावतां भेदा-
कुमिति रित्येषां वर्णनीय इत्याह । तन्मन्त्रम् । पृथिवीजलपरमाण्वोरैव विशेषं
विना भेदासिद्धेरिति । यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोरभेदे अलत्वपृथिवी-
त्वयोः साकार्यापत्त्या तयोर्भेदः सिद्ध एवेति शक्यते परंतु तथाप्यस-
ंभवारणायानुमितौ विषयविषयानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपर-
माणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या
तत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः विषयविषयैवाहीकृणीयतया अव्याजेरसंभवा-
दिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति—नवीनास्त्विति । आहुरित्यस्वरानो-
द्भावनं, तद्बीजं तु व्यपुच्छवयवः सावयवः महदरम्भकत्वादित्यनुमानेन

१ पदार्थः प्रतीयमित्युक्तम् । २ सम्बन्धः अनुबोधितम् । तत्राच दृश्यतेयोगिकः
कपालानुबोधिकः संबन्ध इत्यर्थः, यत्रमेव द्रव्येषु गुणकर्मणोरित्यादी । ३ वरत्वादितं
विशेषपदार्थो वेति मूलनिरुद्धमेतत् । ४ पार्थिवपरमाणुविशेष इत्यर्थः ।

समसायं दर्शयति—घटादीनामिति ॥ अयवायविनो-
र्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाप्रतोर्नित्यद्रव्यविशेष-
योश्च यः संबन्धः स समसायः, समसायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् ।

दिनकर्त्ता ।

त्याहुः ॥ १० ॥ घटादीनां कपाळादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेष्व संबन्ध इति मूलम् ॥ तत्र घटपदकपालपदे
अयवव्यवयवपदे इत्याह—अयवायविनोरिति । जातेष्वेति

समसायः ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसंबन्ध-
विषया विशिष्टबुद्धित्वादण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनु-
मानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । नच स्वरूप-
दिनकरी ।

अकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसंबन्धः समुच्यते इत्याह—नित्य-
द्रव्यविशेषयोरिति । समवायलक्षणमाह—नित्यसंबन्धत्व-
मिति । सन्न्यश्च सवन्विभिन्नो ग्राह्यत्वेन नित्याभावात्स्वरूपस-
बन्धे नातिव्याप्तिः । ननु समवायस्य सन्न्यत्वे किं मानमित्याश-
ङ्क्याह—तत्र प्रमाणं स्थिति । गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिमहः ।
संयोगादीति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति मानः ।
अत्र समवायसबन्धेन परत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन
चतुस्त्वेन हेतुत्वारकार्यतावच्छेदकसंबन्धविधया समवायसिद्धिः ।
नच समवायस्याने स्वरूपसंबन्धं निवेद्य कार्यकारणभावः कल्पनीय
इति वाच्यम्, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिका-
रामरुद्री ।

सामलक्षणत्वे द्रव्यत्वामावादीना स्थावरकस्वरूपसबन्धेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्का परिह-
रति—संबन्धश्चेति । संबन्धिभिन्न इति । तथाच सबन्धप्रतियोग्यपुमोगि-
मिश्रते सति नित्यत्वे सति सबन्धत्व समवायलक्षणमत प्रतिपोग्यपुमोग्यामकस्त-
रूपसबन्धे नातिव्याप्तिः । अत्रच द्रव्यत्वामावादीना व्यपवाद्द्रव्यत्वामावादिरेक एव
संबन्ध घटादीनां महाकाले कालिकसबन्धो व्यपवादेक एव महाकाल इति स्वरू-
पसबन्धस्य अचिरप्रतियोगिरूपता कचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः । सबन्धार्थ-
श्च सासर्गिकविषयतावत्त्वमेव । द्रव्ययोरेवेति । संयोगसामान्य प्रति द्रव्यस्य सम-
वायिकारणत्वादिति भावः । ननु समवायनात्मात्यसदिना नवानां भवेत् सत्त्वानुमा-
नैत न समवायसिद्धि समवायि अतिरिक्तानन्तसमवायाना सबन्धत्वकल्पनामदेश्च
रुतानन्तस्वरूपाणांमेव संबन्धत्वोचित्यत्, इति तन्मतेऽपि समवायसिद्धर्थ-
स्वम प्रमाणान्तरमाह—अत्रेति । यत्समवेतमिति । समवायेन बहुविकि-
ता-

१ अत्र गुणक्रियाजालसन्न्यश्चकारणज्ञानरूप पञ्चभावच्छेदकं नाम एतैकप्रकाररु-
दित्वस्य पञ्चभावच्छेदकत्वेऽवरस्य पञ्चभावच्छेदकत्वेऽतिप्रवेदानुपपत्तिः । २ अत्र विदे-
षाविशेष्ययो संबन्ध इति वहीन प्रवचनमासे द्विवेकाविशेष्ययोरित्यसामान्यमप्यत्राह-
तो इ द्रव्यमात्रपूर्वकबहुव्रीहिसमासाप्रत्ययेन विशेष्यतानिरूप्यत्वरूपकारणानिरूपकपञ्च-
गतनिरूपकत्वानां प्रत्येक साध्यावस्थान , विशिष्टबुद्धित्वदेनोपवायानामपि व्याप्यावादे-
तद्व्याप्येव विशेषाविशेष्यसंबन्धविषयेत्युक्तम्, बहुवचनं प्रत्यये संसर्गत्वनिरूपकत्वमात्र
साध्य तावदेव समवायमिति संबन्धात् ३ निर्विनिश्चयप्रकारतानिरूपकबुद्धित्वादित्यर्थः ।
निर्विकल्पके व्यभिचारकारणाव विशिष्टेष्टपूर्वोपाधिकमपि बोध्यम्.

संबन्धेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्व-
कल्पने गौरवाद्याधवादेकमभावापसिद्धिः । नच समवायस्यैकत्वे
वायौ रूपवत्ताद्युद्भिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् ।
नचैवमभावाप्यपि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्धेदिति वाच्यम्,
दिनकरी ।

रणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् । नच यत्संबन्धं कार्यमु-
त्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येवास्तिवति वाच्यं, कपालसंबन्धपदार्थसं
प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धसा-
धनमिति । अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबन्ध इति वदतः पर-
स्येति शेषः । अर्थान्तरं वेति । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायि-
कानामिति शेषः । ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह
—लाघवादिति । तथाच यथा क्षित्वाद्विज्ञनकतयेश्वरो ह्याधवादेक
एव सिध्यति तथा समवायोऽपीत्यर्थः । रूपवत्ताद्युद्भीति । रूपवत्ता-
द्युद्भेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति
भावः । तत्र वायौ । रूपाभावादिति । नच रूपसमवायसत्त्वे
तेन संबन्धेन तत्र कथं रूपाभावः संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन
रामद्वी ।

यमित्यर्थः । समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः ।
यत्संबन्धमिति । यदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगीत्यर्थः । तथाच संबन्धत्वेनैव
सम्बन्धप्रवेशात्प्रमत्तवाभावेऽपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सि-
द्धसाधनमित्यत्र कस्य सिद्धसाधनमित्याहोदयादाह—अयुतेति । ययोरैक-
मपराधितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । अर्थान्तरसम्बन्धस्य स्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः ।
तत्रापि कस्यलाहोदयादाह—समवायेति । लाघवादिति । लाघवान-
सहकारादित्यर्थः । कृतिजन्यत्वस्याप्यकार्थत्वमिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे
लापयमिति लापयमानसहकृतातिशयपुरादिकमेककृतिजन्यत्वमित्यनुमितिवत् संब-
न्धस्यैकत्वे लापयमिति लापयमानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेष्यत्वव्या-
प्यविशिष्टबुद्धित्ववती गुणक्रियादिभिर्विशिष्टबुद्धिरिति परामर्शादपि विशेषणविशेष्य-
योरैकमुदन्वयविषयिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्यैकत्वे वायौ रूप-
वत्ताद्युद्भिप्रापिता मूलधारेण सा च न सञ्चलते वायावपि ग्रान्तानां स्मवत्ताप्र-
तीतेरप्य रूपवत्ताद्युद्भे प्रमान्वापत्तिपरतया व्याचष्टे—रूपवत्तेति । तत्र हेतुमाह
—स्पर्शेति । संबन्धसत्त्वस्येति । तत्प्रतियोगिकतत्सम्बन्धप्रतत्त्वस्य तेन संबन्धेन

१ तत्रान कपालसंबन्धस्य पदार्थस्य सत्त्वेऽपि न पदार्थस्य कपालप्रमत्तवा-
मिति भावः । २ वायौ रूपप्रमत्तवापत्तिरिति तात्पर्यम् ।

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात्
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशा-
न्तरेऽपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्

दिनकरी ।

संवन्धिसत्त्वव्याप्यत्वादिति याच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवा-
यस्यैव रूपसंवन्धनतया बाधो तदभावात् । नच विशिष्टस्यानतिरि-
क्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि बाधापत्तीति याच्यम्, रूपनिरूपितत्ववि-
शिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसंवन्धनत्वान् तस्य बाधा-
यभावात् । पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः सम-
वायस्य नानात्वमिति तु मन्याः । संवन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्पतयेति
शेषः । सिद्धेदित्यस्य भूतलादावित्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरि-
क्तपुरीक्षित्यते तदा तन्नित्यमनित्यं चेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—
तस्येति । ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनदृश्यां तत्र
घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरिव आह—घटाभावस्येति ।
तत्र घटवति भूतले । तस्येति । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा
घटाभावस्याऽनित्यत्वे । देशान्तरेऽपि घटशून्यदेशेऽपीत्यर्थः ।
घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकविधत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यस्येति ।
वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः । तत्र घटानयनेन
घटवति । नच घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिय-
न्धकस्य सत्त्वादिति याच्यं, घटवत्ताज्ञानपिरुद्दृश्यां जाय-

रामरद्वी ।

तद्वत्त्वस्याप्यत्वात्प्रतियोगिमिति च लभावात्तत्वादिति भावः । इति तु नव्या इति ।
तथाच तन्मते समवायस्य रूपसंवन्धनत्वेऽपि न कतिः बाधो रूपसमवायानतीका-
रादिति भावः । अग्राह्यस्यापि वैशिष्ट्यं संवन्धान्तरं विधेयेति मूढे संवन्धान्तर-
प्रदस्य संयोगसमवायातिरिक्तार्थकत्वे तिष्ठतिरेव स्वरूपस्यैव तत्संवन्धनत्वोपग-
मादतः शेषं पूरयति—कतिरिक्तेति । उररीक्रियते । अतीक्रियत इत्यर्थः ।
नन्वेकघटाभावस्य नात्रोपि घटानावान्तरमादाय घटशून्यदेशेऽपि घटाभावव-
त्ताबुद्धिरप्यत एवेत्याह—घटत्वावच्छिन्नेति । एकविधत्वादिति ।

ममं तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात्
तद्वत्तादुद्धिः, वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तत्र
गौरवम् । एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभारानां

दिनकरी ।

मानाया घटाभावाद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सिद्धान्ति-
नोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्त्वान् श्याम-
रूपव्याधीप्रसङ्ग इत्यत्र आह—मम त्विति । द्वितीये दूषणमाह
—वैशिष्ट्यस्येति । ननु वैशिष्ट्यान्तर्हीकारे घटाभावभूतलयोः कः
संबन्धः स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटोऽन्यतादशायां च घट-
वत्तादशायां च भूतले घटाभावाद्बुद्धिस्तत्र मतेऽपि स्यात् घटाभावभू-
तलयोस्तत्स्वरूपसंबन्धस्य च तत्र सत्त्वादव आह—एवं चेति ।
तत्तत्कालीनमिति । घटाभावभूतलमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः ।
तत्तद्भूतलादिकमिति । यत्र भूतले घटाभावाद्बुद्धिस्तत्तद्भूतलादि-
कमित्यर्थः । तत्तदमानानामिति । यस्य यस्याभावस्य बुद्धिस्तस्य
तस्येत्यर्थः । तथाच न स्वरूपमात्रं संबन्धः किन्त्वीदृशः स्वरूप-

समरक्षी ।

एकत्वादित्यर्थः । जायमानाया घटाभावाद्बुद्धेरिति । घटवत्तादशायां
व्याधी घटवत्त्वमपि भूतले प्रमात्वा घटाभाववत्तादुद्धिर्नयत एवेति न तदापत्तिः
समवतीत्यतस्तस्या प्रमात्वमापादयति—प्रमात्वेति । नन्वेव प्रसङ्ग सम-
वायेऽन्यतादशायां मतेऽपि समान इत्याद्यङ्ग ममत्वित्यादिप्रसङ्गमवतारयति—
नित्यमिति । द्वितीये वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वपक्षे । वैशिष्ट्यान्तर्हीकारे प्रमावाधि-
कारणवोरतिरिक्तसंबन्धान्तर्हीकार इत्यर्थः । स्वरूपस्य संबन्धत्वे वाचकमाह—तथा
सतीति । तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते
तत्कालीनमित्यर्थो न सम्भवति घटवत्तादशायां च घटाभाव भूतलादित्वप्रयोज-
कस्य दुर्बत्त्वान् अतस्तत्तत्कालीनमित्यस्यैवमाह—घटाभावाद्यदिति । ज्ञान-
कालीनमित्यत्र ज्ञानपद प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन घटवत्तादशायां च प्रमात्व-
व्याधीभाववत्त्वबुद्धिसमवेन तस्मादाय नोच्यते तादृशस्यमिति ध्येयम् । नन्वे-
वमवाधिकारणयो स्वरूपमेव संबन्ध इति सिद्धान्तोऽवाहयेवेत्याद्यङ्ग निरा-
करोते—तथाचेति । स्वरूपविशेष इति । तथाच स्वरूपसंबन्ध इत्यस्यापि
स्वरूपविशेष संबन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति भावः ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावमेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

संवन्धः ॥ ११ ॥ अभावं विभजते—अभावस्त्विति ।

अभावस्य द्रव्यादिपट्टकान्योन्याभाववत्त्वम् । संसर्गा-
दिबन्धी ।

विशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । मध्यास्तु वैशिष्ट्यं
पदार्थान्तरमेव भूतलं यदाभाववदिति प्रत्ययान्तरसंयम्याभ्यु-
पगमे आभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेदाद्यभ्याप्रविषयज्ञानादिकमादाय
विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥ द्रव्यादिपट्टकान्योन्या-
भावेति । इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगिताबच्छेदकमननुगमात्
किंतु तद्वत्पट्टकसंख्यैव द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम् ।

रामस्त्री ।

नय्यास्त्विति । ननु भूलं यदाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसंबन्धेनैवोपपत्त्या
वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरमेव मानाभाव इत्यत आह—स्वरूपसंबन्धेति ।
अभावाधिकरणं तत्तद्भूतत्वादि । तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्विभक्त्यप्रकारक-
माविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः । ननु तत्तदधिकरणमात्रतुल्यभेदस्याधिकरणातिरि-
क्तात्वे तत्तदधिकरणव्यवस्थापनभेदाद्विपर्ययप्रसङ्गेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमैवोचि-
तमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह—तावभ्यामेति ।
यस्तु तस्तु अखण्डैकभेदेन आकर्मभिरणानां न विनिगमनाविरहः संभवति
अधिकरणानां नास्तीत्येव व्यापनादेकभेदस्यैव संबन्धत्वात्तत्तद्विषयकज्ञाना-
दिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसजयति—तावभ्यामेत्यादि । एतेन अन-
वस्थानमेव भेदाधिकरणकभेदस्यैव अधिकरणरूपताङ्गीकरणीया ननु भेदमानस्य
तथासत्त्वान्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति दूषणं परास्तम् । द्रव्यगुणादिविषयक-
ज्ञानव्यपेक्ष्यत्वाभावसंबन्धत्वे गुण इव द्रव्येऽपि द्रव्यत्वमात्रमुद्दिशति प्रसङ्गः संब-
न्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येऽपि विशेष्यतया सत्त्वादौ मात्रपदम् । आदिना द्रव्यादिप-
रिग्रहः । युक्तं चेत्तत् । समवायमानात्ववादिनां मध्यानां यद्ये अनन्तातिरिक्त-
मानासमवायव्यपत्त्यामपेक्ष्य ह्युत्तररूपाणामेव संबन्धत्वात्तत्तद्विषयक-
मवायस्यैवातिरिक्तप्रसङ्गादिति मन्तव्यम् । अतः चादुरितत्वेनाखण्डोद्भावनं तद्विभ-
क्तु तदधिकरणविषयकज्ञानाज्ञानव्यपत्तीनां संबन्धव्यपत्त्यामपेक्ष्यैकसात्वयपेक्ष-
यात्वे व्यपवाज विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यपेक्षेरेव यथात्वे तज्ज्ञान-
व्यपत्त्यमानवशायां संबन्धभावेनामानविविशिष्टतुल्यतुल्यापत्तेः, निजज्ञानव्यपेक्ष-
यात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमलम्भप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम्
॥ ११ ॥ पट्टकसंख्यैवेति । यद्यपि पट्टकटोमयभेदस्य प्रत्येकं पट्टकटोमय

१ भेदात्, २ द्रव्यादिगुणवत्त्वसंख्या.

भावान्योन्याभावाभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावात्संरुविध-
त्वाच्चद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विमज्जते—प्रागभाव
इति ॥ संसर्गाभावात्त्वमन्योन्याभावाभिन्नाभावत्वम् । अन्यो-
न्याभावात्त्वं तादात्म्यसंभवाच्चिन्नप्रतियोगिताकामावत्वम् ।

दिनङ्गी ।

वस्तुतोभावाभिन्नत्वमेव तथा बोध्यम् । अत्र केचित्, भावभिन्न-
त्वस्याभावादेव भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति
प्रतीत्यनापत्तिः । एवमन्योन्याभावात्त्वस्याभावत्वगर्भस्यापि वक्तव्यत-
याऽभावात्त्वस्यान्योन्याभावात्त्वगर्भत्वे अन्योन्याभयापत्तिः । एवमभा-
वत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधा-
नुपपत्तिश्च । उद्देश्यतावच्छेदकविवेकयोरेक्यादिति, तस्मादुत्पत्तोदा-
हामरद्दी ।

पटत्वावच्छिन्नमेदस्याभावपे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्त्वेन तेषामभ्यभाव-
त्वापत्तिरपि तथापि पर्याप्तिसम्बन्धेन वदत्वावच्छिन्नमेदस्य द्रव्यादौ सत्त्वेऽभ्यपेक्षा-
शुद्धिपपटवस्य मिश्रतयावच्छेदकत्वाच्च भावित्वप्रसङ्ग इति मन्तव्यम् ।
ननु व्यास-न्यवृत्तिर्माणा पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रकारत्वमिति नियमः । अन्यथा
द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेनेको ह्यविति प्रतीत्यापत्तेः । नचैको ह्यविति
प्रतीतिरित्येवमपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरित्यतया समवायेनापि व्यास-न्यवृत्तिभ-
माणा प्रकारत्वमावदकमिति वाच्यम् । द्वित्ववानिति प्रतीतौ मनुष्यसमवर्त्तमाने
प्रकारत्वात्तथापि पञ्चनमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव वदन्त्यस्य प्रकारत्वाशुभवात्
वदत्वावच्छिन्नमेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह—यदनुत इति । तथा-
द्योत्पत्तिमिति । अभावत्व बोध्यमित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यादिभेदपट्टस्याभावत्वेन न
कोपि दोषः तथापि गौरवान् द्रव्यादीनां पण्या पदार्थानामज्ञानेऽपि अभावत्व-
प्रतीतिश्च तदुपेक्षितमिति ध्येयम् । अभावत्वस्याशुभवाच्चिन्न वदता मतमुप-
न्यसति—अत्र केचिदिति । अभावत्वगर्भस्येति । तादात्म्यसंभवा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताव्यवसायस्यान्योन्याभावावच्छिन्नत्वे घटत्वादी घटत्वाभाववद्दे-
हत्वेऽपि व्याप्तिवत्त्वाभावावबन्धितत्वावच्छिन्न इति भावः । अन्योन्याभया-
पत्तिरिति । अभावत्वगर्भेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभा-
वत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति । अनेदस्य
गकृतान्दरादे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरेक्यस्येव भेदसमगकृतान्द-
रादे उद्देश्यतावच्छेदकत्वव्यवसायस्य निराश्रयताप्रयोगकत्वादिति भावः ।
अभावत्वस्याशुभवाच्चिन्न न निवारयद् तस्याव्यवसायमावाहित्यभिन्नाद—

भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सं-
दिनकरी ।

घटादावतिव्याप्तिवारणायमावपदम् । एवमप्रेऽपि । तादात्म्येति ।
तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं । तेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्वान्ताभावे नातिव्याप्तिः ।
प्रागभासस्य लक्षणमाह—विनाश्वमावपमिति । अत्र त्वंसे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति । ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति
चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभियां तत्सिद्धिरिति प्राश्नः । केचित्तु जातो
घट इत्यादिबहुत्वात् घटत्वं इति प्रत्यक्षदलेन नातोऽतिरिच्यते न तु
प्रागभावः इदेदानीं घटप्रागभास इति लोकाणां प्रत्ययभावात् । न च
रामस्त्री ।

द्वयनिरूपकानाशान्नित्यपेक्षाभावात्तद्वति निरूपकत्वस्यैव पञ्चवैत्यादिति । यद्वा स-
सर्गपद ससर्गपदपूर्वकपर अन्वयोन्यपदमपि तत्तदपूर्वकपर अभावपद चानापद-
वाच्यपरं तथाच ससर्गान्योन्यौ च तावमात्रं चेति व्युत्पत्त्या ससर्गान्योन्यपदपूर्व-
कभावपदवाच्यावितिपर्ववन्तितायैवम । एतेनोक्तशक्यत्वेवाभावद्वययोर्लक्षणला-
भाद्वाकाह्याविरहेणोत्तरनामावद्वयलक्षणप्रतिपादवाच्यमिति यपि परास्तम् । एवम-
प्रेऽपीति । अन्योन्याभावलक्षणेऽपि भावेऽतिव्याप्तिवारणायैवाभावपदमित्यर्थः ।
तादात्म्यत्वेनेति । तादात्म्यस्य तद्वतोऽसाधारणधर्मः । तादात्म्यत्वेन तादा-
त्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षाया पञ्चमाह—तेनेति । संयोग्यस्य नामाय इति ।
संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकायन्ताभावे
यथायुक्तेऽतिव्याप्तिः । इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठा या ससर्गवि-
ध्यावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितास्त्वलानेन अन्वन्ताभावीयमयोगनिष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकताया संयोगतन्मैवावच्छिन्नत्वात्तातिव्याप्तेरिति भावः । यद्यपि
संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन ततादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवैवतिव्याप्ति-
निरासो दुर्घट एव तथापि ससर्गतावच्छेदक तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूप-
किंतु संयोगादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव अतोऽलन्तरभावीप्रतियोगिताया संयो-
गस्य संयोगत्वेनेवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेनावच्छेदकत्वविरहाच्च तत्राति-
व्याप्तिः । मेदप्रतियोगितावच्छेदकससर्गस्वभावासाधारणधर्मत्वेन आनाभ्युपगमात्
तन्वयालन्तानाभावादन्योन्यासाययोर्भेदाशङ्क्यादिति भावः । तत्सिद्धिरिति ।
प्रागभावानुमितिरित्यर्थः । तदनुमाचप्रकारश्च अत्र घट स्रोतस्ति रणावृत्तिप्र-
पञ्चस्य स्रोतस्तिद्वितीयलक्षणानुत्पत्तत्वात् दलेवस्य दलानुमानवद्वेतेरेषा वाचा-
र्यागभावसिद्धिः तस्य सामग्र्यादयत्वेन प्रतिगोमुत्पत्तिश्चावृत्तिश्चादिति भावः ।
रीधितिद्वया मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । लोकानामिति । पण्डितानां

विनश्यती ।

तद्वदोपधायन्तत्संपालतसयोगादीना तद्वदोत्पत्तिच्छालेऽपि सत्त्वात्पु-
नरपि तद्वदोत्पत्त्यापत्तिः । प्रागभावाद्गीकारे च तदभावादेव न पुन-
स्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया ह्युत्पत्त्य-
समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुद्रव्याभावस्य विरहेणैतदापत्त्य-
सम्भवात् । नच अन्यद्रव्याभावस्य अन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्ति-
कृष्णंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्या-
भावस्य तादृशकृष्णंसाभावानां च कारणत्वमपेक्ष्य व्यपगादेक एव
सामरस्यी ।

मरसाधारणानामित्यर्थः । प्रागभावस्य प्रलक्षत्वे पामराणामपि तत्रलक्षणापत्ति-
रिति भावः । मचात्र यतो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानः, वर्तमान-
प्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वादिति वाच्यम् । वर्तमानकालस्थसाधि-
करणकालोत्पत्तिकृष्णस्यैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युपगमात् । उत्पत्तिश्च आद्यक्षणस-
म्बन्धः । क्षणे आद्यत्वं च, तदधिकरणक्षणध्वसानधिकरणत्वमिति भावः । ऊन-
यतया ह्युत्पत्त्येति । प्रागभावकारणधवादिना जन्मद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य
रिभिति कारणवत् कल्पनीयमिति तु नास्तुनीय, यत्र एतद्वदनाद्यानन्तरं तद्वद-
म्भककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयवक्षणे पुनर्घटोपत्ते-
रन्यथा वारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्प्रागभावकपालध्वयोगादीना
सत्त्वात् । नच द्वितीयघटारम्भककपालद्रव्ययोग्यकल्पदानीमवस्थां तदापत्ति-
रिति वाच्यम् । यतो हि न द्वितीयघटव्यक्तपुनरुत्पत्तिरापाद्यते येन तत्कपालध्वयो-
ग्यवस्थाभावान्न तदापत्तिरिति शक्यते बलु न वा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते
येन ताप्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते बलु अपि तु घटकारणच्छिन्नोत्प-
त्तिरेव आपाद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वथा सत्त्वादिति भावः ।
यत्तु यत्र घटघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटवत्त्वदद्यामेव तत्प्रागभावादि-
वत्तात्तदुत्पत्तिवारित्वारण्यद्रव्याभावस्य कारणवत्तावश्यकमिति, तत्तुष्ट, यत्र
घटः प्रति महाघटमात्रस्य कारणत्वेन तदावस्थासम्भवरिति ध्येयम् । तादृशद्रव्या-
भावापत्त्येति । समवायावाच्छिन्नप्रतियोगितारुद्रव्याभावस्यार्थः । तादृशव्य-

चन्वाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-
दिनकरी ।

प्रागभावे हेतुः कल्प्यत इति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेऽपि तत्कालो-
त्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्वानां प्रागभावानां विनिगम-
नाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् । तथाच प्रागभावरूपधर्मिकल्पना-
गौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः । अत्र वदन्ति—स्नानधिकरणेषु
तन्त्रेषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्त्रुकपटस्थले घटानां तन्त्रूनां
तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैका प्रागभावस्य
हेतुता उच्यते । अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्त्रेषु सहस्रतन्त्रुकपटो-
त्पत्त्यापत्तिः, नच चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वाभापत्तिरिति

रामस्त्री ।

सामाधानामिति । अन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्षं सामाधानमित्यर्थः । अत्रच
बहुवचनेन द्रव्याभावत्वेनैव तादृशत्वं सामाधानस्य युक्तमा न तेन रूपेण कार-
णतामात्राया विनिगमनाविरहः प्रयज्यते अपि तु तत्तद्व्यक्तित्वं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्प-
त्तिकर्षसंभवादीनां तादृशत्वेनैव सामाधानां कारणता वाच्या तथा कान्तस्तर्कार्थका-
रणमात्रापत्त्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम् । नच तर्हि त्वं सामाधानां कार-
णतैव निर्युक्तिरिति वाच्यम् । त्वं प्रागभावधिकरणे अत्यन्ताभावात्तन्त्रुगन्तुमते
अन्यद्रव्यानुत्पादप्रयत्नेन अवस्था द्रव्याभावमुपेक्ष्य त्वं सामाधानां कारणतायाः
स्वीकरणीयत्वात् सप्तमोक्तस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रागभावानङ्गीकारे नवीत्येदं-
द्रव्याभावस्य प्राचीनैः त्वं सामाधानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्तत्तत्तु-
पेक्ष्य प्रागभाव एव हेतुत्वेन कल्प्यत इति तद्वन्वामिप्रायः । वस्तुतस्तु समवायेन
द्रव्याभावस्य कृतस्वीकृत्यादिसिद्धस्य अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया जनक-
त्वेनाङ्गीकरणीयतया अभावादित्यत्रापि यद्यन्तस्य पुनरन्वयेन कृतस्य द्रव्यत्वा-
मात्रादिसर्वो लभ्यते । तथाच प्रागभाववादिना द्रव्यस्य प्रतिपन्नद्रव्यानुपगमेऽपि
कृतत्वेन द्रव्याभावस्यैव कारणत्वं वक्तुमुचितम् नत्वकृतस्य प्रागभावस्येति पूर्व-
प्रत्ययमात्रः । एवं च कणाद्व्यक्तसंयोगाद्दोषोत्पत्तिदृष्ट्यां कणादिकादिष्वपि घटोत्पत्तिः
स्वीकरणीया । अन्यथा कणादिकायां समवायेन घटाभावप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति
तद्रव्यानारम्भकद्रव्याभावस्यैव कारणता वाच्या । तथाच तत्तद्व्यक्तमात्रानामपि
विनिगमनाविरहेण कारणतापत्तिश्चापि संभवति चेत् तुक्तमुत्तरमात्रः । एवं अन्य-
द्रव्यं प्रति द्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्षं सामाधानस्य हेतुत्वे तद्वदभावात्तन्त्रुगन्तुं तदारम्भ-
ककालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादृशत्वं सामाधानरूपकारणमात्रादित्यादि-
दूषणानां सत्त्वेऽपि तेषां सत्त्वेन तान्त्रुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—प्रागभावेति ।
अत्र वदन्तीति । प्राचीनानुयायिन इति शेषः । तत्संयोगानां । तन्त्रुसंयोगा-
नामित्यर्थः । अथैवमपीति । प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उत्पत्त्यापत्ति-

त्यन्ताभावबुद्धिः । ततोत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव
इति केचित् । अत्र घंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव
इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो ना-
स्तीति धीश्च प्रागभावं घंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं
ययोर्निरोधात् । नव्यास्तु—तत्र विरोधे मानाभावात् घंसा-
दिकालानन्तरेऽदेताप्यत्यन्ताभावो वर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्व-
दिनकरी ।

वाच्यं, तथासति स्थानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव
षटोत्पत्तिवारणसमवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरम-
संयोगस्य समवायपटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासंख्या हेतुत्वे तन्व-
न्तरेऽपि समवायेन षटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगा-
भावेन व्यभिचारापत्त्या समवायसंबन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं-
प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंबन्धेन हेतुता वाच्या । तथाच
स्थानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सर्वा-
त्षटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु
कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभावात्
इति तु तत्त्वम् । ध्वसस्य लक्षणमाह—जन्याभावत्नमिति ।
प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जम्बेति । अत्यन्ताभावस्य लक्षणमाह—
नित्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यरदे
घटानयनानन्तरमपि भूवृत्ते घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत
आह—यत्रत्यिति । तथापि संबन्धाभावादेव घटानयनानन्तर
घटानत्यन्ताभावबुद्धिर्नेति भावः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य
संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थ-
सामर्थ्या ।

इति । तत्तत्संयोगव्यप्तीनां तथा हेतुगान्धुगमात्रावभावास्य तदानीमपि
संशयसिद्धेः । तत्तत्संयोगव्यप्तीनां हेतुगान्धुगमे च व्यर्थं प्रागभावरूपनमिति
भव । स्थानधिकरणेऽप्यिति । घटस्य तन्तुकाशानपि हरयपि भवे । तस्य
स्तरेऽप्यपि । चरमसंयोगाधिकरणतन्तुनिष्ठघटस्य तन्तुकाशानपि हरयपि भवे
संशयः । संशयसिद्धेः सामर्थ्येऽप्यह—एवमप्यस्त्विति । सप्रतियोगिकत्वात्

भावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न । अनन्ताधिक-
रणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् ।
एवंचाधाराद्येयभावोऽप्युपपद्यते । एवंच तत्तच्छब्दगन्धरसाद्य-

दिनकरी ।

ससर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । ननु
मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्या-
शङ्क्याह—अत्रेत्यादिना । ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे
इयामघटे इयामरूपत्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति इयामो
नास्तीति च प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यासत्त्वा-
वित्यत आह—इयामघट इति । तत्रेति । ध्वंसप्रागभावयोरि-
त्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः । तथा च नव्यमते पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिष्टपक्षिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा
पूर्वमेवेऽपि रक्ते मध्ये इयामे घटे च रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्यय-
स्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्, नचेदक्षप्रत्ययो रक्तिमर्थसाधन-
गाही पूर्वापररक्तिमन्ध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशाकारप्रत्ययप्रस-

रामस्त्री ।

इति । तथाच तस्मान्मात्रे मानाभावेन च प्रागभावविदिरिति भावः । कथं
रक्तो नास्तीति । नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशङ्कितुरभि-
प्रायः । विद्वान्तिनस्तु तत्राप्ये मानाभाव इत्याशय इति ध्येयम् । पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिति । घटकालस्य घटामावधेयत्वापदकत्वेऽपि घटप्रागभावा-
दिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिरिति शङ्क्यामित्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीत्या-
कारकप्रत्यय इति । ननु तादृशप्रतीतेर्यात्यन्ताभावो विषयः किं तु प्राग-
भावरूपत्वादेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्यायागाह—तस्येति । नास्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः ।
सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविषय-
कत्वादित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविषय-
कत्वादिति शेषः । ननु नास्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावमा-
त्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य नैतच्छेदो—न चेति । पूर्वापरेति । पूर्व
रक्तः ततः इयान् ततो रक्तस्ततः इयामस्ततो रक्तो यो पटः तस्मिन् मध्यरक्त-
तादृशायामित्यर्थः । क्रमिकरक्तरूपनवस्थले तु नेयगापत्तिः संभवति तादृशरक्त-

१ समवधिषे प्रतीयमानसामानिकाभावे श्रवणः. २ पूर्व रक्तस्ततः इयामस्ततो
रक्तो यो पटस्तस्मिन् मध्यमयाम्तादृशायामित्यर्थः.

भावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकाले वि-
दिनकृति ।

ज्ञादिति । नच रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वं ध्वंसप्रागभावयोर-
व्याप्यवृत्ति तेनान्तरा श्यामे रक्तं रूप नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रा-
गभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वस्वीकारात् नतु पूर्वाप-
ररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति धान्यम् ।
विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसङ्गेन
गौरवान् तदपेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा श्यामादौ सवन्धत्वकल्पनेनैव
लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वभावस्तु द्विधेत्यादिविभागोऽनुपपन्नः,
अभाव एष भानामावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति ।
अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । अतिरि-
क्तेति । भावातिरिक्त्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधा-
राधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः सोऽप्यस्मिन्मते नेत्याह—एवं चेति ।
अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । नन्वभावधिकरणकभावस्या-
धिकरणात्मकत्वे यथापाराधेयभाजोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्तित्रत्यदो
रामरद्री ।

ध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनिवामकत्वानुपपत्तिरसम्भवात् तत्तत्प्रत्यक्षे तु
इयमगादशाया तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिनिवामकत्वस्य भावस्य कत्वा
दिति ध्येयम् । अव्याप्यवृत्तिरित्येनेति । कालिकाव्याप्यवृत्तिरित्येनेत्यर्थः ।
पदार्थान्तरासेति । रक्तरूपमस्योत्पत्तिरालोत्पत्तिरुत्पत्तिरवमानाधिकरणवानु-
सर्गोक्तिरित्येनेत्यर्थः । गौरवादिति । विनिगमनाविरहेणानन्तराश्यामादौ रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वकल्पनापत्त्या गौरवादित्यर्थः । अभावस्य अधिकरणरूपता
मूले शङ्किता तत्र पूर्वग्रन्थसङ्गतिमाह—मन्वमान इति । अतिरिक्तस्य
कृतपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न सम्भवति अभावस्यापि नैवापि के कृतावात् अतस्त-
दर्थमाह—भावातिरिक्तेति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति ।
गंधाभावस्य जलादिरूपत्वेऽपि जलत्वादित्येव तथा न घातोद्भवप्रसङ्गात् गंधाभा-

१ यस्मिन् काले भूते पदभावस्य तदा स्वीकृत्ये तत्कालोत्पत्तिरिति तदुक्तं
विषयकानि भूते पदे नास्तीत्याकारकानि इदं भूतकालेत्वापकारकान्यापि वा
दानान्येव भूते पदे नास्तीति प्रतीत्यै नञ्कालिदिकल्पितानुपपत्तिप्रकारेण
मासन्त्यर्थः . २ यस्मिन् काले भूते पदे नास्ति तत्कालं एव भूतं पदे
नास्तीत्यदिप्रतीत्यै तादृशानुपपत्तिप्रकारेण मासन्त्यर्थः .

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

शेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तं, अग्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ १२ ॥
इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—सप्ता-
नामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः
साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां
ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः ।
ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः
केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

दिनकरी ।

दूषणान्तरमाह—एवंचेति । अन्यथा । अभावस्याधिकरणात्मकरत्वे ।
मृतेन वक्ष्यमाणदूषणेन ॥ १२ ॥ परस्परधर्मवापन्नानां सप्तपदार्थो-
नामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थनिरु-
पणानन्तरमित्यर्थः । तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य
साधर्म्यतया निरूपणासंभवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य
भावः साधर्म्यम् । एवं वैधर्म्यमित्यत्रापि भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह—
समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति । विषयभेदेन वि-
षयताया भेदेऽपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः ।
एवमप्येऽपि । ज्ञेयत्वादीत्यत्रापि पदार्थं दर्शयति—एवमभिधेयत्वेति ।
अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतमाहोऽधिकः पदार्थ इति
मीमांसकाः । संकेतमिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवा-
भिधेयि नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः । तद्य

रामरुद्री ।

परत्वेन तु तेषामपि तत्वात्तन्मिष्टमेवेति प्रामादयणामभिप्राय इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥
मूले साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनमनुष्ठत्वात् तदप्रदर्शयितुमाह—परस्पर-
रेति । ज्ञानविषयतात्वेनेति वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं,
केवलान्वयिनोऽपि द्विस्तदिना अभावसत्त्वात् किंतु वृत्तिमदभावप्रतियोगित्वानवच्छे-
दधर्मवैधर्म्येव तथा, एवं च घटादिनिष्ठविषयतान्येतरपि ज्ञानविषयतातमाद्यपि

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं
मनेयत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्य-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
त्तिरस्ति ।

कालसम्बन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां पञ्चाणां साधर्म्यं भावत्व-
स्यष्टमवच्छेदपुष्ट्यं द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवञ्च
मूले द्रव्यादय पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
बोध्यम् । अतएव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावानामिति ।
अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्यसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सत्त्वरूपस्यानेकत्वस्याभावोऽपि नाज्याति ।

समरूपी ।

केवलसम्बन्धित्वमनन्तमेवेति भावः । कालसम्बन्धित्वमिति । इदञ्च गगना-
दीनामपि कालवृत्तिभ्रमभ्युपेक्ष्य भववृत्तिगगनादीनां कालवृत्तिरवच्छिन्नत्वस्य केवला-
न्वयिवातुदपत्तिः । गुण-चतुष्टयम् । कथमयथा गगनादीनां नियतपूरवृत्तिव्यपदि-
तशब्दाकारणमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ पञ्चावच्छेदार्थं मूले साधर्म्यं नूनस्या-
तत्र युक्तं परिशिष्टोपराह—द्रव्यादीनामिति । मनु इत्यादयः पञ्च भावा
इति कारिकायां अनन्तत्वमात्रं साधर्म्यं युक्तं तद्व्यवसरेकत्वे सति भाव-
वृत्तिवत्त्वात् साधर्म्यं युक्तं मूलतत्त्वगगनादीनामपि परिहरति—एवमेवेति ।
अत्रापि भाष्यवृत्तां समन्विताह—अतएवेति । पञ्चभावानामितितीति ।
तथाच भावत्वस्यापि उक्तवत्तत्त्ववच्छेदोऽत्रैकस्य भाववृत्तुमतरे पञ्चानां
नियतपूरपदसम्बन्धित्वमनेकत्वमित्येव सूत्रमिति भावः । न-चनेकभाववृत्तौलक्षण-
अनेकत्वमपि बहुवचनेकत्वात् तदा गुणादौ सत्त्वरूपस्य भेदविशेषाति-
विदेशनिर्वाहः तदा समवायेऽप्यित्यादि यन्नि- एवमवच्छिन्नवृत्तिलक्षणान्यभेद-
तत्र येन यदि सत्त्वरूपस्य तत्त्ववृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
विशेषात् तदाऽऽदिदि- अत्रापि विषयवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
वृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
अत्र चेति । समवायवशात् भाववृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
वृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
वृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-

१. कालसम्बन्धित्वमनन्तमेवेति भावः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणाक्रियः ॥ १४ ॥

चिपदार्थविभाजकोपाधिमच्चमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं
घटादावाकाशादां च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-
संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादायमावात् ॥
सत्तावन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥
गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाग्रन्थत्वमाद्यद्युगे घटादाव-
दिदृष्टी ।

भाष्यरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-
जकोपाधीति । उपाधिसत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन
कालिकसंबन्धेन धर्मसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न भवति । समवाये-
नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादायव्याप्तिः व्यादवत्त्वोक्तम् ।
अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धमिदं ग्राह्यं तेन ध्वंसे
नातिव्याप्तिः । अत्र च समवेतममवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यत्वरूपदृश्य चरममुपादान-
मयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति ।
निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाष्यवत्त्वम् । तेन
गुणक्रिययोरन्योन्याभावादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि
गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणगोविपाणवत्त्वमानकालिकत्वा-

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्य-
मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्य-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
द्धिकरी ।

कालसंबन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां पञ्चां साधर्म्यं भावत्वं
स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवंच
मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
बोध्यम् । अतएव भाव्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावानामिति ।
अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्यसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सत्कारूपस्यानेकत्वस्याभावेऽपि नाव्याप्तिः ।

रामकरी ।

केवलान्वयित्वमशतमेवेति भावः । कालसंबन्धित्वमिति । इदं च गगना-
दीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेक्ष्य अवृत्तिगगनादीनां कालवृत्तित्वं अस्तित्वस्य केवला-
न्वयित्वाद्युपपत्तिः । युक्तं चेत्तत् । कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्ववर्धित
शब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ पञ्चावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुकल्या-
तत्र न्यूनता परिजिहीर्षुराह—द्रव्यादीनामिति । ननु इत्यादयः पञ्च भावा
इति कारणार्था अनेकत्वमात्रं साधर्म्यमुक्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्व
मुपावत्त्वा साधर्म्यमुक्तं मूलत्वसद्वत्त्वान्तराशङ्क्य परिहरति—एवंचेति ।
उपायं भाष्यवृत्तां समतिमाह—अतएवेति । पञ्चभावानामितितीति ।
तथाच भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकघ्नेतिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पञ्चानां
मिलपदार्थं पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव नूपादिति भावः । अन्यनेकभाववृत्तीत्यत्र
अनेकत्व यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादौ सत्कारुपनिरहातोष्यव्याप्तिं यदि च यद्वि-
चिदेकमित्यत्र तदा समवायेऽस्तित्वव्याप्तिं नष्टितु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः तत्र
चेकत्व यदि सत्कारुपं तदोपावित्वव्याप्तितादवच्छेद्यम् । यदि तन्मात्रविषयकबुद्धि-
विषयत्व तद्वत्प्रतिष्ठेति समाप्रतिषेधकबुद्धिविषयत्वस्यैकत्वस्य केवलान्वयित्वा
तदवच्छिन्नसामान्यभेदप्रतिष्ठेतितादवच्छिन्नसाध्या अनेकभाववृत्तिरनेकत्वमिति—
अत्र चेति । अभावान्वयारणाय भाववृत्तिरनेकत्वमिति । समवायत्ववारणाय सत्त्व-
न्तनिवृत्तिः । अत्र ते समवायसंबन्धविशेषोऽपि तद्वत्त्वावेवेति बोध्यम् । उपाधि-

१ भावभावान्तेषु समवायेऽस्मिन्नाशित्वोद्देश्येनेकत्वे सति ।

सत्ताचन्तस्त्वयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्यमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-
संबन्धेन संबन्धित्वं ननु समवायवत्त्वं सामान्यादायभावात् ॥
सत्ताचन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥
गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-
दिनकरी ।

भाष्यस्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-
जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन
कालिकसंबन्धेन संबन्धस्तत्तदुपाधिमत्त्वेऽपि न क्षतिः । समवाये-
नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादायव्याप्तिः स्वादृशप्रोक्तम् ।
अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धमभिन्नं प्राप्तं तेन संबन्धे
नातिव्याप्तिः । अत्रच समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादान-
मयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति ।
निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थं च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् । तेन
गुणक्रियोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि
गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणतोविपाणवत्समानकालिकत्वा-

रामरुद्री ।

मत्ताया सधन्वविशेषायाः कलमाह—तेनेति । अतस्तप्रोक्तमिति ।
स्वरूपेणोपाधिमत्त्वोक्तौ द्रव्यस्वाधीना दैष्टिकस्वरूपसंबन्धे मानाभावेन द्रव्यादि-
व्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यं नुक्त्वा मूलस्य न्यूनतां
पमिहरन्नाह—अत्र चेति । सत्ताचन्तस्त्वयस्त्वाद्या इत्यत्र गायत्रयपुष्टिप सत्ता-
चन्तत्वं जायमानं मिथ्यापि ज्ञेयमुक्तं ज्ञेयदत्तकलमाह—रूपेणामिमेव सत्ता-
चन्तत्वं बहिमानित्वेन प्रविज्ञावाक्यं ननु बहिमान्पर्वत इति इत्याशङ्का-
निरासाम योजनया लभ्यमर्थं भुक्तावस्थां प्रकटयतीत्याह—उद्देश्यवाच-
केति । अन्यथा तादृशवाक्यस्यापि सत्ताचन्तत्वात् इत्युपेक्षादिवाक्यमनर्थ-

१ समवायवृत्तिविवेकितसमवायानुयोगिवाच्यत्वरूपमित्यर्थः । २ ननु समवाया-
नुयोगितायावमित्यर्थः । ३ समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमित्युक्तौ विशेषेऽतिव्या-
प्तिरिति । समवेतसमवेतेति, विशेषतः तु च समवेतसमवेतवृत्तिः ।

तिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च भगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृ-
त्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः ।
नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति
वा किंतु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकं तु न पदार्थ-

दिनम् ।

तदर्थं गुणशून्यत्वमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभ-
वात् । नचैवं घटादेरावच्छेदप्रसङ्गश्चाक्षुषत्वा न स्यादिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । तथापीति । गुणवत्त्वा च समवायेन, तेन कालिकसंघ-
न्येन गुणवद्गुणादिधृतेर्गुणत्वादेरसम्बन्धेऽपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं
सादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन । तेन समवायेन
गुणवदवृत्तित्वमिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य
द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः । अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं तदा सामान्या-
दायक्यामिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह—
आकाशत्वादिकं स्थिति । कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्त्वा-
काशेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्पदमिति भावः ॥ १४ ॥ जात्यादी-
नामप्येकार्थसमवायसंबन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति

शामक्यी ।

कमेव स्यादिति भावः । अत्रच नित्यसमवेतपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः
साधर्म्यं बोध्यम् । द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलवृत्तेव बध्यते । ननु निर्गुणत्वा-
दिकं यदि गुणविधान्योन्याभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वा-
दित्यत आह—तदर्थश्चेति । आक्षुपत्त्वं न स्यादिति । आक्षुष प्रति रूपस्य
कारणत्वादुत्पत्तिश्रणे च घटादौ तदभावादिति भावः । नन्वावच्छेदने घटादौ रूपा-
, प्रीकारेऽपि तत्पूर्वशने घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षुःसंयोगसामावादा-
* यशने घटादिचाक्षुषमेव न सम्भवतीति कथमेवमावृत्तिः, चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि
घटादौ तदानीमसंभवात् सत्पत्तिप्राप्त्यशने घटादेरामावादात् चक्षुषस्तु परमाणी
द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषवत्त्वावश्यकतया तदनुकृत्वा-
द्युरे व्यभिचारात्तस्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्य चक्षुःसमवायकार्यताव-
च्छेदकत्वमेवोभयान्वयतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्य-
भिप्रायेण समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । तथा च तृतीयवर्णने घटादिचाक्षुषमिति
भावः । अन्यतरसंबन्धेनेति । एतच्चापाततः । नाप्येवं गुणवदवृत्तित्वस्य गुण-

१ तत्रच द्रव्यत्वमात्रस्य द्रव्येऽतिव्याप्तिरिति भावः.

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

विभावकोपाधिः ॥ १४ ॥ सामान्येति ॥ सामान्यानधि-

करणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥ पारिमाण्डल्येति ॥

पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं । कारणत्वं तद्विभानामित्यर्थः ।

अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्य-

परिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न संभवति । परिमाणस्य स्वस-

मानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनिवृत्त्यात् । महदारब्धस्य मह-

त्वरत्वबदणुजन्यस्याणुतरस्यप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाण-

मतीन्द्रियसामान्यं विशेषाच्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे

विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे—सामान्यानधिकरणत्वमिति । तथाच

सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादी एकार्थसमवायस्याधिक-

रणतानियामकत्वाभावादिति भावः । अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यप-

दार्थं निर्वर्ति—पारिमाण्डल्यमिति । तद्विभानामिति । पारि-

रामस्त्री ।

यद्वृत्तिपरमस्त्वस्य वैशिकस्वरूपसम्बन्धेनैव वक्तुमुचितत्वात् । शुभादी शुभसंप्रसार-

कप्रभावविशेषप्रस्ताविकमाद्यैव तादृशम्योपपन्नसमवायत् । परतु कमेव दृष्टिस्तुः परित-

भाजकोपाधिमत्त्वमिति द्वितीयसामान्यनिरूपकावेषोक्तरीत्याऽन्यतरसम्बन्धनिवेशन-

भावदर्पकं शुभादी शुभलादिसमपदार्थविभाजकोपाधेः स्वरूपसम्बन्धेनाप्येवादिति

मन्तव्यम् ॥ १४ ॥ अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति । यद्यप्येवं सति

१ स परमाणुपरिमाणं अणुकपरिमाणं वा कदाचिदश्रयार्थं द्रव्यमणुकमणुक वा

सपरिमाणारम्भकं भवेत् कदाचित्समाप्तेवेत्यर्थः । नन्वेतावता सत्र परिमाणत्वं सत्र

ससमानमासीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वमिति निश्चये लभ्यते सत्र चान्त्यान्वयपरिमाणो

न्यनिवारं दुर्नारः अणुपरिमाणस्याणुतरपरिमाणजनकत्वापत्तिश्चेति चेत् । परिमाणज-

नकत्वविशिष्टपरिमाणत्वजनसैव व्याप्यत्वात् । एतावदन्त्यान्वयापकमानवान्त्यस्य च

तर्कोत्थापकत्वात् पारिमाण्डल्ये अणुकपरिमाणकारणतामप्यपि दृष्टव्यमित्यर्थः । सत्र

पारिमाण्डल्यं यदि परिमाणजनकत्वविशिष्टपरिमाणत्ववत्त्वाच्चर्हि ससमानजातीयोत्कृष्ट-

परिमाणजनकत्वादिति तर्काकारे बोध्यः २ अणुपर्याप्तकालत्वमपि, ३ प्रत्यक्षप्रयो-

जकत्वमित्यर्थः ॥

दिनकरी ।

माण्डल्यभिन्नानाम् । ननु व्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्त-
त्राऽव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकम् ।
तेन तस्यापि अलक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—अणुपरिमाणं त्विति ।
परमाणुव्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य
कारणत्वे वापकमाह—तद्धीति । अणुपरिमाणं हीत्यर्थः ।
तच्चेति । चत्त्वर्थे । तत्र हेतुमाह—परिमाणस्येति । स्वसमान-
जातीयेति । साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम् ।
अणुजन्यस्येति । उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः । नचाक्षुषजन्य-
स्याणुतरत्यमस्तु किंवाधकमिति वाच्यम् । तथा सति ह्रुदेरचाक्षुषत्व-
प्रसङ्गात् । ननु तर्हि व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्सं-
ख्येवेत्यवेहि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । मूलस्य न्यूनता
परिहरति—एवमिति । बोध्या इत्यनेनान्वयः । न कारणानीति
बोध्या इत्यर्थः । ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिक-
प्रत्यक्षे हेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे । ननु योगिप्रत्यक्षे
पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविषया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्ना-

रामकरी ।

सामान्यादौ भावत्वपरममपि न स्वात् सामानाधिकरण्यवशमेव सत्ताधिकरणलना-
वायैव तत्र भावलाधिकरणताया उपपादयीमतात् तथापि सत्तासमवायसामाना-
धिकरण्यान्तरस्यैव भावत्वरूपत्वमिति भावः । यस्तुतस्तु समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताऽस्मान्मन्यामायस्य साधर्म्यत्वे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । तत्र
न समबलीक्षत्र चकारौ न समुच्चयार्थक परमाणुपरिमाणस्य निश्चयता कालविष-
या, अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविषया च कारणत्वासम्भवेन कारो-
तरं प्रति का-
रणत्वस्य समुच्चयासम्बादतरास्य शुद्धारण्यकत्वमाह—त्वर्थ इति । ननु व्यणुक
परिमाणमपि परिमाणत्वेन अणुपरिमाणसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्ट चेति व्यणु-
कपरिमाणस्यापि कारणत्वे न उक्तनियमशितिरित्याशङ्क्यामाह—साजात्यम-
त्रेति । परिमाणत्वेमात्रकोपावय अणुत्वत्वमदत्तत्वादय । अचाक्षुषत्वप्रस-
ङ्गादिति । महत्त्वाभावादिति शेषः । इदमिति । व्यणुकादिपरिमाणे सह्यदि-
कारणत्वमित्यर्थः । उपरिष्ठात् । शुषनिरूपणे इत्यर्थः । इहेति । महत्त्वसामा-

१ अणुपरिमाणान्न प्रसरेणुपरिमाणमुत्कृष्टमिति व्यवहारेण व्यणुकपरिमाणं अणुपरि-
माणपरितोत्कृष्टं बोध्यम् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । ① आत्म-
मानमप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमा-
णमाकाशादेर्विध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामा-
शय इत्यन्ये । तत्र, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचा-
र्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥ ननु कारणत्वं किमत आह—अन्य-

दिनकरी ।

नमित्युक्तमत आह—इदमपीति । यथा योगजधर्मेणातीतानाग-
तविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । ननु ज्ञायमान-
सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकरणत्वेन पारि-
माण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात् पारि-
माण्डल्यभिमानमिति मूलमसङ्गतमत आह—ज्ञायमानमिति ।
आत्ममानसेति । विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन
महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं
तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्त्वयोरयोर्म्यत्वात्प्रत्यक्षं न संभवति
इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचित्तु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य
इत्यत्र भाष्ये आदिमहत्तात्परममहत्त्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणा-
मात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो कथ्यते, नच तत्र
परममहत्त्वदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यं,
मानाभावादिति वदन्ति । तन्मत्वं वृणयितुमुपन्यस्यति—तस्यापीति ।
आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति । कारणत्वं
च ज्ञातृधर्मेतरकार्यापेक्षया इत्याचार्यग्रन्थः । ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयः तद-
तिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिमानां साधर्म्यमिति

रामरुद्री ।

न्ययोरित्यर्थः । ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वमावे का तुकिरित्यत आह
—यथेति । तथा च योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविष-
यकप्रत्यक्षं न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमशौक्यं योगजध-
र्मेत्त्वलौकिककृत्तिकर्ष एवेति भावः । स्वप्रत्यक्ष इति । आत्मगतमहत्त्वप्रत्यक्षे
स्य विषयविषया कारणत्वादिति भावः । अयोग्यत्वेनेति । अन्यथात्मनः
अणुत्वे इन्द्रियादिसंस्त्यत्वे च विवादासम्भवादिति भावः । तदतिरिक्तभा-
वकार्यमिति । ज्ञानातिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञातृधर्मेतरकार्या-

अन्यथासिद्धिश्चान्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

थासिद्धीति ॥ तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रति ।

समायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिका-

(कारणत्वस्य त्रैविध्यं पारिमाण्डल्यादिभ्यः)

तदर्थः । एवंच पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्यमाना-

चार्याणां अयमाश्रयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञाना-

तिरिक्तं प्रति न कारणत्वं नतु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति

भावः । अत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु मुख्यदुःसादेर-

जनिताप्रयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विश्रागणनात्तेषां ^(कारणत्व-) ^(उक्त्यस्य)

अनुमतम् । एवञ्च तेषु ज्ञानाप्रतिरिक्तभावकार्यफलोपपायकत्वरूपस्या-

चार्यलक्षणस्यान्यामिं परित्यज्य स पञ्चस्यक्तो ग्रन्थकृतेति श्येयम् ।

॥ १५ ॥ मूलेऽन्यथासिद्धीति । दण्डत्वादी नियतपूर्ववृत्तितायाः

रामक्री ।

पेक्षयेत्ताचार्यग्रन्थे भावत्वं नोपात्तं तथापि अणुकपरिमाणस्य स्वयमप्रति

कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन अणुकपरिमाणे भवत्यति

व्यामिरिति भावत्वमुपात्तं, भावत्वं तु स्वमतेऽपि देयमेव, अन्यथा तत्रैवाति

व्याप्ते । अजनिताप्रयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विश्रागणनात्तेषां, तेन पाकनष्ट

परमाणुरूपस्यापि नास्मात्पूर्वं अणुकरूपाणुपयावकत्वेऽपि न क्षति । फलोपपाय

कृत्यरूपस्येति । समवायेन परिमाणं प्रति स्वात्प्रयसमवेतत्वंसंबन्धेन परिमाण-

त्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमाण्डल्यस्यापि कारणत्वेन स्वरूपबोध्यतारूप

कारणतावत्त्वात्फलोपपायकत्वविवक्षा । तच्च न अभ्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन कार्य

मिश्रितत्वे सति स्वरूपबोध्यतः तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सारवात् । किं तु कार्योत्पाद

प्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्वं न स्वरूपसंबन्धरूपं दण्डाद् चोत्पाद इति प्रतीति

साक्षिकमिति ध्यातम् । यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रलभ्यं प्रति मुख्यदुःखो कारणत्वेऽपि

परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तद्वस्थैव । न

च अन्यमात्रस्य फलोपाधितया कारणत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमज्ञ

तमेवेति वाच्यम् । तथासति अणुकपरिमाणस्यापि कालत्रिषया भावकार्यकारणत्वेन

‘अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारण’मिति मूलविरोधापरत्वात् कारणत्वपदस्य कार्य-

रत्वात्तद्विच्छिन्नधर्मशक्तिरूपितकारणत्वपरताया द्विवैव काल इति मतावच्छिन्नत्वस्य

वा भावद्वयकवनाऽऽध्यायेदुक्तत्वादित्यसंगतः । तथापि स्वमते विशेषपक्षेति नञ्-
त्वेन दाह्यरूपस्यापि समुचितत्वमिति भावः ॥ १५ ॥ दण्डत्वादिति ।

रणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे षट्साप्तमवायिकार-

दिनकरी ।

सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्ययासिद्धिश्चन्यस्येति । दृढत्वावच्छिन्ने-
ऽन्यत्र कृतनियतपूर्वत्याद्यन्ययासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽनन्य-
यासिद्धे तत्रासत्तेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेति । नियतपूर्ववृत्तिजाती-
यतेत्यर्थः । तेनारण्यस्यदण्डाद्यावपि स्वरूपयोग्यतासंपत्तिः, तज्जाती-
यत्वं च नियतपूर्ववृत्तिवाच्येदृक्दण्डत्वादिमत्त्वमेवेति ॥१६॥१७॥

रामस्त्री ।

षट्साप्तमवशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः । सौम्याप्रयत्नसंबन्धेन
दण्डत्वादेरपि षट्साप्तमसंबन्धत्वादिति भावः । घटत्वावच्छिन्न इति ।
यद्यप्यत्र तदुपनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नेरेव कार्योत्पादसंभवे तादृशभूत-
मन्ययासिद्धमित्येव पक्षमन्ययासिद्धिनिवृत्तिर्नान्यकृता वक्ष्यते तथाच तत्राप्रमत्तस्य
षट्साप्तमवच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेऽपि तत्रास-
त्त्वमन्ययासिद्धत्वं संभवति, तथापि लाप्यस्य शरीरकृतसंबन्धकृताविमर्शेन नाना-
कृतया अन्ययासिद्धत्वमेकमतुल्यं न वाक्यये वक्तुं तद्विरोधिगौरवस्य उत्तमार्थ-
पक्षित्वरूपस्यापि तत्प्रत्यक्षमेवेन मिश्रतया अन्यदित्यस्य गुरुभूतापेक्षतया गौर-
वस्य अन्ययासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तद्विषयत्वमेव अन्ययासिद्धत्वं वाच्यम्,
तत्रच नियतपूर्ववर्तितायाऽनियतपूर्ववर्तित्वद्वयेन कारणसंभवे तादृशमन्तपदा-
र्थभेदानामन्ययासिद्धिश्चन्यस्येति प्रवेष्टे गौरवमिति तात्पर्येनियतपूर्ववर्तित्वे सति
तात्कार्यकारणत्वेनाप्यवहित्यमाणाः ये तद्विषयत्वेनाप्ययासिद्धिश्चन्यत्वं तथाच
तादृशमन्तस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविहात् तत्रासत्त्वो न
घटत्वावच्छिन्नेऽन्ययासिद्ध इति भावः । न च दण्डत्वावच्छिन्नमेदृक्दण्डत्वावच्छिन्न-
संबन्ध अन्ययासिद्धत्वमित्येति वाच्यम् । तथापि तदमन्तस्य दण्डत्वादेरेव कार-
णत्वावच्छिन्नसंभवेन दोषवैयर्थ्यात् । न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणत्वावच्छिन्नमेदृक्दण्डत्वावच्छिन्न-
संबन्धेदृक्दण्डभावे नातिरिक्त इति ध्येयम् । अरण्यस्यदण्डादौ कारणत्वावच्छिन्नस्य
नियतपूर्ववर्तितायावच्छिन्नमेवेति कारणत्वमित्युक्तं तत्रच द्रव्यत्वादिना षट्साप्तम-
मपि षट्कारणताप्रतिपत्तिरत आह—तज्जातीयत्वं चेति । दण्डत्वादीति ।
नच दण्डत्ववद्व्यवहारिभ्यमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छिन्नमेवेति तदोपपाद-

१ तुरीतन्तुसंयोगे षट्साप्तमवशावच्छेदेन तत्त्वात्वं समवायसंबन्धेन
प्रत्यग्रण्यवच्छिन्न इति भावः । २ एवं दण्डत्वं सामर्थ्ये दण्डः स्वान्यप्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
संबन्धवच्छिन्नप्रत्यग्रण्यत्वसंबन्धेनेत्यर्थः, अत्र स्वपदं दण्डपरं तद्व्यवहारिभ्यां चकार-
प्राप्त्यन्यप्रतिपक्षः कदाचिदपि सा च कदाचिदपि दण्डत्ववती प्राप्नुयच्छिन्नमेव तत्र
परेत्येव इति भावः ।

दिनकरी ।

यत्समवेतमिति । यद्वच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्मावच्छिन्ने
समवायसंबन्धेनोत्पद्यते तद्वद्मावच्छिन्नं प्रति तद्वद्मावच्छिन्नं सम-
वायिकारणमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदक-
पालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसंबन्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्य-
वच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् । स्वकारणताव-
च्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्व-
मिति । तत्रासन्नमिति । इदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवार-
णाय । पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय
जनकमिति । तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति-
दाया अभावेन नातिप्रसङ्गः । मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति । तुपी-
तन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशङ्क-
नीयम्, तुपीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य
द्रव्यनाशजनकत्वान् । नचासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे
प्रमाणाभावा इति वाच्यं, अणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति ।
नच तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः

समरुद्धी ।

वक्ष्यमिति वाच्यम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेद-
कस्पोणत्वाद् । द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकार-
णतारूपत्वे अनेनद्रव्येषु घटकारणत्वकल्पनापत्त्या यौरवाद् दण्डत्वादिकमेव
लभ्यति भावः । तथाच दण्डत्वैवद्रव्यत्वादिभिन्नत्वे सति पैदनियतपूर्ववर्ति-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्र समवा-
यसंबन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादि-
नापि घटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वाद्यवच्छिन्नस्य तद्वद्मावच्छिन्नं प्रत्यपि
समवायतापत्तिरित्यतो व्याचष्टे—यद्वच्छिन्नमिति । प्रमाणाभावा इतीति ।
यत्रैव समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसमवादिमिति भावः । अणुकेति । अत्र
अणुरूपं यादृशपटादेस्तद्वद्वद्वत्कपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः
यादृशपटादेरप्युपलक्षणं नातो न्यूनताप्रसङ्गः । क्षणद्वयमिति । समवायिका-
रणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेऽपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थि-

१ अणुकलापक्षे समवायिकारणस्य परमाणोर्निवृत्तेन नाशासंभवात् समवायि-
कारणनाशात् अणुकनाशसंभव इति भावः. २ दण्डत्वत्वादिवाण्यां दण्डत्वना-
दिभिन्नत्वम्. ३ तन्तुवाण्यां घटनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वम्.

दिनकरी ।

स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, कारणान्तरकल्पने गौरवात् । अथ
द्रव्यनाशसमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतु-
मङ्गाव इति चेदत्राहुः—प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन ना-
शत्वेन हेतुवेति । इह कालिकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे
षटादेः क्षणिकत्वापत्तिरिवः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेदः ।
स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबन्धश्च दण्डनाशाद्वटनाशापत्तेरुपेक्षितः ।
भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसंबन्धनिवेदः । यदि तु
कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाव्यते
तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशे-
षणतैवमित्यसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुत्वा बोध्या । नचैवमपि तुरी-
तन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं
प्रति कारणतैव न संभवति किंतु तुर्येव संयोगसंबन्धेन तन्तुनिष्ठा-

रामक्री ।

स्यादस्यकारणेन द्रव्यपदम् । इष्टापत्तेरिति । ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाश-
स्यापि घृणद् कारणलक्षणवेगैर्बोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थि-
त्याभ्युपगमो नोचितः । नन परस्परजन्यद्रव्यत्वात् परस्परव्यभिचार इति वाच्यम् ।
आत्मबहिर्लोत्तरार्थं कार्यतावच्छेदकस्यैटी निवेदः तद्वारणसंभवादित्यत आह—
कारणान्तरेति । ननु दैधिकविशेषणतासंबन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनार्थं प्रति दै-
धिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे भग्न यत्किंचि-
तन्तुसंयोगनाशात्सदृशतन्तुकपटनाशः तत्र तन्तुसंयोगनाशानधिकरणतन्तुध्वनि
पटनाशोत्तरया व्यभिचारपत्तिः स्वंसंश्रयमावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्र इति-
त्वादिसमिप्रायेण शङ्कते—अथेति । हेतुवेतीति । तथा च कारणतावच्छेदकत्व-
पवमपीति भावः । क्षणिकत्वापत्तिरिति । अत्यतिसूक्ष्ममारभ्यैव षटादौ यत्किं-
चिदाशयसत्त्वादिति भावः । ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व-
स्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव बुद्धौ न निवेद्यत इत्याशङ्क्यायाह—स्वप्रतियो-
गीति । अतिप्रसङ्गवारणायैति । द्वितीयास्यैव षटादौ नाशोत्पत्तिप्रसङ्गवा-
रणायैतर्कः । इति विभाव्यते इति । स्वप्रतियोगिसमवायिवाचसमवेतत्वोपो-
नेयमापत्तिः संभवतीति सूचनाय यदित्युक्तं, तथोक्तमपि कपालघटनाशादपि

(वेगः=क्रियाजनकत्वे सति क्रियाजनकः)

णत्वं स्यात् वेगादीनामभिधाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं
ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटास-
दिनर्ही ।

सती पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गाभावात् । एवंच विशेषलक्षणेपु
तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् । वस्तु-
तस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणत्वानिरूपितफलोपधानात्मकज-
न्यत्वसंशङ्गेन नाशत्वेन हेतुत्वा तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वस-
मवायीति न तत्राशेन पटमाश इत्यन्यत्र विस्तरः । वेगादीनामि-
त्यादिना स्पर्शसंग्रहः । अभिधातादीत्यादिना नोदतपरिमहः । ज्ञाना-
दीत्यादिना इच्छापरिमहः । इच्छादीत्यादिना प्रवृत्तेः परिमहः ।
तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं
पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्येव लक्षणं कर्तव्यमित्याह—
तथापीति । वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकृत्वा ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि

रामट्टी ।

पटमाशापत्तितादवस्थमवस्था न निवक्षितयेवेति श्येयम् । अतिप्रसङ्गाभा-
वादिति । तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः । अन्वेषं तुरीतन्तु-
संयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटासमवायिकारणत्वलक्षणातिव्यातिविहेन तादृशे
तुरीतन्तुसंयोगमित्यल्लक्षणेन ग्रन्थकृतुपातस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याद्यभावादेवम-
प्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह—एवं स्येति । अत्राहुरित्यादि केचि-
दित्यन्तं ग्रन्थकारणतुवायिनो मतमिति बोध्यम् । स्वयमाह—यस्तुतस्तिष्ठति ।
जन्यत्वसंशङ्गेनेति । अत्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वावतिवारणाय
घटिकसंबन्धोऽपि प्रवेशनीयः एतज्जमादेवान्वयत्र विस्तर इत्युक्तमिति श्येयम् ।
॥ नोदनेति । चन्द्रजनकसंयोगोभिधातस्तद्विधसंयोगो नोदनं अभिधाते विलक्षणवे-
गस्य तद्विधसंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वावतिरिति भावः । अत्र वदपि
सर्वोपसमवायिकारणत्वेऽपि न तदभावादिभिधातादिनाप्यति । द्रव्यनाश प्रत्येव
असमवायिकारणत्वाद्यस्य हेतुत्वादितीटावति । समवति तथाप्यसमवायिकारणम-
न्तरा लक्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्ठत्वा तदावतिरेकावतितावतिरिति मन्तव्यम् ।

१ स नाशः २ तन्तुकारणार्थं तन्तुसमवेतत्वं, तुरीतन्तुसंयोगकारणार्थं तुरी-
तन्तुसंयोगादन्यत्वं, द्रव्यादिवारणार्थं पटकारणत्वम्.

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥१७॥

मवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्, तुरीतन्तु-
संयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यक्षमवायिकारणं भवत्येव एवं
वेगादिकमपि वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्का-
र्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विभक्तत्वं देयम् । आत्मविशेषगु-
णानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विभक्तत्वं
सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं
कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणकार्यप्रत्यासत्त्या च, आद्यं यथा
घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं तत्र कार्येण
घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्या-
सत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायि-

दिनकरी ।

तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव एव । अन्यथा
द्वलतन्तुसंयोगादिभेदानां पृथङ्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशेन गौर-
वादिवि ध्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरी-
तन्तुसंयोगान्यत्वनिवेधानमनुचितमित्यपास्तम् । मात्रपदस्यास्मदुक्ता-

समरक्षी ।

ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां अप्यसमवायिकारणार्थं
नास्तीति सिद्धान्तमत्र प्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम् । ग्रन्थकर्तुर्नामिषेत् इति ।
तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सत्त्वस्य तत्संयोगप्रतियोगिकमेदार्थकत्वादिति भावः ।
मन्वेयं तारवामेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमिति चेत्तद्व्याख्या तन्तुमितसमवेतत्वमेव
तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह—अपित्विति । तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वोपगमे याप्यमाह—अन्यथेति । मात्रपदस्येति । तन्तुभिन्ना-

- १ सामान्यलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं कुतो न दीयते इति चेदाह—तुरीति.
- २ आत्मविशेषगुणभिन्नत्वम्. ३ अथैव सह एकस्मिन् ज्ञेये प्रत्यासत्तिः संख्याः.
- ४ कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणम्. ५ आलोकादरणे. ६ कारणकार्यप्रत्यासत्त्या
कारणम्. ७ तन्तुभिन्नसमवेतत्वे सत्त्वस्य तत्संयोगादे तुरीतन्तुसंयोगकारणं न स्यात्
उपादाने च तुरीतन्तुसंयोगस्य तन्तुभिन्नतुरीसमवेतत्वावच्छेदकम्.

कारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह
कपालरूपस्यैकसिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति तथा च क्वचित्स-
मवायसंबन्धेन क्वचित्समवायिसमवेतत्वसंबन्धेनेति फलि-
तोर्थः । इत्थंच कार्यकारणकारणैकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या सम-
दिग्यरी ।

यंकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेत-
त्वाच्छिन्नप्रतियोगित्वाकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छि-
न्नभेद इति धोष्यम् । तथाचेति । द्विविधप्रत्यासत्तिविबक्षणे
चेत्यर्थः । फलितोऽर्थ इति । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः ।
पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह—इत्थंचेति । कार्यकारणप्र-
त्यासत्तिः समवायसंबन्धः, कारणैकार्यप्रत्यासत्तिः स्वसमवायिस-
मवेतत्वसंबन्धः, तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसं-
रामक्यदी ।

समवेतत्वे घटि तन्नुसमवेतत्वमेव हि तन्नुमात्रसमवेतत्वमिति भावः । इच्छा-
द्यसमवायीति । अत्र आदिपद कार्यमात्रपरं तथा चासमवायिकारणसामान्य-
लक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश
एवोचित इति भावः । मिश्रकल्पणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या
ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामञ्जसादिति कैचिराहुः । तत्र मनोरमम् । उपादेष्टा
प्रति फलेच्छाया कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति
भिभावनीयम् । इत्थंचेतीति । ननु तथाचेत्यादिना घटादिकं प्रति कयात्मादि
सयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्-
न्धेन कारणत्वमभिधाय इत्यनेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां
कार्यकारणप्रत्यासत्तिकारणैकार्यप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वरूपेण सदमविरुद्ध कार्य-
कार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपत्वात् लापनेन केवलसमवा-
यस्यैव कारणतापक्षेदकरत्वात् कारणैकार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयो-
गिकसमवायरूपायास्तु कारणतापक्षेदकरत्वस्यैव लक्षणत्वात् तेन संबन्धेन कपालरू-
पादे घटादिरूपाधिकरणे असत्त्वादित्याहङ्गा निरक्षिणु तदर्थमाह—कार्यकार्येति ।
तथाच समवाये प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरेकविहरण्यतामायेव
प्रदर्शितम् । ननु समवायस्य तेन रूपेण कारणतापक्षेदकरत्वसंबन्धत्वाभावेति भावः ।
एव द्वितीयेऽपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणपरित्याग्यकृत्या प्रकृतकार्यकारणेन
सदेकमित्यर्थे कारणपरित्याग्य स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः ।

वायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारण-
मिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आम्न्यां समवायिकारणा-
समवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकार-
दिनकरी ।

अन्वेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायि-
कारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पट-
रूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य संप्रदाय समवायस्य समवायि-
समवेतत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावार-
णाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य तादृ-
शान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान्
वारयितुं विशेष्यभागः । यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं
तस्यमिति । उक्तं । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षानुद्धा-
वसिष्यातेरिति । अवयवभाप्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमि-
रामकरी ।

तत्रापि कारणपटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवायिन्युयोगित्वं कार्यकारण-
योरेकधिकरण्यत्वमात्रेण प्रदर्शितमिति भावः । नच स्वसमवायिसमवेतत्वं सत्तम-
वाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तच्च न कारणेन घटेन पटितमिति वाच्यम् ।
स्वरूपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगिताया घटापनतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । आत्म-
विशेषेति । अतममात्रसमवेताभ्यामवयवैः । पूर्वं तथेवानिधानात् । ननु
तत्रावर्तं जनकमिति भूतेन धरसाद्व्यवहारसंबन्धेन समवायिकारणप्रज्ञासमवे-
दति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणपटज्ञमपटकता युक्तं ननु निदृशान्यतरप्रत्या-
सत्तमवतिष्ठत्वा कारणताया भूततत्तादृशतामादित्वाद्युक्तमपनेतुं यथाशुभार्थपरित्यागे
पीतमाह—घटरूपमिति । घटस्येति । स्वप्रमवायिकारणे पटे स्वसमवायि-
समवेतत्वसंबन्धेन घटस्य प्रज्ञासमवेतत्वं स्वं प्रति समवायिकारणतावेति भावः ।
अपेक्षाशुद्धायतिष्यातेरिति । यथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजन-
कतायां वा दैहिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नशक्तिनेत्रे नैव दोषः अपेक्षाशुद्धिनाशस्य
दैहिकविशेषणतया तेन संबन्धेन द्वित्वनाशनिष्ठकारणे पटादावधरवेन दैहिकविशेष-
णतया तयोः कार्यकारणभावसंबन्धात् कादिकविशेषणतयेव तयोः कार्यकारणमा-
त्रस्याशुद्धिरणीयतात् । दैहिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नशक्तिनेत्रे आरदयत् एव ।
कृद्देशा पटादिनाशं प्रति कारणेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतिप्रतियोगिनि पटादवेव

१ कार्यकारणजन्यतायाः असमवायिकारणतायाः तत्प्रतियोगित्वं असमवायिकार-

२ एते संयोगादौ तसि कदाप्यनवधः.

हेतुकी ।

त्यादिविशिष्टैव लक्षणं निर्वाच्यम् । अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये ।
भिन्नं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासम-
वायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीयपटसंयोगं
प्रति तुरीयतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे न तस्य पटं प्रति

तमपदी ।

अतिव्याप्तिरिति चेत् । देशिकविशेषणतया पटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य
तेन स्ववन्नेन कारणत्वे भ्रष्टतन्तुपटस्यैव पूर्वं व्यवहारस्य प्रदर्शितत्वेन
प्रतियोगितया द्रव्यत्वात् प्रति पूर्वोक्तप्रतिपक्षवन्नेन नाशत्वेनैव कारणताया
नाश्यतया कार्यत्वकारणत्वबोद्धेयविशेषणतासंबन्धानवच्छिन्नत्वात् । इदमुप-
लक्षणं । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि पटादावप्यतिव्याप्तिरवयवविरुद्धाद्यम-
वायिकारणावयवरूपादावप्यतिव्यतिहितमिति निमावनीयम् । इत्यादिविशि-
ष्टैवेत्यादिना रूपनिष्ठसमवायसंबन्धानवच्छिन्नकार्यतानिर्हृतकारणताशक्तिकूपरत्वं
इषासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । चाकञ्चरूपे चाभिर्धर्मयोगो निर्मितं
न स्वसमवायिकारणं नातल्लभ्यातिरिति भावः । पटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे
अतिव्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्वपदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह—अखण्डो-
पाधिरिति । भिन्नं कारणमिति । ननु समवायिकारणासमवायि-
कारणमिहावे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरी-
यतन्तुसंयोगेऽप्यति तस्य तुरीयपटसंयोगासमवायिकारणत्वेन सत्यन्तविरहात् ।
नच तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणमिहावे सति तत्कार्यकारणत्वं
तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणत्वमिति विशिष्टैव लक्षणं वक्तव्यम् । तथाच तुरी-
यतन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोगेभ्यस्त्वेव न ह्यन्य पटनिमित्त-
कारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति चैव प्रति निमित्तकारणे प्रति-
* योम्यादावप्याते तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रतिदेरित्याह
निराकृते-अत्रेदमित्यादिना । समवायिकारणत्वसमवायसंबन्धानवच्छिन्न-
कार्यतानिर्हृततादेतस्यसंबन्धानवच्छिन्नकारणत्व, असमवायिकारणत्वं च तार-
क्यकार्यतानिर्हृतनिरुक्तान्यतरसंबन्धानवच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥
यत्कार्यं प्रतीत्यादे यथाश्रुतार्थकत्वे तद्व्यक्तिवेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्याप्तिं
प्रति पूर्ववृत्तित्वमहमिशेष्यतावच्छेदकस्यापि तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्ष-
तावच्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिर्हृता विषयविषया वा कारणता तद्व्यक्तेन
* स्वविषयकप्रत्यक्षतावच्छिन्न प्रत्यपि तद्व्यक्तिवन्मन्यवापिद स्वादित्याहानिरा-

१ पटसमवायिकारण तन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणत्रयां तादात्म्यसंबन्ध-
वच्छिन्नेति तन्तुसंयोगनिष्ठकारणतायां समवायसंबन्धानवच्छिन्नत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति
भावः ।

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

णमित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां तदाह
—येनेति । यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण
गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्व्ययमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं
प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति ।
यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायै-

दिनकरी ।

निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ यत्कार्यं प्रतीति । यद्धर्मा-
वच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । येन रूपेणेति । यद्वायवच्छेदेनेत्यर्थः ।
इत्थंच तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वप्रहविशेष्यतावच्छे-
दकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकप्रसूत्यत्वं
तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयान्य-
थासिद्धदण्डरूपादिधारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्ती-
त्यादिप्रेहे कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्ति-
धारणाय विशेष्यम् । किंतु कारणमिति । कारणत्वं चात्र

रामरुद्री ।

सायं तदर्थमाह—यद्धर्मावच्छिन्नमिति । तथा च तद्व्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेक-
यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वप्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यतिरेकविषयकप्र-
त्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वप्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वव्यतिरेकस्य स्वविषयकप्रत्यक्ष-
नान्यथासिद्धत्वप्रसन्न इति भावः । स्वतन्त्रेति । अन्यथः साधिकरणे कार्यसत्त्वं
व्यतिरेकः सामानाधिकरणे कार्यासत्त्वम् । अन्यथव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं
समिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रसूक्तत्वं दण्डत्वदण्डरूपयोरन्यथव्यतिरेकौ
समिन्नदण्डरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रसूक्तौ साधनाधमत्वसंबन्धेन दण्डत्वादि-
सत्त्वस्य दण्डसत्त्वाधीनत्वात् तथोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः । तत्रातिव्याप्ति-
धारणायेति । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वात्तद्व्यतिरेकाधारणायेत्यर्थः । मूले-
कारणमादायेति । समिन्नकारणं गृहीतैवेत्यर्थः । ननु अनन्यथासिद्धत्वश-
रीरे समिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेत्ते कारणस्यसामान्यथासिद्धिपरितरेन भव-
त्त्वात्माधय इत्यत आह—कारणत्वं चात्रेति । पृथगिति । साधनाधमपरितरेन

वान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ।
 तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव
 यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्येते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
 सिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि घटादिकं
 प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्तद्वि शब्दसमवायिकारणत्वम् ।
 एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति
 जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य
 दिनर्थाः ।

पृथगन्ययव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः । स्वातन्त्र्येण तत्कार्य-
 निरूपितान्नयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्य निष्ठ-
 तत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वप्रद्विशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्य-
 थासिद्धमित्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यदिपूर्ववृत्तित्वप्रद्वि-
 शेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयो-
 गेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाव विशेष्यमिति ।
 अत्रैतान्ययव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथम-
 द्वितीयान्यथासिद्धयोः संग्रहेऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्य-
 बुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् । अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं
 प्रतीत्यर्थः । तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः ।
 शङ्कते—शब्दाश्रयत्वेनेति । अन्यं प्रतीत्यादिसृष्टीयान्यथासिद्ध-
 तामरदी ।

न्येदेत्यर्थः । दण्डादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणाव-
 च्छिन्नपूर्ववृत्तित्वप्रद्विशेष्यताकलापकताया अत्रैव न्ययमाणतया तत्र च कारण-
 पदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशालित्वमर्थकतया दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाभावात्तत्पूर्ववृत्तेन
 तयाविधतया दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्यत्वादिति पृथगि-
 त्युक्तम् । पृथगित्युक्तं च दण्डत्वस्य दण्डपटितपरम्परासंबन्धेनैवान्वयव्यतिरेक-
 शास्त्रित्वात् दण्डादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेति । यथाशुन-
 म्कानुसरोपारम्भमिन्नान्वयव्यतिरेकशालित्वप्रद्विशेष्यतापूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्यत्वस्य विशेष-
 यदत्यन्तं दण्डत्वस्यापि द्वितीयान्वयव्यतिरेकशालित्वमिति दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वप्रद्विशेष्य-
 दण्डप्रद्विशेष्यतामिति तत्परिहारायः । ननु प्रथमान्यथासिद्धिरुपेक्षेण सिद्धेपण
 द्वितीयान्वयव्यतिरेकशालित्वे च विशेष्यदलं परिहृत्यैव तमयसाधारणमेकमेवान्यथा-
 सिद्धिरिति शङ्कते न ह्यस्मिन्नाशङ्क्य समाश्रिते—अत्रैतरेति । इत्यनुमित्या

कारणत्वे कान्ययासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण । नन्वा-

दिनकरी ।

भावादिति भावः । पञ्चमीति । अवश्यकृतानियतपूर्ववर्तिन इत्या-
दिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्म-
ककार्यकारणभावग्रहणानुसृतकर्तृसङ्कल्पेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो
गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घट-
पूर्ववृत्तित्वं प्राप्ताम् । तथाच शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य
घटपूर्ववृत्तित्वमप्राप्तृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रति
इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽप्येव प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्सर्ग
प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्या-
पारत्वेनापूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्ज-
नकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विष-
क्षणमावश्यकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्व
प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । यथैव
शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि तद-
घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसंभव इत्यभिप्रायः ।
शब्दाश्रयत्वाद्यद्वयव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेऽपि

रामहृदी ।

रमकैति । इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमीलात्मकैत्यर्थः । कार्यकारणभाव-
ग्रहरूपेति । कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वस्वं यस्येत्यर्थः । तेन शब्दो यदि
द्रव्याश्रितो न स्यात् तदा द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुसृतकर्तृसङ्कल्पेनैव शब्दो
प्रधानाश्रयत्वेऽपि न स्ति । सङ्कल्पेनैवेति । अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रि-
तत्वं सात्त्विकप्रयोजकत्वाद्युक्त्या गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वमित्यसंभवादिति भावः ।
स्वर्गं प्रतीति । स्वर्गकामो यजेतेति विधिनेत्यादिः । ग्रन्थकारानुरो-
धिना केषां चिन्मतमुत्थापयति—शब्दाश्रयत्वेति । अष्टद्रव्येति । पृथिव्या-
दिषु त्रयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि । अन्यं प्रतीत्यादेः अन्यं प्रति पूर्व-
वर्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादिः । गृह्यते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथापिदमिति पूरणीयम् ।
पूर्ववृत्तित्वानुपपत्तिरुक्तमिदं पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा
शब्दजनकत्वादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । काशस्य शुब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कव-
त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं
प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वं यस्य
यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्ध-
त्वम् । यथा कुलालपितुर्पुष्टं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन
दिनकरी ।

तृतीयैवान्यथासिद्धिः अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य
पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि
केचित् । कवत्वादिकमिति । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां
कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसर्वं अलिङ्गत्वाच्चाह—विशे-
षपदार्थो वेति । यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्रापि अन्यं प्रती-
त्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्धयोः संप्रदेर्ऽपि कलाननुगुणत्व-
तदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभा-
वमस्तीति ।

स्यात् । तस्य इतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वपट्टकत्वात् सनिष्ठत्वोचै न उक्तन्यापारस्य
इतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेऽपि आकाशनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात्,
तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । बहूनां वर्णानामिति ।
ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येकं कवत्वादिकमाशयं विनिगमनाविरहो
दुर्वार एवेत्यस्तरणोदाह—वर्णानामिति । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्व-
त्वेन कार्योत्पत्तिरयोजकत्वेन गगने अक्षराद्यस्त्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न
स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणप्रतायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे
तु नैतदुपगमिनि भन्तव्यम् । यद्यपि शब्दतावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन
गगनस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य शब्दनिष्ठताभावात् तेषां स्वस्य
सावच्छेदकत्वे आत्माप्रयत्नसि कारणतावच्छेदकप्रत्यक्ष कारणतामहहेतुर्नादिति
कवत्वादः कारणतावच्छेदकत्वानुपादनम् । अथ गगनत्वस्य अभ्यवहितप्रवृत्त-
तावच्छेदेन यटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपनिवृत्तपूर्ववर्तित्व-
च्छेदकत्वमेव ॥ संभवति, गगनस्यावृत्तिर्न यटाधिकरणे संयोगादिना तदभाव-
सम्भवेति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थमिति चेन्न ।

१ एतदर्थमेव एव विशेषः स्तिष्ठित इति भावः. २ अथं प्रतीतिरित्युपा-
धयस्तिष्ठितवर्तः.

अतिरिक्तमथापि यद्भवति यथावश्यकपूर्ववर्तिनः॥२०॥

घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे
त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमम-
न्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । अवश्यकृत्तनियतपूर्वव-
दिनकरी ।

वस्तुयापि शिष्यधुद्धिर्वैज्ञान्याय उच्यते । अवश्यकृत्तेति ।
गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यकृत्तगन्धभागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसंभवे
तत्तद्भूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् । एवं घट-
जातीयं प्रत्यवश्यकृत्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिरेव घटोत्पत्तिसंभवे
रासमोन्यथासिद्ध इत्यर्थः । अन्यवस्तुप्रत्यनियतपूर्ववर्तिना पाकज-
रूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसंभवे'रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावस्या-
न्यथासिद्धिः स्यात् । यत्कारणत्वमवश्यकृत्तमित्युक्ती चात्माभयः
स्यादिति चेदत्राहुः । लघुनियतपूर्ववर्तिस्वरूपमवश्यकृत्तत्वमिह
बोध्यम् । लघुत्वं च क्षीरकृतमुपस्थितिकृतं संदन्धकृतं च । तत्र
प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वे । द्वितीयं गन्धं प्रति रूप-

रामकरी ।

अतएव कालिकसंयन्त्रेण कृतितामते कालिकसंयन्त्रेणैव यतस्तस्य नियतपूर्ववर्ति-
त्वसंभवादिति ध्येयम् । अवश्यकृत्तेति । यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालो-
त्पत्तिरवश्यं गन्धरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यकृत्तत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रति-
योगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थित्यन्तरे गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुप-
स्थितिः संभवति ननु रूपप्रागभावस्य तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थिति-
कायवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यकृत्तः । पाकज-
गन्धरूपकार्योपस्थित्यन्तरे तु गन्धरूपप्रागभावयोर्गुणपदेयोपस्थितिः संभवति
रूपप्रागवर्तकतेजःसयोगस्यैव साक्ष्यपदार्थतया स्मृतोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात् तदाचा-
र्याकृतस्यैव गन्धं प्रति अवश्यकृत्तत्वमित्यवश्यवर्तिता गन्धप्रागभावत्वेनैव पाकजगन्धो-
त्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति धर्मवर्तितोऽर्थः । घटजाती-
यमिति । घटत्वेन तद्वत्सजातीयं प्रतीत्यर्थः । घटोत्पत्तिसंभवे । तद्वतोऽप-
त्तिसंभव इत्यर्थः । नन्वित्यादि । गन्धरूपयोः युगपदुत्पत्तयेन गन्धप्रागभाव-
पदप्रागभावोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तिवैत अवश्यकृत्त इति रूपप्रागभावेनैव गन्ध-
प्रागभावः कृतो नाव्यथासिद्ध इति भावः । यत्कारणत्वमिति । अपाकजग-

तिन एव कार्यसंभवे तद्विचमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अतएव
प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि
महत्त्वमवश्यकृतं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये
किं विनिगमकमिति वाच्यम् । महत्त्वत्वात्तेः कारणतावच्छेद-
कत्वे लाघवात् । रासभादिरिति । यद्वद्व्यक्तिं प्रति रास-
भस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तत्रापि सद्वद्व्यातीयं प्रति सिद्ध-
कारणभावेर्दण्डादिभिरेव सद्यक्तेरपि संभवे रासभोजन्यथासिद्ध
एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

दिनकरी ।

प्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे । गन्धात्मकप्रतियोगिशानसत्त्वेन
शीघ्रं तदुपस्थितेः तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे । स्वाभ-
यदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति । ननु निबन्धान्तरे-
ष्वन्यत्र ह्युक्तेषु दृश्यते सत्कथमत्रावश्यकमेति कृतमवस्यस्य फल-
माह—अतएवेति । अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादित्यत्र ह्युक्तमि-
यत्पूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः ।
अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । यस्य द्वाणुकेऽपि सत्त्वेन
द्वाणुकप्रत्यक्षापत्तेः । समवेतसमवेतत्वं वैदित्यपि न । आत्मनि
तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः कित्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ।
तेन । पञ्चान्यथासिद्धेः । यरेषां । दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलाल-
रामरदी ।

अथस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता कृता ननु त्वप्रागभावस्य
अदौ रूपप्रागभावेन न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः ।
गुरुत्वादिति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्वव-
र्तित्वावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं कल्पनालाघवात् । ननु तथा-
मिषद्व्यन्वादिषु कल्पनागौरवात् । तथाहि नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकद्रव्य-
त्वस्य घटकारणतात्पत्तये घटनिरूपितत्वमिशिष्टकारणतासंबन्धोऽनन्तघटादि-
द्वयेषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तत्रागते दण्डसङ्घे पुत्रेति दण्डत्वपेक्षया

१ अन्यत्र ह्युक्तेषु दण्डत्वस्यासिद्धत्वमनुवृत्त्याऽन्यत्र ह्युक्तनियतपूर्ववर्तित्वमिति भावः । अन्यथा
सिद्धावकथनादेव । २ तत्र प्रत्यक्षे । ३ संबन्धकृत्वात् । ४ तत्र अनेकद्रव्यत्वम् ।

तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादि स्याद् एतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥२२॥

इति भावः । एतेषु पञ्चसन्ध्यासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथा-
सिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि दण्डा-
दिभिरवश्यहृतनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिक-
मन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् ।
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः संवन्धत्वक-
दिनकरी ।

पितृणाम् । चरितार्थत्वं । संग्रहः । अनियतरासभादेर्वारणाय
नियतेत्यादि । नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे
नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवश्यहृतत्वस्यैकस्याभावेन यत्र यत्र
शामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्देहस्य निवेशनीयतया निय-
तपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्देहस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्वव-
र्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः ।
अतएव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसंबन्धेनाव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वोपपादनं मन्यकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्यापि
रामरुद्री ।

दण्डत्वे कल्पनात्पञ्चमित्यपि द्रष्टव्यम् । अनियतरासभादेरिति । यद्यपीदं
पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धे रासभादेऽतिव्याप्तिवारणाय नियते-
त्वीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथापि पूर्वमन्वत्र हृतनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निश्चिता पञ्चगान्ध्यासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं
प्रति रासमस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र हृतनियतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पा-
दाद्यंमवादिष्वेव रूपेण रासमस्य घटं प्रति अन्यन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति-
पदस्य धार्यवयसुक्तं, इदानीं ॥ अन्यकारेतिरिक्तमपि यद्भवेत्तिष्ठावदप्यपूर्व-
भावेन इत्येवं पञ्चमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासमोऽपि घटत्वावच्छिन्नं
प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैमर्शमित्याशङ्क्य समाधानं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद-
इति मन्तव्यम् । रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः । नियतेत्यादीत्यादिना
पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः । तथाच घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नत्वापि व्यापकतया सत्राति-
व्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः । मिलितदण्डस्य तु घटाव्यवहित-
प्रपञ्चनावच्छेदेन घटाधिकरणवृष्यमायप्रतियोगितान्यच्छेदकधर्मवत्त्वमयं इति

दिनकरी ।

नियतपूर्ववृत्तित्वाभावेनापूर्वस्वरूपं न स्यादिति । नचैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभावाद्वागद्वि-
तया विरोधित्वेऽपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधि-
त्वमिति वाच्यम् । अथद्वहृत्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात्
तदितरनिरिच्छतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यं यत्तिरेको यद्यतिरेकापेना-
वश्यहृत्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । नव्यास्तु कारण-
त्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिबन्धकामा-
वस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः । यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्त-
द्व्यक्तिभेददूढवत्त्वं तु सर्वमेतन्न हेतुम् । तत्तद्व्यक्तिभेददूढवत्त्वसंश-
येन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्व तदित्यपि न युक्तं तस्य संबन्ध-
त्वसन्देहात्, तस्मात्कारणत्वं पर्यायान्तरमेवेत्याहुः । तदसत् । कार-

रामद्वारी ।

बोद्धव्यम् । एकस्याप्राप्तेनेति । निरूपितं त्वेतत् । ग्राह्याप्राप्तेनेति । कार-
णतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
संबन्धव्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः । अन्वयव्यभिचारेति । व्यापकस्या
विहदेशश्रुतिभेदाप्यक्तत्वात्तदप्राप्तेति भावः । अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति ।
तथाच कारणतापट्टकानन्यथासिद्धत्वाज्ञान एव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकत्वमिति भावः । तत्तद्व्यक्तिरत्वेनेति । देशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नम-
नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मध्यभावनिष्ठतद्व्यक्तिरत्वेऽज्ञाना गुदत्वेना-
न्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् तापट्टकसामान्यव्यभिचाररूपकत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठत-
द्व्यक्तिरत्वेनान्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः ।
नवास्तु तद्व्यक्तिरत्वेन प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्वं किं नदिच्छमिति वाच्यम् ।
दाहान्तिकं प्रति मध्यभावत्वादित्वा कारणताया सर्ववादिसमताया विशेष-
प्रसङ्गादिति भावः । अन्वकारमते त्वेष्टापत्तिरेव धारणमिति दृष्टव्यम् ।
ननु कारणत्व नोपरूपमङ्गीकरणीयं किन्तु यद्यदर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्य-
वहारः तत्तदर्थमभिधममयैव तदालम्बीकरणीयमतो नोपरोप इत्यत आह—
यमेति । यददर्मावच्छिन्न इत्यर्थः । भेददूढवत्त्वमित्यस्यापि भेददूढवत्त्ववत्त्व-

१ कारणत्व इति नियतत्वपटित, नियतत्वं च कार्यसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, व्यतिरेकव्यभिचारज्ञाने सति कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे
कार्यसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानं भवति, अतो व्यभिचारज्ञाने
कारणताग्रहे प्रतियोग्यमिति भावः

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

रूपेण गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समवायीति ॥ स्पष्टम् ॥

दिनकरी ।

णत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षपक्षेः । नचानन्ययाति-
द्वत्वे सतीत्यादिधर्मसम्बन्धक इति वाच्यम् । तादृशधर्मज्ञानस्याव-
श्यकत्वेन तस्यैव कारणताप्रह्मरूपत्वोचिताम् । अस्तु वा दण्डत्वादि-
रूपमेव कारणत्वं घटादिकार्यसंबन्धितया तद्गृहे उक्तधर्मस्य व्यञ्जक-
त्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेक-
शालित्वमित्यूच्यते । तदुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभा-
वरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

रामहरी ।

येषां यः तेन तद्विचित्रावच्छिन्नभेदस्य प्रतिषन्धकाभावरूपावच्छिद्येऽप्यत्रैव न
क्षतिः । संप्रत्येनैवेति । कारणतावच्छेदकमिदं सकलधर्माणां तत्तद्विचित्रेण
धर्मदायीनां ज्ञानासंभवमिति भावः । ननु यद्यस्यैवच्छिन्ने न कारणत्व-
व्यवहारः तत्तद्विचित्रेणैवदृष्टवत्त्वसंबन्धेन प्राप्तकार्यमिच्छेते यो धर्मस्तद्भावमेव
कारणत्वमित्युक्तौ नैव दोषः विचित्रपुद्गे संसर्गज्ञानस्य अदेष्टव्येन पूर्वमनुपस्थिता-
नामपि तत्तद्विचित्रेण संसर्गपटवत्तया भावे वाचकाभावादितादृशां निरा-
कृते—तत्तद्विचित्रेति । तस्येति । तादृशभेददृष्टसंलभः । संप्रत्येति ।
कदाचिद्दण्डादौ पटकारणताप्रलक्षणासुरोधेन कारणतायां योम्यत्वस्याप्रीतिरणीय-
तया यदा यदा दण्डप्रलक्षं तदा तदा तद्वत्पटकारणताया अपि प्रलक्षणापत्ति-
रित्यर्थः । समर्थे तु कारणताया व्यापकतापत्तित्वेन व्यापकताज्ञाने च तद्व-
त्कारणतान्वयविचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विचित्रावच्छिन्नपटवत्तिरिति भावः ।
तद्विचित्रे इति । कारणता प्रलक्षजवनकप्रलक्षमिदं इत्यर्थः । तादृशध-
र्मज्ञानस्येत्यस्य कारणताप्रज्ञातृत्वंमित्यादिः । ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कारणता-
ज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवेः उक्तदोषस्य तादवस्थ्या-
दित्यस्य तादृश—अस्तु योति । पदार्थान्तरत्वेन गौरवादीर्त्यं भावः ।
ननु दण्डत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दण्डप्रलक्षं तदा तदैव पटकार-
णताप्रलक्षणापत्तिः, दण्डवच्छिन्नं दण्डत्वेऽपि तस्यास्यैवद्विचित्रावच्छिन्नं निराकृ-
त्ये—घटादिकार्यसंबन्धितयेति । घटादिनिवृत्तित्वेनेत्यर्थः । कार्येति ।
कार्यान्वयव्यतिरेकौ कार्यप्रतिबोधकमर्थव्यतिरेकप्रमाणौ । तदधिकरण-
कालपूर्वत्वं । तद्विचित्रं व्यतिरेकितम् । तादृशपूर्वकालपूर्वत्वव्यव-

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

गुणेति ॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथ वाऽसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायि-
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

कारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥ अन्यत्रेति ॥
दिगकरी ।

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तथायुक्तम् । आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे—अस-
मवायिकारणत्वमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमिला-
शपादाह—अथवेति । सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्या-
प्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय
सत्ताभिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवा-
रणाय जातीति । वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितम् । तेन
गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुण-
त्वादिसमवाये नित्ये नातिव्याप्तिः ॥ २३ ॥ ननु गगनादिकं सर्वदै-
रामरुदौ ।

तिरेकशालित्वम् । तद्वृत्तिसर्वप्रतियोगित्वे सति तद्वृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वे ।
घटसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्ति
प्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डदिर्घटकारणत्व । अत्र च कार्यान्वयकारपूर्व च, तादृश
कालत्वस्यापकथनप्रतियोगित्वम् । तेन न स्वरा स्वकारणतापत्ति । कार्यव्यतिरेक-
कालपूर्वत्वम् तु न तयामिह । घटप्रागभावकालत्वस्याप्यत्र प्रतियोगिकालाप्रतिवे-
दितु तादृशकालवृत्तिव्यवप्रतियोगित्वमेव । व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्व-
गमादीना कारणतावारणावेति द्रष्टव्यम् । आत्मादायित्वे । व्यतिरेकपदस्य
दण्ड वादिवारणालोकेन प्रागभावपरताम्रौव्यादिति भाव । इदमुपलक्षण । कार्य-
ान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्व विशेषणमुपादाय
न्यवहितपूर्वतेना वारणसमवेऽपि दण्डरूपरासमादीना कारणत्वापत्तिरसक्य
परिहारः । एव प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्या-
व्यापत्तकथा तद्वैधर्म्यं चेत्तपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
द्रव्ये नातिव्याप्तिरिति । तथाच जातिपद वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयो समवायेन

नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं
विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥ इदानीं द्रव्यस्यैव

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तित्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारमते—क्षित्यादीनामिति ॥

दिनकरी ।

वालीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसंबन्धेनाश्रितत्वस-
त्त्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह—आश्रितत्व-
मिति । समवायादिसंबन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसम-
न्धातिरिक्तसंबन्धेन । विशेषणतयेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः ।
अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । नच संयोगेन पर-
माणोरपि वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः । तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वा-
दिति । क्षित्यादीनां नवानां त्विति मूलस्यतुल्यत्वेन सूचितमर्थं प्रक-

रामद्वी ।

लाभायैव, अतोऽन्यतरावस्थानात्वात्तेऽपि न तद्वैगर्ह्यमिति भावः ॥ २२ ॥ समवायादि-
संबन्धेनेत्यस्य विवरणं सर्वाधारतेत्यादिकम् । आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणमम-
याह । कालिकसंबन्धातिरिक्तेति । अत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्यु-
पलक्षणं तस्या अपि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । दैहिकविषेणताया व्यावर्त-
नायाह—कालिकेति । ननु मूले आश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्य पूर्ववामु-
द्वयार्थरूपेऽपि नित्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथाच
गुणादावप्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्वविव्याप्तिरित्याशङ्का निराकुरते—अत्रेति ।
तथाच इहेत्यस्य न्यायविधानं इत्येवार्थः । वेदान्तिनां मते तु नित्यज्ञानस्याप्यना-
श्रितत्वाग्नीकाराक्षय्याभिरुद्धानिराश्रयं तदुपात्तमिति ध्येयम् । परमाणोर-
पीति । पतनप्रतिबन्धकत्वयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ शुद्धलाभावेनैव
पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि पार्थिवशूलपरमाण्वोर्गुह-
त्ववशात् तस्य भूलादिवैशम्ययोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपर-
माणोरपि संयोगो वृत्तिनियामक एवेति शब्दः । वृत्त्यनियामकत्वादितितीति ।
जन्यपदस्य प्रत्युद्गतस्य वा पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासं-
भवेन कार्ययोगस्य पतनप्रतिबन्धकारवे मानमानात् । अन्यथा वाय्वादिप्रतिबन्ध-

स्पष्टम् ॥ २४ ॥ क्षितिरिति ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसो
परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वं च साधर्म्यम् ।
नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राप्याप्तिरिति
वाच्यम् । परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य
विरक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वं तच्चपामेव गग
नादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवत्त्वं
क्षिप्यते ।

टयति—इदानीमिति ॥ २४ ॥ ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्र-
सङ्ग इत्यत्र आह—कर्मवत्त्वमिति । वेगवत्त्वं वेगसमन्वित्वम् ।
दिकृतयो, परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः काल-
कृतयो परत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादत्पतरकालसंबन्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च
यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति
—नचेत्यादिना । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणा-
रामक्ये ।

कामावदद्याया सर्वेषामय परमाणूनामय पतनापत्तिरिति भावः । इदानीमि-
तीति । तथाच इत्याह रिक्तताधारणसाधर्म्यप्रसरणव्यवच्छेदसूचनाय वृक्ष-
इति भावः ॥ २४ ॥ धात्वर्थः क्रियेति । 'धात्वर्थो हि क्रिया हेतो भाव इत्य-
भिधीयते' इति हरिकारिकोक्तिरिति शेषः । कर्मवत्त्वमितितीति । तथाच प्रकृते
क्रियापदार्थो न धात्वय अपितु कर्मवेति भावः । वेग इव वेगवत् तस्य भावस्त-
त्त्वमिति भुत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगवत्त्वमिति भ्रम निरसितुमाह—वेगसमन्वि-
तमिति । ननु नचेत्यादिना मूले यत्र परत्वापरत्वयोर्नोत्पादस्तत्राप्याप्याशङ्क-
नमनुचितं गुणांतरस्यैव तयोरपि उत्पत्तिरितितीयमण एव सद्योत्पत्तिसमवादा-
स्तिकपदार्थस्य यत्र यकारैरनङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकृत्यते—दिकृतयोरिति ।
इत्यपेक्षाबुद्धिरित्यत्र इतिपदस्याप्यपकृत्या इदमस्माद्विप्रकृतमिति बुद्धिसमम् ।
यत्र परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।
यद्यपि 'वाक्यामृक्याविशेषाच्च साध्यो विश्वचदैव्यश्च इत्याचार्यकारिकायुरोधेन
परमाणुपु द्विच ईश्वरापेक्षाबुद्धिश्च समित्यवश्यमङ्गीकरणीय तथाच नित्यापेक्षानुगु-
ण्यत्र परत्वापरत्वयोर्द्वयस्य समवयवत्वं तथापि अणुकपरिमाणा यथानुपपत्त्या

१ अथ सामानाधिकरन्वधटकवृष्टित्व जातिमत्त च समवायेन भाष्यम्,
तेन परत्वापचिद्वरण यथादावात्तवत्त्व काटिनेन वृष्टिनेऽपि अन्यगुणादेश काटिनेन
पृथिवीरक्षाभिमर्शेऽपि नात्यन्ति अन्यगुणादौ वाऽप्यपितीति ध्येयम् २ सवन्निवद
वधानवान् मित इत्यर्थः ।

कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं । वेगवत्त्वं वेगवद्द्रु-
त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २५ ॥ कालेति ॥

कालात्मात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारिस्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं, सर्वगतत्वं सर्वभूतसंयोगित्वं,

दिनकरी ।

न्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति ।
द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्व-
मादायातिव्याप्तिः । अपकृष्टेति । अविभुष्टिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः ।
तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकत्वावच्छेदकं भूतत्वं जातिरि-
त्यपि केचित् । तथेति । निरुक्तभूतत्वं चेत्यर्थः । चत्वार्ये । पूर्व-
यदिति । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविषयक्षितार्थवदि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥ कालादी स्पन्दामावेनासंभवमाशङ्क्याह—
सर्वभूतेति । अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य

रामरुद्री ।

परमाणुद्वित्वस्यावयवत्वेऽपि सादृश्यत्वादी परत्वापरत्वबुद्धिनीतुसवत्तिद्धा सादृश-
यत्वादी परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्ज्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमि-
त्याशयः । अथवा द्विविधसंबन्धयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया सादृश्यत्वादे-
रद्वितीयशने नाशकारित्यप्येवमव्याप्तौ तात्पर्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादक एव
साध्यानाद्येन तदुत्पादासंभवादिमि भावः । द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति । वस्तु-
तस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वव्युत्पत्तिव्ययेव साध्याह, तत्र द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतिबोद्धितवच्छेदकत्वस्य न द्रव्यत्व इति तदादाय जातिव्याप्तिसं-
भवः । नच गुणत्वादेरपि तत्पातात्तदादायजातिव्याप्तिरिति सादृश्यं, तेषां
परत्वापरत्वसमानाधिकरणविरहादिति युक्तमुत्तरमामः । अपकृष्टेतीति । पर-
माणुपरिमाणस्य कृतोपपत्त्युक्तनामात्रात्तत्राव्याप्तिमाशङ्क्याह—अविभुष्टीति ।
अविभुष्टिर्भोगे तु वैजाल्यमश्रीकृत्य सादृश्यजातीयसंयोगस्य वेगात्तद्व्यक्रि-
यायां कारणत्वमश्रीकृत्यापि विभौ क्रियाकारणसंभवेन क्रियाभवाधिकरणताव-
च्छेदकतया भूततजातिरिद्धिरविनिमित्तिकेशस्वरसंभूतत्वमाह—केचिदिति ।
तथेतीति । चकारसमुपेयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैधर्म्यमित्याशङ्क्याह—
चकारार्थ इति । सर्वेन चेत्यनेन विभुष्टिमात्रे बुद्धिभ्यादिममेवमत्वस्य व्यवच्छे-
दात्त तद्वैधर्म्यमिति भावः ॥ २५ ॥ कालादाविति । सर्वभूतकर्मकगतिमत्त्वं

परममहत्त्वं च । परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरि-
माणवत्त्वं वा ॥ क्षित्यादीनि ॥ पृथिव्यग्नेजोराकाशाणां
भूतत्वम् । तच्च वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं । अत्र

द्विवर्ती ।

गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेऽप्यात्मरिमाणमयोग्य-
मिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह—अपकर्षेति । यद्यप्यणुपरिमाणेषु
अणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणव-
त्त्वातिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वं बोध्यम् । वहिरि-
न्द्रियेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय वहिःपदम् । वहि-
रिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशे-
षेति । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे वक्ष्यते । द्रव्यत्वमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह—
तेनेति । शातो घट इति ज्ञाने च प्रकाटीभूतज्ञानांशे न लौकिकी
विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षभावादिति भावः ।

रामरद्री ।

ह्यस्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितकालादायसमवादिति भावः । ननु परममहत्त्व-
स्य जातित्वमभिधाय तस्य कारणताशनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमा-
णविरहेण अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तदिति कल्पान्तरमनुष्ठानं मूले, तच्चापुर्णं
आत्मगतपरिमाणे सादृशजाते प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तासाधकस्य
सत्त्वादित्याद्यद्वा निरस्मति—अहमित्यादि । महानिलस्य परमेत्यादि । तेन
महानिति प्रतीतां परममहत्त्वत्वस्याविषयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपीत्यादि । नच
परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षया अ-
पकर्षो वर्तते एव प्रत्यक्षसाधनत्वतदसाधनलाभ्यां तयोरेष्युन्कर्षापकर्षसमवादिति
वाच्यम् । परिमाणविशोक्तर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमा-
णावधिकत्वस्यैव नियमान् कथमन्यथा विमुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नाप-
कर्षे क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरेष्युन्कर्षापकर्षयोः समवादिति भावः ।
तत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठातिविशेषौ अयमस्मादुल्लेख इत्यादिप्रतीतिवलात्तयोरेपि
सावधिकत्वयोश्चर इति बोध्यम् । महत्परिमाणत्वमिति । तथा च परमाणुपरि-
माणे अपकर्षानाश्रयत्ववत्त्वेऽपि महत्त्वं वा नात्मादेव न परममहत्त्वमिति भावः ।
वहिःपदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिर्द्वं शक्यम् । ग्राह्यजातीयेति ।
वहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमिति तदर्थः । संबोगप्रत्यक्षे यावदाश्र-
यप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् कालसंबन्धे न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्य-

ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषयत्वात्तद्वत्स्यात्मनि नातिव्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादाव-
न्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरास-
न्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथवाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादध्याकाशशरीरिणाम् ।

दिनकरी ।

स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य कलमाह—न वेति । ननु परमाणुरूपादे-
र्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत्वमाह—महत्त्वेति । लौकिक-
विषयतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कारणस्य
महत्त्वस्य परमाणुरूपादायभावात् तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः ।
ननु चक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिनिशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रि-

शमहृदी ।

न्तानुपादनमावश्यकमिति भावदर्शकं च प्राग्वन्नालीपलनिबन्धनमन्यथा परमाणु-
रूपादेरप्रत्यक्षतया तन्मात्रातिप्रसङ्गादिति भावः । चक्षुष्यत इति । भुज्यादिपङ्क्ति-
स्याधिकारिकवेति शेषः । द्रव्यत्वमादायेति । यद्यपि विशेषगुणार्थं रूपाद्यन्य-
तमत्वमेवापि वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटकृता तयाप्यन विशेषत्वं
सामान्यगुणमिश्रत्वं तत्तद्विद्युत्गुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि
सामान्यगुणमिश्रतया तदाद्यामतिव्याप्तिरभिहिता । नचैवमपि द्रव्यस्य बहिरिन्द्रि-
यप्राप्तमतिविरहादेव तदादाय नातिव्याप्तिरिति बाध्यम् । द्रव्यरूपद्वय द्रव्यैत-
रात्मवेतार्थकतया क्रियाया अपि तयात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्य-
विषयत्वात् । अन्यतमत्वस्य भेदकृतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुणत्वेन
सामान्यगुणभेदकृत्वत्वे सति गुणत्वस्यैव सश्रृणपटकृतोन्निवेति भावः । चक्षुरा-
देरिति । यद्यपि चक्षुःसंयुक्तमयमकायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लौकिकपञ्चिकर्षामावा-
दित्यसर्वत्र तथापि चक्षुःसंयुक्तयोश्चरमभावस्यैव सचिकर्षत्वमावश्यकं नन्दया
परमाणौ चक्षुःसंयोगदशया तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोर्य-
त्वाङ्गाने न लौकिकसमिर्कर्ष इति भावः । महत्त्वेतीति । ननु घटरूपादी
महत्त्वमावेऽपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात्परमाणुरूपे तदभावेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्का
निरसति—लौकिकेति । प्रहणायोग्यत्वादिति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रति उद्भूतस्वत्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मैव बरत्वं च योग्यताभ्य-

१ परमाणुरूपकालीनं द्रव्यमिति द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वमिष्यकप्रत्यक्षत्वालौकिकविष-
यतया परमाणुरूपेऽप्युत्पन्नमानतया तत्र व्यवहारवारणाय लौकिकेति.

चत्वारिणि । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥२६॥ द्रव्या-
रम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च
द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः । द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमच्चस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथाकाशेति ॥
आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमि-

द्विनर्तरी ।

यमह्णायोग्यत्वाच्चक्षुरावाबन्वाप्तिमासृज्य लाघवाच्चाह—अथवेति ।
अथच कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय
विशेषेति । स्पर्शवत्त्वं । समवायेन स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥ द्रव्य-
समवायिकारणेत्यादि । सत्ताविकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवार-
णाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपद्मा-
त्मपरमित्यभिप्रायेणाह—आकाशात्मनामिति । लक्ष्ये लक्षणं
योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं बोधपादयति
—आकाशस्येत्यादिना । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमा-
दाह—क्षणिकत्वं चेति । घटादिन्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति ।

रामरद्दी ।

स्यादिति भावः । ननु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपबोधवत्त्वं न लक्षणे निवे-
द्यते किंतु बहिरिन्द्रियजन्यं लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वम् न वृत्तिजातिगत्त्वमेव लक्ष-
णमदक तथाच तथाभिप्रायत्वादिकादेः चक्षुरादिरूपेऽपि सार्वदेन न चक्षुरादावव्या-
प्तिरित्यल्लघवाद्—लाघवाच्चेति । अथवेतीति । नन्वन कल्पे आत्मावृत्तिर्ध-
र्मसमवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यैववृत्ति-
भिन्नलरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटहपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् । इत्थं च
विशेषत्वनिवेशेन भिन्नपि कालमदावतिव्याप्तिवारणं समवाये कालादिनिष्ठसंयोगे
तादृशधर्मवत्त्वमावादिषि विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याद्याह्ममनेत्रं तन्निवेशे
प्रयोजनान्तरमाह—अथवेति । समवायेनेति । बोधमिति शेषः । अन्यथा
कालिकदिनूतविशेषगताभ्यां स्पर्शवतो कालविशेषरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥२६॥
द्रव्यत्वव्याप्येतीति । यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषनादवस्थ-
तयाप्यत्रापि पूर्वोक्ततीतिरनुसंधेया अतो न बन्धिदोष इति ध्येयम् । घटादिद्वया

१ आत्मत्ववृत्तिव्याप्यत्वात्तन्मन्निव्याप्तिवारणाय द्रव्यसमवायिकारणवृत्तीति, वृत्तित्व-
मावृत्तजातिमत्त्वं च समवायेन, तेन न कालिकेन तदाशयात्तन्नि जन्मगु-
णवदो व्याप्तिरिति विदि.

त्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चान्याप्यवृत्तिः । यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्रोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाशयत्वात्प्रथम-
दिनकरी ।

स्रोत्तरवृत्तीति । स्वपदं नाशयत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः सद्विती-
यक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तत्राशयत्वादित्यर्थः । अत्रच यत्र प्रतियो-
गितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्य-
स्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति
सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्य-
त्वोपादानेन प्राथम्यवृत्तिरित्यन्यादृष्टनाशे न व्यभिचारः । योग्यत्वं च
लौकिकसाधारणकारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं, अतीन्द्रियजातिशु-
द्धतरुदी ।

वृत्तय इति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरदाया अन्ते वक्ष्यमाणतया
ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य षट्पादावतिव्याप्तिः तद्विषयत्वायेत्यर्थः । नयेर्नामी-
मपि षट्पादरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिन्यासितादवस्थमिति वाच्यम् । अग्रे
सनाधान्यमानत्वात् । द्वितीयक्षणवृत्तिरिति । सद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः ।
इत्थं अपेक्षानुद्धिम्यतिरिक्तस्थले तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येष वक्ष्यमिति बोध्यम् ।
मस्तुतस्तु मूढे स्रोत्तरवृत्तौ सत्यं स्यान्नद्वितीयक्षणवृत्तौत्यर्थः । अव्यवहितोत्तरार्ध
स्रोत्तरविशेषगुणानुत्तरार्धे सति स्रोत्तरत्वम् । स्रोत्तरत्वं च, स्ववृत्तिप्रगमावप्रतियो-
गित्वनिर्लेकोपलब्धोभयसंबन्धः संभवतीति ध्येयम् । अत्रच स्वत्वस्यानगुणतात्वेन
तत्तदधिक्यभिधान् एव कार्यकारणभाव इति तत्तदधिक्यभावं प्रति तत्तदधिक्येनैव
कारणता युक्ता । सद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यादेरन्यतरत्वात् अवन्तकार्यकारणभावा-
पत्त्या गौरवं चेत्तादर्थ्यमाह—अत्र चेति । स्वाव्यवहितेति । स्वप्रगमावाधि-
करणकालप्राप्तभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रगमावाधिकरणत्वं अन्यवदितपूर्वत्वं,
अत्र चापेक्षानुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तरपीयज्ञानादिना तृतीयक्षणे तत्तादृशा-
णाम् स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः, अपेक्षानुद्धिद्वितीयक्षणे न तत्पुरुषस्य न योग्य-
विशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः । ज्ञानादेः क्षणिकत्वप्रारणाय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः ।
न व्यभिचार इति । नाव्यव्यभिचार इत्यर्थः । ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रज्ञा-
विषयत्वरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्रोत्तरत्वप्रज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याह—
पनेतुं योग्यतां निर्वक्ति—योग्यत्वं चेति । तापवादह—अतीन्द्रियेति ।

१ तृतीयक्षणादुत्पत्तिरिति । २ स्रोत्तरकालस्य स्वाव्यवहितपूर्वत्वापत्ति-
कारणव्यतिरेकम् । स्वपूर्वेतृतीयक्षणात् तद्विषयव सत्यम् ।

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

शब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं^(१) क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं^(२) चार्थः । पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् ।

दिनकरी ।

न क्षतिः परमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः । शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपाद्यन्ति— एवमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याद्वक्ष्यमाणद्वयमिश्रणार्थमाह— इत्थं चेति । अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति । नच रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथं सद्धारणमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिपदेन वैशिकान्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । विशेषगुणेत्युक्तमिति । विशेषगुणाच्च “बुद्ध्यादिपटुं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः । अदृष्टभावनशब्दा अमी वैशेषिका गुणा” इति वक्ष्यमाणास्त-
रामरुद्री ।

विशेषज्ञानमप्रीयहिताया एव धामान्यसामग्र्याः कार्योपपादकतया धामान्यसामग्री-
सत्त्वैऽपि इत्यत्रलक्षरूपविशेषकारणमावाप्तृतीयशब्दे नान्येति विनिर्वाह इति भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिसादृशज्ञानानन्तरं तदा-
त्मनि ज्ञानाद्यनुत्तरया तत्तात्त्विकानुपपत्तिः । तद्यकिन्वेन स्वस्यैव नाश-
कत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः । यदिच तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगो-
त्तरया तदेव नाशकमित्युच्यते तद्यापि महाप्रलयपूर्वद्वितीयशणोत्पन्नपर-
मात्मसाक्षात्कारद्वितीयशब्दे गुणैत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानुपपत्तिरेव तृतीय-
शब्दे महाप्रलयानुपपत्तिस्तथाशङ्कं दुर्लभमेव । नच परमात्मसाक्षात्कारणा-
ददृष्टभावनान्ते कारणमावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । महाप्रलयानु-
रोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकादृष्टान्ते प्रतिबन्धकत्वोपगमात् द्रव्यं आह—चर-
मज्ञानादिकं त्विति । अत्र कार्यकारणमात्रानन्त्यप्रयुक्तगौरवं आहुरित-
नेन सूचितम् । व्याप्यवृत्तित्वादिति । ईश्वरस्य शरीरविरहेय तदवच्छिन्न-

१ विनिर्वाहवच्छेदेन साधिकावृत्तित्वस्य प्रतीयोगित्वोत्पत्त्यनेन अभाववि-
शिष्टाव व्याप्यवृत्तित्वम्.

१३६ गङ्गाजीवनीसिद्धांतसंग्रहः सिद्धान्तमुक्तावली । [मत्स्यशतपण्डम् १]

नच रूपादीनामपि कदाचिचतुर्थक्षणे नाशसंभवात् क्षणिक-
विशेषगुणवत्त्वं हित्वादायतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृ-
त्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षा-
बुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति^(१) क्षणचतुष्टयं तु न किमपि अन्यज्ञा-
नादिकं तिष्ठति^(२) रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्याप्यन्यपि रूपादौ
वर्तते इति तद्भुदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वान्ज्ञा-
नत्वस्य तद्वृत्तित्वाजन्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधन्यं
दिनकरी ।

द्वक्ष्यं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्व-
मीश्वरेऽव्याप्तिं तद्वृत्तानां व्याप्यवृत्तित्वादिति । तन्न । अव्याप्यवृ-
त्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटा-
दीनि तद्वृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादिस्त्व-
त्त्वस्यात्मादौ सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । अत्रच वृत्तित्वं समवायेन
विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तिरवेऽपि न
क्षतिः । वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असंभवधारणाय ।
तदर्थत्वादिति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वदार्थत्वावित्यर्थः । ननु
त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधारणे प्रयोजनाभावः ।
नच त्रित्वचतुष्टयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्टोपादाने इच्छेव निया-
मिकेति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे संभवादत्त
माह—अपेक्षाबुद्धिरिति । तथाच त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे
ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तित्वस्य
फलमाह—रूपत्वादिकं त्विति । तद्भुदासः रूपत्वजाति-
भ्युदासः । तथाच रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ याति-
व्याप्तिः सा निरसेति भावः । अन्येत्यस्य फलमाह—ईश्व-
रज्ञानकरी ।

त्वासमवादिनि मान । न क्षतिरिति । नासमव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तित्वस्य
फलमाह—वृत्त्यन्तं चेति । संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्ष-
णसमन्वयापेक्षं तृतीयदक्षवृत्तिवमुपेक्षितम् । इच्छाव्यवहारैव लक्षणसमन्वय-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

तदा जन्येति न देयं द्रेपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् । पर-
ममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाम्युपग-
माद् द्वित्वादीनामपि तथात्वाच्चद्वारणाय विशेषेति । त्रि-
क्षणवृत्तित्वं वा यक्तव्यम् । इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षण-
समन्वयः ॥ २७ ॥ रूपद्रवत्वेति । पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं
द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जन-
कपालस्थवहेरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्रापि
तैजस्त्यादिना रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीतपृथिवीजल-

दिनकरी ।

रेति । शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभि-
प्रायेणाह—यथाकाशजीवात्मनोरिति । ननु जन्यत्वाप्रवेशे
ज्ञानत्वेच्छात्वप्रत्यक्षत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्तित्वाभावात्कथं लक्ष-
णसमन्वय इत्यत आह—द्रेपत्वादिकमिति । आदिना शब्दस्वरूप-
रिमहः । विशेषपदस्य कृतमाह—परममहत्त्वमेति । तादृश-
गुणत्वादिति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्रूपत्वादित्यर्थः ।
ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणानमित्यु-
क्तम् । तथापि कथं तदादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामिति । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्व-
त्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वात् परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्या-
प्तिरत आह—चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वा-
दिति । तादृशजातिमद्रूपत्वादित्यर्थः । प्रथमोपस्थितत्वरूपत्वाप्रव-
नभिसन्ध्यायाह—त्रिक्षणेति ॥ २७ ॥ चक्षुरादीनामित्यादिना प्राणा-
दिपिमहः । तत्रापि चक्षुरदिष्वपि । पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववृत्ति-

रामरुद्री ।

संभवेन विमलगुणीत्यपि शक्यते वक्तुमिति सूचितम् । यथाश्रुतार्थकत्वाभि-
प्रायेणेति । सावच्छिन्नज्ञानादियत्त्वसंभवेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणे-

१ चक्षुरेन्द्रियवाय्वानीतनेत्रोष्मावर्जजलशरत्त्ववद्रूपमात्रं रूपवत्तः । तेज-
स्त्वाद् प्राणोन्द्रियवाय्वानीतपृथिवीमात्रं रूपवत्तौ इविवीत्वात् रघनेन्द्रियवाय्वा-
नीतशरमात्रं रूपवत्तौ जन्तुवदित्याद्यनुमानपरयोमा मत्र बोध्याः..

तेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् । न च घटादौ द्रुतमुवर्णादिभिरे तेजसि च द्रवत्ववच्चमव्याप्तमिति वाच्यम् । द्रवत्ववद्भुत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतमुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तं, अतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् । चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयघृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथ्वीजलपौरित्यर्थः । नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं । तत्रापि पृथ्वीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्नवादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् ।

दिनकरी ।

त्वमुपपादयति—घृतजत्वित्यादिना । योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह—अतिव्याप्तं चेति । घटो वायुमानिति वाच्यं च पनीतमानात्मकपटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुघृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति । गुरुत्ववत्त्वमिति । गुरुत्वं रक्तिकमापकतोलकत्वादि । इदमुपलक्षणम् । पतनवत्त्वमिति ।

रामध्वी ।

सू. ॥ १७ ॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह—पतनवत्त्वमितीति । बोध्य-मिलस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमिलादि । पतनत्वं निर्वक्ति—गुरुत्वेति । नच परमाणूनां सर्वदा पतनापरया प्रवृत्तगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकारणत्वेनाङ्गीकरीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासमवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्भुत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युक्तं पततीति

१ गुरुत्वमादाय नायावतिव्याप्तिवारणाय गुरुत्ववत्त्वं सत्ताद्रव्यत्वादाय वाय्वादावतिव्याप्तिवारणाय द्रवत्ववत्त्वमिति च द्रव्यत्वव्याप्तेति पदम् । आलादिपदानां व्यावृत्तिषु प्रागुक्तैरीकानुसारेण । २ इदं च विवक्ष्यताया एव नियेपणम्, तथाच चाक्षुषप्रत्यक्षविषयलौकिकविषयज्ञातृजीवैः, तेन घटो वायुमानिति प्रत्यक्षस्य घटादे लौकिकत्वेन लौकिकनियेपणत्वेनेति पुनर्वायुत्वमादाय न वायावतिव्याप्तिः ।

(पृथिवीतेजोः)

गुरुणी द्वे रसवती द्रव्यनिमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥ आत्मान इति । पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥ स्पर्शादय इति । ते च खे आकाशे दिनकरी ।

त्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । एत्का पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव ॥ २८ ॥ ननु सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्क्यामाह—ज्ञेयत्वादिकमिति ॥ २९ ॥ “वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलमिति प्राणमृतां पतर्वेद्यः । दिक्कालयोः पञ्च पदेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव चे”ति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह—मूले स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगारयसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः । तेजसो गुणानाह—स्पर्शाद्यष्टाविति । अपां गुणानाह—स्पर्शा-
रामरुद्री ।

प्रयोगानुपपत्तिः तेजोऽष्टौभ्यावा गुरुत्वाभावेन पतनाक्षमत्वादित्यत आह—उच्यतेति । लाक्षणिक इति । गमयात्वर्य इत्यादिः । आपनमभिप्रेत्याह—यस्तुतस्त्विति । जातिविशेष एवेति । गुरुत्वमन्यतावच्छेदकत्ववैद्यतत्वादिति गावः ॥ २८ ॥ ननु मूले “यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तदि”ति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं धातुपदानां साधर्म्यं ज्ञेयत्वादौ तदितराप्रसिद्ध्या तदितरवैधर्म्यवशाभावादित्याशङ्क्यामपनेतुं मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकं विहायेति पूरयतीत्याह—नन्वित्यादि ॥ २९ ॥ प्राचीनश्लोकमिति । क्वचित्कारिकावलीप्रभेदेयं श्लोको हस्यते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तव्यं एतादृशव्यवहारात् ।

१ जलवत्त्वदाह जनेऽतिन्यासिवारणाय सप्तानाभिप्रेत्याह अन्वयत्वं पूर्वो-
च्यदिशः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुन्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपदं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

दिशन्ती ।

दयोऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह—स्नेहहीना इति । एतेऽ-

व्ययहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह—बुद्ध्यादिपदमिति ।

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणवृ-

थक्त्वसंयोगविभागाः । कालदिशोगुणानामैक्यादेकोन्येषाह—

संख्यादिपञ्चकमिति । आकाशस्य गुणानाह—शब्दश्चेति । तथा

वायुशब्दे शब्दः संख्यादयः पञ्चैवं पञ्चगुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य

गुणानाह—संख्यादीति । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणनक्ष्वे

प्रमाणाभावः, नच द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम् । अप्रयोजक-

त्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च । अतएव सत्र सयोग-

विभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः । पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निर-

समरुद्धी ।

ऐक्यादिति । एकजातीयत्वादिसर्वं । तेन दिक्कालयोः परिमाणादिमेवेऽपि न

क्षतिः । अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याजन्मत्वेन अन्यपरिमाणं प्रति

द्रव्यत्वेन कारणत्वेपि सादृशकार्यकारणभावप्रदरूपानुवृत्तकंसद्वृत्तेनोक्तानुमानेन

ईश्वरे परिमाणविरुद्धसंभवादिति भावः । ननु द्रव्यत्वमपि परिमाणव्यभिचारि

स्यात्तर्हि निष्ठाविक्रमं सादृश्यनुवृत्तकंसद्वृत्तेनोक्तानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाण-

विशिष्टिर्नैव प्रयुज्यते अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणविशिष्टप्रसङ्गादित्यस्वरसात्पुनः

माने स्वरुपादिमाह—ईश्वर इति । अत एव वेदान्तिनाभीश्वरस्य सत्त्वा-

द्यनुमात्मकत्वे विचारोऽपि यत्रच्छेद इति भावः । निरस्तमिति । इव पद्या-

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ साधर्म्यवैधर्म्ये
निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—तत्रेति ॥

दिनकरी ।

स्तम् । यथा चेश्वरे सुखसंभवलयामे व्यक्तीभविष्यति । एवं च
संख्यादुद्धीच्छाप्रयत्नमुत्तानीति पञ्चैवेधरस्य गुणा इत्याहुः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीभारद्वाजबालकृष्णात्मज-
महादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

रामस्त्री ।

तृपयति व्यवहारानुरोधेन पृथक्पदस्य निष्कार्यकताप्रोक्ष्येण घटः पटादुपगमि-
त्यपि तद्विषयकत्ववैधोषपत्तां तादृशप्रतीक्षा पृथक्पदरूपगुणान्तरातिद्विरिति
भावः । तथापि व्यक्तीभविष्यतीति । 'निरां विज्ञानभानन्दं शब्दं'ति 'भानन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्निमेति बुतखने'त्यादिश्रुतिमिरीश्वरे नित्यमुपसिद्धेति भावः ।
संस्पृष्टेति । 'एको ह वै नारायण' इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नात् क्लृप्तौ स्रक्भूकरवानुमानेभवं सिध्यन्तीति प्रतिपादितमपस्तम्बे । ननैवं
'अणोरणीयान् महतो महीया'निति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि श्रुतौ न सिध्यतीति
वाच्यम् । महत्त्वाश्रयत्वयोर्विददत्त्वेन एकश्रोत्रयोरसमस्यान्महत्त्वस्य देशकालापरि-
दिष्टत्वं वक्ष्यताया अश्रुत्वस्य च सर्वान्तर्गतामित्वरूपताया एव श्रुते वक्ष्यवादिषि
हृदयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीरामयद्रमहाचार्य-
विरचितायां मुक्तावलीप्रकाशसहस्रिकायां प्रथमस्तोत्रः ॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पङ्क्तिस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

गन्धहेतुरिति । गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितम्, तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि पृथिविद्विती ।

गन्धहेतुत्वं कालादौ गत्वमवो न्याचष्टे—गन्धेति । गन्धवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन मुरभ्यमुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटे नाध्यासिः । वृत्त्यन्तेन न जलादावतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वव्याप्यत्वेनैव तत्रैव सत्तामादाय सा न । न वा जातिपदोपादानाजलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा । गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च समवायेन । तेन कालिकसंनन्वेन गन्धवति समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिति पृथिवीनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिति वा जलादौ नातिव्याप्तिः । प्रमाणोपन्यासः ।

कालादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणताना । कालेऽपि एत्वारिति भावः । ननु गन्धत्वावच्छिन्नकार्यत्वविवक्षणे नैव दोषः । आद्यदृक् च तद्विशेषणमन्वया कार्यतया समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपि गन्धनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतानादाय जलादावतिव्याप्यत्वात् । तदाद्येनादिपदमुपात्तम् । तेन च गन्धत्वावच्छिन्नकारणविजातीयत्वात् तद्वत्त्व इति ध्येयम् । गन्धवद्भूतीत्यादिप्रत्यक्षं गन्धवरणमानमिलस्येत्यादि । द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्यूनवृत्तित्वार्थः । तेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न तदादाय जलादावतिव्याप्तिरेवमप्येऽपि द्रव्यत्वम् । नाध्यासिरिति । अनेन च तदारभ्यतेऽध्यासित्वारण्यं गन्धवत्त्वस्योक्तत्वेनैव विशिष्टत्ववत्त्वात् तदपेक्षया नाप्येन गन्धसमवायिकारणवमेव तद्वत्त्वं ननुमुचितं तथापि सति पृथिवीत्वावच्छिन्ने स्वस्वरूपतादात्म्यकारणतामादाय तदारभ्यतेऽपि लक्षणसमन्वयसमवायः । न च द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, कारणताशरीरे च गन्धवर्तितामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपमित्यसौ सत्त्वान्वयव्यापिद्रव्यत्वं च प्रवेशेन तत्रैव गौरवमेति वाच्यम् । अत्रापि मिलन्यादिपटितपुटपटिरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्गोरेति सूचितम् । भातिव्याप्तिरिति । एवंवान्वयत्वमादायातिव्याप्यप्रयुक्तता अतःपृथिवीवृत्तित्वमादाय

वीत्वं हि गन्धसमवायिकारणत्वावच्छेदैकतया सिध्यति अन्यथा

दिनकरी ।

पन्यासावेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरा-
पेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासंभवात्तत्साधारण्येन
पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः । अन्यथा गन्धत्वाव-
च्छेदज्ञं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे । आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकार-
णानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाच कार्यमात्रपुत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमात् तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । रूपादिनाशकत्वावच्छेदकतयापि पृथि-
वीत्वजातिसिद्धिर्नष्टम्या । प्रतियोगितासंबन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूप-
नाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्वपृथिरूपत्वोभयसंबन्धेन
विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकत्वाव-

रामरुद्री ।

जनेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयम् । अयोग्यसाधारण्ये-
नेति । अयोग्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं नुतीयार्थः । तत्साधारण्येन
अयोग्यपरमाणादिकृतिव्येनेत्यर्थः । तथाच परमाणी प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजा-
तिसिद्धिरपि तु तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपवर्पहेतुकांनुमानेनैव तत्कारणता-
वच्छेदकपृथिवीत्वजातिसिद्धिमिति भावः । नियतकारणेति । कारणे नियतत्वं
जलादिव्यावृत्तत्वमेव । नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकपरीवत्त्वं, तथाच गन्धं प्रति
पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिजलाशकपि तदुत्पादः स्यादिति भावः । ननु नैव-
मापत्तिः संभवति याकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्यापकजे
यावमवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादौ गन्धोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य
पृथिम्यनुयोगिसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रूपादिजन-
कत्वावच्छेदकतया जलादौ रूपात्पादापत्तेः । न च रूपात्मकप्रतिबन्धस्तत्त्वादेव न
तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्तरोत्पादकत्वावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकत्वाव-
च्छेदकतया नाशसैवापादनीयत्वादित्यस्तरसाद्भाषमाह—तथाचेति । कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकविविधमादित्यर्थः । तेन
गन्धत्वस्य विजातीयतादृजगन्धतावच्छेदकत्वेऽपि न पृथिवीत्वातिद्विप्रमशः ।
व्याप्तिरितिस्तु घटादिरूपात्कत्वादिभ्यां कार्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः । न-
नु रूपस्याशौ मान्मावच्छेदकानुपलब्धमाकादित्यस्तरसात्प्रमाणान्तरं दर्शयति-
इदमित्यादि । विलक्षणेति । प्रमादिसंयोगेन रूपनाशात्तत्पादादिलक्ष-

गन्धत्वावच्छिन्नसाक्षिकत्वापत्तेः । न च पापाणादौ
गन्धाभावाद् गन्धसत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । तथापि गन्धस-
दिनकरी ।

च्छेदकसंबन्धघटकत्वात् । आश्रयनाशजन्यरूपनाशे ध्वनिवारणा-
याजन्यान्तं नाशविशेषणम् । घटाग्निसंयोगेन षट्खननाशापत्तिवा-
रणाय समवेतत्मान्तस्य नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । तेजोवृ-
त्तिरूपे प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्वृत्तक-
तया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगि-
तासंबन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य
नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषण-
तया बोध्यम् । स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संब-
न्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वाभावात् विनिगमनाविरहेण
नाशपनाशकभावद्वयापत्तिरिति तस्यागः । एतेन पाकजगन्धे तेजः-
संयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुर-
भ्यादेर्निश्चानकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे माना-
भावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम् । ननु गन्धवत्त्वस्य
पृथिवीलक्षणत्वे पापाणादौ गन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कः । निराकरोति
नचेत्यादिना । तथापि पापाणादावपि । पृथिवी वेनेति शेषः ।
गन्धसत्त्वात् गन्धानुमानात् । ननु पापाणादौ गन्धसत्त्वेऽनुप-
सामद्री ।

मेति । स्ववृत्तिकपत्यस्येति । रूपस्य तेज संयोगप्रतियोगिकत्वे माना-
भावात् स्ववृत्तिरूपत्वप्रवेशः । परंपरसंबन्धे प्रविशिष्टविशेषणभाष्यस्य सप्रतियोगि-
कत्वादेव विशिष्टपरंपरासंबन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तदुत्पत्तेरावयवताया येन सं-
योगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसम्भवादिति भावः । स्वस-
मवायिपृथिवीसमवेतत्वेति । मिलक्षणतेज संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः । तेन पृथिवीत्वाप्रदेशेऽपि न क्षतिः । तेन संयोगप्रति-
योगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः । तेज इति ।
विमातीयतेज संयोगत्वेनेति शेषः । तेन जलादौ न गन्धापत्तिः वैजाल्यस्य
पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकारादिति हृदयम् । प्रत्युक्तमिति । तादृशकार्य-
कारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकनदेव तत्सिद्धेरिति भावः ।
पृथिवीत्येनेतीति । पापाणादौ गन्धसत्त्वादिति मूलमसद्भवम्, तत्र तागाध-

च्चात् अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भ्र-
सनि गन्ध उपलभ्यते । भ्रसनो हि पापाणध्वंसजन्यत्वात्
पापाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्भव्यं यद्भव्यध्वंसजन्यं
दिक्करी ।

लम्भो न स्यादित्यत आह—अनुपलब्धिस्त्विति । अनुत्कट-
त्वेन अनुद्भूतत्वेन । ननु पापाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे
नितरां तदधीनगन्धवत्त्वे इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामा-
रुचयति—कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पापाणादौ पृथिवी-
त्वानङ्गीकारे । तद्भ्रसनि पापाणमसनि । यद्यपि पापाणे पृथि-
वीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वलक्षणं नाभ्यासमिति व्यर्थ-
स्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति
ध्येयम् । पापाणमसनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गी-
करणीयम्, ततश्च भस्मारम्भकावयवेऽपि पृथिवीत्वसिद्धिस्तत्र
पापाणारम्भकावयवेऽपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भस्मारम्भकावय-
वपापाणावयवयोरैक्यादेवं च पापाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरि-
त्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति—भ्रसनो हीति । एतेन पापाण
इव तद्भ्रसन्यप्यनुद्भूतमन्धापत्तिवारणाय पापाणावयवेषु पाकाङ्गी-
कार आवश्यकः । एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पापाणावयवै-
रेव तद्भ्रसारम्भः निर्गन्धैश्च तैरेव पापाणारम्भ इत्यन्यथा तद्भ्रस-
नीत्याद्यसङ्गतिरिति पशुस्वम् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पापाणे पृथि-
वीत्वसिद्ध्या तेन गन्धानुमानसंभवादिति । यद्भव्यमिति । अत्र

रामरुद्री ।

कथमाणाभावादित्यादिभिरुक्तैरासाय गन्धवत्त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थः प्रकृत्या ।
आवृणक्तत्वेन तत्र हेतुमुपस्थाप्य मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । व्यर्थ इति ।
पापाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याभ्यासः । तस्यापृथिवीत्वे तु तत्र गन्धाद्यव-
स्थापित्यापत्तिवारकतया अनुद्भूतत्वादिति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुध्येति ।
पापाणस्य पृथिव्यन्वद्रव्यत्वात् अपत्तिदान्ततया लक्ष्यत्वेन तत्राभ्यासपरिहारसौ-
ख्येतित्यादिति भावः । पापाणारम्भ इतीति । नच पाकजन्ये गन्धना-
शोऽपि कारणमन्यथा गन्धनाशान्तरमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रकृत्यादिति कथं
निर्गन्धपरमाणौ गन्धोत्पादः समवतीति वाच्यम् । गन्धश्चेति गन्धस्य प्रतिबन्ध-

तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चेत्तत् खण्डपटे महा-
दिनकरी ।

च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं
द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय
तत् । मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते, दण्डस्वरूपदण्ड-
प्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् ।
प्रतिषन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंस-
पदम् । ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचा मते
प्रतिषन्धकससर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । ध्वंसज-
न्यत्वं चारुष्टाद्वारक विवक्षितम् । तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये
नारसीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि दुग्धा-
रामक्री ।

कत्वेन प्रतिषन्धकससर्गाभावविरहादेव गन्धसत्त्वे तदुत्पादासम्भवात् । नचैवमपि
जलादी पाकेन पाकजगन्भाषण्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आवर्ति-
केति वाच्यम् । निजातीयतेजसयोगसंघ पाकत्वात् । जलादिवृत्तिसंयोगे वैजा-
लान्द्रोकारादिति भावः । द्रव्यपदमिति । यत्र अथ ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्व
विवक्षणीयं तस्माच्च न व्यभिचारः, प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषय-
त्वेन, विशेषतश्च तत्तत्प्रकृतेन, हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानन्तकार्यकारणभावे
मानामावादिष्यत आह—अथयेति । कायव्यूह इति । सदिति मारग्यसत्यार्थं
सौभरेप्रमृतीनां युगपदनेकशरीरपरिमहः पुराणेषु श्रूयते तादृशकायसमूहे मिथ्या
ज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोऽपि हेतुत्वेनाङ्गीकरणीयस्वरूपज्ञानरहितानां युगपदने-
कशरीरपरिमहस्य वाच्यमनुमतादिति यद्व्यसन्नमित्युक्ती वासनोपादानानुपादेये
ध्वंसपदगृहे भवति व्यभिचार इति भावः । नवीनमत इति । दण्डप्रागभावध्वंसस्य
नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यपटादौ नश्यमाणव्यभिचारासम्भवेन
उक्तमेव प्रयोजनं उन्मत्त इति सूचनाय इदमुच्यम् । प्राचीनमते पटेऽपि व्यभि-
चारस्तदनुपादाय इत्याह—दण्डेति । प्रतिषन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये
इति । मध्यमावजन्यपदवादावित्यर्थः । प्राचा मत इति । नवीनमते तु
प्रतिषन्धकालाभावात्सर्वेव कार्यहेतुतया नाव व्यभिचारः सम्भवतीति भावः ।
नारसीयशरीर इति । न च निषिद्धानरणमेव पापद्राणं नरके तदुपयोगि-
शरीरे च हेतुरिति न व्यभिचारः इति वाच्यम् । संतानुल्लङ्घितमरवसवन्धेन

१ भवन्तेऽस्मात्सर्वे नारसीयशरीरं प्रति सात्त्विकद्रव्यजन्यादृशसवन्धेन
ज्ञानमाध्वंस्य चारुष्टमिति कार्यकारणभाव इत्यर्थः । तत्र ज्ञानमाध्वंसः ।

पटध्वंसजन्ये । इत्थंच पापाणपरमाणोः पृथिवीत्वाचजन्य-
पापाणस्यापि पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधका-
भावः । नानेति । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं

दिनांकरी ।

यवज्जन्यत्वस्वीकारे दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न
जन्यते इत्यङ्गीकरणीयम्, तथा च दध्नि न्यभिचार इति वाच्यं । दध्नो
द्रव्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारान् व्यणुरूपदुग्धध्वंसज-
न्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य
दध्नि सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्ति-
रिति वाच्यम् । दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् । द्रव्यत्वव्याप्य-
व्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् । अन्यथा परमाणु-
स्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासंभवान् दधित्वदुग्धत्वयोः
परमाणुवृत्तित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्त-
माह—दृष्टं चैतदिति । मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं
वस्तुस्ये प्रविपादयति—शुक्लेत्यादिना । अलक्ष्ये लक्षणगमना-

शामाद्वी १

निषिद्धैकमंगोऽपि हेतुत्वसंभवादिति भावः । दधीति । स्थूलदधीत्वर्थः ।
 दुग्धानपनैलस्यापि स्थूलदुग्धानपनैलत्वम् । तिष्ठान्वेऽपि दधियशुकस्य दुग्धशु-
 कावयवजन्यत्वत्वात् । व्यमिशार इतीति । दधिमिश्रणकृतस्य दुग्धशु-
 णुकत्वं प्रजन्यत्वे तत्र दुग्धशुकावयवदुग्धशुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति
 भावः । दधणुकातिरिक्तेति । इदं उपादानपदस्य साक्षादवयवपरतामिप्राये-
 षोक्तं, तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारम्भकपरमाण्वारण्यमित्यर्थकत्वे तु स्थूलद-
 धोऽपि स्थूलदुग्धजन्यजन्यत्वेऽपि न दधित्सदारम्भकपरमाण्वारण्यत्वस्य तत्र
 सत्त्वात् । १२२मात्रे तद्व्यवस्थितं च तत्त्वज्ञानप्रयोजकसत्ताप्रामेयं शक्यते दिष्टि-
 कुम् । अन्यथा स्थूलमाणादरम्भकवयवोपादेयत्वे मस्यनोऽपि पादानत्वापत्त्य-
 विशेषादपि पर्यन्तानुभावे प्रयोजनाभावात् एवेति चिन्तनीयमिति । तस्येति ।
 नियमस्यैतत्पर्यः । तत्र दधियशुके । मानामावादिति । दुग्धारम्भकपरमाण्-
 नामन्यत्र गमनं दध्यारम्भकतद्विजपरमाण्वनामत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयो-
 जकविरहेणायुक्तमिति भावः । अन्यथेति । दधियशुकस्य दुग्धारमाण्वजन्यत्वे

पृथिव्यामेव वर्तते, न तु जलादौ तत्र शुक्रस्यैव सत्त्वात्,
 पृथिव्यां त्वेकसिन्नापि घर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् ।
 न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्रान्याप्तिरिति वाच्यम् ।
रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य विवक्षितत्वात् । रूप-
नाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिक-
 नये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्याय
 नये षटादानपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ॥ पड्विध इति ॥
 मधुरादिभेदेन यः पड्विधरसः स पृथिव्यामेव । जले मधुर एव
 रसः । अत्रापि पूर्वमत्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त
 लक्षणार्थोऽन्यसेयः । द्विविध इति वस्तुस्थितिमान् न तु द्विवि

दिनकरी ।

सत्त्व प्रतिपादयति—नस्त्विति । रूपद्वयवद्वृत्तिसत्त्वारूपजातिमति
 गुणादायतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यज
 लत्वादिमति जलादानतिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति । द्रव्य
 त्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय
 जातीति । अपेक्षानुद्विविधेष्वपि यत्र रूपद्वित्ववद्वृत्तित्वेन गौरवा
 दाह—रूपनाशेति । अत्रापि प्रातपदव्यावृत्ति पूर्ववद्वृत्तौ ।
 पड्विधगुण रसस्तत्रेति मूलोक्त रसस्य पड्विधत्व प्रकाशयति—
 मधुरेत्यादिना । यत्र नानारमा नोत्पन्नास्तत्रान्याप्तिरित्यव
 आह—अत्रापीति । ननु मूले “गन्धस्तु द्विविधो मत्त” इत्यनेन
 द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तन्नायुक्तं द्विविधाशस्य
 वैयर्थ्यादित्यत आह—वस्तुस्थितिमात्रमिति । वस्तुगत्या गन्धो

शमकरी ।

इत्यर्थः । ननु इत्यव्याप्यव्याप्यत्वात् परमाणुवत्त्वं बाधकमात्र एव मान
 मपि पृथिव्यात् आह—द्वित्वव्यादि । जातीतीति । अत्रापि वृत्तिव
 जातिमत्तं च समवायनैव विवक्षणीयम् । अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं आशय
 जलप्रतिव्याप्तितादवस्थात् । एवं च चातिरिक्तव्यावृत्तिरपि पृथिव्युभयवादि
 मानावेवति द्रष्टव्यम् । अपक्षेति । रूपनिष्ठ द्वित्व न संख्यारूपं गुणे गुणानर्था
 कारणं, अपि तु रूपद्वयवियवद्वृत्तेऽनुद्विविधवत्त्वं तद्विवेचनीयमिति गौरव

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो अनुष्णाशीनपाकजः ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ३८

यगन्वदत्तं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यवत्त्वात् । द्विविध्यं च
सामानाधिकरण्यात् न बोध्यम् ॥ ३५ ॥ स्पर्श इति । तस्याः
पृथिव्याः । अनुष्णाशीनस्पर्शस्य चाद्यावपि घटेन इत्युक्तं
पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीन इति
ग्राहनायै तदुक्तं पाकजस्पर्शस्यमात्रं तु लक्षणं अधिकस्य
व्यवत्त्वात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादीं नाम्नि तथापि
पाकजस्पर्शवद्द्विविधत्वस्याप्यज्ञानमित्यमर्थो बोध्यः ।

दिनकरी ।

द्विविधनिर्णयः । नृष्वपि तु गुणं न तु लक्षणे द्विविध्यस्यापि प्रवेग
इत्यर्थः । गन्धस्य द्विविध्यं प्रकाशयति—द्विविध्यं चेति ॥ ३५ ॥
अनुष्णाशीनत्वस्य वैषम्यादाह—इत्थं चेति । पाकजस्पर्श-
स्यमात्रोक्तौ वैश्वर्यः । न्यायमते पाकजस्पर्शमात्रमिति पटे, पैतृ-
विद्यमाने पाकजस्पर्शस्य परमाप्तये विद्यमानादावपरिणि, माणा-
निद्रिमागद्वय निषेधति—यद्यपीति । पाकजस्पर्शेति । पटा-
दादिनादिपदेन वैश्वर्यमतेऽवयविमात्रपरिषद् । मणारुद्रता-
दिमादाय मगनादावतिथ्यानिवारणाय द्रव्यतत्त्वाप्येति । द्रव्य-
संगमनाधिकरणमस्मादादावतिथ्यानिवारणाय व्याप्यमाणः ।
मगनादावतिथ्यानिवारणाय जलादावतिथ्यानिवारणाय
पाकज इति । पाकजद्रव्यमगनाधिकरणमस्मादादाव वेगमपि-

व्यवत्त्वात् ।

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः ।

अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥ तदन्या

परमाणुभिन्ना पृथिवी अणुकादिरूपा सर्गाप्यनित्येत्यर्थः ।

दिनकरी ।

व्याप्तिवारणाय स्पष्टेति । जलपृथिव्यन्यत्तरत्वमादाय जलादाय-
तिव्याप्तिवारणाय ज्ञातीति । अत्रच पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छे-
दकत्वाद्लक्षणत्वं न सम्भवतीति वत्परित्यागः । वस्तुतस्तु पृथिवी-
त्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् । नच व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्य-
यव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमतं पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति
वाच्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान् साध्य-
वानिति दोषस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात्
व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु सुतराम् । अणुत्वस्य द्यणुकैऽपि सत्त्वा-
दाह—परमाणुरूपेति ॥ ३६ ॥ बौद्धः शङ्कते—नन्निति ।

रामरुही ।

सहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्व हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृही-
तव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकत्वम् । सम्भवसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्यव्यतिरे-
कत्वमिहाचार्यमतम्, समयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिधारणतावादिमणिकारमत एव
गृहीतान्वयमानव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम् । पक्षता-
वच्छेदकत्वेति । व्याप्तिगृह्यतायामेवानुमितिप्राप्तस्य पक्षतावच्छेदकसाध्यवो-
सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । अविरोधादिति ।
समानाकारिकाया अतिविषयिण्या अपि तथाविधाया एव सिद्धेऽनुमितिप्रतिब-
न्धकत्वादिति भावः । यद्यपि तथावायमित्युपनयनात्वात्तद्यो हेतुमानिति बोध-
स्यैव प्रार्थनै स्वीकारा पक्षतावच्छेदकहेतोरैवैव उपपन्नवाक्याच्छान्दबोधानु-
गतिरस्ति तथापि परार्थानुमितानेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया सार्थानुमिति-
मादायैव लक्षणप्रयोगनसम्भवात् उपपन्नवाक्याच्छान्दबोधासम्भवेऽपि इति विरहात् ।
नवीनमतं साध्यव्याप्यहेतुमतबोधस्यैवोपपन्नजन्यत्वोपगमेन विषेयशोऽधिका-
रणाहितया तर्कमवाचेति भावः । सुतरामिति । इदमुपलक्षणम् । अव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिर्बोधोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धे-
त्वाप्रतिबन्धकत्वादिति दिक् ॥ ३६ ॥ नन्वयं घट इति प्रतीते परमाणुपुत्र-

सैवानित्यावृथिज्यवयववतीत्यर्थः । नन्ववयविनि किं मानं,
परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटा-
दीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एकस्य परमाणोरप्रत्य-
क्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् यथैकस्य केशस्य दूरेऽ-
प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल-
इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एको महान् धान्यराशिरि-
तिवदुपपत्तेः । मैवं । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि
प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्यकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव

दिनकरी ।

नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह—
परमाणुपुञ्जैरेवेति । विरुक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवे-
त्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः ।
तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति । परमाणूनामने-
कत्वादनुत्वायेति भावः । इतिवदुपपत्तेरिति । तत्र यथा धान्य-
समूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्म-
कतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेऽप्यपीति भावः । प्रत्य-
क्षत्वायोगादिति । यथाच स्वभापतोऽयोग्यतानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभवतीति भावः । दूरस्यकेशस्तु
स्यभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैपम्यमित्याह—दूर-
स्यकेशस्त्विति । तस्यैवेति । तस्य दूरस्यकेशस्य । एवकारश्च

रामरुद्री ।

विषयकत्वे मृत्पिण्डेऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्त्वादित्यतस्तदभावे—
विरुक्षणेति । संस्थानं संयोगः । समूहस्यैकत्वादिति । समूहशब्दा-
याम् तावदान्वनिष्ठसत्त्वाविशेष एव न तु तद्विधिष्ठान्यतः तत्रैकत्वाभावाद्
प्रत्येकमेकवचनेऽपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति श्येयम् । संयोगविशेष-
स्येति । एकधान्यसमुकापरधान्यसमुकाव्यवधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्येत्यर्थः । न
संभवतीति । अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति
भावः । ननु तस्यैवैकस्य दूरस्यकेशस्यैवैकत्वस्य एवकारासत्तिः सन्निधाने
पटादेरपि प्रत्यक्षत्वादत् आह—एवकारश्चेति । ननु अद्वयपरमाणुपुञ्जा-

प्रत्यक्षत्वात् । नच तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न
 प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादान-
 त्वात् अन्यथा चक्षुरुष्मादिसन्ततेः कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् ।
 नचातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति
 वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनो-
 त्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन क्ष्यणुकेन कथं दृश्यप्रसरेणो-
 त्पत्तिरिति वाच्यम् । यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य-
चित्स्वभावादाचक्ष्महे किं तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदा-

दिनकरी ।

तच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति । तथाच सन्निधानेन एव तस्य
 प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथाच कूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदशायामप्र-
 त्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्प-
 न्नत्वादिति । क्षणमद्भवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिसीकारा-
 दिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र वाट-
 शदहनोत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः ।
 स्वभावात् कारणैरपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादीति । आदिनाऽऽ-
 लोकादिपरिमहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे । तदभा-
 वात् महत्त्वमावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः पर-
 स्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वमावात्प्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां

शमरद्री ।

दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्गोच्य न चच्छब्दे परमाणूनां नित्यत्वादित्याशङ्का निरा-
 कृते—क्षणमद्भवेति । यवादि तेषां प्रयोगे अस्मत्तत्त्वधिके चीपसन्ततिवदिति
 भावः । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति शूलं तत्र यद्यप्युपादानपदं न कारणार्थकं
 समवति समतेऽप्यदृश्यादृश्य इत्यथवादिद्वारणत्वात्, नापि समवायिद्वारणार्थकं
 समवति अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिद्वारणतायास्तैरप्यनङ्गीकारात्समवा-
 येन परमाणौ परमाणोर्भूति वाङ्मीकारे परमाणोरेव सावयवत्वात्तस्याऽप्यवयविनिराक-
 रणानुपपत्तेः । अपि प्रत्यक्षेण प्रतीतिर्वाहिदं दोषा दुग्धादौ स्वजनकताद्यप्रतीतिरिति ।
 तच्च न तेषां मते परमाणुषु समवति, क्षणमद्भवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यञ्जित एवो-

यवतो दृश्यत्वम् तदभावे चादृश्यत्वम् । तथाच त्रसरेणोर्म-
हत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु ह्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि
संभवतीदं परमाणौ महत्त्वामावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ
तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यत्वम् । तेषां चाव-
दिनकरी ।

पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे चावयवमावः । नच महत्त्वामाव एव
वापकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनक-
त्वात् । नच परमाणूनां नित्यत्वाद्दृष्टादानुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्प-
त्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपा-
लाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपप-
रमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्ति-
रिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः । तत्र । घट इत्यादिप्रती-
तिविषयवाया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवतिरिक्तव-
रामकरी ।

सरोत्तरव्यतिरेकत्वादस्मात्तुमत्तयान्तरनाशक्षणव्यवधानस्य तेरङ्गीकारादिति महद्-
समस्रवं तथापि त्वन्मत इत्यादिपूरणाच्चानुपपत्तिः, तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवो-
त्तरव्यतिरेकतयादृष्टादेः कारणतान्म्युपपत्तेरुपपत्तयश्चकारणमानार्थकत्वे
क्षतिविरहादिति ध्येयम् । कारणमैरपेक्ष्यादिति । तथाच त्वन्मतेऽतीन्द्रि-
मत्त्वं प्रत्यक्षत्वं च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकषयक्षीरशक्तवे चक्षुरादी
कश्चिदुत्पत्तिमात्रादितं तन्मते तु कारणबलात् व्युत्पन्नस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदमा-
याद्वयुत्पत्त्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।
विलक्षणसंयोगेति । विवादीयसंयोगेत्वर्थः । तत्र नैजालं चक्षु पिशाचादि-
संयोगव्यावृत्तेर्वाङ्गीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति
भावः । एवकारेण तद्वतिरिक्तमहत्त्वास्वीकारः सूचितः अवयवविमात्रस्यैवानङ्गीका-
रादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपक्षार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्त्वेऽन्यास्यसमवादि
भ्येनम् । उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति । नचैवं प्रतिषेधं पदादानुत्पत्ति-
विनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटपाराया वीपकपारावदण्डितत्वेन तत्प्रत्य-
क्षसमवात्, प्रत्यक्षपुञ्जस्य सजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्त-
रनुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षसंभवादिति भावः । सिद्धान्तादिति । कपालरूपपु-
ञ्जद्वयाद्दृश्यैक्युत्पत्तिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः । दिगिति । व्युत्पन्न एवावयव-

यवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्पयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचि-
द्विश्रामो वाच्यः । यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्यो-
द्दिनकरी ।

यविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पयोरिति । अपिशब्दः साम्य-
प्रसङ्ग इत्युत्तरं सवध्यते, तेन च अणुकस्य सावयवारव्यत्वे मह-
त्त्वापत्तिः समुद्धीयते । साम्यं परिमाणतारतम्याभावः, परिमाण-
कारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच
नेर्बवयवानां सर्पपतुल्यपरिमाणवत्त्वं ननु सर्पपावयवानां सर्प-
पतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् ।
नेर्बवयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभा-
वस्याध्यापादनीयत्वान् । नच मेरुसर्पयोरवयवगतप्रचयावयवसं-
योगविशेषाच्चद्विशेष इति वाच्यम् । प्रचयविशेषस्यापि संख्या-
विशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति ।
ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नियत्वे मावाभाव इत्यत आह—
यत्र त्विति । असमवेतेति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत

रामकरी ।

धाराया विश्रान्तिरिति वीथितिकारमते अणुकपुञ्जस्य केससमूहवत् प्रत्यक्षसम-
वपि नानाशुण्डानां तादृशप्रतीतिविषयत्वरूपत्वे शैरवादेशातिरिक्तावयविसिद्धि-
रिति सूचितम् । महत्त्वापत्तिरिति । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्तोत्रयसमवेतसम-
वेतत्वसम्बन्धेन संख्याया कारणत्वादिति भावः । कारणीभूताया इति ।
परिमाणोत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभया-
वयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव, न त्विकग्राहीयत्वमवयवधाराया अविश्रान्तत्वे
वर्ततसंख्याया एवास्तिद्वारंति ध्येयम् । संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरिमित-
सूत्रस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्य-
न्तशियितसंयोगान्मेरुपरिमाणस्योत्कर्षं सर्पपावयवेषु च द्विविच्छिन्नसंयोगा
तत्परिमाणस्यापकर्षे इति भावः । संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्य-
वयवानां संख्यासाम्येऽपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवते तथापि सर्प-
पावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणपकर्षसम्भव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो
मेरोरवयवेषु सर्पपावयवपेक्षयोत्कृष्टप्रचयाग्रीकारे सर्पपापेक्षया मेरो मादवापति-

त्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गग-
नादौ विधान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कंचिद्विधा-
न्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव
विधामोस्तिवति वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचे-
दमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्त्वं अत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् ।
नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् । अनव-
स्थामयेन तदसिद्धेरिति । सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी

दिनकरी ।

आह—महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति । अत्रा-
त्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् । घटाभावे व्यभिचार-
वारणाय द्रव्यपदम् । तदवयवसिद्धाविति । त्रसरेणववयवसिद्धा-
वित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अवयवधारया असिद्धेरित्यर्थः ।
अत्र नव्याः—त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुच्योर-
प्रयोजकत्वेन घटावेष विधामः । नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं
तथा च घटौ महत्त्वमावश्यकं तत्रावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं
विना नोत्पद्यते इत्यनुपूर्वत्वकंसत्वात्ताप्रयोजकत्वं व्युत्पत्तिसाधकानु-
मानस्येति वाच्यं । त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्तीकारेणोच्छतर्कानव-
धारत् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनियन्त्रनतया तदावयवद्रव्य-
सिद्धिरवश्यकीति वाच्यम् । तस्यापकृष्टपरिमाणनियन्त्रनत्वान्,
महत्त्वमपि महत्तमाक्षुष्यवधारत् । नचैवं त्रसरेणुपञ्च एवा-
स्त्ववयवीति वाच्यं । विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय-
प्रसङ्गान् । नच तत्संयोगादृच्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्र-

रामरुद्री ।

रेव बाधिकेति विभावनीयम् । ननु भवत्सत्तावयवैतत्कार्यस्य सिद्धान्तनिरप्युपा-
याधीनतादावतिरिक्तमसद्वैतत्व आह—असमवेतमाधेति । मूलेऽनेकद्र-
व्यवत्त्वस्येति । सत्तावयवैतत्त्वसंवेदनान्धेन नानाद्रव्यवरस्येत्यर्थः । ननु
समवेतवैतद्वेन तत्तात्वं तद्वैतव्यस्येति परमापुत्रापकानुनानात्वाप्रयोजकत्व-

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र देह-

विनकरी ।

तीती च परम्परया तद्भानमिति बाध्यम् । संभवति साक्षात्संबन्ध-
विषयत्वे परम्परासंबन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु
परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्यणुकवत् ।
एवं द्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिमिर्द्यणुकैः द्यणुकवदिति
चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्यणुकद्वये च
द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः परमाणुभि-
रेव द्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तितानां द्यणुकाभ्या-
मनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भ-
कसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गवाक्षरम्भे दृश्यमानानां द्यणुकत्व-
मेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं
विषयस्तथैतस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह—सा कार्य-
रूपेति ॥ ३७ ॥ योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यम् ।

शमरुद्धी ।

शब्दाया अनिर्गतेरिति ध्येयम् । परम्परयेति । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीती आश्र-
यसमवायित्वसंबन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः । आदुरित्तनेन निरक्षरसंयोगविशिष्ट-
त्र्यणुकपुत्र एव घटत्वाङ्गीकारे नैव दोष इत्यस्वरसं सूचितः । प्रमाणाभावे-
नेति । तादृशद्रव्ये इत्यादि । त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या
त्र्यणुकसिद्धिसम्भवेऽपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्धसंभवादिति भावः । लाघ-
वादिति । नचैवं तस्य त्र्यणुकप्रदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति बाध्यम् । अप्रत्यक्ष-
त्र्यणुकवासनावाचितैरेव तथा व्यवहियमाणत्वात् । “जालमूर्ध्वमरीचिश्च यत्सूक्ष्म
इत्येते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृतं” इति स्मृती त्रसरेणुपदस्यैव
प्रयोगात् तत्पदं च भण्डपादिपदवत्केवलसङ्ख्यमेव । यद्वा त्रिभिः सहितो रेणुत्रस-
रेणु दित्तोपे स्थाप्य इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयापि त्र्यणु-
कनित्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिबल्यने गौरवादिति ध्येयम् । हेतुपरत्वं
कार्यपरत्वम् । परमाणोर्नैवयत्वेऽपि विषयस्तथैतस्य जन्यविषयार्थकतया परमा-
नोत्पत्तात्वं नास्त्येव । अतएव कारिकावामश्लेषे “विषयो द्यणुकादिस्तु ब्रह्मा-
ण्डान्त” इत्येव वक्ष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥ योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमि-

मुदाहरति—योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिजादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिजास्तृगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाण-
दिनकरी ।

तद्विघ्नमयोनिजम् । जरायुजमिति । गर्भदेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गनादिपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति—कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । उद्भिजादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा” इत्यादिः प्रमाणम् । “योनिं विना न शरीर”मित्येवंविभागमेव योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं अनुप्यदेहपरं वा । गन्धादीत्या-
समरद्री ।

स्वर्पद्यत्वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारा निर्गमसमवापत्तिरित्याशङ्क्यापीहा-
शय व्याचष्ट—शुक्रेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य होमवग-
मूलवद्वाच्यतया तत्रैव मृगसमूहे वृषदंशुपदोपादानं व्यर्थं तथापि गोवलीवर्दन्त्या-
देन तद्वृत्त्युद्दिष्टस्यापि शुक्रविशेषस्य समवायिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् ।
विहङ्गमदीत्यादिना पक्षीप्रवृत्तीनां परिग्रहः । दंशाद्या इति । ननु इत्यादीनामपि
शरीरं शुक्रशोणितमेतन्नजमेव शरीरमात्रस्य तदाल्पादित्याशङ्क्यामाद—तच्छरी-
राणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः । ननु इत्यादिशरीरा-
णामित्यर्थः । उत्तराय वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वसापेक्षताभावादिति व्ये-
चम् । योनिं विनेति । शुक्रशोणितमेतन्नं विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरमिति ।
नन्वेव कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽमेव तच्छरीरमात्रस्य कारणं विनामुपतिक्रयन न
मुपपत्त इत्याशङ्क्यामाद—शरीरपदमिति । अत्र मनुष्यपदं पशुमृगादीनामनुप-
पत्तम् । ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीतत्वापत्ताय मूले गन्धादिमत्त्वादिति हेतुद्वय-
सम्भन्तं हेतावदपदं व्यर्थं केषांन्यस्यैव पृथिवीतत्वाव्यभिचारित्वात् । नचादिपदं
हेतुन्तरात्त्वनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीतत्वाव्यभिचारित्वेन तद्वत्तत्वा-
दित्यत्र धाद—गन्धादीत्यादिनेति । तेषां भीत्यादिहेतुन्तरात्त्वनायेति वा-

त्वात् । नच ह्रेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु नतु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ह्रेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वं, वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वाभा-
दिनकरी ।

विना शुद्धेतररूपपरिग्रहः । ह्रेदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । ह्रेदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । ऊष्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् । तच्च शरीरसंबन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते जलुष्णात्तदनुत्पत्तेः । व्यूहः क्रिया । अवकाशो मुख्यादावन्नादिगतप्रतिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत्र आह—तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवंच शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनियन्धनः किंतु तज्जन्यरमिनियन्धनसाम्याप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । किंतु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टत इति प्रत्यक्षसिद्धः । नच शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिज्वाप्यजातिः चेष्टात्वं तु
रामट्टी ।

पदमेति भावः । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह—स्वेद इतीति । ननु पाको रूपपरावर्तकत्वेन संयोगः स च पृथिवीत्वस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्य पृथिवी-
मित्रे पाकानग्नीकाण्डत आह—औष्ण्यमितीति । औष्ण्यस्य इत्यर्थः । व्यूहः क्रियेति । यद्यपि क्रियावत्त्वं न वायुत्वसाम्यक तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् तथापि वायोरेव सदा गतिमत्त्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्यकतया न तेन वायुत्वसाधनानुपपत्तिः । नच सुषुप्तिदशायां शरीरेऽपि क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तदानीमपि श्वागादिप्रयुक्तक्रियासत्त्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यद्यपि जलपरमाण्यादिसुषुप्तपार्थिवपरमाणुत्वेव षट् इव शरीरमुत्पद्यत इति वाच्यन्तः । यार्गा तत्र कारणत्वं जलसंबन्धमात्रे सन्ध्यामात्रेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदा-
गत्यभावापरया च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याप्यावर्तकतया कथं तस्य कारणत्वं तथापि निद्रिण्यापाणादी मेकासीतामनुत्पत्त्यावयवविषयाऽऽह-
तस्य शरीरधारणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । मेद इत्यर्थः । न चेति ।

व्याप्तिः । नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति
चेत्, मग्नक्षतसंरोहणादिना तदुच्यते । यदि हस्तादौ
शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् ।
नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राध्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशे
प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयवविवृत्तिद्रव्यत्वव्या-
पिनकरी ।

तत्किम्यात्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्या-
प्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्या-
त्मिकवायुः प्राणात्म्यः । सङ्कृते—तत्रैवेति । मग्नक्षतेति । मग्न-
क्षतयोर्विभागविशेषविनिष्ठान्वयवयोः संरोहणादिकम् । आदिना
पृथक्संग्रहः । पृथक्प्रावयवोपचयः । तदुच्यते ।
आध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमितेः । मग्न मग्नक्षतसंरोहणादिहेतुमू-
लवायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । “नर्मदातीरसंसादाः सर-
लाजुनपावपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शाच्च धार्मिकं परमां गतिम् ॥ गुरुं
हुंछत्य हुंछत्य विप्रं निर्जित्य पादतः । नमस्ताने जायते पृथः कङ्क-
पृथोपसेवितः ॥” इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । अन्त्यावयवि-
त्वेनेति । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया
अभावेनाध्याप्तेराह—अथवेति । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्ति-
वारणाय चेष्टावदिति । हस्तादायतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवीति ।

तत्तद्वि ।

विनिगमनाविरहेनेति शेषः । तत्किम्यात्वं शरीरसमवेतद्रव्यत्वम् । सङ्क-
रेणेति । पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वस्य अलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य
घटादौ तत्तद्विदं मानुषादिशरीरे हरेनेत्यर्थः । उपचयः साधकम् ।
तत्रेति । तादृशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः । मानस्यादिति । धर्मवि-
शेषेणोत्तमगतिप्राप्तौ ईशस्य जीवशरीरत्वमावश्यकं तच्छरीरे जीवम्वेत्तमगतिप्रा-
प्तिसंभवान् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवस्त्वविवर्तमादिति भावः । मृतश-
रीर इति । न च मृतशरीरेऽपि पूर्वं चेष्टावत्त्वात्कथमध्याप्तिर्वेदि यदा यस्य चेष्टा-
वत्त्वं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालपर्यन्तं लघुत्वमिति वाच्यम् । यत्र मरणान-

①-येन नैवादिशरीरेषु अनवकायचक्रादिना नैव च ।

१६०

सिद्धान्तमुक्तावली । [अत्यक्षलण्डम् १]

प्यजातिमत्त्वं अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा
तत् । मानुषत्वचेष्टत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च
नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः । तत्र नृसिंहत्वसैक्यवृत्तिवृ-
त्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्व-
स्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
दिनकरी ।

नच हस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्कुरादिति वाच्यम् ।
पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् । पृथिवीत्वरूपतादृश-
जातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह—अन्त्यावय-
वीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेन पृथिवीत्वजातिव्युदासः ।
चेष्टावद्वृत्तीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः । चेष्टा च हिताहितप्राप्तिपरि-
हारार्था क्रिया प्राज्ञा ननु स्पन्दनमात्रं प्राज्ञम्, घटादावपि
सत्त्वात् । ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—
जलीयेति । देवत्वस्यापीति । अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः ।
जातित्वाभावादिति । जातिसादृश्येदिति भावः । जातिसादृश्य-
रामकरी ।

नृरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तद्व्याप्यं तात्पर्यात् । न चेति । यद्यपि हस्त-
त्वस्य जातित्वाभावेऽपि पृथिवीत्वादिक्रमादावैवातिव्याप्तिः प्रसज्यत एव तथापि
पृथिवीत्वादिक्रमादायैतदलक्षणे घटादावतिव्याप्तेर्वैक्यमप्यतया तदादाय व्यावृत्ति
प्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिधाय । नन्वन शरीरलक्षण-
प्रविष्ट चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्तदा मन्त्रादिमहिम्ना बोधन विनापि
यत्राचेतने घटादी क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटचेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि
सादृश्यावेष्टीकरणयोग्यतया घटत्वयादाय घटादावतिव्याप्तिः । यदि च शरीरकि-
पात्वं चेष्टात्वं तद्व्याप्यत्वं इत्यतचेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वचि—चेष्टा चेति ।
परिहारायेति । अत्रैतत्वं स्वावच्छिद्येच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं स्वावच्छिद्येच्छावि-
षयत्वं तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुपलब्धत्वमभावेऽपि
न घटत्वादिक्रमादावतिव्याप्तिः । तदर्थत्वं च तत्प्राप्त्यनकत्वं तदनुकूलत्वमिति
यावत् । नच शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वा-
दिति वाच्यम् । अनुपपत्त्यादिक्रमादायैव वत्त्वं मवात् । नच मनुष्यत्वमपि न जाति
सिंहशरीरिरेव साङ्ख्यादिति वाच्यम् । तत्र अनुपपत्त्यादिक्रमादादिति भावः ।
अपिनेति । नृसिंहत्वस्य जातित्वे साधकमेक्यवृत्तिकत्वं ननु साङ्ख्यामिति बोध्यम् ।

१. नवेष्टमिष्टेति रामकरीरमत्र पाठ इति प्रतिपाद्यते ।

नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रिय-
मिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति
चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धसैवाभि-
व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् । न च दृष्टान्ते
स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । परकीयरूपाद्यव्य-
ञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैका-
दिशक्तिः ।

स्यादोपरेष देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातिस्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीर-
त्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । रूपादिषु मध्य
इति । रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः । नवशरावगन्धव्यञ्जकजले
मनसि च व्यभिचारधारणायैवकारः । तदाने च सत्कुरसस्याप्यभि-
व्यञ्जकत्वान्न दोषः । घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्देवत्वप्रसि-
द्धिधारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थक-
मिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञाना-
भावेन व्याप्तिप्रहोपयिकाप्रसिद्धिपारकविशेषणोपादानस्य सर्वसि-
द्धत्वात् । तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसममिध्याद्देव-
कारार्थत्वात् । तथाच दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकपृतादावसिद्धि-
धारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः । तस्येति ।
नवशरावगन्धव्यञ्जकजलसेत्यर्थः । नच येन नवशरावगन्धव्य-
ञ्जकजलेन सत्कुरसोनाभिव्यञ्जितस्यत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति
वाच्यम् । परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विव-
क्षितत्वाज्जवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्यञ्जकसावच्छेदकजलत्वस्य
रामहृदी ।

नवशराववेति । ननु स्माद्यव्यञ्जकत्वं तत्त्वज्ञानानुपधायकत्वम् । तत्र परकीय-
रूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलव्यञ्जकत्वस्य तन्मेवैवेत्यवकारेण न तत्र व्यभिचारधारण-
संभव इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति—मनसिचेति ।
मध्यान्तमिति । एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं छान्यते तत्र न गन्धव्य-
ञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपीति साक्ष्यप्रसिद्धिधारणस्य मध्यान्तं तत्सिद्धितोषकारेण च गन्ध-
भिन्नरूपाद्यव्यञ्जकत्वमप्यव्यञ्जकत्वं छान्यते एतौ न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपि साक्ष-
यासिद्धिरिति भावः । निरर्थकमिति । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः ।
व्याप्तिप्रहोपयिवेति । व्याप्तिप्रहानुल्लेखार्थः । व्यभिचारावारकविशेषणस्य

निरुक्तत्वमिति वाच्यम् । तस्य सत्कुरामाभिव्यञ्जकत्वात् । यथा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्पसं-
मत्तात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निरूप्यस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जक-
त्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।
विषयमाह—विषय इति । उपमोगसाधनं विषयः । सर्व-
दिवङ्गी ।

सत्त्वाविति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे लाघवादाह—यद्वेति ।
तद्वशान् हेतुमाह—वायूपनीतेति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्य-
व्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्ध-
व्यञ्जकत्वस्य नशरावगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र प्रत्य-
क्तुं तात्पर्याभावात् । तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विदो-
षणम् । नच प्रथमहेतौ नशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः
एताश्चरमपीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभि-
चारः एतदस्तरसेनापि यद्वेति क्लृप्तान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीय-
त्वविशेषणापदितं हेतुत्रयमिति । तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे ।
इन्द्रियत्वं न जातिष्वेव स्त्वादिना सादृश्यात् किंतु शब्देवरेत्यादिना
यस्य मार्गं बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वा-
दव्यञ्जकभ्रममाह—उपभोगेति । यद्यपि साम्नादुपभोगसाधनत्वं
रामरती ।

[illegible]

मेव कार्यजातमदृष्टाधीनम् । यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं
साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव । नहि वीजप्रयोजनाभ्यां
विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादित्रक्षाण्डान्तं सर्वमेव
दिनकरी ।

द्व्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परयासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणव-
पीति द्व्यणुकादित्रक्षाण्डान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्प-
रासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितम् । परमाणुरपि विषय एव
कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव
द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्व्यतिरोधः । अत एवोक्तं
तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्यजातमित्यत्र
जातपदं संपातादायावत् । अदृष्टाधीनमिति । अत्र कार्यमानं
प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसयन्येन घटाद्यधिकरणे कपालादौ
समवायेन तदभावादव्यभिचारात् । यत्तु स्वसमवायिसंयोगोनादृष्टं
कार्यमात्रे हेतुरिति । तन्न । दृष्टरूपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टस-
मवायात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात् । परन्तु स्वसमवायिसंयुक्त-
संयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्यमानं
प्रति हेतुता न साक्षात्, नहि सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविच्छेदेन
कार्यविच्छेदो दृष्टः येन तत्साक्षादेतुः स्यात्, परंतु सामग्रीसंपा-
तमस्ती ।

बोजक इत्यर्थः । तत्र घटादेरकारणत्वादिति श्वेयम् । कार्यरूपपृथिव्या इति ।
सा कार्यक्षेत्रेति विवरणादिति भावः । प्रदर्शित इति । तत्र विषय इत्यस्य अन्यविषय
इत्यर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि सेतुस्य पृथिवीत्वात्च्छिद्यपरत्वेऽपि न कति परमा-
णोर्देहत्वाद्यसंभवेऽपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसमवायत्वापि सा चेत्तत्र चकारस्य
कलादीनां त्रैविध्यस्यापि वक्ष्यमाणतया तान्तरमुखाद्यवस्थासमवेतैवकार्यकत्वाया
एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पुनश्च त्रैविध्यव्य-
च्छेदकत्वाच्च न घटादेरस्य कार्यरूपत्वाया एवेत्यवस्थाया आशङ्क्यत्वादिति भावः ।
संपातादायावमिति । सर्वमित्यनेनेवाशेषत्वलाभादिति भावः । नन्ददृष्टादी-
नामदृष्टान्तत्वेनैव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य समवायीत्वाच्चद्वये—अनेति ।
व्यभिचारादिति । इदमुपलक्षणम्, कालिकदिदृष्टमित्येवमन्ताभ्यां तयात्वेऽपि
तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । बोध्येति । गगनेऽप्यात्मसंयुक्तपदनादिसंयोगसत्त्वेन
विमुक्तसंयोगान्नीकारेऽपि कतिविरहादिति भावः । अदृष्टजन्यमित्युपेत्याद-
ष्टाधीनमित्युक्तौ फलं बहुमुपक्रमये—इदंत्विति । स्यादिति ।

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोप-
न्यामः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥ जलं निरूपयति—वर्णः
शुक्ल इति । स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजा-
तिनकरी ।

इदतया प्रायः परम्परयैव उदुपयोगः, अत्रितु मेघसंवादादौ
साक्षादेव वद्वेतुः अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति ।
एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमर्थानपदमुपात्तम् ।
यददृष्टार्थानं यत्पुरुषोपादृष्टार्थानम् । तन् वत्कार्यमित्यर्थः ।
तदुपमोगं तत्पुरुषस्योपमोगसाधनम् । तेन ह्यणुकादिकार्यस्य तत्त-
त्पुरुषोपमोगसाधनत्वेन । नन्वेव सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रि-
यविषयभेदेन पृथिव्यान्वेतिष्यं न सिद्धेवेत्यत्र आह—शरीरे-
न्द्रिययोरिति ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जलत्वजाती
प्रमाणमाह—स्नेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाध-
कामावाप्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छे-
दामरुद्धी ।

यावत्कारणयुक्ते तदभावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसद्व्यापारमावादिति भावः ।
तदुपयोगः, अदृष्टोपयोगः । तज्जनकादृष्टभावे तत्कारणानामेव जननानुरतिरिति
भावः । नन्वेव कार्यमात्रेऽदृष्टस्याऽऽश्रयोऽवस्थमेवेत्यत्र ह्यमपाकरोति—अचिदिति ।
आदिर्नोत्पत्तिश्चमूकस्यादिपतिग्रहः । अन्यथा कार्यमात्रप्रत्येकतया कारणत्वे । सा-
मग्रीसंपादितरेकत्र संकलनकारणतावच्छेदकव्यतिष्ठकसंबन्धः । अनुपपत्तेरिति ।
सामग्रीसंपादितस्य कार्यजनकत्वमेव सामग्रीसंपादकतारूपमादिति भावः । त्रैविध्यं
विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् । परस्परसंबन्धीनस्य व्यधर्मगामेव विभाजकत्वमिति भावः ।
गूढे प्रकाशान्तरेणेत्यस्य विषयव्यतिष्ठदेहत्वादित्येत्यर्थः । उपन्यासः, कथनम् ।
शिष्यबुद्धिवैशद्यं देहबाधनान्तरावयविषयकारकं, तदर्थः । तदप्रयोगः । यद्यप्येता-
वता विभागव्यापत्ते न परीह्यतयापि प्रकृते विषयस्य देहेन्द्रियतिरेच्योपमो-
गसाधनवत्त्वस्य विभाजकत्वच्छेदकत्वोपममेव न विभागानुरतिरिति मन्त-
व्यम् ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ ननु येदमनकारणच्छेदकतया जलत्वनिष्ठा-
वति न तस्य शक्तिरिति चेन्नकारणतया कारणतावत्त्वस्य व्यापारविष्ठकत्व-
विशेषित्वेन तत्र हेतुता व्यक्त्यावृत्तिवत्त्वस्य साधनार्थमवस्थित्यत्र ह्यम-
रुद्ध—बाधकामावादिति । जातित्व इति शेषः । व्यपयमेव निरतिरिति ।

तिसिद्धिः । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यताव-
च्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ
जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरू-
पयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकता-
वच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकताव-
दिनकरी ।

दकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति
शङ्कते—यद्यपीति । तथा कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु नित्य-
साधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न दैय-
मेव । ननु यथाऽऽरण्यस्वदण्डादौ फलानुपवायके कारणतावच्छे-
दकतया दण्डत्वादिकातिस्त्रयात्रापि भविष्यतीत्यत आह—
तस्येति । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि श्रुतिः । तस्यानि-
त्यत्वेन फलोपघायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः
जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । तदवच्छिन्नमेति । जन्यजलत्वजात्यव-
च्छिन्नैत्यर्थः । नचैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति बाध्यम् ।
जलस्यान्त्यावयवित्वाप्रुपगमात् । ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति सम-
वायसंबन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तज्ञाविकल्पनापेक्षया
लाघवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं
रामस्त्री ।

बाधकविरहादित्यर्थः । जातिरिति मित्यस्यैव लाघवादिति शेषः । एवेन कारणता-
वच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव, न जातिः, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति
प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिमिश्रिष्टाभावेनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवात्ताद-
येन शुद्धजलजननादेरेव कारणतावच्छेदकत्वोचित्यादिति ध्येयम् । दोषाभावा-
दिति । कावविशेषावच्छेदेन स्नेहवत्त्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकजलत्वधर्मवत्त्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसंभवादिति भावः ।
अत्रापीति । तदनुपघायकजनकतावच्छेदकत्वस्यैव । तथात्रापि भविष्यतीति ।
कारणतावच्छेदकजनकत्वस्य निरावाधा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जन्यजलत्वं
जन्यत्वमिश्रिष्टजलत्वं निश्चितं च न जातिरित्यत आह—जन्यजलमात्रेति ।
जलान्त्यावयविनि मतान्तरजननायोक्तजलावयवविनि । न स्यादिति ।
तदवच्छिन्ने जनकतावच्छेदकजातिसीम्नरे तस्यायोग्यत्वे न स्यादिति भावः ।
अनुपगमादिति । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगेन बृहज्जननयोग्यतावच्छे-
दिति भावः । जातिसिद्धेरिति । ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिपन्ननाविरह

च्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । शुक्लरूपमेव जलमेति दर्श-
यितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति । नतु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथवा
दिनक्री ।

शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्ता-
मादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहमावादिति । केचित्तु धूमादिकं
प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं
तथाच जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र
विनिगमनाविरहाजलत्वेनेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदक-
तया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । परे तु स्यूजजलवृत्तिमत्यशसि-
द्धजलत्वरूपजालवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणु-
साधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदकारणतावच्छेदकयो-
रैक्ये क्षत्यभावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषा-
भावाच्चेत्याहुः । नत्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः ।
शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह—अथवेति ।
द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्बु-
चीति । यथाच वायुत्वं जातिस्तथापि ब्रह्मते । पृथिवीत्यादिजाति-
मादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्बुचीति ।
साक्षादिति पटत्वादिवारणाय । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्व-
व्याप्याव्याप्यत्वमात्रं नतु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः
रूपवद्बुचित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणाच्चन्निवेशे प्रयोजना-
शमद्वयी ।

इत्यत आह—इत्थमिति । विनिगमनाविरहमावादिति । कल्पनीयस्य
हि कारणतावच्छेदकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य नु ॥ तथात्वमिति विनिगम-
कल्पेन सत्त्वादिति भावः । निर्विवादमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामिलादिः ।
पार्थक्येनेति । इदं च वस्तुगतिमनुस्यूचम् । आर्द्रेन्धनत्वेन घूमकारण-
त्वेऽपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयेव जलसिद्धिसंभवादित्यपेक्षम् । आहु-
रित्यस्वरूपोद्भवत्वं तद्वीजं तु परमाणुरूपजसंयोगस्य धूमप्रयोजकत्वे मानामावेन
उक्त्युक्त्या परमाणो जलत्वादिदेरिति । परेतित्यादिकं तु स्तानुमतमेव, अदत्तस्यैव
जन्यतावच्छेदकत्वसंभवेन जन्यताप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्य सैनैव पूर्वमुक्तता-
दिति मन्तव्यम् । तत्रान्तर्भाव इति । ननु द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्व-
साक्षाद्व्याप्यतावच्छेदकत्वे तथापि रूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरेत्यत आह—रूप-

नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्व-
म् । अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । रसस्पर्शाविति । जलस्य
मधुर एव रसः । शीत एव स्पर्शः । तिक्तावृत्तिमधुरवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः

दिनकरी ।

भावात् । यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्त-
स्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् । एवं च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पट-
त्वादीनां वारणसमवे द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्येत्यपि न देयमिति लाघ-
वम्, तथापि मूले वर्णः शुक्ल इत्यादिना रूपघटितवलक्षणस्योक्त-
त्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृत-
मिति ध्येयम् । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं, तेन जलत्वस्य द्रव्य-
त्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः । जलघटान्पतरत्नमादाय
पटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । कचिच्छुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः ।
तत्र शुद्धपदं रूपपदं वा संपादायातम् । एवमेव च व्यावृत्ति-
रभास्वरशुक्लेतररूपेत्यन रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यपदयोर्बोध्या ।
पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायभास्वरशुक्लेतररूपास-
मानाधिकरणेति । जलत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसंभय इति
शुक्लेतरेति । तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायभास्वरेति ।
शीत एवेति । अद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्षीपवैवोचिता

रामद्वी ।

यदित्यादि । अवश्योपस्थितिकेति । नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तित्वस्य पृथिवी-
त्वादिसारण्यसमर्थमुपायतया द्रवत्ववदवश्योपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्य'दुपस्थित-
रूपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । रूपघटितेति । तत्र वर्णपदस्य लघार्थकत्वा-
दिति भावः । यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्याप्युपागम्येव तस्य बोधतत्पत्त्यापदकतया
मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तित्व रूपवद्वृत्तित्व वा प्रवेशनीयमित्यत्र
विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्येण विवक्षणीयत्वा न मूलविरोध इति
भावः । एवमेवेत्यादि । एकस्मिन्लक्षणे शुक्लरूपपदयोरपदकत्वेनापरितोषान्मूले
कारिकासुसारित्वश्रृणान्तरमित्यर्थेयम् । बोधेति । नानुत्पत्त्याशयातिव्याप्तिवार-
णाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वयो प्रवेश

कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न । नीलजनकताव-
च्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात्
कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी । अत एव
विपत्ति विशेषे धवलिमोपलब्धिः । अथ जले माधुर्ये किं
मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिके-
लजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयौपाधि-
कत्वात् अन्यथा जम्बीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धेराम्लादि-
मत्त्वमपि स्यादिति चेन्न । हरीतक्यादिमक्षणस्य जलरसव्यञ्ज-
नमस्तीति ।

तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्पुंलिङ्गत्वया निर्वेदः ।
शुद्धं रूपमित्यादौ शुद्धपदस्य ङीनत्वैवेति । द्रव्यत्वव्याप्या या
पृथिवीत्वरूपा जातिस्त्वाभावात् पृथिव्यामविद्याप्रियाकरणाय तित्ता-
वृत्तीति । शेषं दर्शितदिशाऽयमेवम् । ननु जले नीलरूपाभावे कथं
नीलरूपप्रतीतिरित आह—कालिन्दीति । स्वसमवायिसंयोगसं-
न्धेनोपपृच्छमरूपार्थिभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति
भावः । अतएवेति । उपदर्शितसंयन्धस्य अलं नीलमिति प्रतीति-
नियामकत्वादेवेत्यर्थः । विपत्तीति । तदोपदर्शितसंयन्धपदकसंयो-
गतादादिति भावः । तत्र जले । तस्य माधुर्यस्य । अन्यथा
रामस्तीति ।

इत्यर्थः । नच वटे नीलरूपस्याप्यनुभवविद्वत्तयाऽङ्गमानाधिकरणान्तेनैव पटला-
दितारणप्रमाणान् दाह्यादावविद्याप्रियाकरणमेव साक्षात्प्रयोजनं तथानैवमेवेति
कीर्तनमयत्रमिति वाच्यम् । नीलपटादिम्यले नीलरूपं न पटस्यापि तु नीलपु-
ष्पद्वयान्तरमेवेति सिद्धान्तात् । ह्रीवत्तैवेति । 'गुणे शुद्धादयः पुंसी'ति शेष-
पदार्थेऽपि दृष्टं स्वमिलनादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथानापीत्यर्थः ।
शेषस्य चिन्त्येवमायदागममिद्व्यापारस्यले एव प्रवृत्तिरिति भावः । इत्याद्ये-
स्यादिम्यले दीप्तपदार्थरसस्य अलतक्षणत्वे जाति दोषाभावात्तद्विदधिनं कृतेति
मन्त्रव्यम् । शेषमिति । शान्तिमादायातिव्याप्तिवारणाय मनुष्यद्वृत्तीति । शब्द-
त्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षात्प्रत्यक्षेति । अन्तर्दृष्टमवावमादाय तद्वारणाय
आपीतिवदमिति भावः । उपपृच्छमवेति । कालिन्दीजलमप्युक्त्यर्थः । इदं तु बो-
ध्यम् । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिरसोपाधिकत्वं व्याप्यविशेषणयोग्यप्रयोजन-
प्रकारमेव गृह्यमाणं पुंलिङ्गमेवं ननु प्रत्यक्षपदार्थमेव तदापि अत्र नीलत्वमेव

कत्वात् । नच, हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रिसान्तरोत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याम्लादिजन-
कतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ
दिनकरी ।

आश्रयौपाधिकत्वाभावे । व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं
प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् । कल्पनागौरवादिति ।
अथयथारसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनु-
रोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्त-
कार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति
भावः । नन्वेतु जले मधुरो रसस्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्ष-
सिद्धस्याम्लरसस्यापि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह—पृथिवी-
त्वमेति । अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति । यद्यपि
पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकत्वाच्चमधुरजनकतावच्छेदकत्वम-
प्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपल-
ब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वा जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इति भावः । ननु जम्बीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षान्नलत्वे-
नाम्लादिरसोऽपि तुल्यपदेतुल्यं स्यादत आह—जम्बीररसादा-
रामस्त्री ।

पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् । नच त्वन्मतेऽपि तादृशदोषवत्तात्तुतो न पृथि-
वीत्वप्रलय इति वाच्यम् । स्फटिकादिसच्छब्दे रजपटादिसंयोगपलादप्य-
प्रतीतिरैव ननु पटावप्रतीतिरिति सर्वात्मनश्चिदमिति विज्ञादिदोषस्य पीतत्व-
मात्रज्ञानिजनकतामात्रकल्पनावदनाप्यनुमत्तात्तुतेन नीलत्वज्ञानिजनकतामात्र-
स्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शनामपि समवाये-
नैव नीलत्वज्ञानिः । नहि नीलो षटो नीलं जलमिति प्रतीत्योपलक्षण्यमनुमत्ति-
रिति कश्चिदुपैतीति । हरीतकीभक्षणस्वेत्यादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरज्य-
जकत्वमुक्तं गूढे तत्र च द्वैतेनभिधानान्मूल्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुं पूरयति—
व्यञ्जकत्वादीत्यादिना । हरीतक्यामिति । यद्यपि हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवात् प्रदर्शनमनुचितं तथापि
प्रतीतिदिना मन्मते कार्यकारणभावसौकर्याधिक्यं त्वन्मते षटे मधुररसकल्पन-
स्थानीयमिति श्रुच्यते तदा जलेऽस्माकं तत्फलनं भवतो हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनस्थानीयं कार्यकारणभाववद्भजनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूचयितुं तत्कीर्तनमिति
सि० मु० १५

त्वाश्रयीपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकता-
वच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं
दिनकरी ।

विति । स्वसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्बररसप्रतीतिस्तद्गतजल-
इत्यर्थः । शुष्केऽपि जम्बीरे आम्बरप्रतीतेस्तत्राम्बररसस्यावश्यकत्वे
तस्यैव तद्गतजले परम्परया प्रतीतिः । हरीतक्यां तु मधुररसा-
भावात् हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः । कर्कटी-
भक्ष्णोत्तर जलपाने विक्ररसस्यानुभवचित्करसोऽपि जले स्यादिति
तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां विक्ररसोपलब्धेः, कर्कटीभक्ष-
णोत्तर रसनाप्रवर्तिपित्तक्षोभे वदीयतिकोपलम्बेर्वैयक्यसिद्धत्वाच्च ।
वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगद्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापास-
भवान्मधुर एवेति युक्तम् । एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन
माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् । परंतु हरीतक्या कपायव-
न्मधुररसोऽपि स्वीक्रियते तद्वज्रकश्च जलसंयोगो नतु तद्गतरसा-
न्तरस्य फलबलात् । यदि च चित्ररूपवचित्ररसे मानाभावाद्गुण-
विरोधेन नीरवैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात्प-
रामरुदी ।

ध्येयम् । भ्रमजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेऽभावात्तन्मात्रादिमत्त्वं जलस्येति
मूलोक्तं न सङ्गच्छते । कर्कटादौ मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्ततया
तदभावाज्जले मधुररसाद्यभावप्रसङ्गादित्याशङ्कते—यद्यपीति । तत्र हरीतक्यां ।
आवश्यकत्वेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादि । जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेनेत्यादि ।
नतु जम्बीरगतरसस्य जले मान जलमतरसस्य जम्बीरे मान वेत्यत्र विनिगमक दुर्ल-
भमित्याशङ्क्यामाह—शुष्केऽपीति । नचैव हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेऽपि
परम्परया मानस्वीकारेणोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह—
हरीतक्यामिति । तद्वज्रकश्चेति । हरीतकीमधुररसयज्ञकस्त्वित्यर्थः ।
रसान्तरस्य कपामरसस्य । फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्यकत्वादित्यर्थः ।
मानाभावादिति । निग्रहस्याग्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवावयवगतता
कारणानां हेतुत्वसमवेदपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधक्यभावेन चित्ररूपवचित्ररसा
नग्रीकारे सतिमिरहासानारसावयवकद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्यापि रसस्यानुपपत्त्या
नीरवैव हरीतकीति समुदायार्थः । नचैव हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न
स्यादनुभूयते च कपावरणप्रत्यक्षमत आह—रसप्रतीतिस्तित्यति । परम्परया

बोधयम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धश्चन्दनान्तर्वर्तिशीत-
तरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी
स्फुटैव तत्र पाकासंभवात् । स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि
तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् ।
तेन जलएव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिक-
द्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकताव-
दिनकरी ।

रूपरयेत्युच्यते तदास्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव
व्यञ्जक इत्यपास्तम् । जलत्वजावायनुमानान्तरं प्रमाणमाह—
एयमिति । ननु जलत्वाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभि-
चारेण कथं जन्यजलत्वमेव तत्र हेतुत्वमव आह—घृष्टेति । पूर्वं
शीत एव स्पर्श इत्युक्तं सत्साधयति—तेजःसंयोगादिति । तत्र
जले । विवेचयिष्यते च पाकासंभवमुपरिष्ठात् । घृतादावित्यादि-
पदेन तैलपरिमहः । जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन
प्रतीयत इति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन ।
जलएवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषामावात्स नोत्कीर्तितः । तदव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्यावच्छिन्नजनकताव-
च्छेदकम् । तदेव जन्यजलत्वमेव । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं
जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्र्यणुकं जल-
त्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत
इति चैतन्मनियतयोग्यव्यक्तिकृत्तित्वादिति । एवमप्येऽपि । सैलादा-
वित्यादिपदेन क्षीरपरिमहो ननु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य
रूपकापेक्षैव सत्त्वात् । द्रवत्वमिति नन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन नदीदज

रामरुद्री ।

स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन । अपास्तमिति । गजजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दिति भावः । ननु घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः
पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासंभवादतः पूरयति—जलस्यैवेत्यादि । जन्य-
जलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रातिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणो जलत्वसिद्ध्यर्थ-
माह—तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । समनियतेति । जल-

नित्यतादि प्रथमवर्तिकृतु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥ ४० ॥

च्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादारपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥ प्रथम-
वदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्य-
मनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं । अणुकादिमवमनित्यमवयव-
समवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।
पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंत्विति । देहमयोनिजं
अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोकं प्रवि-
ष्टम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि रसनं
जलीयं गन्धायव्यञ्जकत्वे सति रसन्यञ्जकत्वात् सत्तुरसाभि-

विनक्षती ।

इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं न
स्याजलस्य दहनप्रतिबूलत्वादित्यत्र आह—स्नेहप्रकर्षेणेति ।
प्रवृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपरुष्टस्यैव तस्य दहन-
प्रतिबूलत्वादिति भावः । इति ब्रूयतीति । स्नेहनिरूपणावसरे
इति शेषः ॥ ३९ ॥ प्रथमवदिति । पृथ्वीसमर्थादितिरित्यभिप्रा-
येणाह—पृथिव्या इवेत्यर्थ इति । एवमपेक्षि । जलीयं
शरीरमिति । तच्च पार्थिववयवैरुपपृच्छं बोध्यम् । तेन जलमात्रे
हस्तपादादिष्ववस्थाया असम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु तादृशशरीरे
मानामात्रोऽनुपलम्भादित्यत्र आह—वरुणलोक इति । तत्र च
ध्रुविरेव प्रमाणमिति भावः । गन्धेति । रसन्यञ्जके मनसि

रामक्ष्मी ।

मेव सोपे जालोभेदप्रदप्रतिबन्धक इति भावः । अपेक्षीति । तेजोनिष्ठय-
लोपि भेदप्रदे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥ पृथ्वीसमर्थादिति ।
प्रथमाया इवेति पृथ्वीतादृशित्वस्य इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अपेक्षीति तेजोनि-
ष्ठपक्षेण । जलमात्रे केवले पटे । कात्विति । तादृशपाटित्वस्य । अदृष्ट-
स्वार्थम् । तदुक्तं नैमित्तिकद्रवत्वमुक्तम् । अयं एव निमित्तत्वं प्रतिपादनादिभि
भाष । तच्च नैमित्तिकद्रवत्वं च । तादृशित्वस्यैव तस्य जलत्वस्य प्रवृत्तादिति

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ।
 व्यञ्जकोदकवत् । स्सनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय
 द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—सिन्धुरिति । सिन्धुः
 समुद्रः । हिमं तुषारं । आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः
 सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति
 चाच्यम् । जलमणां विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
 यद्रव्यं यद्रव्यत्वं सप्रत्ययमिति व्याप्तेर्लोपादानोपादेयत्वसिद्धेः ।
 अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य
 आन्तिक्त्वात् ॥ ४० ॥ तेजो निरूपयति—उष्ण इति ।
 उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च
 जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिवि-
 दिगच्छति ।

व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्व इति । कासारः सरः ।
 करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपाविपरिमहः । कठिनत्वादिति । कठि-
 नत्वशेषश्चादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे पञ्जी ।
 कचिद्विलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव । विलीनतायां द्रवत्व-
 रूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तिक-
 द्रवत्वमेव बहुलमूष्मणेति । तच्च न जलत्वव्यञ्जकम् । यदि च
 विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं
 द्रव्यान्तरोत्पादाच्चत्रेय द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वा-
 दत आह—यद्रव्यमिति । तथापि करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे
 जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति
 भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय
 इत्यत आह—अदृष्टविशेषेणेति ॥ ४० ॥ इति जलग्रन्थः ॥
 इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्यो-

रामहृदी ।

भावः । नष्टत्वारित्यस्य करकाया इत्यादिः । मूलेऽदृष्टविशेषेनेत्यस्य दुरादृष्टत्वेने-
 र्कारणः । प्रतिरोधोऽप्रत्यक्षं तथापि प्रतिबन्धकवत्त्वत् इत्यत्राग्रे आन्तिक्त्वेव
 काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ ४० ॥ इति जलग्रन्थः ॥ विलसणेति ।

शेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् । नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं । तत्राप्युष्णस्य सत्त्वात् किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः । अथ तद्रूपाग्रहे

दिनकरी ।

ष्णस्पर्शवत्त्वपापिकारणनिज्ञेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत्र आह—तस्येति । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । जलत्वस्येवेति । यथाच जलपल्लवावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिरित्यत्र अन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणवापि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । समभावेन विदग्धणनीलोत्पत्तिवायश्चिह्नं प्रति समभावेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणादवित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादावपि । ननु सर्वोष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत्र आह—किंत्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेनेत्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरत्र आह—चक्षुरादौ चेति । मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः । स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् । तत्र शुद्धेति स्वरूपकथनम् । भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गमावान् । भास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुद्धत्वव्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावादेवैश्वानरादेर्भासुपत्वानावृत्तिरिति शङ्कते—तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरादेरपानुपत्ते

रामकरी ।

अथपानीयान्वेत्यर्थः । नीलोत्पलवृत्तं पात्रेन रक्षादेरुत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गाभावमुपादयति—भास्वरत्वमिति । ननु तेजोमतरूपाणामनेकविधत्वात्पीतत्वशुद्धत्वादिसांख्यिकभास्वरत्वस्य जातित्वं च संभवतीत्याशङ्कं निराकरोति—शुद्धत्वव्याप्यश्चेति । नच भिन्नरादौ भास्वरपीतव्याप्यनुभवात्कथं शुद्धत्वं

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसंभवात् शङ्खसेव पिचपीतिम्ना । वहेस्तु शुक्लं रूपं नामिभूतं किंतु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये । नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं दहनादावग्याप्तं घृतादावतिन्याप्तं चेति वाच्यं । पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य विक्षिप्तत्वात् । पूर्ववदिति । जलसेवेत्यर्थः । तथाहि तद्

दिनकरी ।

तद्रूपसंख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति, योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादिति, अपिना सूचियम् । अन्यदीयरूपेणैवेति । पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—वहेस्त्विति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति । तेन नासंभव इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिन्याप्तिपारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजातिमादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायव्यतिन्याप्तिपारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वमादाय वायव्य-

रामकरी ।

तसेति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्ल एव पीतत्वप्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । रूपाविषयकेति । नच त्रिविकल्पके प्राथमिके षट् इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वानुमत्तत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । षट्त्वे संनिकर्षदशायां स्मादावपि सानिकर्षसावदयभक्तया षट्षट्त्वयोरिव स्वरूपत्वयोरपि संपुद्गाडम्बननिर्विकल्पकस्य प्राथमिकमितिप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यासन्नगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । पृथिव्यमिलस्य वैश्वानरदेरित्यादिपदेनेति शेषः । पार्थिवेति । पाकजपार्थिवकपेनेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तदञ्च रूपं न काष्ठदिरूपपृथिव्या पूर्वमनुभूतमतः पाकजत्वं प्रदर्शितमिति ध्येयम् । ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं मूले प्रदर्शितं तच्चानर्थक्येन तावताप्यग्याप्तेरपिहापदित्वात्तद्व्याप्यामाह—तेनेति । तत्कथनेनेत्यर्थः । तथाच तद्रूपस्यसंख्यपरीहारकत्वमेव । अन्यासिपरिहारस्तु उत्तरग्रन्थेनैव कारणीय इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिपरत्वेऽपि न विचार इति सूचनायैव द्रव्यत्वसाक्षा-

इन्द्रियं नयनं वह्निं स्वर्णादिविषयो मतः ।

द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम-
वयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयो-
निजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥ अत्र यो विशेष-
स्तमाह—इन्द्रियमिति । ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति
चेत् चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूप-
व्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्वा
दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूप-
व्यञ्जकत्वाद्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अपवा

दिष्यतीति ।

विन्याप्तिवारणाय जातीयेति ॥ ४१ ॥ परकीयस्पर्शादीति ।
गन्धाव्यञ्जकत्वादिषट्कहेत्वन्तरसूचनायादिपदैर्न गन्धादिपरिमहः ।
चक्षुषः परकीयरूपादिन्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम् । अत्र
केचिदाहुः—चक्षुर्विषयासंबद्धमेव प्राहकम् । यदि प्राप्यप्रकाशकारि-
स्यात् तदा रसनादिवदपिष्ठानसंबद्धं गृहीयात्, नचैवं, गोलकासं-
पद्धमहणात् । किं यदि चक्षुः प्राप्य गृहीयात्तर्हि स्वतोऽधिकप-

राभ्युद्धी ।

भ्याप्योपक्रमम् । जलवेत्सुपलक्षणं वायुत्वादिकमादाव वायुत्वावप्यतिव्याप्तिमुक्ता-
दिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शपदमिति । परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जक-
रीये दृष्टान्तासिद्धिवारणाय । उक्तरीत्या परकीयस्पर्शव्यञ्जककण्ठे व्यभिचारवार-
णाय हेतौ सत्यन्तं । गन्धादौ तद्धारणाय विशेष्यद्वयं । घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके
तद्धारणाय तत्रापि परकीयेति । चक्षुः सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सती-
त्यपि पुरणीयम् । एतत्सर्वं मूलोपल्लादुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोलकमेव चक्षुर्न
तैजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति—अत्र केचिदित्यादिना । विषयासंपदं
विषयसन्निकर्षरहितम् । एवकारेण सन्निकृष्टप्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंबु-
द्धस्य चक्षुषाऽप्रहणात् । अत्र चक्षुः पदं चक्षुर्इन्द्रियत्वेनाभिमतपरे चेन तेजोरूप-
चक्षुः समते भवत्येवमपि न पञ्चाशद्विभिन्ना पार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टप्राह-
कतायाः तेनाप्यनङ्गीकारेण यथैवापुत्तरप्रश्नानुत्थितिरिति व्येयम् । अत्र चोत्त-
रप्रश्नादुत्तरादपिष्ठानासंबद्धप्राहकत्वारिति हेतुस्त्वनीयः, परं तानिमुद्ध्यमव्य-
वधानं च प्राह्ये प्रश्नोक्तमित्येतन्मतेऽवश्यमङ्गीकरणीयमन्यथा श्रुतेऽवस्थितानां
अवस्थितानां च वायुवायुतिनाराणासंबन्धात् सिद्धान्तविभिन्नं पञ्च संयोगाभा-

प्रभाया दृष्टान्तत्थसंभवादार्थं परकीयेति न देयम् । चक्षुः-
संनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—

दिनकरी ।

रिमाणवन्न गृहीयात्, न खलु नखरञ्जनिका परशुच्छेदं छिनत्तीति,
शास्त्राचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च । गतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि
सन्निकर्षक्रमेण ग्रहणं स्यात् ननु तुल्यकालमुपलम्भः । अनुभवति
तूष्णीलघुत्वेन नयने क्षात्रां शीतमयूखं च । एवञ्च प्राप्यकारित्वाह-
रोयेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्य-
संभवात् । अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तत्र न वैजसमिति ।
तदसत् । अधिष्ठानासंयद्धार्यग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षु-
षोऽपि प्राप्यकारित्वसंभवात् पृथुवरमणस्य च गोलकनिर्गतस्य
महतश्च चक्षुषः पृथ्व्यमत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः, स्वाधिकपरि-
माणवद्द्रव्यग्राहिणा त्वग्निन्द्रियेण व्यभिचारान् सादृशनियमे माना-

सामरुदी ।

वैनैव सत्कारणसंभवात् सेवामेतत्त्वमीर्य दूरस्थलस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूष्-
ण्यमवेऽपि समानमिति बोध्यम् । ननु कदेतुरप्रयोजक इत्याद्यहानिरावाय साध्या-
भावे हेतुरेव न स्यादिति हेतुस्थित्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति—**यदीत्या-**
दिना । प्राप्यप्रकाशकारि सन्निकर्षादि । न चैवमिति छेदः । गोलकस्य ब्रह्म-
मानग्राहकं न चेति तदर्थः । ग्रहणादिलग्नस्य चक्षुषेयादिः । अत्र प्रदीपप्रभायां
प्राप्यमाणव्यभिचाररूपाद्यं परिविन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद् द्रव्यग्राहकमेवापि
चक्षुष्युक्तसाध्यमितिः संभवतीत्याह—**किंचेति ।** यद्यत्सदुपमेष यत्सद्विधि-
फलजनकं तत्तदपेक्षया नास्तन्तन्मूलपरिमाणवदिति सामान्यमुख्यादयमभिप्रायेण
एतन्तमाह—न खल्विति । नखरञ्जनिका नखरुन्तनी । तथा चैतस्याहम-
नङ्गीकारे नखरञ्जनिकापि परशुमेवं ग्रहणाद्यपि छिन्यात् । अत्र च स्वाधिकपरि-
माणदारोपि परशुमेवावर्तमानादन्तिकन्यूनताया निरुक्तमशक्यतावेत्यस्य
सादेत्यन्तरमाह—**दायेति ।** तथाच शास्त्राचन्द्रमसोरेककालीनबाहुपवनक-
त्वेनापि चक्षुषि सन्निकर्षग्राहकत्वभावादितुं शक्यमिति भावः । उपसहरति—
पर्यंचेति । चक्षुषः सन्निकर्षग्राहकत्वे चेत्पर्यं । नन्निकर्षापत्तिरित्याशङ्क्यामा-
ह—**तद्येति ।** तथा चेन्द्रियं नयनमिति स्वरिकमिरोपापत्तेर्नैवोपपत्तेः समव इति
भावः । अधिष्ठानासंयद्धेति । तथानोक्तनियमो दीपप्रकाशिष्ठानासन्नपटारिमा-
हिण्या दीपप्रभाया व्यभिचरित इति भावः । **तदभिमानस्य** एकस्यानित्यमस्य ।
कालसंनिकर्षेण सन्निकर्षादिकालकृतित्वेन । ननु साक्षात्तत्त्वमसोऽतिदूर-

वहीति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत् । न ।

दिक्करी ।

भावात् । तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसंनि-
कपेणैवोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः
यत्प्राचीनाचलचूडाबलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरे-
प्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम् । यच्चाहुः शालिकाचार्याः—
चक्षुर्याद्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्ताव-
दर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति ।
तन्न । चक्षुर्याद्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेऽपि सत्त्वाष्ट-
मभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्य बाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे माना-
भाव इति चेदमदेशस्य बाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदन-
भ्युपगमेऽपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादिति । लाघवादाह—
अथवेति । तैजसत्वे किं मानमिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्ति-
कद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकत्वेव सत्त्वात् । समा-
यत्ते—नेति । सुवर्णमिति । नचान् पीतरूपवद्व्यात्मकस्य

समरूपी ।

त्वेन तदिति चन्द्रश्च सयोगासम्भवाद् शाखाचन्द्रमसोर्बाहुरयोरखण्डसाक्षिभ्य-
मेव समवति येन तुल्यकालताभ्रान्ति स्यादित्याह—अचिन्त्यो हीति । निर्व-
स्तुमश्रय इत्यर्थः । लाघवातिशयेन वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः । गुह्यता-
भावरूपलाघवस्य बाह्याग्रेष्यतिशयसम्भवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् ।
प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अत्र शिखरमिति भावः । मयूखमा-
लिनि सूर्ये । अभिमानो अत्र । उदयावलयरोहणग्रहण किंलक्षणप्रसारयोव-
स्तुगलैककालीनत्वामावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसा-
धकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत्र एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्व न दृष्टाव्य-
दमपि । नहि सिद्धान्तिषु प्राप्यव्यभिक्तानुरोधेन चक्षुषस्तत्तात्पर्यमङ्गीक्रियते ।
अन्यथा रघुनेन्द्रियादीनामविशानातिरिक्तव कथं सिध्येत् । यद्यपि प्राणेन्द्रि-
यस्य पार्थिवत्वादभिष्टानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं तथापि नादिकासत्त्वेपि केषा-
ञ्चित्प्रमाणानुपपत्त्यदिकमाह । द्वाणदीन्द्रियमदीन्द्रियमिन्द्रियतत्त्वमनेवदित्यनुमा-
नाय तसिदिरिति ध्येयम् । बाह्यालोकोऽयं न सौरालोकादिपरमाण्वादिस्तदा-
रब्धस्य प्रत्यक्षतापत्तात् किंत्वनुद्भूतरूपवत्तेव एवेति मन्तव्यम् । साधकादि-
रूपस्य परदीप्तताप्रवेगेनेत्यादि । पीतरूपवदिति । उपर्युक्तपार्थिवभाग-

सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽसत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति । नचाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यबलद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्वत्वात् ।

दिनकरी ।

सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः । धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपदप्रयोगेण तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकरत्वे बाधतावृत्त्यादिति वाच्यम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेतुभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्याधोपस्थात् । असति प्रतिबन्धक इति । जलमध्यस्थपृतादौ व्यभिचारचारणायासति प्रतिबन्धक इति । अप्रिसंयोगानाश्वद्रवत्ववति पृतादौ व्यभिचारचारणाय संयोगे सतीत्यन्वम् । सादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताप्रिसंयोगासमानकालीनत्वात् व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो ननुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अप्रिसंयोगनाश्वत्वादिति । एतदोपलक्षणम् ।

रामरुद्री ।

स्वेत्यर्थः । धर्मशास्त्र इति । तैजसपतिमिव सुवर्णं दद्यादित्यादिरूप इत्यर्थः । तादृशस्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रशङ्गादिति भावः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सुवर्णस्य तैजसविषयत्वसंभवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधसाधोपतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न रुतिः । शोभनो वर्णो मत्सेति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदनोप्यो वीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम् । तथान्युत्पत्तौ तस्य वाक्यत्वेन शक्यता-रूपवाच्यत्वाप्रतिदेरिति नु विभावनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति । मध्ययुक्तहेतुविकरणे अनुमानात्पूर्व कापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिज्ञाप्यन्तव्या, व्यतिरेकव्याप्ती च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं षट्कमिति न सिद्धसाधनसङ्घातसरस्यपि रजतदौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवात्तदुत्तरं चेन्नैव रूपेण सुवर्णस्यैव अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभि-

ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु

दिनकरी ।

“अमेरपत्यं प्रथमं द्विरण्यमि”त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क-
त्वादिति । एतेनाश्रयनाश्रयजन्मद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे
आश्रयनाशनाशद्रवत्वव्यापृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीय-
द्रवत्वनाशं प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या । तच्च वैजात्यं
सुवर्णद्रवत्वव्यापृत्तमपीति दर्शितवानुकूलतर्कोऽसङ्गतः सुवर्णस्य
पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाशवच्छेदकानाक्रान्त-
तया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्त्वेऽपि नास्मात्पत्तेरसंभवादित्यपि परास्तम् ।
क्षोदधूर्णम् । तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य । प्रकारान्तरेण तस्य
तेजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति—अपरे त्वित्यादिना ।

रामस्त्री ।

हितमिति श्रेयम् । अग्निसंयोगनाशवत्त्वस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः । तेन घृत-
द्रवत्वसामान्यत्वेन अग्निसंयोगनाशवत्त्वच्छेदकान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि
अमेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न श-
तिः । स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मण्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः
सामानाधिकरण्यार्थकतायाः, गोपु दुश्चमानाद्युक्त इत्यादौ तस्याः सामानकालीनत्वा-
र्थकतायाश्च ह्युक्त्यादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगसत्त्वे-
परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवत्त्वेन तस्य हेतुताला मा-
याधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्यापते—अनुच्छिद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपर-
त्वाभा अपि संभवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः, नोच्छिद्यमानद्रवो-
ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकता तत्पदस्य निराकरोति
—नस्त्विति । अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्वतनेनेत्यर्थः । इत्यनेनान्वयः । अनुकूल-
तर्कत्वात् सुवर्णं यदि तेजसं न स्यात्तर्जनदागमप्रतिपाद्यारयपत्यत्वञ्च स्यादिति
तदस्य सत्त्वान् । स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यसन्दर्भः जन्ममात्रं न
तदर्थः तथासति तस्य काकादृशदेरपत्यप्रवृत्तादिति भावः । जातिविशेष-
मिति । अन्यथा अववचनाशङ्क्यत्वस्य गुदशरीरस्य जन्मतावच्छेदककोटिप्रवे-
दोन गौत्वापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपि परामृष्टमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविध-
नाः सुवर्णस्य तेजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य
रजसस्य प्रत्य-

अन्य परकीयगुणकमपत्यत्वेति वाचः समुचितः ।

पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्र-
तिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि अत्यन्ताग्नि-
संयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्य-
संयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपा-

दिष्यतीति ।

तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य वैज-
ससुवर्णेऽपि सत्त्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमु-
द्देश्यसिद्धपथम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजा-
तीयरूपानाधारे षटे व्यभिचारवारणाय । अत्र हेतौ पृथि-
वीत्वं वैद्यं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाकथंचिदग्नि-
संयुक्ते षटे तद्वारणावाह्यन्तेति । नचाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्य-
संयन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति
भावः । न च द्रवद्रव्यादभ्यन्तरेव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकल्पना-

रामरुद्री ।

तदानीं इवत्वाग्नीकारेऽपि वैजोरूपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् व्यभि-
चार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव रूप-
तया नैमित्तिकद्रवत्वतत्त्वेजगोऽनुमानात्पूर्वमस्तिद्वयं न तत्प्रतिबन्धकसत्तामा-
हाय व्यभिचारवारणार्थम् । पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन इत्यान्तरकल्पनं ॥
परेतिहायिना बध्ममार्गं मतान्तरमेवावुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेऽपीति ।
तत्र बध्मगाणपृथिवीत्वपरितर्हेतोर्भावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्द्देश्य-
तया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अतएव अग्निसंयोगद्रव्यपीतपार्थिवे साध्यस्य
विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य, हेतौ च स्वसमानाधिकरणमग्निसंयोगकासीनपूर्वरूपवि-
जातीयरूपानाधारत्वस्य चासत्त्वेन बाधमिद्वयोर्वारणाय अग्निसंयोगीति शार्ङ्गकम् ।
अत्र च गतिरितिपीतपटादौ साध्यस्योभयवादिस्तिद्वयं सामानाधिकरभ्येन साध्य-
तायां सिद्धसाधनापर्यायवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिर्द्देश्येति बोध्यम् । तेन
जलपरमाणोर्विति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवस्य एव
तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविलोपणत्वे हेत्वप्रतिदिरेव पृथिव्यामग्निमिश्रयोगानाश्वद्रव-
त्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपपत्त्या व्यभिचार इति
विभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकत्वार्थः । द्रवद्रव्याद-

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पचने मतः ॥ ४२ ॥
 नधिरुणत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजल-
 दिनकृति ।

पचेरिति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलभिन्न-
 स्येति । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमात्रयाया विजातीयत्वाभावाज्जलस्य
 सप्रासंभवादिति भावः । तैलस्त्वनियमादिति । वाय्वादौ रूपा-
 भावादिति भावः । नचान्यकारे पीतिमरूपाग्रयद्रव्यप्रहापत्तिः
 सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्त्वादिति वाच्यम् । छद्मूतानमिमूतरूपालोक-
 संयोगश्चैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वमिमूतत्वात् । नच
 तदानीं पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं ननु सुवर्ण-
 रूपस्यामिमूतत्वेनेति न तस्यामिमूतत्वमिति वाच्यम् । छद्मूतया
 सजातीयसंबन्धस्यैवामिमवपदार्थत्वात् । नच तथाप्यन्यकारे
 सुवर्णस्य साक्षात्कापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येयालोकसंयोगस्य
 हेतुत्वादिति वाच्यं । सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्यद्विन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य
 हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रुतमिति
 साक्षात्संबन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीते-

भिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् । वायुं निरूपयति—अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वाद्भुक्तमपाकज इति । अ-

दिनकरी ।

द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणत्वाव-
च्छेदकत्वाद्गुणनाशे चाकात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूप-
नाश इति वदन्ति ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं
मूलेऽपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पथने मत इत्युक्तं तत्रापाकजावि-
पदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्त-
मपाकज इति । यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादाव-
तिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रबुद्धिचित्रव्यत्यसाक्षाद्या-
प्यजासिमतत्वं पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्बुद्धिचित्रव्यत्यसाक्षा-

रामरुद्रौ ।

त्वासाक्षिदिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवरत्वाच्च न पृथिव्यन्तदित्याह—
पृथिवीत्वस्येति । ननु तत्रमिश्रयोगे वृत्तो न रूपनाश इत्यत आह—रूपनाश
इत्यादि । वदन्तीत्यस्य सूत्रनाय । स च पार्थिवत्वापि तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारसं-
भवेन प्रतीतेः प्रमात्वरसंभवाद् द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव व्यञ्ज्य पार्थिवरूपद्रवत्वरनाश-
प्रतिबन्धकत्वेन स्मृतत्वा तत्रैव तादात्म्येन सत्यतदुभयनाशप्रतिबन्धकतादित्य-
नेऽन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः अन्यकृत्वा पार्थिवस्य द्रवत्वाङ्गीकारेण तदीयद्रवत्वरनाशे
द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्चैतन्मते तत्रापि सत्य प्रतिबन्धकताक-
ल्पनाधिन्यायावगम्यत्वः ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्-
शवन्मात्रेति । पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् । अथाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्विशेषे
पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेत्यमुदाहः । अत्रच तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तिर्त्वं
सादृशस्पर्शवद्विशेषावृत्तिरवधार्य ननु सादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र पटकं प्रयोजन-
विरहादात्मत्वादेरपि सादृशस्पर्शवद्विशेषावृत्तित्वादेव कारणम् । पटत्वादिकमादाया-
दिव्यातिवारणाय साक्षाद्याप्यतन्निषेधः, तच्च द्रव्यत्वव्याप्यजास्यव्याप्यत्वरमार्गं
शुभाविवृत्तिमातीनां सादृशस्पर्शवद्विशेषावृत्तित्वदेवेव कारणम् । पादुरद्वित्वना-
दायादिव्यातिवारणाय जातिपदम् । अथाकजस्पर्शवद्विशेषावृत्तिरनिषेधेनैव पृथिवी-
त्ववारणसंभवेति जलजारीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तम् । प्रथमस्याभिधा-
भावद्रव्यावनिष्ठप्रवृत्तताद्वयपटितत्वेन आविष्कारादिव्यातिवारणपरिहृतं तनु-

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ एष वायुः । स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या स्नाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।

दिनकरी ।

व्याप्यजातिसम्बन्धं वा तदर्थोऽवसेयः । एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन । तज्जनकतावच्छेदकमिति । तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः । इदमुपलक्षणम् । शब्दविशेषस्य षड्विधावच्छिन्नस्य वा विभिन्नकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । मुक्तावल्यां धृतीति । धृतिर्गुरुणो द्रव्यस्यापतनम् । विजातीयस्पर्शेनेति । तृतीयान्तपतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् । अनुमितिप्रकारस्तु योऽयं रूपवद्रव्यासमवेतस्पर्शः स कचिदाश्रितः स्पर्शत्वान् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्रव्यासमवेत इति विशेषणम् । एवमसति रूपवद्रव्याभिवाते योऽयं पर्णाविषु शब्दसन्तानः स

रामच्छ्री ।

भूत कथान्तरमाह—पाकजेति । पृथिवीत्ववारणावावृत्त्यन्त । जलत्ववारणापवृत्त्यन्त । स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषत्वच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति स्वाभावेवान् स्पर्शपदम्, अन्यथा उष्णशीतमिच्छावादिमद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्ते । पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजत्वत्वलाभावादन्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽऽसमवापत्ते, अन्यत्पूर्ववदनुसंधेयम् । एतेनेति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना दर्शिताद्वह्निनिरासार्यं मूले एतनेत्यादिग्रन्थे । तथाच विजातीयस्पर्शपरवसौव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूल्यमिष्टाय इति युक्तमुत्पत्त्याम् ॥ ४२ ॥ सिद्धसाधनवारणायेति । इदं न स्पर्शत्वसायानाभिकरन्त्येन द्रव्याधित्वसाधनाभिप्रायेण, अवच्छेदकत्वच्छेदेन साध्यविद्वां सामानाधिकरन्त्येन सिद्धेऽप्रतिबन्धकरत्वात् । एवमप्रेषि बोध्यम् । शब्दसन्तान इति । यद्यपि वेगवद्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्त्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शा-

पूर्ववक्षित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

दिनकरी ।

स्पर्शबद्देगवद्रव्यसंयोगजन्यः अविमर्शमानावयवद्रव्यसंश्लिष्टशब्द-
सन्तानत्वात् दण्डामिहतमेरीशब्दसन्तानवत् । पृथिव्याद्यभिधात-
जन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम् । विभाग-
जन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविमर्शमानेति । एवं नभसि
तृणतूलस्तनयिबुबिमानादीनां घृतिः स्पर्शबद्देगवद्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यघृतित्वात् नौकाघृतिवत् । जलादिगततृणादौ
सिद्धसाधनवारणाय नमसीति । प्रयत्नवद्वत्संयोगहेतुकघृत्यादौ
व्यभिचारवारणायासदादीति । एवं रूपबद्देव्यामिधातमन्तरेण तृणे
कर्म स्पर्शबद्देगवद्रव्याभिधातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराइतका-
शाविकर्मवदिति । अग्रे वक्ष्यत इति । आत्मनिरूपणावसर इत्यर्थः ।

शायरत्री ।

नुपयोगात्तयापि तृणाद्युमानेनैव धावोः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपायम् । साध्य-
व्यर्थविशेषणत्वज्ञादीपरत्वादिति ध्येयम् । यत्तु गणनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थ-
ान्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । नन्वेवमपि तेजससंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरता
तदवसरेवेत्यस्वरसादाह वैगपदिति । तत्र । वैगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियानवक-
वैगपरं तेन तेजसपि वैगपदवेन तदुपादानेऽपि गार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्त्वो-
पादानं बाधौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् । अस्मदाद्यनधिष्ठितेति । प्रयत्न-
दात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यघृतित्वादित्यर्थः । नौकाघृतीति । जलस्यद्रव्यघृतिवदि-
त्यर्थः । जलादिगतेति । इदं नावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्दिष्टता किं
सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण । अन्यथा तादृशतृणादित्वे साध्यस्य सिद्धावपि
वायुमात्राधिष्ठिततृणादिघृणावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-
द्धमावात्तादृशानुमितौ बाधकमावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिञ्चित्क-
रत्वागतात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यपि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरेवमत्वे प्रयोजनमावादिति भावः । नमसीति । वायुभिन्न-
स्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नमःसंयुक्तार्थकत्वे जलस्यतृणादिघृतिव्यावर्तना-
संभवादिति मन्तव्यम् । प्रयत्नवदिति । परमेश्वरघृतघृपिव्यादितोक्तृत्वादा-
वित्यर्थः । नस्मदादिघृतपटादिबुलादाविति तदर्थः संभवति । तत्रास्मदादिह-
स्तादिरुतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारप्रसङ्गेति

यथाच वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते । पूर्ववदिति । वायु-
र्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽ-
वयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।
तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवाय-
वीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां
दिनकरी ।

मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादी-
त्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति
मुक्तावस्था—वायुर्द्विविध इति । तत्र तेषु मध्ये । अयोनिजं
अयोनिजमेवेत्यर्थः । पिशाचादीनामिति । मरुतां लोके प्रसिद्ध-
मिति शेषः । ननु वायोऽस्यास्वादिवाम्ब्यापाराभावात् करचरणाय-
भावेन चाहरणविहरणायभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—
परंत्यति । जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरण-
साधवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतैजसवाय-
वीयेति । ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—
जलादीनामिति । अत्र त्वग्निन्द्रिये । यो विद्येपोऽधिष्ठानादिः ।

रामरुद्री ।

श्लेषम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह—एवमित्यादिना । पार्थिवामिषात-
जन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनकारणान्तरेष्वेत्युक्तम् । साध्ये स्वर्गवत्सौख्यदान-
प्रयोजनं पूर्ववदेव । चेष्टात्मकक्रियाया अभिचारधारणाय हेतौ विजातीयेति ।
विलक्षणोति तदर्थः । वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिज्ञत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं ननु
जातिविशेषः । अवच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नवजनगतकारणतानिस्पितकार्यताव-
च्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषविहितसंभवेऽपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्र-
माणाभावात् । नच स्पर्शवद्ब्रह्माभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु
जालान्तरसिद्धौ बाधकाभाव इति नाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यताव-
च्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्भूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यैव
तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपभोगेनेष्टापरस्यसंभवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावो-
पपत्तावतिरिक्तजातिजन्यनानौचित्यात् तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया
चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिविशेषेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति
विभावनीयम् । पूर्वं श्रवाहः तदाहवत्वं तत्संयुक्तमेव । कारिकास्यपूर्वपद-
स्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकाया कण्ठतोऽनुकेरसह-
विरलतत्त्वदर्शनाह—जलवदिति । ननूष्णमित्यसङ्गतं कारिकायां वायो-

प्राधान्याजलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विशेषस्तमाह—देह-
व्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च

दिनकरी ।

शरीरव्यापकमिति । नच नखलोमकेशादीनां त्वमिन्द्रियानाधार-
त्वादसंभवं इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् ।
मूलस्थत्वमिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन देह-
सहजावरणं त्वमित्युच्यते तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं
न च बायवीयमिति परस्तम् । त्वमिन्द्रियलक्षणमाह—स्पर्शेति ।
कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायैन्द्रियमिति । चक्षुरा-
द्यावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शमाहकेति । त्वक् त्वमिन्द्रिय-
मित्यर्थः । तच्चेति । त्वमिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वा-

सामुद्रिकी ।

नित्यतादीनामनभिधानादिसत्त्वदर्शनाह—योज्यमिति । तेषामिति ।
शोभापीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । द्रव्यद्र-
व्यस्यैव संयोगसंभवाज्ज्ञो न शरीरत्वमिति शोतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् ।
यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनामीविशेषे त्वमिन्द्रियभावेन तस्यैवमपि न
देहव्यापकतासंभवः सुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीतति तदनङ्गीकारात्तथापि
देहव्यापकत्वं यावदेहवयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतति त्वमिन्द्रियभावेऽपि
स्वाप्नजनकमध्यस्थनामीविशेषस्यैव पुरीतत्वाङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीतप्रदेशस्य
वाङ्मयवयवत्वेऽपि शरीरावयवत्वाभावात् । नच शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठप्रतियो-
गिष्वधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तत्रापि पुरीततः शरीरावयवत्वेऽपि तदवच्छेदेन
शरीरवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वेऽपि त्वमिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । तथासति केशादीनां शरीरावयवत्वेऽपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां
ग्रन्थान्तरताव्यवस्थापनस्य भेदत्वस्यपत्तेः । परेतु मिद्धान्तर्भवमोभाग एव पुरीतत् ।
गगने स्वगमावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदशयां ज्ञानानुत्पादः । एतदभिप्रायेणैव
“२ रे मानसं पालितं प्रति जनुर्देहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कुण्डलपदांजुजे क्षणमपि
प्रस्थीयतां रे मनः । इत्थं प्रार्थितमानसं निखण्डप्रभन्तस्तद्वाकुलं मिद्वामध्यधि-
यद्गते न च गतं तत्पादपदेष्वहम्” इति प्राचीनपद्यमपि चतुश्छत इति प्राहुः ।
सहजावरणं स्वाभाविकावरणं चर्मरूपम् । कालादाविति । यद्यपि स्पर्शन-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशे न कालादावतिव्याप्तिः आत्मवयव लक्षणे तादृशजन्य-
तानिवेशः । अन्यथा अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वमते चतुष्पक्षिभ्यामिति तदवस्थ्यात् ।
नच प्रलये क्रियैव क्षणव्यटिकादिन्यवस्था वाच्या, तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रति-

वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शसैवामिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घि-
सलिलशैत्यामिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४३ ॥ विषयं दर्श-
यति—प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य च-
तुर्था विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेव त्रैविध्य-
मुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमना-
दिनकरी ।

भिव्यञ्जरुतवाद्सिद्धिप्राणाय रूपादिषु मध्य इति । मनसि
व्यभिचारवारणाय एवकारः । त्वगिन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्घिसलिलं स्वेदः ॥ ४१ ॥
आकरे प्रसक्तपादमाप्यादौ । प्राणस्त्वेक एवेति । कथं तर्ह्ये-
षानादिव्यवहार इत्यत आह—स्थानप्रशादिति । “हृदि प्राणो
शुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः
सर्वशरीरगः” इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियामेदाच्चेति । मुख-
नासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामपोनयनादपानः
आशरेषु पाकार्थं बहेः समुन्नयनात्समातः उदूर्ध्वं नयनादुदानः
नार्दीमुत्तेषु विचननाद् व्यान इति क्रियामेदाद्धि पञ्चसंज्ञा उभये
ननु संज्ञाभेदेन संक्षिभेद् इति भावः ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

रामट्टी ।

इन्द्रियप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असम्भवात् प्रत्ये दिहालविभागे नास्तीत्यस्य
महाप्रलयपरत्वात् । तथाच महाप्रलयोपाधित्वस्य चत्वे स्वीकारेपि सप्ततिरिक्कि-
यामिषजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजमावात्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् ।
तथासतीदानीन्तनदिनामुपाधिनस्तानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् अव्य-
मात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्याप्येकषट्पादिव्यवहारेव तथात्वसम्भवेन साधयस्यैव
वेन्मूल्यासम्भवेन सादृश्यमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वत्सुयोपादानतिष्ठतिवार-
णवैव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मूले इन्द्रिय त्वगित्यसङ्गतं त्वचधर्मरूपस्य
इन्द्रियाधिशतत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वनि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह
—त्वगिन्द्रियमिति । मध्य इतीति । तत्सहितैवकारेण रूपाद्यभ्यञ्जकत्वस्यैव
कामेन स्पर्शत्वभ्यञ्जकत्वेऽपि त्वमिन्द्रियस्य न स्वरुतातिदिरिति भावः । बोध्य-
मित्यस्य विशेषणमित्यादि ॥ ४३ ॥ इति प्राण इत्यादे इन्द्रमात्रावच्छिन्न इत्यादि-
र्यं । यथायुगे व्यानस्यापि प्राणत्वावति । समुन्नयनमुदीपनं बहेवायुपुच्छत्वेन
वायुगदकारेणैव तदभिप्रेदिरिति भावः । नितननादपरमस्य विस्मरणादित्यर्थः ॥
इति वायुग्रन्थः ॥ ननु आकाशमिह्यणावसरी आकाशं न जातिरित्येव

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

आकाशस्य तु विशेषः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

दिनानाक्रियाभेदाच्च नानासंज्ञां लभते । आकाशं निरूपयति—आकाशस्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रय-
दिनकसी ।

आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं भवति तद्वाच्यवेताश्चैव प्रसङ्गाद्युपपदभिहितम् । न जातिरिति । अनेक-
समवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जातित्वाभावा-
शमज्यी ।

वक्तव्यं कालत्वदिवत्वयोस्तत्तद्विरूपणावसरएव जातित्वनिषेधोचित्यात् तत्किं मुक्ता-
वत्यामिदानीमेव श्रयणां जातित्वनिराकरणमारभ्यतद्व्याशङ्क्यामाह—काल-
त्वमित्यादि । अग्रे तत्तद्विरूपणावसरे । तथाच न जातिरित्यस्य वारत्रयकेकने
ग्रन्थपरित्यक्तं स्यादिति भावः । तद्विरूपणं तदादित्यर्थः । ननु तथाप्यवज्ञताभि-
धानं पुनरारम्भेवेत्यत आह—प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः एकहेतु-
कादुपनिषिष्यत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथाच प्रसङ्गसङ्ख्या तदभि-
धानात्तार्पणान्तरतान्तिरिति बोध्यम् । मूले आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति आका-
शत्वादिर्जातित्वाभावे हेतुसकलत्र हेतुताम्ययोर्वैयर्थिकरूप्यमाह हेतुं पूरयति—
अनेकैति । यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वात् जातिरित्य-
न्वयः । तत्रच एकैव व्यक्तित्वाश्रयो यस्मिन् बहुवीदी कप्रत्ययः तस्य भावस्तत्त्वं तत्ता-
दित्यर्थः । आश्रये एकत्वं न स्वप्रतियोगिभूतिसद्व्यभिधानकोपाधिमत्त्वत्वाभ्यन्तरो-
भयसंबन्धेन भेदविशिष्टे यस्तदन्यत्वं एतादृशविशिष्टो घटादिर्नत्वाकाशादिः तदा-
श्रयकत्वं तदाश्रितावमिति यावत् । एवंहीत्वा मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यस्त-
थापि एतादृशहेतौ गौरवमात्येव्यताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभाव-
रूपहेतुः पूरितः । अनेकत्वं नैकत्वमिन्नसङ्ख्या तयाम्बुषि शुषे शुषान्द्वीकारेण शुष-
ज्जातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावावसरत्वेन व्यभि-
चारपत्तेः किंतु अपेक्षानुदिनिषेधनियमत्वं तच्च यद्यपि अपेक्षानुदीनामवदुपगतत्वाद्-
ननुगत् यत्किञ्चिदेकशुद्धिव्यक्तविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावस्य घट-
त्वादिजातिघातारण्येन हेतुत्वमर्थमवदुच्छिन्नं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्वत्वाश्र-
यसमवेतत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थं तात्पर्याच्च दोषः । एतावतापि
द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया व्याधानपावात् । अत्रच साध-
वात्समवेतत्वाभावाद्यैव हेतुता युज्येति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापे-
क्षया लाघवेन शब्दस्यैव आश्रयत्वरूपतया स्वरूपादिप्रसङ्गादित्यवधेयम् ।

त्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय ।
एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथा हि शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायो-
ग्यरहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः

दिनक्री ।

हेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किंत्विति । आधयता
चात्र समवायेन विवक्षिता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रय-
त्वेऽपि न क्षतिः । मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—
वैशेषिक इतीति । इत्थं च शब्द इति मूल सावधारण शेषम् ।
एतेन विशेषगुणवत्त्वकथनेन । प्रमाणमिति । आकाश इत्यादिः ।
तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे
सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूप बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानु-
माने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह—तथाहीति । घटादौ व्यभिचार-

रामय्यी ।

वैयधिकरण्यमितीति । इदं च एकम्यत्तिरेवैकव्यक्तिवत् तस्य भावस्वरूपमिति
श्रुतपक्ष्या एकम्यक्तित्वादित्यर्थपर्यवर्तित मूलोक्तं तत्रच इम्यत्वादेरप्ये-
कम्यधिकरणेन व्यभिचारापक्ष्या आकाशादीनामित्येकम्यक्तित्वादित्यनेनान्वितं
मित्यामिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्यमावाह । नचैवमिदानीं तादृशाय
वैकम्यक्तित्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवांमूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति बाध्यम् । हेतुत्वा-
यकरणत्वं तदुपन्यासादिति भावः । इत्थं चेति । वैशेषिकपदस्याकाशे
विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः । साधारण्यमिति । शब्द एवेत्येव
कारसहितमित्यर्थः । तथासत्त्वेवोक्तार्थलाभसम्भवादिति भावः । विशेषगुण-
त्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यन्तरेणैव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽशङ्क्याशङ्क्य-
इयमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता
शब्दएवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न समवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह—सूचि-
तमिति । घटादाविति । त्विन्द्रियान्यलौकिकप्रत्यक्षविषयपदत्वादिजाति-
मत्त्वादिति भावः । चक्षुरित्यादि । चक्षुर्न्यलौकिकप्रत्यक्षरूपभावोभ्यस्त्वे सती-
तिसल्लभार्थः । घटं चन्दानवच्छेदक इति चन्द्राक्षे अलौकिकविषयताशालिना
क्षुप प्रति शब्दस्यापि स्वल्पयोग्यतया स्वरूपासिद्धिकारणाय लौकिकत्वनिवेशः ।
तादृशप्रत्यक्षविषयत्वोक्तौ चक्षुस्त्वयोग्यताभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयपदार्थो व्य-
भिचारादावस्म्यमतं स्वरूपयोग्यताप्रवेशः । या च “उद्धृतस्य नवनस्य गोचर-

गुणत्वात् संयोगादित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे
शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा-
भावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरू-
पादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचार-

दिनकरी ।

वारणायायोग्येति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रिय-
प्राप्तेऽपि । रसत्वादिव्यावृत्तये जातिमदिति । एतदनुमानमग्निमद्रव्य-
समवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । गुण-
त्वादिति । एतदनुमानेनोक्तपरिज्ञेयानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धि-
निरस्ता । विशेषणासिद्ध्युद्धारायाह—शब्दो न स्पर्शवद्विशेष-
गुण इति । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण

रामद्वी ।

इत्यादिना परिगणितानमेवेति भावः । बहिरिन्द्रियप्राप्तेऽपि । बहिरिन्द्रियप्रा-
प्तत्वं बहिरिन्द्रियजन्यसौक्ष्मिकप्रत्यक्षमित्यवयवम् । आत्मनि व्यभिचारवारणाय शौकि-
कजनितैः । अपात्मनि बहिरिन्द्रियप्राप्तद्रव्यत्वादिनातिष्ठत्वाव्यभिचारो दुर्भार
एव । न च सत्यन्तं जातयेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्मेहनयोर्म-
त्वाच्च तदादायात्मनि व्यभिचार इति बाध्यम् । तथासति बाधुपाधिपयस्योक्तस्यैव
सामंजस्ये योक्तविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः । बाधुपाधिविषयबहिरिन्द्रियप्राप्तगुणा-
वृत्तिजातां भावामावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तैरिति चेन्मैवं । बहि-
रिन्द्रियप्राप्तजातिमत्त्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वे सति जातिमत्त्वावित्यर्थकतया
आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दत्वंसाक्षी व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य
पार्थक्यमाह । न त्वैवं भावगिद्धिरिति बाध्यम् । बहिरिन्द्रियप्राप्तशब्दसंभवेऽपि
शब्दत्वसामानाधिकरण्येन शब्दद्रव्यातिरिक्तद्रव्याभितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसंभ-
वेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्व-
सिद्धेश्चेत्यस्मात्सामानाधिकरण्येन साम्यसिद्धेश्चेत्यस्मात् सामगिसिद्धेश्चेत्यस्मात् ।
रसत्वादिद्यावृत्तये रसत्वादी हेतौ रसापज्ञायाख्येयत्वं । अन्यथा चक्षुर्मेहना
योर्मत्वे सति रसनेन्द्रियप्राप्ते रसत्वे गुणत्वमावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः ।
शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृत्ययोजितं दर्शनमिति—एतच्चेति । द्रव्यसमवेतत्वा-
नुमानस्य फलमाह—एतदनुमानेनेति । विशेषाभावसद्वृत्तिसामान्यहेतुका-
नुमान परिज्ञेयानुमानं । स्पर्शवद्रव्यविशेषस्य गुणे नेति साधने पृथिव्यादियत्किञ्चि-
द्व्यविशेषगुणत्वमावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वमावसिद्धि-
रतो न्याये—न स्पर्शवत् इत्यादि । अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्य-

वारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेष-
गुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात्
रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं
सिद्ध्यति । नच पाय्यवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण धार्थ्यं कारण
दिनकरी ।

इत्यर्थः । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणगुण-
पूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकजेति ।
जलपरमाण्विति । अनित्याना पार्थिवरूपादीनां केषाचिदग्नि-
सयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाचित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा ।
न दिक्कालेति । शब्द इत्यनुवर्तते । बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्य-
विन्द्रिय बहिरिन्द्रियम् । योग्यस्यात्तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेना-
नात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्व बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि
रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
पटद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्ध्यतीति । पूर्वोक्तपरिच्छेपानु-
मानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य
विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव ज्ञानं न पश्याम इति चेन्न ।
शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिक-
समरक्षी ।

सस्य विषयत्वादिसस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचार आत्मन कारणा-
भावेन प्रत्यक्षमात्रसंवाकारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह—अकारणेति । पाक-
जेतीति । पाकजत्वोक्तैव कारणगुणजन्यत्वाभावत्वात्तन्मात्रकारणगुणपूर्वकत्वे सति
प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसमवादिति भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वदत्त-
स्यावृत्तिप्रदर्शने । उपेक्षा उपेक्षामग्रहणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषय-
त्वादित्यर्थः । प्रमाणं स्यादिति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अपटद्रव्यानाश्रितत्वं
रूपविशेषगुणसिद्धिप्रसङ्गात्कर्मजसयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शबहुणमेव
साधनाद्यभावेन स्पर्शबहिर्लोकगुणमेवसाधने च स्पर्शवता सामान्यगुणवसमवादिति
भावः । लौकिकप्रत्यासत्त्येति । इदं च शुक्लत्वादेरप्युपपन्नसन्निकर्षेणैन्द्रिय-
ग्राह्यत्वादाय व्यभिचारवारणाय । द्वितीयमपि एतादृशपद शब्दस्पर्शयोरप्युप-
पन्नसन्निकर्षेण चक्षुर्मात्रतया अतिविचारणावैव । द्वितीयेति । जातो तत्तदि-
न्द्रियप्रदणयोग्यत्वं तादृशेन्द्रिययोग्यवृत्तिकमेव द्विन्द्रियपदं तु विजातीयेन्द्रिय

गुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्रव्यमा-
वित्वेन चायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥ तत्रच शरीरस्य
दिनकरी ।

प्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारादित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजा-
तिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । प्रमात्वमादाय व्यभिचार-
धारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं
सत्यन्तम् । संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिरुद्भवत्वज्ञेह्यर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्व-
न्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरू-
पासिद्धिं चाशङ्कते—नचेति । बाधाविति । तथा च स्पर्शवद्वा-
युगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः । कार-
णगुणपूर्वकत्वकथनं स्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् ।
अयावद्रव्यमावित्वेनेति । स्वाभयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्य-
तमद्विती ।

यपरं बोध्यम् । अन्यथा क्वापीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणा-
योग्याप्रच्छेदः । यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वोपामेव चातीर्षां कालभेदेन पुरुषभेदेन
च द्वीन्द्रियग्राह्यतया द्वीन्द्रियग्राह्यत्वेन सतीत्येव बहुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयो-
जनाभावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य क्वाप्यसंभवेनाप्रतिषेधापत्त्या तथा नोक्तम् ।
■ च स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहणियत्त्वस्वभिन्नविजातीयेन्द्रियजन्यग्रहणियत्त्वोभय-
संबन्धेनेन्द्रियविशिष्टलक्ष्णं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वर्तुं शक्यमिति वाच्यम् ।
जन्यत्वादिप्रवेशेनेतस्यातिगुरुतादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्य-
लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तित्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति
वाच्यम् । चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपात्तन्मत्वं स्वयोग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्वयतमत्व-
मेवैकरूपादिन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकुटावच्छिन्नभेदस्य च तत्त-
थाचित्वेनैव योग्यताघटकत्वोपगमेन स्वपक्षानशयादिति ध्येयम् । सांसिद्धि-
चेति । तथाविधवत्त्वज्ञेह्यत्वयोस्तत्त्वबहुलमयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामती-
न्द्रियत्वान् तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । हेत्वन्तरेणैवेति । एते पक्ष
विशेषगुणाः स्थितिसंप्रदानत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमव्यक्तिद्वयवृ-
त्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्पुनरित्येतदनुमानं बोध्यम् । पूर्वोक्ता-
नुमाने स्पर्शविशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य

१ स्थितिसापेक्षस्य वृत्तीमात्रवृत्तित्वेन तादृशोपाधिमव्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेद-
कगुणत्वव्याप्यस्थितिसापेक्षत्वात्प्रकृतातीमत्त्वात् तद्वारणाय छलन्तं संयोगवारणाय
निर्दिश्यम् ।

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषमेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह—एकेति । आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशृङ्खलीमेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । कालं निरूप-

यितवती ।

तत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूप-
वत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चाक्षुषः प्रमाजनकत्वासंभवात् । ननु यथा-
काशो न चाक्षुषत्वदेहपक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन भासते इति चेदालोक एवेति परिकलय ॥ ४४ ॥ नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनशुक्तिर्यथा कथमिन्द्रियप्रदर्शनं—“मिन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्र”मित्य-
नेन ग्रन्थेन क्रियत इत्याशङ्क्याह—तत्रचेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशृङ्खलीमेदादिति । यत्राविकर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नमाकाशं यत्रा-
दिश्रोत्रमिति भावः । नभ्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्त्व-
रस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । नवेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य चेत्यत्र विनिगमनाविरुद्धः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञान-
वच्छन्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चाति-
गौरवम् । नचैवं कर्णशृङ्खलीविवरावच्छिन्नापाशस्य कथं श्रोत्रत्वो-
पपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधस्त्वैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । स्रतत्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना
समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमि-
त्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यदिप्रतीतेश्च । नच
सत्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथा तत्रावच्छेदकताख्य-
स्वरूपस्य सद्यन्वस्थान्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति यद-

रामद्वी ।

पक्ष इत्यादि । चाक्षुष इ । तिनी नम इति चाक्षुषप्रमात्रप्रमेयलोकम् ॥ ४४ ॥
अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरुद्धेन नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया
अतिविषयप्रतिबन्धप्रतिबन्धभावकल्पनायाथापत्तिरिति भावः । नच कालदिशा-

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

यति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगता-
दिनकरी ।

नृणां ॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥ मूले जन्यानां जनक इति ।
कार्यस्यावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्रच कालिकसं-
ख्यावच्छिन्नकार्यस्यावच्छिन्नकार्यत्वानिरूपितमधिकरणविधया निमि-
त्तत्वं फललक्षणम् । कालिकसंख्यावच्छिन्नेति करणादिश्रयधिकरण-
विधयेति करणादृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । ननु कार्यमात्रं
प्रति फलस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेद्ब्राह्मणः । अथ पटो
भविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधि-

माश्रय इति । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दा-
दिनम्भी ।

करणत्वेन कालो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहार-
विषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् । तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्वेतुत्व-
व्याप्यत्वात् । एवं च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य
हेतुत्वे सिद्धे पक्षिशेषयोरिति ध्यात्वा कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासि-
द्धिरिति । सा च हेतुता निमित्तकारणत्वेव । न च कार्यमात्रे कालस्य
निमित्तहेतुत्वं न सम्भवति स्वसमवेनद्वित्वपृथक्स्वसंयोगविभागं प्रति
कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्विभक्तत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य
तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्खम्, समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति
तस्य समवायिकारणत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादिकार्यं प्रति
निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमि-
त्तकारणत्व बोध्यम् । घृत्ताग्रस्यां तत्रेति । तत्र काले । जग-
तामाश्रयो मत्त इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकर-
णत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्ये-
वास्तु अतिरिक्तकालरूपने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या
समस्यती ।

निर्दिष्टकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वाभासमिति । एव दिक्त्वमपि दिङ्मतिविषेण
तदाधिकरणत्वमेव नातो दिक्ष्यतिव्याप्त्यभिप्रायावयवितिरिति केचिद् । तदसद् ।
तथाऽपि महाकाललक्षणस्य पञ्चाशद्विधव्याप्त्यापत्तेरपि तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्श-
नीयतया तस्मैव रूप्यत्वावधारणात् । परंतु तस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेत्येवार्थः ।
आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् । निमित्तस्य कारणत्व मनु निमित्तकारणत्व
सन्निवेशे प्रयोजनभावादिति ध्येयम् । दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्येतनेनान्वयः ।
अदृष्टकारपोरिच्छाद्वारमह्यं कार्यमात्रे नर्तुरेव कारणताभिप्रायेण । कृत्तिकार-
णतामते तु ईश्वरपदं तत्कृत्तिकरमिति दृश्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति ।
भूधातो प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारविषयस्येति । कथं
घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कथं तादेवं घटोत्पत्ति-
साक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पञ्चतीन्धारामिव परंपरया तथात्वं बोध्यम् ।
यद्यपि आधरणसंज्ञकरूपाया उपपत्तेर्वत्तद्विशेषणमिच्छित्किमाधारमकनैव तादृश-
क्षणादुपयोगिककालिकसंज्ञकस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात् तथाच तादृशक्षणहेतुता
तत्तद्विषयादौ निप्रतिपक्षैव कथं तादृशान्तोऽप्यसंभवबुद्धिक एव, उत्पत्तिवसा-
ध्यप्रयोजकत्वेन निप्रतिपक्ष एव तथापि यदुत्पत्त्यधारत्वेन प्रतिपक्षो यस्तत्तत्तदा-

परापरत्यधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

दिकं यदा विपयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संवन्धो वाच्यः, स च संवन्धः संयोगादिर्न संभवतीति काल एव संवन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ ४५ ॥ प्रमाणान्तरं दर्शयति—परापरत्वेति । परत्वापरत्वादिवृद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापर-
दिनकरी ।

कालः सिध्यति परंतु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह—इदानीमित्यादिना । सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति । इदानीं वदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विपयीकरोतीति तु न वाच्यम् । तथासतीदानीं घटो न वदानीमिति प्रतीत्यनुदयापत्तेः । नच तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादि-प्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न वदानीमिति प्रत्ययत्वैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थं इति वाच्यम् । तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लापयेन तत्तत्क्रियाया एव सादृश्यमतीतिविषयत्वस्योपिस्वरत्वात् । इधीत्यनन्तरं स्थाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव संवन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः ।

रामरुद्री ।

रणमित्येवंनियमस्यैवोपगमसंभवाद्भूतप्राप्तिनिवेशे प्रयोजनमात्र एव परंतु उत्तरतो-
राकस्मिन्कृतापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेष्टिततया यदि तस्याः क्रियाचारम-
कता तदा तासां स्वरकारणनियम्यतया नाकस्मिन्कृतापत्तिरिति तत्रिवेशो भव्य एव ।
एवं च कालविशेषनिवृत्तास्यफलत्वौ कालविशेषकारणत्वाया आश्रयकरवेन यद्वि-
शेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतातिदेरिति युक्तमुत्तरायामः ।
एतदभिप्रायेणैवास्तरणसूचनायादुहित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयो-
रुपरीत्या कालेऽसंभवमिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतिना सूर्यपरिस्पन्दा-
दिविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपादयति—इदानीमित्यादिना । प्रतीत्य-
नुदयापत्तेरिति । महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः । यद्यपि न तदानीं
घट इति प्रतीतेरेव बाधितार्थकता न विवदानीं घट इत्यप्येति इदानीं घट इति
भाष्यस्य प्रकृते नानुयोगस्तथापि कालस्य गणनादिवच्च कस्यापि काठिकसंबन्धेना-
पारयेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि भूपातदेशानीं घट

त्वयोरममयाधिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव
कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमाम-
वर्णादिप्रमयमेदो न स्यादित्यत आह—क्षणादिः स्यादु-
पाधित इति । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिमेदात् क्षणादिव्यवहार-

दिनकरी ।

नचाकाशमेव सवन्धघटकमात्रमिति वाच्यम् । आकाशदिगात्मना
विनिगमनाविरहेणातिरिक्तकालस्य तथात्वात् । इत्थं चेति ।
अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः । सम्यगिति । कालः सर्वधानिवि
प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥
परत्वापरत्वमुद्धेरिति । ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः
स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे च सासमवायि-
कारणके भावकार्यत्वान् असमवायिविराणं च तयोः कालपिण्डसं-

समरदी ।

इत्यपि न स्यादिति शब्देदमित्तु तदुपादानमिति ध्येयम् । आकाशमेवेति ।
स्थापयसंयोगिसंयोगरूपपरपरवर्तकत्वस्याङ्गमात्रायापि पठवितु शक्यत्वादिति
भावः । तथात्वात् संबन्धघटकत्वात् । यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां
संबन्धघटकता नन्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहाकाशसङ्गत्वेन ह्यु-
चिभूतां सर्वधानेव संबन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । नचानन्द
व्यतीनां तादृशपरपरवर्तकत्वद्वलनापेक्षया एकातिरिक्तकल्पनमेव लभ्यति
वाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकत्वात् स्वसंयोगिन्याकाशादिभ्यावर्तकमि-
त्यप्यमन्तरा दुर्धारादिदमसंयोगतायापि अवगन्तव्यमाकाशादिभ्योऽसंयोगस्यैव
परपरवर्तकता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालमधिकल्पने तु
संयोगिसंयोगमात्र एव सङ्कल्पनमिति साधय ह्युपाध्यादिभ्योऽसंयोगमात्रायाहृतकाल-
संयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदमिति तावदेवमवग-
म्यम् । अतिरिक्तकालेति । कालस्यातिरिक्तस्त्वमत्वे तदवगन्तीतिदिशिव
दकाल न गुणतः दिशोऽनुसङ्गकल्पनस्य दिग्बद्धता च तद्वर्गं विना न
संभवतीति तावतीत्यरे मुक्त्यवर्तकतायापेक्षेति भावः ॥ ४५ ॥ नूते अथा
परार्थे विनिगमनस्य तादृशमुदित्वमधिकल्पनं प्रति निमित्तधारणमित्यर्थो न संभ-
वति तदपिपदेऽप्युपाध्यानामाकाशदसङ्कल्पस्य प्रवेशस्यैवकाल एतदपि—उपेष्ट
इत्यादिना भाव्य इत्यन्तेन । प्रमाणमिति । एव परो तद्वर्गोऽपर
रति विनिगमनस्यैव अतिरिक्तकालमवगन्तव्यो निदिष्टावगन्तव्यो विनिग-

दिनकरी ।

योग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल-
सिद्धिरिति भावः । परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव बहुमुचितत्वेऽपि तदु-
द्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् । नच
पिण्डगतस्वरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायानुत्पत्त्या व्यभिचारात् । अत एव पृथिवी-
पिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृश-
परत्वापरत्वयोदत्तादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशविगात्म-
मनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत
आह—लाघवादिति । आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे
जीवात्मभिः प्रलोकं विनिगमनायिरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वात्
तथात्वं किंतु लाघवादितिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यते इति
भावः । ननु यदि काल एक एव तदा क्षणखण्डकाद्यादिनानाव्यव-
हारस्तत्र न स्यात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति
व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम् ।
एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वफलशत्यादिकं
निधौ विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति
प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते—नन्वेकमेवेति । समयभेदः समयभेद-
व्यवहारः । विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत् । एकस्मिन् विरु-
द्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः । उपाधिभेदादिति ।

रामरुद्री ।

परत्वादिविषयकत्वासमवादिति भावः । प्रलोक्ये विषयस्य कारणतया विषयप्रयो-
जकस्य तत्प्रत्यक्षप्रयोजकतावशेया । व्यभिचारादिति । यद्यपि स्पर्शस्य कार-
णत्वे न बाधुरत्वादेौ व्यभिचारत्वापि सङ्गादिक्यादाय विनिगमनायिरहा-
दनन्तगुणानां तथात्वापत्त्याऽङ्गत्वाय कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः ।
तथात्वेन निरुपग्रहसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः । विरुद्धेति । एक-
धर्मावच्छिन्नानोधकत्वमेव व्यनहारगतो विरोधः । नहीति । घटत्वादीनाम-
विरोधोद्विग्नवहारे एकधर्मत्वावच्छिन्नानोधकत्ववत्प्रतिरोधपरिहारमेव । एवमुत्त-
रप्रापीति मन्तव्यम् । एकस्मिन्नित्यनन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम्, उच्यते ।

विषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म

दिनकरी ।

तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्व्यविशिष्टस्य लक्षत्वं किञ्चिद्व्यविशिष्टस्य दिनत्वं न तु केवलस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् । तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वजन्येति । स्वं क्रिया । घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थाविनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं सदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासंभवात् । नच द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं त्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगेति । स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चिद्व्यवहारोपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगेति । स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि न क्षतिः । तृतीय-

रामदही ।

द्रष्टव्यमिति । इदं न मूलग्रन्थसमर्थं तथास्त्युपाधीनां कालघटितपरंपरासंबन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य मानाव्यतिष्ठेत् तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसंबन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवप्रसूतादिति ध्येयम् । निरुक्तेति । स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः । प्रतिक्षणमिति । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेऽपि क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसमवेऽपि प्रथमक्षणोपाधे क्रियान्तरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमियुक्तम् । स्वजन्येति । सपदं पूर्वतत्तत्क्रियाव्यतिष्ठेत् । स्वजन्यविभागनाशत्वनिवेशे प्रयोजनमाह—तेनेति । त्रिक्षणेति । इदं उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण । अन्यथा गगनद्विगतविभागस्य ध्वगादिवद्विनाशित्वापत्तेरिति भावः । त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपीत्यस्य न क्षतिरित्यमेतन्नेनान्वयः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशः प्रयोजनमाह—यत्किञ्चिदिति । तथात्वेऽपि त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि नाति-

पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नचोत्तर-

दिनकरी ।

क्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थाभातिप्रसङ्गः । कचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः । प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेऽप्येकैकोपाधेरेवाभिहितवया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थापिनः क्षणत्वायोगाच्च । यदि च तत्पाठप्रमाण्येऽप्याग्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकस्याभिप्रायेण संयोजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह—उत्तरसंयोगेति । स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थापिनः क्षणत्वावृत्तिर्निरुद्धा । नन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्मकक्षणेऽप्यार्तं तत्र तादृशकर्माभावात् । नच महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वात् । अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ चत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्य वृत्ति-

रामरुद्री ।

प्रसङ्ग इति । पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे उत्तरसंयोगे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्वपक्षप्रसङ्गो न स नेत्यर्थः । सन्दर्भेति । ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि एवमेव एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् । इतरत्र एकैकोपाधेरेव यत्तादेकैकमेवोचमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह—उत्तरेति । एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः । तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि विभागस्तिष्ठत्येवोति भावः । स्वनाशकेति । उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न तिष्ठतीति ज्ञापयितुमिदं स्पष्टमेव स्वजन्यत्वस्यैव वस्तुमुपतिरसात् । नच पूर्वसंयोगनाशस्योत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथावति क्रियाविगमेऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेर्भेति । तादृशेति । विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वार्थः । इदमुपलक्षणम् । उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्युत्पत्तादिस्य बोध्यम् । तदधिकरणेति । तत्पदमुत्पत्त्यमानपदार्थपरं, वामिहरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन, व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च दैधिकत्वं-

संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्मान्तर-
स्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा
ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटै-
रिति ॥ दिशं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं
च दैशिकं परत्नमपरत्वं बोध्यम् । तदुद्धेरसाधारणं बीजं
दिग्वक्ती ।

ध्वसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याख्यापत्तेः तत्र महाप्रलया-
धिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह—महाप्रलय इति । महाप्रलये
क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिर्लक्षणस्य क्षणापटित्वस्यैव स्ववृत्तिध्वंस-
प्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुरपत्तौ संभवादित्य-
भिप्रेत्योक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-
कयावद्भुसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ॥
इति कालग्रन्थः ॥ बीजं प्रयोजकम् । कथं विशस्तत्र प्रयोजकत्वं
दर्शयति—दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति
रामरद्री ।

इमेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तिरूपस्य व्याप्या वत्समयवृत्तिश्चरप्रति-
योगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र च यदधिकरणरमवेत्तुक्तौ
तद्वटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिरमयवृत्तिरूपसप्रतियोगिपूर्वविनष्ट-
पटादौ सत्त्वेन व्याप्तिमद् स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः ।
स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वयवत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमत तरसमयव्यक्ति-
परं, कालावृत्तित्वं तादृशकालावृत्तित्वसामान्याभावत्वेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणा
मुपादानसंभवः । अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिरूपसप्रतियोगित्वेनैवैककाला
वृत्तित्वस्योत्पत्तिरपटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसङ्गात् ।
तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन बोध्यम् । ननु मूलं
महाप्रलय ध्वसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तत्र संगच्छते ।
ध्वसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेऽपि ध्वसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यद्विष-
यरमध्वसव्यपेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्व मान्यध्वसस्येयुच्यते तदा कुतो नान्य-
ध्वसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजात्ताभ-
इत्यतो यथा नान्यध्वसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्व तथा विशेषण
प्रदर्शयति—स्ववृत्तीति । तादृशसमयचरमध्वस एवेति भावः ॥ इति काल-
ग्रन्थः ॥ कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तत्र संगच्छते ।
कारणेऽपि इविहीनशब्दप्रयोगात् । परापरत्वबुद्धौ दिशोऽकारणत्वाच्च । अतो
बीजशब्दस्य प्रवृत्ते प्रयोजनकार्यकतामाह—बीजमिति । ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिशुच्यते ॥ ४५ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया
लाघवादेका दिक् सिद्ध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥ ननु यद्येकैव
दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत
आह—उपाधिभेदादिति । यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता
या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची । एवमुदयगिरिव्यवहिता या
दिनकरी ।

दिनकरी ।

परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण
परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्ता-
नुपायनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं कर्तव्यं तादृशपरत्वाप-
रत्वाभ्यामेव तदनुमितेः संभवादिति ॥ ४६ ॥ प्रतीच्यादीत्यादि-
नोबीच्यादिपरिमहः । मूले उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि
तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञामेव इति भावः । प्राच्यादिसंज्ञासु
निमित्तमूलानुपाधीनाह—यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमा-
श्रोतुमक्षयम् । पञ्चम्यर्थे पञ्ची । दिक् मूर्तम् । एवमप्येऽपि । तथाच

रामरुद्री ।

दिशोऽनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुपायनमफलमित्यत आह—अथारपीति ॥ ४७ ॥
अयमसात्प्रसिद्धा इत्यादिप्रयोगास्तुत्यादित्येव प्रयोगमुच्यते ननु पुरुषस्येति
आह—पञ्चम्यर्थ इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषावधिकोदयगिरिसान्नि-
ध्यवती दिक् तस्य प्राचीसर्गः पर्यवसितः । अवधित्वं स्वरसंयन्त्रविशेषः ।
स्येति । तन्मूर्तावच्छिन्ना मटसी दिगित्यर्थः । नातः स्त्रीलिङ्गनिर्देशासंगतिः ।
संयोगापेक्षेत्यस्यापि तादृशसंयोगावधिभेदमेवार्थः । तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः ।
उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तित्यर्थः । आदिना तादृश-
संयुक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगव्यवधानां परिमहः । तेषु पर्याप्तमस्या
अपेक्षाबुद्धिविशेषनिमित्तत्वेन गुणेषु गुणानुपकारात् । यद्वा असुरानिष्ठो यः
परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्बुद्धये मूर्तास्वरसंयुक्तस्येव तात्पर्यात्
शेषः । संख्याव्याप्यत्वं च संख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमेव ननु व्यापकसमानाधिकरण्यादिकं तथावति स्वस्यापि स्वस्याभ्यावा-
पादात् । मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादिकप्रत्यक्षमिष्टायेन । अन्यथा तु

दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुमभिहिता या
दिक् सोदीची । तद्व्यभिहिता त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां
मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥ आत्मानं निरूपयति—

दिनक्री ।

यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तदपेक्ष-
योदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्पत-
रोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इ-
त्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याभ्याम्यसङ्ख्यापर्या-
प्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः ।
एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्त-
संयोगपर्याप्तसङ्ख्याभ्याम्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयो-
गवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः । एषमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्नि-
ष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति ।
वीथितिकृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानामावात् तत्तत्कालो-
पाधिदिगुपाधिविशिष्टावीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिभ्यवहा-
रोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नभ्याः । ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं वत्तजीवस्य
चेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य

रामद्वी ।

तादृशमूर्तान्वष्टितवृत्तिरिति शाब्दयोयो वर्णनीयः । स्वरूपाव्यापकैति ।
व्यापकत्वगन्तु न तादृशसंख्यासम्मानधिकरणप्रतियोगिवृत्तिमेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं तथापि स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नापि स्वनिष्ठात्वे सति
सत्त्वमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विभिन्नपुरुषीयापेक्षावृद्धि-
जन्यसजातीयसंख्यामादाय संख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गादव-
स्थात् । परंतु सत्त्वमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिष्ठसंख्याकत्व-
मेवेति न काशीतः प्रतीच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । आहुरित्यनेन दीप्ति-
जन्यते अस्तरस्य सूचितः । तद्वीच नु इदानींतदानीमित्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाभ्य-
वष्टिभेदस्य विषयत्वोपगमे प्रलेख जीवमादाव विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-
लमिति । नच कार्यमात्रजनकत्वेन ह्यसंश्लेषस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता
युक्ता ननु जीवस्य तत्र तस्याहृतत्वादिति विनिगमनमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं
प्रति ईश्वरीयवृत्तेरेव हेतुत्वेन ह्यसंश्लेषस्यैव कार्यजनकत्वे मानामावादिति ।
अतएव एतादृशास्तरस्य स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति—अत्र नभ्या इति ।

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥४७॥
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादि-

दिनकरी ।

जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु कृत्तमिति
लघयमिति वाच्यम् । संयन्धघटकयोर्दिकालयोर्जगज्जनकत्वाकरूपना-
दिकालोपाधीनामेष जगज्जनकत्वकरूपनात्परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव
नानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति
वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ सुखदुःखादीति । आविना
ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिमहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्म-
न्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविपत्त्वमस्त्येष
तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासंभवेन जातिरूपं तन्न
सिध्यति अनेकसमवेतत्वपटितजातित्वमहेऽनेकव्यक्तिप्रवृत्तेस्तुल्यस्य
सर्वसिद्धत्वावित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादि-
समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुख-
त्वाद्यच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः । सुखदुःखाद्वेष-
भावनाधर्माधर्मन्प्रति यथाकर्म धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानु-
भवविहितनिपिद्धकर्मणां समवायसंयन्धेन निमित्तकारणत्वाद्यैक-
तयाऽतिप्रसङ्गाभावाद् भावकार्याणां तसमवायिकारणत्वनियमस्य
तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन या समवायिकारणत्वगादायैवोपपन्न-

रामरुद्री ।

दिकालोपाधीनामिति । नचैवं प्रत्यङ्मुखादुपकाकलक्षणमसंभवप्रसङ्गमिति
वाच्यम् । नपीनानां प्रत्यङ्मुखननुयायित्वादिति भावः । वदन्तीत्यनेन अत्राप्य-
स्तरस्य सूचितस्तद्भोजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पनस्यैव एकस्य महाकालस्य
कारणत्वाकल्पनमेवोचितं तत्रैवात्काकल जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्यातिरिक्तकाल-
सिद्धिसंभवाच्चेति ध्येयम् ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्म-
त्वेनात्मनो विपरीतश्रणात् प्रत्यक्षयोगात्मत्वे प्रमाणं संभवति तत्कार्यं मूढे सुखादि-
समवायिकारणता किंचिदवच्छिन्ना कारणतात्वादिसंभवं तत्र प्रमाणत्वेन
दर्शितमित्याह—यद्यपीति । स्वरूपतः स्वांशे किंचिदगोचरात्केल्यदः ।
सकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेषकम् । अनुगतप्रत्यक्षम् सकला-
त्मगतैश्वर्यमत्वप्रकारप्रत्यक्षम् । प्रधरकत्वस्य स्वाधत्तपदार्पतात् । जाति-

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

धिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसंपादकः ।
यद्यप्यात्मनि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयतमस्त्येव
दिनङ्गी ।

परत्तया व्याचष्टे—इन्द्रियाणामिति । आदिपदसमाहमाह—
शरीरस्येति । परम्परया जनकतासंबन्धेनावच्छेदकतासंबन्धेन
वा । चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अपे-
क्षितं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुखीत्यादि नाहं
रामङ्गी ।

भावात् । निष्कामज्ञानवदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अथवा तादृश
ज्ञानविच्छेदघातां अट्टानुत्तादप्रसङ्गात् जीवमुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृश-
वासनानाशेऽपि प्रारम्भकतात्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम् । मूले
इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठानमुच्यते तन्निष्ठक्रियाजनकायकत्वे वा
स्याद्यनुमेयोऽयमिच्छनेन गतापता स्वात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थं
कत्वे च गौणमतस्तन्निष्ठज्ञानवरदसंपादकतापेक्षता इन्द्रियाणामित्यादिना मूले
दर्शितेति । अयच्छेदकतेति । यद्यप्यवच्छेदकतासंबन्धेन शरीरज्ञानं प्रति
तादृशम्यसंबन्धेन शरीरशरीरस्य हेतुताया आवरणकतयावच्छेदकत्वोपादाने
प्ररोधनाभावस्तथापि सङ्गशरीरस्य साक्षोत्पन्नज्ञानम्यक्षौ द्वितीयघणोत्पन्न
सङ्गशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारेषोक्तकारणभावात्संभव-
पक्षे तात्तमवेतपुण्यानां शरीरशरीरेणैवावच्छेदकमावनिममोपगमादेव
यद्यपीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथाचोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञाने
पदान् उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन ज्ञानवरदमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रि-
याणि शरीरं च ज्ञानाधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन ज्ञानवरदा
ज्ञासादिवदितनुमानमात्रमपि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः । अप्राधिष्ठितस्य सङ्गशरीरस्य
तत्र सन्निभत्वे सति स्वम्यकार्योपपादकत्वं, स्वमिन् स्वसङ्गशरीरत्वात्प्रतीये
स्वमिन्नत्वनिवेद्यताया आत्मनुमाननेन्द्रियादिभिन्नकृत्यतिदि । ज्ञानोपपादके
आत्मनि व्यभिचारवरणाय हेतौ सत्तत्, न चप्रमादाय तात्पर्यवत्त्वमव्यभिचार-
इति बाध्यम् । सङ्गरितपञ्चकमवताया कार्यवरनवच्छिन्नताया एव प्रवृत्ते
निवृत्तिरवच्छिन्नवरनवच्छिन्नजन्यमवच्छिन्नशरीरहेतवे कार्यमात्रकारणतारिणि
भवेत् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र अवतनसङ्गत्वं कुपेत् तदपि
चेद्व्यभिच्छिन्नस्य उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन चप्रमत्तव्योक्ततायावत्त्वेन । प्रयोग-
श्च प्रत्यक्षमप्यकारणत्वेन तद्विद्वत्प्रति चप्रमत्तव्यकारणत्वेऽपि तादृशमव-
कारणत्वेन सङ्गशरीरस्य न तात्पर्यवत्त्वमिति निश्चयनीयम् । अचेतनमिति

तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रती-
तिमोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं
दर्शयति—करणमिति । वास्यादीनां छिदादिकरणानां
कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञान-
करणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यति-
रिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत
आह—शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां
त्वनन्त इव सृष्टशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणामा-

विनश्यती ।

जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः । नचात्मा सावज्ज मलम्ब इति
सूत्रभाष्यविरोध इति याच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परारम्भाभिप्रायेण
भाष्यव्याख्यातस्य प्रदर्शितत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति
प्रतीतिः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं
चैतन्यं तथा ममापि ममे सृष्टशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवा-
मेति वादी आपोक्तः कुरुते—ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं
ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । तदभावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तत्र मते

समरुद्धी ।

यद्यपि करणं हि चकर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं सत्तत्कालोपहितकार-
णम् । तत्तत्कर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थत्वं । आचारवत्कारणस्य कर-
णत्वे चक्षुःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तदभावे-
कृतत्वं पूर्वनिर्दिष्टमेव एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरम् मूले वास्यादीनामिला-
दिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि तत्त्वनिश्चयस्य व्यभिचारः स्वभिन्नज्ञानकर्तृत्व-
विज्ञेः द्वेतेर्ह्यन्तर्गतसाम्यारण्यानुपेक्षेन तत्त्वनिश्चयस्य प्रयत्नानुसृतकृतिमत्त्वतश्चैत-
न्यत्वरूपतत्त्वविनाकर्तृत्वषड्विंशतीरत्वं चेलालोच्य तादृशव्याप्तेरेवार्थं परिष्कार
आहृतः । यद्यदेतन्नं यत्करोति यदुपधायकं मवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं
मवतीति तदर्थः । चेतनाधिष्ठितं पूर्वं निरुक्तमेवेत्युक्तानुभावेन चक्षुरादिभिन्नज्ञान-
विधिः चेतनाचेतनयोरेकत्वात्तिदेमिति भावः । तत्रानुमाने आप्यादिरेव दृष्टान्तः
कर्तृमूलमन्यानुमानादिति भावः ॥ ४९ ॥ शरीरमेवात्मेति । तत्पाषोष्द्वेतोर-
पिदिति भावः । ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति । आदिकारिणा ज्ञानादेः
कारणत्वादि सत्येव तेषामपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानादायात्वात्वेनैव

नुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं सरणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदापि सूर्यतामिति वाच्यम् । उद्धोषकामावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्धोषकं कल्प्यते इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽज्ञादित्यसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवाभित्यत्वं संभवतीति बोध्यम् ॥ ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साध-

दिनकरी ।

नित्यत्वं साधयति—इत्थं चेति । लभ्यपानप्रवृत्त्यक्षुद्रलेष्टसाधन-
तास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसंभवादाह—भाष्येति ।
नाशासंभवादिति । नाशं प्रति जन्यभाष्यत्वेन हेतुत्वादात्म-
नोऽज्ञादित्येन लभ्यभावस्वरूपहेतोरभावेन नाशासंभवादित्यर्थः ॥
इति चार्वाकमतखण्डनम् ॥ तनु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं
प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति । करणत्वं च व्यापार्यत्वे
सति कारणत्वं, भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवृत्ति-
चाक्षुपक्षानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् । न तु कलोपहितत्वं, राज-
स्येन स्यात्तद्वक्तव्यं यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वादादप्रसङ्गा-
त्करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानु-
कूलकृतिमत्त्वं न संभवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणाति-
रिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्या-
श्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकसौ च करणत्वे कर्तृत्वे
कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—विरोध इति ।
विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथाच कर्तृत्वकरणत्वादिलक्ष-
णोपायेर्भेदात्कर्तृकरणदिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । न चैतन्य-
मित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य उच्छब्देन परामर्शसंभवा-

रामरुद्धी ।

इतीति । तथा च सर्वेनां जादिसरत्वापत्तिरिति भावः । गूढे अनादित्वेन स्या-
द्येत्वर्थः । धर्म्ययेष्टसाधनतानुनाशमावेनोद्धोषकामावेन सरणात्तमेन च
प्रारब्धसंभवेन भावः शुद्धरूपतो विवेकेति भावः । अप्रसङ्गादिति । ताराभ्ये-
नाभ्येतित्यर्थः । यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । नन्वव्यवहित-

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥

कामादादत आह—तथात्वमिति । तथात्वं चैतन्यम् । उपघाते नाशे सति । अर्थाचक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्थान्वेन स्मरणासंभवात् अनु-
स्मर्यते ।

आचक्षे—तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य केवलावयवनाशपक्ष प्रयोगस्तदाह—नाश इति । मूले उपघाते कथं स्मृतिरित्युक्तम्, तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्तादाह—अर्थादिति । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति परमाकाङ्क्षावशादुभयत्र संबध्यत इत्याशयः । कथं स्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितस्त्वत्र हेतोरनुकूलः स्वयं हेतुं पूरयन्नर्थमाह—पूर्वं चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्वरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह—अन्येनानुभूतसेति । अत्र हेतुमाह—अनुमवेति ।

सामर्थ्ये ।

पूर्ववृत्तिव्यवहार्य कारणतावच्छेदकत्वान्वेन निरक्षणीय तथाच साधन्यापूर्व-
सबन्धस्यैव प्रकृते तत्तात्प्राप्त्याप्तित्वेन च व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि निक्षेप्यदृष्टा-
सरवेन यागस्याद्वयत्वानुपेक्षितत्वे स्मरणान्तरमाह—करणत्वेति । इह वाच्य-
वद्विदपूर्ववृत्तिव्यवहार्य कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतोऽरूप्यस्य दृष्टादौ कारणता-
व्यवहारानुपेक्षेन निषत्पूर्ववृत्तिवच्छेदकत्वमवधारणस्यैव कारणताकारणत्वेन तत्र तयो-
र्भेदानुपपत्तिरित्युक्तम् । व्यवहारभेदो व्यवहारवैयर्थ्येण तच्च परस्परविरोध-
एव गराणुपूर्वभेदोऽत्र भेदशब्दार्थः । एकार्थक्योरपि घटकुम्भशब्दोन्मेषादर्थ-
नादसम्भवापत्तेः । सन्वेद्य कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापरिहृयार्थकत्वात् । न चेष्टा-
पत्तिः कर्तृप्रयोगव्यवच्छेदकत्वप्रयोगादित्यत आह—तथाचेति । भेदोप-
पत्तिः वैयर्थ्यभ्योपपत्तिः । तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन । केवलसाधयवेति ।
अपपरिहृयत्ववैयर्थ्यम् । अवयवतावेद्व्यवहारिणो नाशस्यावश्यकत्वात्केवले-
त्युक्तम् । नतवयविनाशव्यवच्छेदकत्वात् तदुचि, एवमन्तरेणैव तन्निवेदे । उभय-
मेति । इन्द्रियाणामित्यस्य तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुमयोत्तरं
पटादादिति । नन घटविषयकस्मरणं प्रति घटविषयकानुभवत्वेन स्मरणत्वे नैव
क्षेप इति वाच्यम् । तथापि निवर्तमेदेनानन्तरकार्यकारणमात्रप्रवृत्त्यादिति भावः ।
तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति । अनुभवकारणयोः कार्यकारणभाव-
स्वीकारादित्यर्थः । तथा च निषत्त्ववैयर्थ्यं समवायेन नैव कार्यकारणभाव इति

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

भवसारणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥ ४८ ॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं नास्तु मनसस्तु

दिनकरी ।

यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येने-
त्युक्तिर्विफला तथापि यत्र विषयतासंबन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयता-
संबन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्य-
कारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासंबन्धेन स्मृत्याप-
त्तेरवारणादिति चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सत्त्वादिन्द्रियान्तरक-
र्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्क्यानिराकरणाय तयोक्तिः सम-
वायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः । चैत्रस्य पटा-
नुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशो पुरुष-
भेदेनानन्तरकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्द्वेतुहेतुगद्गायस्वीकाराविति भाव इति
ध्येयम् ॥ इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रियाणां
चैतन्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह—

रामछद्मी ।

भावः । एतन्नापार्ततः उच्यते कार्यकारणभावद्वया(न)शोभरेऽपि घटघटत्व-
समवायविषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणपतेः । न च प्रकार-
विशेष्यत्वसंसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावप्रयोगमात्रेण दोषो निर्दिश्यकस्य
तादृशविषयतानभ्युरगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वघटत्वाभ्यां घटघटविषय-
कानुमवाद्घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसारणापत्तेः कालि-
केन घटत्वप्रकारात् समवायेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकदनुमवात्समवायेन घट-
त्वप्रकारकस्य कालिकेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणपतेरन्यपरिहारत्वात्
अनायत्ता घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गिकघटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्व-
प्रकारकसमवायसंसर्गिकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या
विषयभेदेनानन्तरकार्यकारणभावसंबन्धं कल्पनीयत्वात् । परंतु कालिकविशेष्यगता-
प्रत्याघटितघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्यु-

१ कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन घटत्वप्रकारकस्य
घटविशेष्यकस्मरणपतेरित्यादि पाठान्तरम्.

नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह—मनोऽपीति । न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते ॥ नन्वस्तु विज्ञानमेवास्या तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम् । ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः । तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्व-
दिनद्धी ।

नित्यस्येति । ननु तथेत्यत्र मूले चच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परमशः स्यात्तथा चासङ्गतिः स्यादत आह—न तथा न चेतनमिति । अनप्यर्थं तदा भवेदिति मूलेन मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह—मनस इति । तत्प्रत्यक्षेति । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमव आह—यथा चेति । अग्रे वक्ष्यत इति । “अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यत” इति ग्रन्थेन साधयिष्यते इत्यर्थः । विज्ञानमेवेति । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य वा व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः, तत्र विधिकोटिर्षोणाकारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम् । द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति । तत्रायं षट् इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं, अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा । तस्य

रामट्टी ।

पगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यावयवस्य सामानाधिकरण्याग्रत्यासत्त्वेत्यस्य मूलेऽभिधानमिति युक्तमुपश्रयः ॥ ४८ ॥ असङ्गतिः स्यादिति । मनसो ज्ञानरूपत्वात्समवा-
दिति भावः । साधयिष्यत इत्यर्थः इति । यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येकं महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैव दोषः । अतएव मान्वादिसमवे जीवानामणुत्वमेवा-
ङ्गीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रकाशत्वयोर्विशेषणनिरोधकत्वादे विनिगमनाविरहेण शुद्धतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तयोपगमसंभवः । न च सिद्धान्तिसमवे अनन्तजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने न ततो गौरवमिति वाच्यम् । अनेकजीवकल्पनार्णवस्य षष्ठमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः । विज्ञानात्मवादिविचारे षट्प्रतिपत्तिर्नास्तीति—अत्रेति । सत्यस्य चेति । सामान्यादीनां तन्मते

विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयवि-
ज्ञानधारा निराकारैव मृगमदवासनावासितवसन् इव पूर्वपूर्व-
विज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वाच्चानुप-
पत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वाप-
त्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुषुप्तावपि
विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निरा-
कारा चित्सन्ततिस्तनुवर्तत इति चेन्न । तस्याः प्रकाशत्वे प्रमा-
णमावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । नचेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् । घटादे-
स्तुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवार्थ

दिनकरी ।

विज्ञानस्य । ननु सुषुप्तावभासा न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणि-
कत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकमावाइत आह—
पूर्वपूर्वेति । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन वदाभितसंस्कारस्यापि
क्षणिकत्वात् काष्ठान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कं परिहरति—
मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यत्किञ्चिद्विषयकत्वं चाभि-
श्रेयमिति विकल्प्याये दूषणमाह—तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये
आह—यत्किञ्चिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूष-
णमाह—सुषुप्ताविति । शङ्कते—तदानीमिति । निराकारा
निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे ।
ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्पत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणा-
भावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे । आकारस्य विज्ञानव्यतिरिक्तत्वमन-

रामरुद्री ।

अटीकत्वादिति भावः । यत्कमत्र कालसंबन्धित्वमेव प्राप्तम् । अहं जाना-
मीति । अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः । तेन सुषुप्तिघाते उत्तरत्र वक्ष्यमाणालय-
विज्ञानधारानुवृत्तेन विरोधः । अन्यथा तदघाते प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्या-
कारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलये विज्ञानानुवृत्ते-
रजानीमवमवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः । पट इत्यादि-
ज्ञानस्य तद्विरोधप्रवृत्तिधारणत्वात्प्रवृत्तिजन्यत्वमिति बोध्यम् । उत्पादकमावा-

विज्ञानस्येति चेन्न । क्रियमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानाच्चर्हि
समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहा-
लम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञात-
स्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न ।
नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरो-
धावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नवा घासनासंक्रमः संभवति ।
मातृपुत्रयोरपि घासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न उपपादानोपादेय-
भावो नियामक इति वाच्यम् । घासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरसिन्धुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न । तदुत्पादकाभावात् ।

दिनकरी ।

तिरिक्तत्वं वेति विकल्पाद्ये दूषणमाह—तर्हि समायातमिति ।
द्वितीये त्याह—समूहालम्बन इति । नीलपीठे इति समूहालम्बन
इत्यर्थः । स्यादिति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति
भावः । एतदेवोपपादयति—स्वरूपतो विज्ञानस्येति । विज्ञा-
नस्वरूपस्येत्यर्थः । अविशेषात् एकत्वात् । ननु नीलाकारः पीता-
कारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्वर्त्योर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात् ।
नच तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वाद्भेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य
पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभिप्राययान्शङ्कते—अपोहरूप
इति । अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इतरथा विरुद्धनीलत्वादी-
नामेकत्र समावेशे । ननु समूहालम्बने ॥ नीलाकारो नवा पीता-
कारोऽभ्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति घासनासं-
क्रमं मुख्यतया दूषयति—नचेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्राऽनु-
भूतस्य गर्भस्थेन जनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनानु-
भूतमुपादेयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति—नचेति । शङ्कते—उत्तर-

शमद्वी ।

दिति । पुरीतद्विप्रदेशावच्छिन्नमनःसंयोगरूपकारणमावाहित्यर्थः । मूले
शुपुतायिति । तदानीं तदालयविज्ञानस्य समाप्रविषयकत्वोपगमेऽपि तस्यैव
तदानीं मानप्रसङ्ग इति भावः । प्रमाणाभावेऽपीति । विषयितात्मकज्ञानत्व-
व्यापकभावेऽपीत्यर्थः । तदभिप्रेति । नीलरुपाकाररूपकविज्ञानाभिन्नस्य

चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेष्व-
तिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न । मानामावात् कल्पनागौर-
वात् । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये

दिनकरी ।

स्मिन्निति । सदुत्पादकेति । वासनोत्पादकेत्यर्थः । चितामेवेति ।
ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्ति-
रित्यर्थः । शङ्कते—क्षणिकेति । अतिशयविशेषः शक्तिवि-
शेषः । उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः । गौरवादिति । स

रामरुद्री ।

पीताकारस्य भीष्माभिज्ञत्वमित्यमादिति भावः । एकत्र समावेश इति ।
एकाधिकरणवृत्तित्येवावधारणे । तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तयावेनाप्रसीति-
दशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासंगतिः । उपादानेनेति । अनोपादा-
नत्वं न समवायिकारणत्वं, विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यङ्ग्योरेकव्यङ्गिं प्रति
अपरव्यङ्ग्यैकसमवायिकारणत्वासंभवात् । नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति
स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्ष्यसंप्रतियोगित्वमुपादानत्वं, तन्मते बहुमात्रस्यैव क्षणि-
कत्वेन सातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः । अतएव न स्वभिन्नासमवेतत्वे सति
स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरपटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वपटारिभ्यस्तीनामुपादा-
नत्वाद्युपपत्तेस्तन्मते तस्याप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमनेनैवापत्त्यसंभवात् । परंतु
असहकृतं कारणमुपादानं, उत्तरव्यक्ती पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तैः कारणत्वाङ्गीकारात्
भवत्युत्तरव्यक्ती पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं, माता च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं
शुभ्रवर्णितदेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं
भावः—ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकारणा-
गौरवेऽपि यादृशज्ञानव्यक्त्युत्तरे स्मरणमनुभवसिद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुत्पत्ता
कापिच्छादिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया ननु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते
तेन न संस्कारानन्त्यम् । क्षणिकेति । तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि
यदा यदा स्मरणमनुभवसिद्धं तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेवैव शक्तिः कल्पनीया
नानादिनन्तरादिकल्पनागौरवमीति यादौ नूयात्तदा ज्ञानव्यक्तिमेदेन साविर्भिद्री-
मार्हाकरणीया पदार्थोना तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्र-
साधारणशक्तिकत्वस्यापि साक्षादनुवादः । अत एव पूर्वप्रामाववाप्यवश्यकस्या-
मिति चोक्तवाय पूर्वप्रामाववायोक्त्यादानमपि शङ्क्यते । अनन्तेति ॥ अनन्त-
व्यक्तिकल्पनागौरवस्तुरगाय यदा यदा स्मरणमनुभवते तदा तदा विभिन्नशक्ति-
व्यक्तिरूपनस्यावश्यकतादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तत्तदतिशयं प्रति पूर्व-
कालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणतत्त्वत्वेनापि यौखं बोध्यम् । अथच प्रामाणिकं

मानाभावाच्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधाना-
भ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥ अस्तु तर्हि क्षणिकवि-

दिनकरी ।

एवायमित्याशामरप्रत्यभिज्ञानात्क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावार्थसक-
ल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्यबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुमूलस्यबीजा-
दतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं
चाऽङ्कुरजनकत्वावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपघाय-
कक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्व-
द्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यम-
त आह—बीजादाविति । उपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजादङ्कुरोत्पत्तिः
कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति । कुमू-
लस्यबीजादिषु धरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावाद्देवाङ्कुरानुप-
पत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणाभावादि-
ति भावः । अत्र वदन्ति—यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याख्या जगतः
क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं वा-
च्यम् । नच तादृशव्याप्ती मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कु-
मूलस्यबीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारि-

रामच्छरी ।

गौरवं न दोषयैति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेऽपि न दोष इत्याद्यद्वैतप्रायेव
सोऽयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदसंबन्धानुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न
प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे
हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तृणां मते नानाव्यक्तिकल्पनानागौरवमेव हेतु-
त्वेनानिमित्तं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषयेल्लाद्यद्वैत्यामाह—स एवाय-
मिति । तथा चाभेदसंबन्ध अनुभवसिद्धतया ह भिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकता-
विन्तेति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शचीनामतीन्द्रियत्वेन
तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं न समवतीति दूषणमपि प्रयुक्तम् । जातिविशेष इति ।
अङ्कुरोपघायकक्षणिकवीजव्यक्तिसमाप्तवृत्तिजातिरित्यर्थः । सचायमपोहरूप एव अनु-
गतधर्ममात्रस्य सम्भवे बलीकृतादिति । तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा
च जगदपि क्षणिकं न स्थातुं नावाकारणताकल्पनरूपगौरवोपघायकं स्यादिति

त्मा” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न । तस्य सविषयत्वासंभयस्य दर्शितत्वाभिनिषेधस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्
दिनकरी ।

च्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् । यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न । एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्यतदभावायोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्त्वोपादे वाचकाभावात् । यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे बद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति । तत्र । घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य यत्तुमशक्यत्वादिति दिष्टः ॥ इति क्षणिकत्वादित्यखण्डनम् ॥
चेदन्ती शङ्कते—अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञान इति । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्येवेति विरुल्ल्याघे दूषणमाह—तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्वं इत्यादिमन्येन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासंभवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं नवा नियतयत्किंचिद्विषयकत्वं नूनम्, परंतु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र
रामट्टी ।

अनुगतपरमान्तीश्वराच्च कुचदूषणत्वस्याप्यपेक्षरूपात्वात् । नच तर्हि सदसतो चक्षणाभावेन तज्जातीयत्वं भेदे नास्त्येवेति प्रत्यक्षमिहानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असतोऽपि तैर्मानाङ्गीकारेण प्रत्यक्षमिहानुपपत्तिरिति तस्यापि असिद्धिपक्षत्वेन प्रत्यक्षमिहानुपपत्तिरेव तन्मते दूषणम् । न चेष्टापत्तिरन्यथा सति अनेदापवादित्येव प्रतीत्युत्पत्तौ तज्जातीयत्वावकाशादित्यानुपपत्तिरप्यप्यपत्तेः । प्रतीत प्रमातोऽपवादनादेव सदनुपपत्तिस्तदनुपपत्तेनाप्यप्रतीकृतादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यपक्षतां ग्राम निराश्रयः—आत्मन इति । उत्तरं दूषणद्वयस्य मूले पक्षव्यतया विरुल्ल्याघे दूषणद्वयं सङ्गमयति—आत्ममात्रस्येति । यत्किंचिद्विषयकत्वमिति । नियतविषयकत्वमित्यर्थः । यथाशुभं अनुभवानुसारेण नियतयत्किंचिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गतापत्तेः । तद्विषयकत्वमिति । तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न मिनिगमनानिराध्याय इति भावः ।

सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः । योऽपीश्वरभेदबोधको

दिनकरी ।

तद्विषयकत्वमव आह—सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमव आह—सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यामित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराधायमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति—ज्ञानाज्ञानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिमहः । सुतरामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वर-स्वैकस्यानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिद्धातीत्यर्थः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । बन्धमोक्षेति । कश्चित्संसारो यद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्ययस्याऽनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वर-रूपयोरैक्यादिति भावः । ननु कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादिवच्छब्दप्र-तिपाद्यब्रह्मणि सुष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवत्वाभेदबोधको वेत्तुः प्रमाण-मित्यव आह—योऽपीति । मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सदाभेद

रामरुद्री ।

सविषयकत्वस्येतीति । नहि षट्सविषयको अपितु षट्सविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवमिति गुलाशयः । अन्यथेति । मन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामन-न्वतया तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न निरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णशब्दस्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदभावयोरनुभवमदित्या-शङ्कामुक्तं मूलेऽन्यथेति । तदर्थमाह—ईश्वरस्येति । संसारीति षट् इत्यस्य विवरणम् । मुक्त इति । निवृत्तार्थवार इत्यर्थः । अनुपपत्तिः स्यादित्यप्र हेतुमाह—चैत्रमैत्रात्मनोरिति । यद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः । ईश्वरस्वरू-पयोः एकेश्वरस्वरूपयोः । इदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम् । अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यस्य एकत्वेऽपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्व-व्यवहारः यदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये यद्वत्त्वव्यवहार इति षट्मुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत्, एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नयु-गानवैकल्यापत्तेरवारणादेतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि

वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयुंस्तौति अमेदभावनयैव
यतितव्यमिति वदति । अत एव “सर्वे आत्मानः समर्पिता”
इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि
न । भेदस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं
स्यास्यत्येव । नच द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् । तव निर्धर्मकं
ब्रह्मणि सत्यत्याभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति वद् द्वित्वा
भावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुप्रचत्वात् । मिथ्या-
त्वाभारोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् । एकत्वाभावो
व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि
पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजन-
दिनकरी ।

उत्पद्यत इति मतं निरस्यति—मोक्षेति । भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेक्ष्यापि
मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेद व्यवस्थापयति—भेदनाशेऽपीति । भेद-
सत्त्वे व्यक्तिद्वयं निर्दिष्टादभेदेत्यपिना सूचितम् । तव वेदान्तिनः ।
निर्धर्मक इति । इदं च सत्यत्वाभावेऽपीत्यत्र हेतुनयोक्तम् । ननु
निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरू-
पत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वात्रानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते—
मिथ्यात्वाभाव इति । ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वि-
त्यमत आह—प्रत्येकमिति । ननु “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति”
श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकाया का गतिरत आह—
योऽपीति । अतएव “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती”ति श्रुतेः साम्यप्रति-
समष्टी ।

॥ चोपदेशवश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निरुद्धावस्थासमवादिता भावः । यदि
चान्त इरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापी युच्यते तदा विमुक्त्यर्थं
प्रयत्नो व्यर्थ एव स्यात् नित्यमुक्तत्वात् । यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते
तदाप्यन्त करणान्तरावच्छिन्ने स्वस्तिमेव भ्रान्तेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वा
भ्रान्तेरावश्यकत्वादिति भावः । भेदमिति । द्वित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते भेदनाशा
भ्युपगमेन पुनर्भेदेत्पादस्य मूलानुषङ्गेन च भेदव्यवस्थापनस्यासङ्गत्वापत्तेरिति
ध्येयम् । न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमभ्युत्पद्यतामिति वाच्यम् ।
अमेदभावनामात्रेण तादर्थ्योदारायै घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीममेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरो-
हितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अतएव 'निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैती'ति श्रूयते । ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किं-
न्तु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानप-
देन ज्ञानाश्रय एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्ववि'दित्याद्यनुरो-
धात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्थआदित्वात् न मत्व-
र्थोऽयोज्यप्रत्ययः । अन्यथा पुल्लिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोऽपि
दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति वत् ।
अस्तुग तस्मिन्नानन्दो न त्वसायानन्दः 'असुख'मिति श्रुतेः ।
न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न । छिष्ट-

दिनकरी ।

पादफल्वादेव । निरञ्जनः निर्दुःखः । द्वितीये दोषमाह—ईश्वरोऽ-
पीति । विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन ।
अधिकरणस्युदन्तेन विज्ञानाश्रयस्वरूपनादिति भावः । आनन्द-
वदित्यर्थ इति । मत्वर्थोऽयोज्यप्रत्ययान्तेनानन्दजत्वेनानन्दवतो
घोषनात् अन्ययानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः । नम्यान-
न्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तत्र मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह
—आनन्दोऽपीति । लक्षणाकल्पनमेव तत्र दोष इत्यत आह—
अस्तु वेति । असुखमिति । असुखमित्यत्र नन् । प्रकृति
सुखभेदघोषनादिति भावः । छिष्टकल्पनापत्तेरिति । बहुव्रीहा-
वन्यपदार्थलभार्थ नवस्त्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः । नच तत्रात्पुनरे-

रामद्वीप ।

स्वभित्तपर्वेश्वरसमिलस्य मानुषपञ्चमित्यपेक्षेनेताम्बवः । द्वितीय इति । नाम-
यामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः । मत्वर्थो-
येति । तदस्यास्तीत्यर्थे मनुषादीनामिव भक्त्यादिन्योऽपि इति । अत्रेव अक्षयस्य
मिथ्यानादिति भावः । नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति । 'स्वादानन्दपुरानन्द' इति
श्लोकेन तस्य नित्यपुण्ड्रिक्तावधारणादिति भावः । न च छान्दस्य नपुंसकलिङ्ग-

कल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्क-
दिनकरी ।

ऽपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नानर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्व-
यासभवादिति वाच्यम् । तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति । ननु
नञ्पुरुषपदस्य तत्रापि पदत्रयपदयोरेकधर्मिभेदकत्वलक्षणं सामा-
नाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् । अन्यथा तयोः समानप्रयत्नत्वानुपपत्ते-
रतलत्रिर्नाहार्थं नञोऽभाषयति लक्षणा तत्राप्यावश्यकीत्यत आह—
प्रकरणेति । प्रत्ययविरोधाच्चेति । आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनि-
यमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्यय विनानुपपत्तेरिति भावः ॥
इति वेदान्तिमतखण्डनम् ॥ सारयमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ए-
तेनेति । पूर्वोक्तयुक्तात्मनो ज्ञानरत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या
चेत्यर्थः । प्रकृतिरिति । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कर्त्रीति । कर्तृत्व

रामट्टी ।

मिति वाच्यम् । गलन्तराभाष एव छान्दस्तवाभ्युपगमादित्यवधारम् । आशङ्क्य-
धीति । अस्मिन् मुखमित्रस्यैवामेदान्वयसमवायिनि भावः । ननु नञपदेदला-
श्रयतर्कस्य अस्मन्मन्वयो वाच्य इत्यत आह—अन्यथेति । नामार्थतयेति ।
नामार्थयो भेदान्वययोगोपगमे राज्ञा पुरुष इत्यत्रापि राजकीय पुरुष इति बोधा-
पत्तिरिति भावः । निपातत्वादिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवाऽभेदेनान्व-
यनियमः । कथमन्यथा यतो नास्तीत्यादौ नपयार्थावे प्रतियोगितया घटादेरन्वया-
भ्युपगम इति भावः । समानप्रयत्नेति । अभेदान्वयस्थल एव समानप्रयत्नत्वनि-
यमादिति इति भावः । प्रत्ययविरोधादिति । न विषये मुख यस्यैव बहुमीदा-
हरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । वस्तुतः प्रकरणप-
दस्य प्रत्ययार्थकता न श्रुतिद्वारा अतो नञ्पुरुषविषयपदपरम्परपठितत्वमेव प्रक-
रणतद्विरोधादित्यर्थः । अस्त्यूलसनपु अतीर्षमित्यारो सर्वत्र नञ्पुरुषदर्शनेन तत्सं-
श्लेषावेकस्य लक्ष्यमिति पदस्य बहुमीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादित्यर्थो ज्याया
निति प्रतिभाति ॥ मूलस्थितेनेत्याशयमाह—पूर्वोक्तेति । नच पुरुषस्य साक्ष्यमते-
ऽपि किन्तु चेतन इत्यनेन चेतनताङ्गीकाराभेदन्यस्य ज्ञानरूपत्वादात्मनो ज्ञानवत्त्व-
साधनेन साक्ष्यमतनिराकरणसमवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनस्य तमर्त-
विज्ञानरूपत्वान्भुगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पञ्चविंशतितत्त्व-
मध्येऽप्रविश्यता तत्त्वानिष्पत्तेः ‘शून्यप्रकृतिरिच्छित्तिर्महदावा प्रकृतिविच्छिन्न-
यतः । गोदशकमु निच्छरोऽप्रकृतिर्न विच्छित्ति पुरुषः’ इति तत्त्वज्ञानात्तदिति भावः ।
एतेनलक्ष्यार्थान्तरमाह—वक्ष्यमाणेति । मूलेति । सर्वकारणत्वार्थः ।

रपलाशवदिलेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्य-
नाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं
तस्य । बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् ।
बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महच्चक्षुमन्तःकरणमित्युच्यते
तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गां तस्या एवेन्द्रियप्र-

दिनकरी ।

चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वद्वयप्रकृत-
त्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । पुष्करपलाशवदिति ।
पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथाच पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न संभवति तथा
पुरुषः कर्तृत्वाद्याप्रयो न भवतीति भावः । यथाच पुरुषः कर्तृत्वा-
भावयान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र
कारणत्वसत्त्वादेत्वसिद्धिरत आह—कार्यकारणयोरिति । न
स्यादिति । मानवत्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं
मानमत आह—बुद्धिगतेति । कचित्सिद्धस्यैव चेतन्यस्य बुद्ध्यावा-
रोपसंभवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य
कर्तृत्वामाये तत्र धर्माधर्मयोदत्तस्यभावाच्चदधीनमुल्लङ्घ्योन्मत्त्रा-
नुत्तरतौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह—तत्सत्त्वास-
त्त्वाभ्यामिति । बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्र-
णालिकया तदपरिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन संवदो घटादिर्विषयः
स्वाकारज्ञानपरिणामियुद्धराऽगृहीतासंसर्गव्यवसंयन्त्रेण पुरुषनिष्ठः

रामरुद्री ।

प्रकृतित्वमिति । कारणत्वमित्यर्थः । ननुनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो
नाभ्युपेयत इत्यत आह—अनुकूलेति । मानवत्वित्यतीति । पुद्गलस्य घटादि-
कारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्तुद्गलस्य बाधितारम्भ
नाशप्रतिपक्षधर्मत्वादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारेत्यर्थः ।
इन्द्रियमार्गेण यद्विनिर्गताया बुद्धेरप्यदिविषयदेशप्राप्तौ तदाधारेण बुद्धेः परिणामो
न्यायते य एव इतिर्त्वं घटादिज्ञानमिति तैत्तिरीयानां शास्त्रा बोध्या । संवद
इति । स्वाकारव्यवसंयन्त्रेण संवदः । स्वाकारेति । घटादिविषयाका-
रेत्यर्थः । परिणामित्यर्थः कारणत्वम् । अगृहीतासंसर्गव्यवसंयन्त्रेण पुरुषनिष्ठमेव

णालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः । पुरुषे कर्तृ-
त्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । भेदं कर्तव्य-
मिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिविम्बाद-
तात्त्रिको दर्पणस्येव मूर्तोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रि-
दिनकरी ।

पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः, बुद्धिनाशे तु
तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदाभावात्कै-
वल्येनायस्यानरूपो भोक्तृः । दुःखसंबन्धतत्त्वसंज्ञा संसारमोक्षौ तु
न पुंसः किंतु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्संबन्ध एव
विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु किमु-
क्तबुद्धिघटितपरम्परासंबन्धेनेत्यत आह—तस्या एवेति । तथाच
विषये बुद्धेरेव संबन्धः पुरुषसंबन्धः बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात्,
ननु पुरुषे साक्षात्संबन्धेन विषयसंबन्धोऽस्ति मानाभावात् । तच्च विष-
यप्रकाशार्थं साक्षात्संबन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरंपरयेति वाच्यम् ।
तस्य पुरुषस्यभावनियन्त्रित्वेन पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्यभावाधीननि-
षयसंबन्धस्य सत्त्वान्मोक्षामायप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूप-
विषयस्यभावाधीनस्य पटादिरूपभैतन्यसंबन्धस्य सत्त्वात्पटादेरपि
प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह—तस्या एवेति ।
तथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं ननु बुद्धिरेवेति भावः । भेदाग्रहादिति ।
बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं

रामचद्री ।

भेदाग्रहात् बुद्धिसाक्षिण्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं संबन्ध
मात्रादितत्त्वभावस्याप्रकाशः । विषयावच्छेदः विषयसंबन्धमानम् । कैवल्येने-
त्यस्यापि विषयसंबन्धमानं निवेद्येति । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःखस्य तद्व-
त्तस्य बोधादिति भावः । साक्षात्संबन्धः स्वरूपसंबन्ध इत्यर्थः । बुद्धे-
पुरुषसंबन्धित्वेन तत्र पुरुषसंबन्धं विनानुपपन्नमित्यास्तद्वाह—बुद्धीति । तथाच
भेदाग्रहात् पुरुषस्य तत्त्वसंबन्धेन विनानुपपन्नमित्यास्तद्वाह—बुद्धीति । तथाच
भावादिति । बुद्धौ तद्विज्ञानपुरुषसंबन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विषयप्रकाशार्थः
मिति साक्षात्संबन्धत्वेन प्रमाणोपन्यासाय । तस्य साक्षात्संबन्धस्य पुरुषस्य-
भावनियन्त्रित्वेन पुरुषस्यप्रयुक्तत्वे । सात्त्विकस्य संबन्धस्य स्वभावाधीन-

यप्रणालिकया परिणतिमेदस्तात्त्रिको निःश्वासाभिहतदर्पण-
स्येव मलिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्रयवती
बुद्धिः । तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यात्तात्त्विकः संबन्धः दर्पणस्य
मलिनिमेव मृगस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेष-
धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ।
नच बुद्धिश्चेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम् । कृत्यदृष्ट-

दिनकरी ।

बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति — ममेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुष-
संबन्धो दर्पणस्य यथा मृगसंबन्धः प्रतिबिम्बमात्रं ननु तात्त्विक-
स्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः ।
इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा । परिणतिमेदः अयं घट
इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्ध
इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा
दृष्टान्तः । कर्तव्यमितीति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां
कर्तव्यपटादेरवभासत्वेन कर्तव्यमित्यव्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः ।
ज्ञानेन पुरुषस्यात्तात्त्विकः संबन्ध इति । अथ ज्ञानेन पुरु-
षस्य योऽन्तात्त्विकः संबन्धः स उपलब्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः ।
अन्तात्त्विके दृष्टान्तः दर्पणस्य मलिनिमेव मृगस्य संबन्ध इति ।
तथाच ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धाधारोऽपि तस्य
यः संबन्धोऽन्तात्त्विकः स उपलब्धिर्न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति

रामरुद्री ।

स्वादिति भावः । उक्तमयं कल्पनायोरव्यभिचाराय प्रकारान्तरेणैतद्व्यवसायवधार-
यति—यद्वेति । पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति । विशेषणे तृतीया
तुदपस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपपरिणामार्थस्य व्यवसायपदार्थे अन्वयः । कर्तव्यपटादेरेति
षट्त्रयोपि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्तव्यमित्यभिलष्यमानः
अथ संबन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथाच ममेदं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिलाषकशब्दे
ममेत्यनेन पुरुषसंबन्ध इदमित्यनेन विषयसंबन्धः कर्तव्यमिति व्यापारसंबन्धो
बुद्ध्याभिलष्यत इति संबन्धत्रयवती बुद्धेरेति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि ।
चेतनोऽहं करोमीत्याकारेण बुद्ध्याधारोऽपि तस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहैदं ज्ञानमिति
प्रतीयमानोऽन्तात्त्विकसंबन्धो यः स उपलब्धिरित्यर्थो योजनदा प्रतीयमान इत्य-

भोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतिः तद्भिन्ने
मानामायाश्च । चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्,
कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनि-
दिनकरी ।

भावः । कृतिसामानाधिकरण्येनेति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेऽपि
पार्मिकोऽहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । परिणामि-
त्वादिति । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । कृत्यदृष्टभोगानामिति ।
कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकर-
णमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकर-
ण्यप्रमितिवशेननोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतिरि-
त्यर्थः । तद्भिन्नेति । कर्तृभिन्ने । मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः ।
चः पूर्वोत्पदूपणसमुच्चायकः । कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः अन्यधर्मा-
श्रयत्वान् घटयदिति बाधकसत्त्वाच्चेतनोऽहंकरोमीति प्रतीतिचैतन्यांशे
भ्रम इत्याशङ्कते—चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेऽपीति । बुद्धिः
रामरुद्दी ।

स्याध्याहारेण च बोध्यम् । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्राक्षक्षिकी न
सम्भवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह—अदृष्टस्येति । तदंशे अदृष्टांशे । अनि-
त्यधर्माश्रयत्वादिति । यद्यपि धर्माश्रयत्वाशो व्यर्थं तथापि क्षणिकविज्ञानवा-
दिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्गाढनमभिसंधाय तदुक्तम् । क्षणिकविज्ञानस्य कृति-
मत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहाच्च तत्र व्यभिचार इति भावः । कृतिमत्त्वं च देशिकसम्बन्धेन
बोध्यम् । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य कृतिमत्त्वेऽपि न व्यभिचारतादवस्थ,
बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वाच्च स्वरूपासिद्धिः । ननु तद्भिन्ने मानामायादि-
त्यमङ्गलं कर्तृविज्ञाना प्रकृत्यासीना सत्त्वादत आदिं पूरयति—चेतन इत्यादि-
रिति । बुद्धिः कर्तृत्वामावपती अन्यत्वमिति पाठः अन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामा-
दिनः । यद्यप्यनैयाधिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तुर्नन्यधर्माश्रयत्वाद्वाभिवारित्वा-
पत्तेः, यदि च साक्ष्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतशिष्टपुरुषस्यैव कर्तृत्वमसु न बुद्धेरित्य-
भिप्रायेणाय प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्यापानं कर्तृत्वस्यापि अन्यधर्मतया
पुरुषधर्मत्वमभवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति । यदि च तत्प्रादुर्भावात्वेऽप्याप्रद-
म्यदा अन्यधर्मं कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयसत्त्वाच्च साक्ष्यमतानुयायिन एव
पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनव चासीत्तन्निमित्तप्रमाणेयमाशङ्क्य मविध्यति । केचित्तु अन्य-
धर्मत्वनिमित्तं बुद्धिनीदिमात्रित्वं अन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्व्यस्य
कर्तृत्वामावसाधने न तात्पर्यं अपि तु व्यभिचारिणोपदेष्टुना चेतनत्वामावो न

त्यस्त्वे तत्पूर्वमसंसारपत्तिः । नन्वेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्
बुद्धेरचेतनत्वम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः,
कर्तृजन्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ।
अनादेर्नाशासंभवान्नित्यत्वम् तर्हि प्रकृत्यादिकल्पनेन ।

दिनकरी ।

कर्तृत्वाभावावती जन्यत्वमर्थवत्त्वात् इति पायकस्य तत्रापि सत्त्वादिति
भावः । अन्ययेति । कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेर्नित्यत्व
इति । कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन्मुच्यदुःखाभावात्संसार-
मोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोचरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वान्यामेव संसाराप-
वर्गा वाच्यौ । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिवन्धनस्य संसारस्य स-
र्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वी-
करणीयमजन्यस्य नाशासंभवात् । तथाच तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनि-
वन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रिता-
दृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् ।
असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिर्कार्यत्वाभावादिति भावः । ननु
कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविपयिणी स्यादि-
त्यत आह—कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्पत्वेऽनुकूलवर्क-
भावादिति भावः । प्रस्तुत तद्विपर्ययानादित्वमाह कर्तृत्वसत्त्वादनादि-
त्वमेव कर्तुरित्याह—वीतरागेति । ‘वीतरागजन्मादर्शना’दिति न्या-
यसूत्र सत्तागजन्मदर्शनादिति तदर्थः । अनादित्यमिति । साम्य-

रामस्त्री ।

साययितु शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किं न विद्महि-
स्यापादन एव तात्पर्यमेत्याहुः । ननु कर्तृनित्यत्वे निर्योशप्रपञ्च इति मूलमपहृत,
कर्तृनित्यत्वेऽपि तद्विजृम्भस्य जेतृत्वाज्जन्मिदं तद्विजृम्भस्योपपत्तेः शक्यमप्यपदि-
त्यत आह—कर्तृभिन्नस्येति । तस्मिन् चेतने । सूर्येति । शुभाशुभकर्माकर्तृरिति
शुभदुःखयोरसंभवादिति भावः । न स्यादित्यर्थ इति । नचेष्टापत्तिरिति
वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोऽपि सत्त्वारित्वापपत्तेः मुक्तस्यापि पुनः सत्त्वारित्वापत्त्या
ज्ञोहार्य कोऽपि न प्रवर्ततेति भावः । पूर्वमसत्कारे कदापि सत्तापे न स्यादित्यप्या-
पत्तिः समकरीत्याह—वस्तुतस्तित्यति । तदुत्पत्तेर्बुद्ध्यापत्तेः । तदाश्रितेति ।
बुद्ध्याश्रितेति । अदृष्टादेरित्यादिना तदजन्यकम्पन परिग्रहः । अनुत्पत्त्येति ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

नच 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंका-
रविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।
प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य त-
दर्थत्वात् । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य'
इत्यादिबद्धता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति सं-
क्षेपः । धर्माधर्मेति । आत्मेत्यनुपपद्यते । शरीरस्य तदाश्र-
यत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः । विशेषेति ।

द्वितरी ।

पाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपं
पापात्स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्म-
मत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एव तत्पूर्वस्य
जन्मनः सिद्धावनादित्यमात्मन इति भावः । जनादेरित्यस्य भाव-
स्येति दोषः । जन्यभावत्वेन नाद्ये हेतुत्वादिति भावः । नचेति ।
प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्परजस्तमोऽक्षणेः क्रियमाणानि कर्माणि
भवन्ति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं
यस्य तथाविधः गुरुपः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वच-
नेनेत्यर्थः । तेनात्मनः कर्तृत्वाभासप्रतिपादनादिति भावः । अह-
मेवेति । तथाच तेन स्वतश्चकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते ननु

रामरुद्री ।

कार्यमात्रे धरदृष्ट्य कारणत्वादिति भावः । नन्वनादेर्नाशयोपादिति मूलमसगतं प्राण-
भावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह—अनादेरित्यस्येति । प्रवृत्तेर्गुणै-
रक्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योक्तार्थेनान्वयवर्धभवः । कर्माणीत्यस्य द्वितीया-
न्ताज्येयमेऽपि कर्तेति वृत्तये यज्यापरत्वा साधु-वानुपपत्तेर्निराशङ्कतापरिहाराय
क्रियणदवभाहरति—भवन्तीति । इत्युक्तार्थात्प्रसंगेवमपीत्यपि पूर्णीय
इति भावः । अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तरिबुद्धौ इत्यादित्यस्यैव तेन विमू-
ढोपपत्तिः । आत्मेत्यस्य पुष्पार्थक्ये भेदनियतविप्रदस्यपक्षानुपपत्तिरतो
व्याचष्टे—अन्तःकरणमिति । निरोधे हेतुमाह—तेनेति । स्वतश्चक-

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा । अहं ज्ञानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥ प्रवृत्त्येति । अयं आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय दिनकरी ।

कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः । प्रकटीकृतोऽयमिति “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम” मित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य “सर्वैवं सर्वा”-त्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वसैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु, नच कारणत्वमात्रेण कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् । कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादिविस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह—संक्षेप इति । तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे । अन्यथा विशेषगुणसंबन्धादते । इत्यादिप्रतीतेरिति । इत्यादौ ज्ञानादिसंबन्धप्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षत्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह—प्रवृत्तिरत्रेति । उक्तप्रायत्वादिति । गरीरस्य न रामस्त्री ।

हेतुयं कारणान्तरनिरपेक्षमिष्टकर्तृत्वं । अधिष्ठानमाधारः । दैवमरश्च । कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः । क्रियानुष्मृतिमरश्चरस्य तस्याधिष्ठानादौ वायात् । एवंवाहमेव कर्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमेत्येवार्थः, तथाप्येव मूलोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेऽपि सस्यैव कर्तृत्वशाहमेव कर्तृत्वस्य प्रमाणावतिथिः श्वेयम् ॥ ४९ ॥ स्वरूपासिद्धेरिति । परकीयगरीरस्यैव

विशुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रि-
यान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥ विशुद्धिरिति । विशुद्धत्व परममह-
त्परिमाणवश्यम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादि
गुणवानिति । बुद्धिसुरादुत्प्रेक्षादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्ता
वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गात्कृतिपथं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति—

दिनकरी ।

चेतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणा-
नुक्तेः प्रायःपदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिप्रापकत्वेऽनुकूलतर्कमाह—
चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्या-
वच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः । दृष्टा-
न्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । तथा चोत्तरसयो-
गप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनो-
मानजजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह—रूपाद्यभावेनेति ॥ ५० ॥ काष्ठ-
स्यात्मविशा सर्वगतत्वं परम महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्ते-
पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—तद्येति । पूर्वमुक्ता इति । “बुद्ध्यादिपदक-
सत्यादिपञ्चक भावना तथा । धर्मो धर्मो गुणा एते आत्मन-
स्युच्चतुर्दश” इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इति श्री
भारद्वाजकुलोद्भवाभिरालकृष्णमहृतनृद्धनमहादेवगङ्गकृतौ मुक्ता-
वलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ।

मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूति स्मृतिश्च तत्रानुभूति
रामद्वी ।

पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमिति ।
शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चतुर्वत्त्वादयवदित्यनुमानं चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयु-
क्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेऽपि चतुरूपहेतोरभावाद् शरीरक्रिया-
यामेव चेष्टावाशीक्यादिति भावः ॥ ५० ॥ इति श्रीरामरुद्रमहर्ष्या-
यैविरचिताया मुक्तावलीप्रकाशतत्त्वविषय द्वितीयस्तोत्रम् ॥ अर्था

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

बुद्धिस्तित्वति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति—अनुभूतिरिति ।
एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं
दिनकरी ।

प्रत्यक्षात्मिकेवेति चार्थाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुमर्षौ । उपमि-
तिरपीति केचिन्नेयाधिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्रामाकराः ।
अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवैतिस्वरूपे अपीति
पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूत्रयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—
अनुभूतिश्चतुर्विधेति । अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयामीति
प्रतीपिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्थाकाशुचितमयुक्तम् ।
अर्थापत्तेश्चानुमितायेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति ।
अनुपलब्धेस्तपभाव एवान्तर्भावः । अन्यासां च यथायथमनुमि-
त्यादायन्तर्भावः । उरिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्ष-
यामद्वी ।

पत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानमन्तरं पीनशाम्ययाहु-
पपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपलब्धिरपीति ।
अभावे हूतसहस्रिकर्पाभावेन प्रह्लादासंभवात्तद्गृहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमा-
णात्वं पत्तिरप्य तज्जगैकभावप्रतीतिरिति भाट्टा वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । संभवैति-
स्वरूपे मपीति । शतमल्लीति ज्ञानमन्तरं शतं पञ्चाशद्वटितमिति ज्ञानात्पञ्चा-
शदल्लीति समबानुभवः । इह वटे यक्षलिष्टलीलस्यतमूलवत्कृपापयाभ्यापमानो-
ऽनुभव ऐतिह्यम् । तत्रार्थं शाब्दानुभवः । आलोच्येन निश्चितशब्दस्यैव
भारहरणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति शाब्दाग्रेण कथं
न्यूनाधिकसंख्यानिरास इत्याशङ्क्य सत्यं बुद्धिमाह—अनुमिनोमीत्यादि ।
अभावे यथान्तर्भाव इति । उपलब्धमान एवानुपलब्धिर्ननु प्रमितिः
विशेषणतासैनिकर्षेणामावसानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथमिति ।
संभवस्यानुमितावेतिग्रस्य शब्दे अन्तर्भाव आलोच्यत्वसंदेहादप्रामाण्यज्ञानासृ-
दिनः स इति भावः । इन्द्रियरूपादावपीति । इदं यथाश्रुतानिप्रायेण ।
यस्ततो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्यातिवारणाय इन्द्रियवाच्यविश्रुतजनक-
तानिषदितजन्यताविश्रुतजन्यवदयकतया शब्दपदं स्वरूपदीर्घजनमेवेति बोध्यम् ।
अनुमित्यादावित्यदिनोरमित्यादिरीमहः । ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्य-

तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विरक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं दिनकरी ।

यति—मुक्तावल्याम्—इन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते—यद्यपीति । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—ईश्वरप्रत्यक्षं स्थिति । तथाच जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह—इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेभिरप्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते । भ्रमवारणायाह—अव्यभिचारीति । भ्रमभिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् । तद्विभागमाह—अव्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलभ इति वाच्यम् । व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तद्विषयकमित्यर्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यस्यमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अतएव कणादकणादवामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलभः । व्यवसायात्मकमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकशमश्च ।

मिसाशङ्क्याह—भ्रमेति । ननु लक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह—एतावतेति । तथाच प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः । ननैव मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलत्वलक्षणे प्रमापरत्वादत् एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तद्विषयकमितीति । पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः । नन्वय घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वाभिर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरित्यत आह—विशिष्टज्ञान इति । तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदे विषय प्रत्ययार्थः । नवीनमतमनुगम्याह—यद्येति । एतत्कल्पे तु नर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनु-

प्रत्यक्ष" मितिसूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं
दिनकरी ।

मित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । एवंच सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमध्यभिचारि अन्यषट्पदेभ्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागशेषकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वसैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह—अथवेति । ज्ञानाकरणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाध्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादसौ ज्ञानाकरणकमिति । अनुमित्यादौ व्याख्याद्विज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिन्याप्तिः । अकरणकत्वा-
रामरुद्री ।

व्यवसायमित्तज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधारणं व्यवसायवत्तममाह—विशिष्टेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमप्यपदेभ्यमभ्यभिचारिभ्य-
वसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह—एवंचेति । गन्धीश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्य-
मित्युक्तत्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता, उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षाल-
क्ष्यताया अनभिधानादतस्तदर्थमाह—ईश्वरेति । ननु चान्यप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य
समकारोक्त्यापि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणै किमिति सिद्ध्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमा-
सामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसादलक्षणान्तरमवतारयति—ईश्वरेति । भव्या-
प्तिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य सन्निकर्षत्वेन विशिष्टज्ञान-
मात्रेऽध्याप्तिरित्यर्थः । नच निर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयाऽसम्भव एव ननु-
मुचित इति वाच्यम् । एवमपीश्वरप्रत्यक्षे लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् ।
अध्याप्तौ हेतुमाह—विशिष्टेति । अन्येत्यादिः । तेष्वेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषण-
ज्ञानाजन्यत्वेऽपि न वृत्तापेक्षमात्रप्रसङ्गादसङ्गतिः । यत्पीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति,
तदस्तत्, कार्यमात्रं प्रत्यन्ववन्त्यतिरेकाभ्या लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधार-
णाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेष्वरे सकर्तृकशानुमित्वातिरेकः । यदि च कार्यसामान्ये हेतुतेरेव
कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तथा तयोरेव्यवसिद्धत्वात्तथा च सकर्तृकशानुमावेनेश्वरे
हेतुतेरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः । नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् ।
"यः सर्वज्ञः" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य "स ऐश्वर्यवद्गुणः"मिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र
सिद्धेरीक्षणस्येच्छारगतत्वादिति विभाव्यते तदा यथायुतयेव चापु । नचैवमपि
जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राभ्यासेरनुपपादनादन्यकारस्य न्यूनता
दुर्बरेवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्यत्वस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितज-
न्यताद्यर्थारुहत्वे निर्विकल्पकेऽध्याहस्यमवेन तदुपेक्षणसमवादिति ध्येयम् ।
अनुमित्यादौ लक्षणासङ्गमुपपादयति—अनुमित्यादाविति । इदं लक्षण-

दिनकरी ।

देव चेश्वरज्ञानसंमदः । अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणत्वाभावस्य त्रिवक्षितत्वात् । नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं, श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति । अथवा ज्ञानकरणकत्वाव्याप्यमिषा-
रिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विषक्षितं सादृशी च जातिरनुमितित्वादि-
रेव । एतेनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञान-
त्वघटितकरणत्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्याऽसंभरोऽपि प्रत्युक्त इति ।
व्याप्तिज्ञानस्येति पञ्चमन्तचतुष्टयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः । नच
स्मरणात्मकपरामर्शस्यले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभन इति वा-
च्यम् । सत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । न च ज्ञानपदं

रामच्छदी ।

मीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह—अकरणकेत्यादि । करणसामान्यस्याव्याप्यत्वादेवे-
त्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य
अनुमित्यादिज्ञानस्य करणवादित्याशङ्कते—अथेति । ज्ञानत्वगर्भेति ।
ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । करणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकतासंबन्धेनेत्यादि । योगि-
प्रत्यक्षं तत्त्वज्ञानरूप बोध्यम् । नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिवकल्पककरणके अव्याप्तिर्तुर्वारिष्य-
स्तरसादाह—अथवेति । करणतानय इति । परामर्शाभावादेव घटादि-
ज्ञानादनुमितिवारणसंभवादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पूर्वा-
श्रमणेशसूचनायैव घटितेत्युपादानात्, एवं ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वादिबन्ध-
मतीत्यविषयत्वमात्रं ननु ज्ञानत्वनिजत्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनाभावादसम्भो-
षत्वेति विभावनीयम् । करणत्वासंभव इति । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशि-
ष्टविषयकसहकाराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः । संस्का-
रद्वारेति । तथाच व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसंबन्धेन अनुमितौ कारणता,
परामर्शे स्वजन्यत्व च स्वनिष्ठ—समवायलजन्यसंस्कारान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकार-
णतानिरूपितकार्यतारूपं नातः शास्त्रादिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणक-
रानुरूपतिरिति भावः । ज्ञानपदमिति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञान करणमित्यत्र
ज्ञानपदमित्यर्थः । तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया
करणत्वमसत्तमिति भावः । एवंच करण व्याप्तिपीरिति कारिकायामपि धीपदं

ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं
तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः । नच
कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम् । ताद-
श्चज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमच्चस्य विवक्षितत्वात् । अथा-
व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणं

दिनङ्करी ।

षड्विद्याप्यधूमवान् पर्यंत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मदा-
ज्ञानं तज्जन्यं पर्यंतो यद्विमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसम्बन्धः ।
यद्यपीत्यादि । प्रत्यक्षादिकमिन्द्रियादिना विज्ञेयतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयविषया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः ।
परामर्शजन्यमिति । विषयविषया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति
भावः । कादाचित्केति । धूमवान् पर्यंतो षड्विमानित्यनुमितौ
पक्षतावच्छेदकविषया धूमस्य मानादिति भावः । तादृशेति ।
कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तामादायातिग्नानिर-

दिनकरी ।

तोऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वव्यूनवृत्तित्वं तदर्थः । तेन नानु-
भवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवा-
येन विधक्षितं तेन कालिकसयन्धेन जातिमति फाले नातिव्याप्तिः ।
पक्षधर्मताया अप्रवेक्षेन लाघवाद्धक्षणान्तरमाह—अथवेति । अ-
द्यापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसंबन्धहेतुतावच्छेदक-
धर्महेतुतावच्छेदकसंबन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमि-
ताव्याप्तेरेका व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन
करणत्वं किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा, एवमेवोपमित्यादावपि
मनस्त्वेनैव कारणत्वम् । नच कार्यवैजात्यं न स्यादिति धाड्यम् ।

रामरुद्री ।

दवदध्यमिलत आह—अनुभवत्वेति । अत्र च धूमवान् पर्वतो बहिमानि-
त्यनुमिताव्याप्तिवारणायैव जातिपरितरुद्धादरणमिति बोध्यम् । लाघवा-
दिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठज्ञानज्ञानसंबन्धावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकर-
णकत्वं, ननु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्व व्याप्तिज्ञान-
करणकत्वं, तेन कालोपायिषिषया व्याप्तिज्ञानजन्यत्ववादाय तथैव परामर्शजन्यत्व-
मादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः । अद्यापि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमा-
वश्यकम् । अन्यथा बहिःप्राप्यधूमकपर्वतवान्देव इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिकाने
अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेन
धूमत्वादिना धूलोपदलादिविषयकमिशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवश्यम् ।
नचैवमपि व्याप्तिज्ञानेन घटाद्यवगाहिमिशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणाप्रभव इति धाड्यम् ।
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधि-
यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिमेषाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तन्निह-
पितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः ।
तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति । तज्ज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः । कारण-
त्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किञ्चिज्ज्ञानात्केवलमनसो
वानुमितिवारणसम्भारिवि भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अनन्तज्ञान-
व्यञ्जना कारणत्वकल्पनापत्तेरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेऽपि क्षत्व-
भावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद्गुरुभूतसावन्यज्ञानवत्त्वसंबन्धेन तस्य तत्पारये
मानाभावाच्चेति मनस्त्वेन चेत्कुम्भः । ननु परामर्शास्तिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानु-
मित्युपमित्योरेकमन कारणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न
स्यात् । नच प्रत्यक्षवरणत्वावानुमितिकरणत्वादित्या एकस्यापि मनसो विभागसम्भवः
परस्परसंकीर्णव्याप्यधर्मकवनं विभाग इत्यत्र परस्परसंकीर्णत्वस्य स्वाव-

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पट्टविधं मतम् ॥ ५२ ॥

ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शब्दबोधः । वस्तुतो
यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजा-
तिसमनुमितित्वम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय
तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ।
जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं
चाक्षुषं स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति पट्टविधं प्रत्यक्षम् । नच-
दिनकी ।

सामग्रीयैलक्षण्यदेव सदुपपत्तेः । नच प्रमाणविभागानुपपत्तिः
क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसम्भव इत्यत्र
आह—वस्तुत इति । घटेऽतिव्याप्तिवारणाय दृश्यन्तम् । वृत्ति-
त्वं समवायेन विवक्षितम् । तेनानुमितौ कालिकेन पदत्वस्य वृत्ति-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमाशय प्रत्यक्षादावति-
ष्ठापिवावधारणाय विशेष्यद्वयम् । ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञाना-
करणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्ष-
णान्तरमाह—एवमिति । प्रत्यक्षत्वादिकमिति । यत्किंचिदु-
पमितिष्यत्किंचित्प्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितिर्त्तम् । यत्किंचि-
च्छब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं नि-
र्वाच्यमित्यर्थः । शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्व-
सामरस्ये ।

चित्तप्रतिपत्तिव्यापकविषयितावच्छेदकत्वकृतादन्वया व्यभिचारमिदमेवे-
धाप्रतिष्ठा हेत्वामासविभागानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे
अनुमितित्वोपमितित्वोरेव नियामकमावेन कथंचिदपि विभागसमवादिता-
दाहने—नचति । क्रियाविशेषादिति । क्रिया भात्यर्थो ननु कर्म तथाच
प्रत्यक्षादिप्रमाणमाधातव्यविजातीयप्रमाणभेदेनैव प्रमाणानां विभागसमवादिति
भावः । मनस इत्यस्यानुमित्यादिव्यापि । अतिव्याप्तमिति । तिल-
प्रत्यक्षे अव्याप्तिमिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासमवादिति भावः ।
प्रत्यक्षत्वादिकमिति । लक्षणादेः सर्वमतासिद्धया प्रथमोपस्थि-
तायाच अनुमितिसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकरवेनोक्तिः । आदिपदप्राप्ति-
मुपमितिर्त्तं शाब्दत्वं च निर्वक्षि—यत्किंचिदिति । शब्दभेदेनेति ।

जीमपी द्विमात्रे सुप्रसूतमस्तु ()

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

अप्रत्यक्षस्याविमज्जनान्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीय-
त्वादुक्तश्रानुसारात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गोचर इति । ग्राह्य
इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिरिग्रहः ।
गन्धस्य प्रत्यक्षत्वाच्चदृष्टिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणे तु
घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वा-
दिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो
रसश्चोद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपमिति । ग्रीष्मो-
दिकरी ।

जात्यङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणसमवेतधर्म-
समवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति
ध्येयम् । उक्तमुपेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्यपदर्शितसू-
त्रानुसारादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य निर्विषयकत्वात्तद्—
ग्राह्य इति । सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिमहः । तद्वृत्तीति ।
गन्धवृत्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उद्भूतपदस्य कृतामाह—ग्रीष्मेति ।

समस्त्री ।

प्रत्यक्षश्रवणे अनुमित्यसमवेतेति तद्विचारलक्षणेऽपि प्रत्यक्षश्रवणवेतेति शब्दविशेषेणे-
त्यर्थः । प्रथमतो मूले अनुमितिदशणस्यैव जातिपदितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षश्रवणानि-
त्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तम् । अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति । विशेषण-
ज्ञानादिजन्यस्मरणपदेदकवेद्येऽपि स्मृत्यान्वयनिवेद्ये गौरवापत्त्या तज्जन्यतापद्येदक-
कोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिविदेनेति भावः । एवं च श्रवणलक्षणेऽपि स्मृत्यसम-
वेतेत्युच्यते शत्रुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याख्यापयया एकप्रानुमित्यसमवेत-
त्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षश्रवणसमवेतत्वस्यैव निवेद्यनीयतया उद्भवेदेन तद्विचारविधान-
मावदकमेवेति बोध्यम् । तद्व्यक्तिसमवेतेति । एकशेषेण प्रत्यक्षश्रवणकियम-
वर्तित्यर्थः । शानत्वादिमादाय अन्यजातिव्याप्तिवारणायान्न स्मरणसमवेतत्वमुक्तम् ।
सुप्रानुसारादिति । सुप्रानुसारेण प्रत्यक्षश्रवणान्वयस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु
नित्यप्रत्यक्षश्रवणत्वेन तद्विभागसंभवात्तज्जन्यत्वस्यैव विभाग इति भावः
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ननु गोचरपदस्य विषयार्थकत्वात् घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यतस्त-
मित्याशङ्को निराकरोति—घ्राणस्येति । ग्राह्य इतीति । तथाच गोचरपदस्य
उद्भूतत्वविषयार्थकत्वात् नाशङ्कीरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य गोष्पादित्यस्य-
शक्तिरिति भावः, इत्ये उद्भूतत्वप्रत्येनेन तत्प्रत्यक्षश्रवणसंभवात् इत्यनेन तद्विचार-
वि० सु० २१

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

यच्चक्षुरो योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्व-
संख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ता एवं क्रियाज्ञातयो योग्यवृत्तयः
त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्य-
क्षेऽपि रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं
कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं
कारणं, प्रमाणाभावात्, किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं, स्पर्शनप्रत्यक्षे
स्पर्शः कारणम्, अन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-
प्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किञ्चित्, आत्मावृत्ति-
शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे
लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टा-

दिनकरी ।

द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वोक्तव्ययी न तूत्तरान्वयीति शोधयितुं रूपमत्रापि
कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते—बहिरिन्द्रि-
येति । ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ
बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमात्रे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वक-
ल्पने गौरवाच्चादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छि-
न्नाभावत्येनैव चादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह—
आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणायात्मावृ-
त्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणाय शब्दभिन्नेति ।
कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते—रूपस्येति । पुनः शङ्कते—

रामरुद्री ।

मूयादिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव सोऽयमात्रेन्द्रव्याध्यक्ष इति
द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं प्रमित्यत्रैवोक्तमित्याशङ्क्य निरस्यति—द्रव्याध्यक्ष
इतीति । पुनः शङ्कत इति । मूले लाघवादिष्वस्य आत्मावृत्ति वावच्छिन्नताभावत्ये-
नैव चादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वे शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं देहादिः । रूपापेक्षया
स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणत्वमिजप्र

पत्तिरिति चेत् । उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रमाणा
अप्रत्यक्षेत्यपत्तिरित्येव किं स्यात् ? तस्मात्प्रमां पश्यामीति-
वत् वायुं स्पृशामीति प्रत्यक्संभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं
संभवत्येव, वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न च
स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रमयोरेकत्वं गृह्यत एव, कचिद्विज्ञा-
तित्वेति ।

इष्टेति । प्रतिबन्धोत्तरयति—उद्भूतेति । उपसंहरति—तस्मा
दिति । ननु श्रुतेः स्पर्शानानङ्गीकाराच्चत्तस्पर्शनकारणाय स्पर्शान्य-
द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति स्वद्रव्यपुच्छस्पर्शनपद्रव्यसमवायत्वेन हेतु-
त्वस्य बाध्यतया वायोः स्पर्शानाङ्गीकारो नोचितः । अन्यथा
वायुगतसंख्यापरिमाणयोस्तथा ग्रहणप्रसङ्गादित्यत्र आह—वायु-
मयोरिति । प्रमोपादानं दृष्टान्तार्थम् । गृह्यत एवेति । तथापि
वायुगतसंख्यादिप्रदे इष्टापत्त्या वायोः स्पर्शानाङ्गीकारे बाधका-
शमस्येति ।

विनिगमनाविरह वायोरिव प्रमाणा प्रत्यक्षानावे इष्टापत्तिप्रसङ्गादेयरेव
तद्वन्वयात्तर्कमिति बोध्यम् । एतदेव शब्दयति—प्रतिबन्धेति । समान
भिरोप्युत्तरं प्रतिबन्धेति । उपसंहरतीति । शुद्धभूतस्यापि भावमात्रे
कारिणा पूर्वमुक्तस्य कारणप्रभवेव स्वद्रव्यापपत्तीत्यर्थः । नोचित इति ।
चतुर्गुणादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्च । तत्र न कारणीभूतत्ववत्पुच्छ-
स्पर्शनवाच्यमवायाभावाद्वायुद्रव्यस्य स्पर्शनाधिपत्यमिति भावः । ननु वायुद्रव्ये
स्पर्शादिप्रत्यक्षपत्तिरोपेनैव वायुप्रमयोरिति ग्रन्थस्यापवादितत्वेन तत्र प्रमयत्वं
स्याप्रसङ्गो इष्टापत्तिरनुपपद्यत आह—दृष्टान्तार्थमिति । बाधकाभावात् इति ।
अथ च यद्यपि वायो स्पर्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्र न
कारणीभूतस्य स्वद्रव्यपुच्छस्पर्शनवाच्यमवेतत्वस्य निरह एव बाधको भवति तत्र
शुद्ध मरुतमात्रादेव न स्पर्शनयोग्यः । नच वायुचतुर्गुणस्य नेष्टत्वं एव
स्पर्शनमपि तु पञ्चागुणसमीचीनमेवेति बाध्यम् । चतुर्गुणस्य स्पर्शनमित्यने-
पवादादपि कारणार्थत्वेतिदमद्यतमिच्छाद्विषय तथापि वायो स्पर्शनमङ्गीकुर्वन्
नर्त्तनेन द्रव्यसमवेतत्वेत्यत्र द्रव्ये बुद्धिनिष्ठास्य प्रत्यक्षद्रव्यस्य ॥ विशेषतस्तत्र
तत्रैव चतुर्गुणस्पर्शनयोग्यत्वाद्गीतत्वाच्च ॥ अथ च कारणेन च प्रचीनसंभवात्
कारणमात्र एव प्रदर्शितत्वेन वायो स्पर्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विरोधनस्यार्थ-
कात् इति न च नुमादयिरे । तत्र मनोरमम् । चतुर्गुणस्पर्शनानङ्गीकारोपि न दोषः
चतुर्गुणस्पर्शनोपगमे द्रव्ये तद्विरोधनयोग्यत्वादेव ॥ ननु च स्पर्शनवत्

दिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

दिनकरी ।

माद्य इति भावः । क्वचिदिति । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः ।
आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः, तद्ग्रहश्च भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वग्नि-
न्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोऽ-
वयवावच्छेदेन त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुगतद्वित्व-
परिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह—क्वचित्संख्यापरिमाणेति । दोषा-
दिति । सजातीयसंवलनारिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वत्सा,
तद्दीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवाभूतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् । नच वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहा-
धीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कार्यं कारणताग्रह इति
वाच्यम् । लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिब-
न्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभि-
चारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यथोक्तं प्रभाषा अप्रत्यक्षे त्विष्टा-
पत्तिरित्येव किं न स्यादिति तदपि न, उपरिदेशे विद्वद्भ्रम इत्यत्र
प्रभामण्डलस्योपरिदेशतया सत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विद्वद्भ्रम
रामस्त्री ।

अतः कौटिल्यप्रियतया स्पर्शान्विदिष्टत्वं तथासत्यवयवस्पर्शनाहुतत्वावयविस्पर्श-
नाहुतत्वावयविस्पर्शान्विदिष्टत्वं यदहुतवयवस्य स्पर्शान्वयिष्यं तस्य स्पर्शनाहु-
तत्वावयवस्य स्पर्शान्वयिष्यता तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचीं महत्त्वे एति उद्भूतत्वा-
वयवस्य नवीनानां उद्भूतस्पर्शान्वयिष्यं महत्त्वमतो नाहुतपत्तिः । इत्येव पूर्वोक्ते
वायुस्पर्शान्वयिष्यता त्वेव शब्दस्यैवादिनोक्तस्य वायुगतसंख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव
धीनता बोध्या । तद्ग्रहश्चेति । परिमाणग्रहयेत्यर्थः । भूतप्रत्यक्ष इति ।
इन्द्रियत्वस्यातिगुरुतया यदिन्द्रियजन्यत्वपरिमाणः कृतः । उक्तलाघवेति ।
भूतप्रत्यक्षाभावे स्पर्शान्वयिष्यतावयवस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एवमप्यहमा-
वयवस्य तयात्वे लाघवमित्यनेनोक्तप्रत्यक्षत्वं । नन्वेकस्पर्शाभावस्य तयात्वेऽपि
लाघवानुपायान् स्पर्शस्यैव स्पर्शता लाघवात् सिद्धतामित्यत आह—यथोक्त-
मिति । उपरिदेशे विद्वद्भ्रम इतीति । एतव प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण ।
आन्तरोपे प्रयमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया मानदियमेन उपरि-
देशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि विद्वद्भ्रमादे विज्ञेयतयोपनयसंविज्ञेयं मानसंमवादनु-
पपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविद्वद्भ्रमप्रकारप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभि-
न्नापाहुतनां विशेषणतयैव भासत इति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे
मुख्यविशेष्यतया मानानुपपत्तिः वायोप्रत्यक्षत्वं तु न क्वचिदनुपपत्तिरस्तीति

व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावानुपमितिः,
पदज्ञानाभावाच्च शब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावानुभवः ।
उद्बोधकामावाच्च न स्मरणम् । मैत्रम् । सुपुष्टिप्राकालोत्पन्ने-
च्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुपुष्टिप्राकाले निर्विकल्पकमेव नियमेन

दिनकरी ।

प्रत्यक्षस्वीकाराद्योन्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावा-
देव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उद्बोधकामावादिति । उद्बोधकस्य
फलफलकत्वत्वादिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया
आविरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदतीन्द्रियत्वे
ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुपुष्टिप्राकालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात्
तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह—सुपुष्टिप्राकाले इति ।

रामहरी ।

मूलसंज्ञतमस्य आह—उद्बोधकस्येति । तथाच स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वे तदनु-
रोधेन कस्यचिदुद्बोधकत्वं कस्यमीयम् । नचान्न स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः ।
ननु प्रथमोपरिपतज्ञानमुपेक्षेच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिव्यक्तसंज्ञतमित्यत आह—
इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुपुष्टिप्राकाले कदाचिदि-
च्छादेरपि एतदेव तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापरया मात्रपदमसंज्ञतं किंतु
तत्पुष्टपदगुणीदृग्भावा ज्ञानादिविवक्षितमित्येव बहुमुच्यते तथापि स्वप्नावस्थान-
न्तरमेव सुपुष्टिरिति नियमेन स्वप्नदशाया च मिदामयन संयोगरूपदोषवशाद्भ-
वात्मात्मज्ञानमेवोत्पद्यते नत्विच्छादिकमन्वया स्वप्नदशाया विफीर्षावलात्प्रवृत्तेर-
प्याप्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसल्लेख्यमिदमिति मन्तव्यम् ।
संज्ञतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्त्यै वेदाविज्ञानायां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया बह्व्य-
माणस्य तस्यातीन्द्रियत्वे द्रव्यादिदूषणस्यासंज्ञापर्याया मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेत-
दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि श्रुयमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत
इत्याद्यक्यामे मूले निराकरिष्यते । अतएव स्वप्नावस्थाया प्रत्यादेरप्यनुभव-
सिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेऽपि नास्यगतिरिति गुणमुत्तरायाम ।
ननु सुपुष्टिप्राकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमस-
न्नत तदानीं निर्विकल्पकस्वीचोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशङ्को-
त्तरप्रत्ययवतास्त्विति—नन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकाती-
न्द्रियत्वम् । मूले विषयत्वसंयोगस्थैलस्य गुण्यमानद्रव्यत्वाद्वादिना त्वसंयोग-

जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वद्भनः-
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वकसंयोगस्य त्वद्भनःसंयोगस्य च
सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र
केचित् पूर्वोक्तपुक्त्या त्वद्भनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे
चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुमानुरोधा-
त्कल्प्यते इति । अन्येतु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वद्भनःसंयोगाभा-

विनकरी ।

त्वद्भनःसंयोगस्य चेति । तदस्वीकारे चाश्रुपमपि न स्यादिति
भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न
स्पर्शनं तत्रेत्यत्र आह—परस्परेति । अनुमानुरोधादिति ।
अनुभवस्य त्वयापि स्पष्टस्तितात्वादित्यथा इष्टापर्यादिना त्वदुत्पाप-
चेरसङ्गत्वापातादिति भावः । मिथमतमाह—अन्येति त्वया-
दिना । सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थंच
चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पर्शनापत्तिर्न संभवतीत्याह—चाक्षुषादीति ।
अत्र नव्याः, सुषुप्त्यव्यवहितप्राज्ञाले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्र-
त्यश्चापत्तिभिर्या त्वद्भनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं
नय तु न मुक्तिसिद्धा । तथाहि सुषुप्त्यनुपृच्छमनःत्रियया मनसा
आत्मनो विभागस्तत्र आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः प्रीततिरूपोत्तर-
वेद्येन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवंच सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे

रामकरी ।

स्तेत्यर्थः । तदस्वीकार इति । त्वद्भन संयोगासीत्यत्र इत्यर्थः । न स्यादि-
तीति । ज्ञानरामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वमोक्षरिति भावः । स्पष्टस्तितात्वा-
दिति । नीलवर्णादित्यर्थः । इष्टापर्यादिनेति । स्पर्शनं चाश्रुषादिकालेऽपि
नयत्वेनेत्यत्रेत्यर्थः । आदिना चाश्रुषादिष्वपि नोत्पद्य एवेत्यत्रापि-
प्ररो बोध्यः । ननु प्रीतिरिति मनःप्रवेद्यत्वेन सुषुप्तिरित्यर्थ इत्या त्वद्भन संयोगस्य
ज्ञानकारणत्वेऽपि तदनुपपत्त्यभावात्सुषुप्त्यनुपेक्षेनेत्यत्रापि न आह—सुषुप्ता-
दिति । न इति मयतीति । अयमन संयोगस्य चाश्रुषादिष्वपि नोत्पद्य इति तत्र
विद्येन स्पष्टिदिदेन मन संयोगावापितीति भावः । नन्यमतमुपपत्तिरिति—अत्र

दिनकरी ।

आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशत् तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेर-
भावान् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । यद्य-
कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित एवासमवायिकारणस्य कार्यसहमा-
वेन हेतुत्वमिति मन्वते तथापि न सुपुन्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञा-
नव्यक्तेः सुपुनिकाले तत्प्रत्यक्षपक्षिभिरा त्वद्भनःसंयोगादेर्हेतुत्वं
विजातीयआत्मनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणान् । तच्च
वैजात्यं परात्मनःसंयोगपुपीतत्प्रवच्छिन्नात्मनःसंयोगव्यावृत्तमेपि-
तव्यमिति भावः । नच वैजात्येनात्मनःसंयोगस्य त्वद्भनःसंयो-
गस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वद्भनःसंयोगादेरवच्छेद-
कतासंपन्थेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे
लाघवात् त्वद्भनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाधुपादिसामग्र्याः स्पाशन-

रामस्त्री ।

नप्या इति । तत्क्षणे सुपुनव्यवहितप्राक्क्षणे । समायादिति । ननु कार-
णस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं ननु कार्योत्पत्तिकालेऽपि तमान ज्ञानो-
त्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेऽपि आत्ममनःसंयोगोऽस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्प-
न्नविनागेन तस्य नाशदतः सुपुनव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत-
वाह—असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति । कार्यकालरुतिस-
वैशिष्ट्येनेत्यर्थः । यदि स्येति । असमवायिकारणनाशस्य इत्येककार्येनारां प्रत्येक
हेतुता ननु गुणादिरूपकार्यकार्यं प्रत्यपीति इत्यं प्रत्येककार्यकार्यकारणस्य कार्यकाल-
रुतित्वेन कारणता ननु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । तत्प्रत्यक्षवारणान् सुपुन-
व्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणान् पुरीतदवच्छेदेनसममनःसंयोगे वैजात्या-
नशोकारादिति भावः । वैजात्येनेति । यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता ह्युक्त-
वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वद्भनःसंयोगस्य तु कारणतैव न ह्युक्तेति
वैषम्यात् विनिगमनादिरहामकाशस्यपि वैजात्यस्याऽह्यस्य कल्पनीयतया ह्यु-
त्पन्नःसंयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः ।
त्वद्भनःसंयोगादेरित्यादिना चर्यमनःसंयोगपरिग्रहः । अवच्छेदकतेति ।
समवायेन समोरात्मन्युत्पत्तादिति भावः । लाघवादिति । अवच्छेदकतायास्त-
त्तदवच्छेदकत्वस्यानाः कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे नानाव्यक्तियु संबन्धत्वकल्पने
गौरवं, एकस्य समवायस्य तथापि व्यपवादित्यर्थः । त्वद्भनःसंयोगस्य कारणतापक्षे
गौरवान्तरमप्याह—चाधुपादीति । एतेनेत्यादि । नदयमानदृग्पेनेति
तदर्थः । एवं सुपुनित्वाभावान्नेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । नच विजातीय-

दिनकरी ।

प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीत-
तिसंयोगरूपा सुपुत्तिः किंतु पुरीतविक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा
पुरीततिसंयोगरूपा सुपुत्तिः तत्र पूर्वोक्तपक्षिवारणाय त्वद्म-
मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीतविक्रियाजन्यमनःपुरी-
ततिसंयोगस्य सुपुत्तित्वाभावाच्च । तदानीं मनसः सर्वावयवा-
वच्छेदेन पुरिततिसंयोगाभावेन पुरीततिरहिर्देशावच्छिन्नात्ममनः-
संयोगस्य सर्वान् ज्ञानाद्युत्पत्तौ वाचकाभावात् । अतएव यदा
त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीतमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां हेतुः
सङ्गच्छत इति वदन्ति । मनोप्राकृतस्य सार्वत्रिकत्वादाह—

रामरद्री ।

यात्ममन संयोगस्य समवायेन कारणत्वे शब्दवशापि चकारेण समुच्चयसमवाच-
कारस्य प्रमादिकत्वकल्पनमसंगतमिति वाच्यम् । पुरीतविक्रियया सुपुत्तित्वे
पूर्वतनात्ममन संयोगानुपायात्सुपुत्तावपि ज्ञानोत्पादापरया तद्वारणाच्च पुरीतति-
मन संयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजालं कल्पयित्वा
विजातीययात्ममन संयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोग-
व्यक्तावपि वैजालं नास्तीत्यत इत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थायामपि तदात्मन संयो-
गव्यचितो ज्ञानानुत्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीय्यात्मना पुरुषान्तरी-
यमन संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीय्यात्ममन संयोगव्यावृत्त वैजालं
कल्पयित्वा विजातीययात्ममन संयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी । तच्च वैजालं
सुपुत्तिश्चास्तीनात्ममन संयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयैवोपपत्तौ त्वद्मन संयोगादे-
कारणत्वान्तरकल्पनमशुक्रमिति चेदनुपपत्तमावोऽस्ति । पूर्वोक्तसुपुत्तिश्चासौ पूर्व-
ज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन क्लृप्तवैजालात्ममन संयोगस्य सत्त्वे सति विजातीययात्ममन-
संयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुपुत्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वव्यावृत्तकत्वे
वैजालस्य तद्विषयसुपुत्तिश्चास्तीनात्ममन संयोगव्यावृत्तकल्पनेऽपि धीनाभावात् ।
तादृगसुपुत्त्यग्रीधारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वद्मन संयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिक-
मेव । तथापि सुपुत्तिमये मनसो निवर्तत्वेन पूर्वतनत्वनसंयोगस्यापि सत्त्वेन
तत्कारणतापि ज्ञानवारणासंभवेन अगत्या पुरीतमन संयोगस्य ज्ञान-
मात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमिति च त्वद्मन संयोगवर्जमन संयोगयो-
कारणतयापि तदानीं ज्ञानवारणासंभवेनद्विषदेन पुरीतमन संयोगस्यैव
प्रतिबन्धकतायां प्रत्यक्षकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नन्यमत्र
एव ग्रन्थकाराणामपि निर्भरो शेषवादित्यवधेयम् । सौष्टिकवागुपादेरपि मनो-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

इति त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥ मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिर्यत्नः । एवं सुखत्वदुःखसंत्वादिप्रकारेण मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतः घटघटस्योर्वैशिष्ट्यानवगात्रेण ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च

दिनकरी ।

मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—एवमिति ॥ ५७ ॥ निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति—चक्षुःसंयोगादीति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ सादृश्यघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्व-

रामरुद्री ।

अन्यथा मनोग्राह्यत्वस्य घटादायतिव्याप्तिमात्रमाह—मनोमात्रेति । मनो-लौकिकचक्षुःकर्पेज्जगत्प्रत्यक्षमात्रात्मात्रं विनाप्युपपत्तिरिति श्लेषम् ॥ ५७ ॥ बहुविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात् । नहि तृतीयक्षणे एव सादृश्यप्रत्यक्षमिति लोकात्मनुभवः । क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलम्बस्य क्षणनिर्णयत्वात्, रज्जो दण्ड इति निर्णयं विना रज्जुदण्डकानिति निर्णयानुदयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवद् विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानाच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञानहेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे बुद्धिमाह—कदाचिदित्यादि । तन्निर्वाहाय सादृश्यानुभवनिर्वाहाय । अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पाददशायापि घट इत्याकारकप्रत्यक्षोपपत्तेरिति भावः । घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षोपपत्तिस्तु न संभवति विशेषणताच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यनुपपेयम् । ज्ञानत्वेनेति । यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनियमत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसंगतमिति चेन्न । विशेष्ये विशेषणं

न प्रत्यक्षम् । तथाहि—वैशिष्ट्यानवगाहितज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति । घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारी भूय भासते, ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविनिर्गम्यते ।

प्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाह्येति । वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् । नचैव निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात् । एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्ववगाहितत्ववद्वैशिष्ट्यावगाहितत्वमपि दुर्वारम् । घटेन्द्रियसंनिकर्षकाले इन्द्रियसंप्रत्यक्षविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यानवगाह्येति ।

तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितत्वात् । नच प्रकारादे किञ्चित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितत्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येति वाच्यम् । विशेषणवच्छिन्नप्रतियोगिकतत्त्वसमर्गानवगाहितज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितत्वात् । विशेषणवच्छिन्नप्रकारताशान्तिवनेन तत् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वत्पक्षज्ञाने प्रकारप्रकारेणावच्छेदकतास्य विकल्पा विषयता नास्त्यस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केषिद । इत्यनेन च दण्डो रजो न वेति सद्यमानन्तरमौचित्याज्जातो रक्तदण्डवान्न वेति सन्देहोऽप्युपादनीयः ।

इदं पुनरिष्टावधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति व्याप्तेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातिवत्प्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विश्वकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितबुद्धिपरमेवेदम्, एन न ज्ञानपदनिवयार्थकतया व्याख्यायमिति । ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहितत्वमसिद्धविशेषणतासंशिकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्त्वमभावस्यापि निर्विकल्पके भावसम्भवादसिद्धाह—वैशिष्ट्यनिष्ठेति । एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं संभवतीति सूत्रवशात्—वैशिष्ट्येत्यादि । निर्विषयत्वापत्तिरिति । निर्विषयत्वज्ञानमप्यवगाह्येति भावः । तुरीयविषयताया एवेति । प्रकारतादि-

विशिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवति घटत्वाद्यप्रकारकं
च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-
पदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वमिति ।

दिनकरी ।

वगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । वैशिष्ट्यावगाहित्वे वेत्तेवकारेण कल्प-
नीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया
विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमि-
त्यनवस्थाभियां प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यावगाहित्वेव स्वीकार्य-
मिति सूचितम् । तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव । निर्विकल्पकं
निर्विकल्पकस्वरूपम् । लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमे-
वेति ध्येयम् । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति—तथा-
हीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यावगाहित्वे न भवतीत्यन्वयः ।
इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षत्वात्तुभवसि-
द्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये । घटत्वादिवि-
शिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवतीति । नच विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति बाध्यम् ।
रक्तः पटो पटो द्रव्यमिति समूहालम्ब्यमानन्तरं रक्तं घटं जाना-
मीति प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसाया-

रामकृष्ण ।

प्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । एकत्र स्वल्पे इतरविषयताशून्य-
त्वनिवेशे प्रयोजनार्थादिति भावः । समूहालम्ब्यनेति । विशेष्ये विशेषणमिति ।
म्यायेनानुव्यवसायोपगमे रक्तघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवादि-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्व रक्तो घट इति ज्ञानविरहाच्च तादृशानुव्यवसाय इति
भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः
संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चतु संयो-
गानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते ननु निर्विकल्पकमतपूय स्थिरपञ्च.सयोगप्रसङ्गे
घटविशिष्टप्रत्यक्षधारिवोपेयते ननु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारिते मन्तव्यम् ।
अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागोच्य प्रत्यक्षं दुर्वारमेव जातीतरस्यैव
स्वरूपतः प्रकारत्वात्तुपगमेन तस्य ज्ञाने निषेधितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसंभवा-
दिति । नैवम् । जातेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वात्तुपगमादन्यथा कालो पटो

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं पद्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवे-
तानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन,
द्रव्यसमवेतसमवेतानां भुण्त्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयस-
मवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापि
पद्विध इत्यनुपज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना
सांकर्यात् । किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति
ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणा-
सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति ।

दिनकरी ।

नभ्युपगमादिति । महत्त्वं पद्विधे इति । यद्यपि आवणारी
महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावात् तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेव-
त्त्वान्यतावच्छेदकस्य आवणादिसाधारण्यात् आवणाद्यन्यत्वनिवेधे
गौरवान् प्रयोजनाभावाच्च पद्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् । आत्मादि-
वारणायेति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः ।
सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुप्तादयस्तदा-
श्रयत्वस्यैवात्मनि सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति । श्रोत्रे सत्त्वादिति ।

विशेषगुणस्य रूपादेश्वधुरादावपि सत्त्वादुद्भूतेति । उद्भूतत्वं न जातिः, शुक्लत्वादिना साङ्ख्यात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानै-
वोद्भूतत्वमिति शङ्क्यम् । उद्भूतरूपत्वादिना चाधुपादौ जनक-
त्वानुपपत्तेः । किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभाव-
कृतश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथाच शब्देतरोद्भूतगुणः
संयोगादिश्वधुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय वि-
शेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्ष-
जनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादौ रूपाभाव-
प्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य काला-

विपकरी ।

तथाच तत्राभ्यामिति भावः । विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिका-
माह—उद्भूतत्वमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति । एकैकस्य
कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कृतस्यैकग्राह्यतया करणतान-
वच्छेदकत्वाविति भावः । तदभावकृतश्चोद्भूतत्वमिति । तथाच
सादृशरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः ।
इन्द्रियावयववारणायेति मनःपदमित्यनेनान्वितम् । नवीनमते मनः-
पदप्रयोजनमाह—कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां
काले सत्त्वेऽपि न घटप्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावाद्तो रूपाभाव-

रामस्त्री ।

मन इति न तत्राभ्यामिति श्येयम् । भूमिकामिति । प्रयोजनरूपादिकां
युक्तिमिसर्य । उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकत्वातिरूपत्वे सादृशजातेः संयो-
गादिसामान्यगुणे कल्पनाभावेन उद्भूतगुणस्यत्वोच्चावपि चक्षुराश्रयव्याप्त्यप्रस-
ङ्गेऽनुद्भूतत्वाभावकृतस्य तत्त्व एव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादा-
याभ्यासिदानसमवायमिहात्मवसेयम् । नोक्तदोष इतीति । एकग्राह्यत्वप्र-
युक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि
प्राचां मते ज्ञानकारणतया तदादावेन्द्रियावयवे छट्टिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति
भावः । योग्यानुपलब्धेरिति । यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपल-
भ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोम्यत्वेन असमवायि इति भावः । काले यदि रूपं स्यात्तदा
उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु समवाये नीरूपत्वेनेव कालस्यायोम्यतायाः संपादनीयतया

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पट्टविधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

देवार्णाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणायैव । करण-
मिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापार-
वत्तम् ॥ ५८ ॥ विषयेन्द्रियसंबन्ध इति । व्यापारः संनि-
कर्षः । पट्टविधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति—द्रव्यग्रह
इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष-

दिनकरी ।

पर्यन्तानुभाषणम् । तद्वारणायैति । कालादेवार्णायेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसंबन्धे समवायरूपेऽभावा-
दाह—व्यापारः संनिकर्ष इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिति । द्रव्यवृत्ति-

समज्जी ।

कमलस्य तदनिर्वाहमिति भावः । मूले तद्वारणायैवेति । कालस्येन्द्रियत्व-
वारणायैवेत्यर्थः । वयमपि ज्ञानकारणत्वोपादानेऽपि कालविषया कालमनःसंयोग-
स्यापि ज्ञानकारणतया तद्वोपतादवस्थं समवायेन कारणत्वविषयत्वे तु काल-
कार्ये कालमनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन
कारणताकालमात्रैव ज्ञानपदमवधाय दैक्षिकपरत्वादिकारणदिकान् संयोगमादाय रिक्त-
तिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ ५८ ॥ ननु विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापार इति
मूलमसंगतं शब्दश्रोत्रसंबन्धस्य निखलतया समवायस्य तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजन्य-
कालस्मव्यापारत्वस्यासंभवात् । अतएवेनदस्तरसेनैव व्यापारपदं सन्निकर्षार्थकतया
विधृतं सुकारणमिह्याह—जन्यत्वेत्यादि । वस्तुतस्तु तत्र समवायोऽपि व्यापार-
एव कथमन्यथा शब्दप्रत्यक्षे धोत्रेन्द्रियस्य कारणत्वं व्यापारवत्कारणस्यैव कारणत्वात्
द्विदु तज्जन्यत्वं व्यापारतश्च प्रविष्टं तदधीनसत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्वमि-
ति तदसंगतमसौ प्रत्यक्षजनकतया तादृशसाक्षात्सात्मकधोत्रतत्त्वाधीनसत्ताकत्वात्
व्यापारत्वविरोध इति सन्देहः । अस्तु वा इन्द्रियस्य कारणत्वोपपत्तये शब्दादे-
र्विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेर्विषयस्यासाक्षादिवन्-
त्वात्पुण्यदेरप्यात्मजन्य संयोगजन्यत्वे मनोजन्मवस्थानपादादिति विभावनीयम् ।
ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासंभवः तस्य विषयनिष्ठ-
स्मारमन्यसंभवादिति विषयत्वेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धो नान्यत्वात् न इत्यविषय-
प्रत्यक्षप्रत्यक्षं न इत्यपि साक्षात्कारकस्य विषयजन्यत्वं न इत्यपि साक्षात्कारकस्य न इत्यविषयो-

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

मिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः, एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
कारणभावः । परंतु पृथिवीपरमाणुर्नीले नीलत्वं, पृथिवी-
परमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते ? तत्र परम्परयो-
दिनकरी ।

लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यस-
मवेतवृत्तिर्लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति ।
द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिर्लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसं-
युक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंनिर्क-
र्षत्वेन हेतुत्वे त्वत्प्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः, परमन्धकारे पदचक्षुः-
संयोगात् स्पर्शनापत्तिश्चेत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । नन्वेवमा-
त्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयु-
क्तसमवायस्य प्रत्यासत्तिरित्येऽपि चक्षुरादिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः
प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेव्याक्षुषाणु-
पपत्तेरत आह—परंत्विति । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वा-
रामरुद्री ।

षोडशसंबन्धतादेव पटत्वादी न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवाया-
दावप्युद्गतीय इत्याह—द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यमिति लौ-
किकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसंनिर्कर्षत्वेन इन्द्रियसंयो-
गत्वेन । चाक्षुषापत्तिरिति । यद्यपि चाक्षुषबन्धेन्द्रियसंयोगजन्यतानव-
च्छेदकत्वेनेन्द्रियसंयोगकारणवत्तायाः प्राप्तिरप्युक्ता सहृदेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
त्वेन व्यापादनसंभवात्तापि आयमदन प्रत्यक्षं चानुपपेक्षाद्विधायं न स्पर्शनं,
तत्रोद्भूतस्पर्शमापादस्पर्शने तस्य हेतुत्वात्, इन्द्रियान्तरं च द्रव्यमाहकमेव
नेऽस्मिन्प्रत्यक्षे चाक्षुषापादनाप्रासंग्येति । एवमुत्तरत्रापि । चाक्षुषे आलोकसंयो-
गस्य हेतुतया तदभावात्तान्धकारे चाक्षुषापत्तिरतः स्पर्शनापादनमिति बोध्यम् ।
अथ निदिध्यचार्यकारणमात्रस्योपपत्त्याऽऽनव्यक्तत्वेऽपि यद्विज्ञेयदोरिति न्याये-

ऋतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उऋतरूपसंबन्धस्तु मयमादाय वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः । एवं यथा तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुऋतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वात् विनश्यति ।

दिसंबन्धेन । उऋतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्धटित्वचक्षुःसन्निकर्षावच्छिन्नादीनां प्रत्यक्षवारणादुद्भूतेति । उऋतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थकद्वैतसंयोगेनान्वेति । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य असरेणावभाषात्तच्चाक्षुषाचनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतस-

रामकदी ।

नोक्तकारणकारणभाषोऽप्यावश्यमेवेति वस्तुतस्त्वित्यत्रादिना मूढे तत्परित्यागोऽवचित इति चेन्मैवम् । तादृशत्वात्तौ मान्यमावात् । नचैकस्यैन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षज्ञानान्याभावश्चैत्रयावे व्यापकमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । प्राज्ञेन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षज्ञानान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोनकत्वात्तन्मादिति श्येयम् । एवं निश्चित्यैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्धटित्वेति । परस्मैवचक्षुर्धटित्वेत्यर्थः । स्वस्मिन्स्वप्रतिबोधिकसंयोगानुयोजितत्वात्तन्मावात् । संयुक्तपदार्थकद्वैत इति । यद्यपि सामानाधिकरन्ध्रसंबन्धेन एवोमे रूपावच्छिन्नत्वनिवेष्टायेष्टया संयुक्त एव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेष्टा एव तदर्थं तथापि विनिश्चयच्छेदेनालोचनं संयोगस्यैव दृष्टादिप्रत्यक्षवारणात्तामे चक्षुःसंयोगे आलोच्यसंयोगनिष्ठवच्छेदकतत्त्वनिष्ठत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वो-

भावात् । एवं चाध्वादौ न सत्तादिचाक्षुर्षं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वप्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्धूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव शोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

मवायस्य असरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुपानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
सत्तित्वमिति भावः । यत्तत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति शोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एयमित्या-
दिना । पूर्वपदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पष्टत्वस्पर्शन-
धारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रमाघटितसंनिकर्षेण स्पष्टत्वस्पर्शनवा-

रामरुद्री ।

द्रुतवैशिष्ट्यं निवैशितं एकैकं विशेषणं व्यपन्नं विशेषणद्वयमिति स्वीकारे
धर्मजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । नस्तुत उक्तलक्षणानुरोधेन चक्षुःसंयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितमेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविरोध्यभावे विनिग-
मनापिरहेण कार्यकारणभावाभिप्रायप्रसङ्गादित्यवधेयम् । ननुक्षप्रत्यक्षस्य संयुक्त-
समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यैव व्यवहारि-
ततया संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेद्येनैव घटपृष्ठद्वानिरासादुद्धूतपृष्ठावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले प्रियत्नमित्याशङ्कं परिहरति—एतदिति । तथाच स्फु-
तस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चाग्रे चेत्यादिकं य्वालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव ननु
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोद्धूतस्यावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
चक्षुःपृष्ठादेः चाक्षुपनिरसनार्थेवेति दृष्टान्तविषयैवोक्तं तेन नश्यमात्रमन्यसोका-

भूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैः घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भूतरूपसंबन्धस्तु मयमादाय वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः । एवं पापौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्, तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, सादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वात् विनष्टी ।

दिसंबन्धेन । उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाच्चक्षुःप्रादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्येति । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य तसरेणावभायाच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति ।

रामखी ।

नोक्तकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परिष्कारोऽवचित इति चेन्नैवम् । सादृशव्याप्तौ मानामानात् । नचैकस्येन्द्रियसंयोगाभावेन प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । प्राप्तेन्द्रियसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकमिषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावापत्त्येन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासंभवमिति ध्येयम् । एवं विधिष्वेव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वसिन्धुप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् । संयुक्तपदार्थैकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरस्यसंबन्धेन संयोगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेदापेक्षया संयुक्त एव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेदः एव लाघवं तथापि विभिन्नावच्छेदेनालोच्यनु संयोगाभ्यां दृग्दादिप्रत्यक्षवारणायै चक्षुःसंयोगे आलोच्यसंयोगविष्टावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वो-

भावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

समवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाद्यानुपातुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
सत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोक्तनं चाभिहितमिति बोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शन-
धारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाषदितसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शनवा-

रामकरी ।

द्रुतवैशिष्ट्यं निवेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वीकारे
अर्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुतः षडक्षध्वानुरोधेन चक्षुःसंयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितगोचरं विशेषणप्रबोधनमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिव-
मनाविरहेण कार्यकारणभावविषयप्रसङ्गादिष्वपेक्षम् । अनूक्तग्रन्थस्य संयुक्त-
समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्येव अवतारि-
ततया संयोगे महत्त्ववच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सादृश्यज्ञानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्क्यं परित्यजति—एतदिति । तथाच स्पृ-
क्षस्योपेक्षानर्हत्वादेव सत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चाग्रे चेत्तादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्त्यर्थमेव नञ्
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोर्द्रुतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
यद्युद्वादे आश्रयनिरसनायैवेति दृष्टान्तविधयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणग्रन्थस्योप-

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे
 श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौ-
 किकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं
 विनापि संभवति । एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवे-
 तमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमान-
 सप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे
 समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबन्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते
तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता

दिन्यती ।

रणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्राव-
 च्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरवः श्रोत्रावच्छि-
 न्नेति । इन्द्रियसंबन्धेति । यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसं-
 युक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वे-
 नैव रूपेण विभागः । नचैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः, परि-
 भाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यक्ष इति ।

रामट्टी ।

बाहुयानवतारितत्वेऽपि न क्षतिः । प्रभाषां वृत्तास्पर्शनकारणं लक्षणसंयोगे उद्भू-
 तस्पर्शावच्छिन्नस्पर्शनिवेद्यान समवतीति स्वर्णानुपावतम् । श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य
 समवायविशेषणत्वस्य ऋतमाह—सकलेति । नचिन्द्रियसंबन्धविशेषणताया
 समवायमावयोः प्रसङ्गमिति वदतो मूलधरत्वेन्द्रियसंबन्धविशेषणतात्वेन
 विशेषणताया विभाग इति अन्यधराणामाशयो लभ्यते च चासंगतः इन्द्रियेण
 कालिकेन संबन्धे पटादी विशेषणतया घटत्वाम्नादादेः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः किं
 संयुक्तविशेषणतात्वादित्येव सन्निकर्षता वाच्येति विभागोऽपि तेन तेन रूपेणैव
 कार्यस्यैव सन्निकर्षस्य वद्विधत्वव्यापात इत्याशङ्क्य निराचष्टे—यद्यपीति ।
 यद्यपीयमाशङ्क्ये मूलहेतवे कियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याते
 एतदाशङ्क्यास्तसमाधानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणता-
 त्वेन विभागे संयुक्तप्रमावाचीना चतुर्णां केवलसमवायविभागइत्यमवायत्वेना-
 नुगमसंभवेन संयोगसमवायविशेषणताश्रयः सन्निकर्षा इत्येव द्रुतो नोक्तमि-
 स्ताक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराहृततया तन्निरासायैव मूलोपा-
 र्थस्यनुवाद इति विभावनीयम् । परिभाषायाः यद्विषयसन्निकर्ष इति शास्त्र-
 रीत्यादिहेतवः । अपर्यनुयोज्यत्वादिति । संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्नि-

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

नानाविधा, तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त-
विशेषणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत-
विशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेत-
विशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया,
कादौ स्पर्शाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं
कत्वाद्यवच्छिन्नभावे गत्यामायादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषण-
विशेषणतया, घटाभावादौ घटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषण-
विशेषणतया, एवमन्यत्राप्युक्तम्, तथापि विशेषणत्वात्वेन एकैव
दिनकरी ।

संबन्धप्रत्यक्षे सामदाभ्यप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु
विशेषणतया तद्वदित्याद्यसङ्गतं विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । नच
तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टा-
पत्तेः, अनुपलब्धमस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात् । नच समवायप्रत्य-
क्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः, तस्यानुपगमात्, भव
एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं ॥ करणं, किंतु योग्यानुपलब्धिरेवेति भाटा-
रामस्त्री ।

रूपं इत्येव कृतो नोक्तमिच्छाक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः । तथा विमर्शेऽपि कठिक्कि-
हादिति भावः । मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्त-
कलासत्र युक्तिमाह—संबन्धप्रत्यक्ष इति । समवायसंकेतया एकदा
माविभूतसकलाथयव्यक्तीनां ज्ञानासंमवायेति भावः । न्यायमते तु संबन्धप्र-
त्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबन्धत्वस्य अनुगतस्य निर्वैकुल्यमशक्यत्वात्, सां-
गिकविषयतावत्त्वस्य धर्मवित्तुवयत्वेऽपि तादृशसंबन्धत्वस्य घटत्वादिपार-
गताया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संबन्धप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः
समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः । समवायप्रत्यक्षानुरोधादि-
त्यस्य विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वमिति शेषः । तस्य समवायप्रत्यक्षस्य । अनुप-
गमादुक्तोक्तादित्यर्थः । यद्वैरिति शेषः । तैः समवायस्यैवानुक्तादिव्यवा-
यव्यादीनां स्वरूपास्यैव तन्मते संबन्धत्वादिति भावः । सतएव विशेषणता-
प्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । ननु यदि स्यानुपलब्ध्येतेल्लेवं यत्र प्रसज्यते तत्र
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तमदमतनिराकरणं सम-

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

सा गण्यते, अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो
व्याह्रन्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् ।
तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते
तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र

दिनकरी ।

नामाक्षेपं दूषयितुं शूले यदि स्यादिति । तत्रा चेन्द्रियाणामभाव-
प्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्त-
प्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे
हेतुत्वे युक्तिमाह—तथाहीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । नच
घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिफाले

रामकरी ।

यति तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरसुरणादतत्तद्भावमाह—तथाचेति । निर्वाह
इति । विशेषणतासन्निकर्षणमावग्रयशेषगमे तथा पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षा-
पत्तिरित्यनिर्वाह योग्यानुपलब्धेरभावप्रादुर्भावे तु पिशाचत्वायोग्यतया योग्यप्रति-
योग्युपलम्भामावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभा-
वप्रादुर्भावेनिकर्षणत्वेऽपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचामा-
वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । अनुचितमिति । यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वक-
रुत्वं विशेषणतासन्निकर्षकत्वं चापि तु अनुपलब्धौ प्रमाणकल्पनमेवोचितं
तथापि अनुपलब्धेरन्याप्राप्तभावेन व्यापारवत्कारणत्वं तत्प्रमाणत्वाच्चमवाव-
त्तत्त्वज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अननुमत्वेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने
अधिकरणमानानुपपत्तेरव्यावृत्तत्वं प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्तथापि
चाभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने मानसभ-
वाधालुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमादज्ञानदृशदानमावप्रत्यक्षमेव न
संभवति पटवत् एव तत्प्रमासम्भवेन तदानीमभावे विशेषणतापन्निकर्षणैव अभा-
वादौ ज्ञानपदं अमार्षकमित्याह—घटादिभ्रम इति । ननु पटप्रमदाले घटा-
वभावप्रत्यक्षालुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभावस्यैव कारणत्व-
मनु न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावात् तत्कारणता तथाचलपि भ्रमोत्पत्तिफाले
अभावप्रत्यक्षापत्तिकाशान्दित्वाद्युक्ते—अचेति । दोषाभावस्याभावरूपकारण-
त्वेऽपि यत्र विनश्यदवस्थापक्षदोषाद्व्यादिभ्रम तत्र अमानन्तरमभावप्रत्यक्षा-

दिनकरी ।

तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । निनश्यदवस्थदोषाद्यत्र ध्रमस्तत्र
ध्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षा-
पत्तेः । अभावोपलम्भे तदिन्द्रियजन्यवत्संबन्धावच्छिन्नतदभा-
वलौकिकप्रत्यक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति । तदिन्द्रिय-
जन्यानाहार्यवत्संसर्गकतत्त्वकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रिया-
न्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्य-
क्षापत्तिरिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्येऽप्यभाव-
प्रत्यक्षादनाहार्येति । तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे । अपेक्षितेति ।
तेन न जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः ।
मणिकृन्मसानुसारेण योग्यतां निर्वन्ति—सा चेति । प्रसंजितः

रामरुद्री ।

रणात् प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—दिन-
श्यदवस्थेति । वस्तुतः प्रतिबन्धकभावस्य कार्यकालवृत्तिरनेन कारणतया
प्रतियोग्युपलम्भस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया त्थरणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रति-
बन्धकताया दुरपहृतया चाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतिबोग्युपलम्भमावस्था-
पेक्षिततया दोषप्रतिबन्धकतां निर्वोपपत्तिरित्यवधातव्यम् । तदिन्द्रियजन्ये-
तीति । कारणतावच्छेदककोटी कार्यतावच्छेदककोटी चेति शेषः । अभावप्र-
त्यक्षहेत्विति । इदं चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्यापि कारणत्वमिति प्राची-
नमतानिग्राहेण । नचैवं यत्र प्रसज्यत इत्यनेन मूलकारेष्वपि तादृशापत्तिवृत्तौ
सैवाभावस्य प्रत्यक्षोपगमात् तादृशापत्तेरपि षट्प्रकारकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतु-
तादित्येवेत्याशङ्कनीयं षट्प्रकारकोपलम्भविषयः स्वादित्यापत्तेर्भूतत्वे षट्प्रकार-
कत्वात् यद्यत्र षटः स्पष्टमिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताहानमदर्शनपर-
मेव नत्वापत्तिविषयमित्यापकर्षं तथाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः षट्प्रकारत्वेन
स्वमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वाप्रसङ्गे तादृशापत्तिबोध्यतैवापेक्षिता नत्वापत्ति-
रपीत्यपेक्षे वक्ष्यमाणत्वाचेति मन्तव्यम् । अनाहार्येतीति । एवमेकवर्धनेन
प्रतियोगिप्रकारकज्ञानरात्वेऽप्यन्यसंबन्धेणभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेश
इत्यपि योग्यम् । ननु भूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत-
त्संबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणविधुमिश्रेण्यतास्तदुपलम्भमाभावे बो-
ध्यतानिवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन् तद्वैयर्थ्यं शङ्कामपा-
दयेति—तेनेत्यादि । तथाच तदनिवेशे जलपरमाणुविशेषकसमवायावच्छि-
न्नपृथिवीत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भमावच्छिन्नकारणवत्तत्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्य-
क्षापत्तिरिति भावः । मणिकृन्मतेति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्या-

योग्यताप्यपेक्षिता, सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रमंजनप्रसंजितप्रति-
योगिकत्वरूपा, तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रमवत्या-
प्रसंजित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः,
तथाहि—यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि
दिनकरी ।

आपादितः । स उपलम्भामात्रः । अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति ।
अत्र तदधिकरणविषयकभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकृतदापादककाप-
त्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो
हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तदधिकरणकृतदापादककापत्तियोग्यत्वं च
तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् । अत्र च तदापादकका-
रामद्वयी ।

विहरणविशेष्यकोऽलम्भप्रतियोगीकृत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपि समवतीति सू-
चित, एवमपि लम्भादिविशेष्यकपिज्ञाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वो-
पलम्भस्य च योग्यप्रतियोगिप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव लम्भे पिद्या-
भावस्य जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसमवादि-
भावः । मूले प्रतियोगिसत्त्वेति । प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयभावप्रति-
योगिसत्त्वस्य प्रमननेन आह्वारोपेणे चर्ये । आह्वारवाशाद्गुह्याप्यागदकवता-
ज्ञानस्य हेतुनया निषेधदेहादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याह्वार्यत्वमिति भावः । प्रसंजित
इत्यह्वार्यमाह—आपादित इति । ननु गटादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजन-
प्रसंजितोपलम्भस्य विशेष्यतासंबन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादी सत्त्वेन तत्र पृथि-
वीत्वभावस्य प्रत्यक्षवाच्यति । समवायावच्छिद्यभूतलविशेष्यकषट्प्रकारकोपलमा-
भावस्य घटत्वमपि भूतले सत्त्वेन तत्र विशेष्यतासंबन्धेन घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः ।
न च घटाभावे सन्निकर्ष्यमावादिव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तरान्त-
र्भावण घटाभावे सन्निकर्ष्यस्यापि सत्त्वात् । नथ समवाय एव कर्मजावच्छेदकस्य
वन्धो वाच्यः जात्मनि च तादृचोपलम्भस्य सत्त्वादेवभावविरहात् तत्र समवा-
येन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि तदधिकरणकृत-
दापादककापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणकृतित्वमनवच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्या-
प्तिनिरूपकत्वस्यैव सदवमानतया भूतलविशेष्यकविशेष्यकषट्प्रकारकोपलम्भद-
द्यापामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्ते तादृचोपलम्भाभावस्यामन्य-
भावादतो निरुपलब्धकारणभाव दर्शयति—अत्रेति । तदधिकरणविषयक-
भावप्रत्यक्ष इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबन्धेन तदभावप्रकार-
कप्रत्यक्ष प्रतीत्यर्थः । तदुपलम्भस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीय तत्प्रकारचोप-
लम्भस्य । तत्प्रतियोगिसत्त्वेति । यत्प्रतियोगिधर्मवत्प्रत्यक्षं जननीय तत्प्र-

अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते, तेन घटामावादेरन्यकारे न दिनङ्गी ।

तदोपपादयस्त्वमिति वाच्यम् । योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगि-
ग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेद्यान्, गन्धवदणुमिश्र-
त्वादेव प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन चाटशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्त-
व्याप्तावभावात् । नच प्रतियोगिग्राहकत्वं, प्रतियोगिग्रहजनकत्वं,
तच्च गन्धवदणुमिश्रत्वपृथिवीत्वोभयसमूहात्मनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे
विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुमिश्रत्वस्याप्यश्रुतमिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिप्रकारत्वातिरिक्तलौकिकविशेष्यत्वाविरहप्रयोजनीयत्वाभा-
वप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थत्वात् । अथैवं विज्ञाप-
त्यप्रकारत्वातिरिक्तलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्वद्विदितव्ययो-
ग्यानुपलम्भप्रतिरुद्धत्वात्तदभावपक्षस्य ^{स्तम्भे} न स्यादिति चेत् । नहि यत्
सर्वप्रामाण्यप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं भूम्, किंतु योग्य-
स्याभावाप्रत्यक्षे, अयोग्यविज्ञापत्वायमावप्रत्यक्षं तु तदधिकरणीय-
त्वं प्रसज्यमानसंज्ञितप्रतियोगिकान्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयवा-
संख्येयान्तरिक्तत्वाभावात् एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः । अत्राप्यापादनस्य
सर्वत्रासम्भवेन तदधिकरणीयत्वं प्रसंज्ञनप्रसंज्ञितत्वं तदधिकरणी-

रामङ्गी ।

तदधिकारं निवेद्य तद्विदितव्ये सति इन्द्रिययोगादिविशिष्टवृत्तिरित्यवयवस्य
पृथिरत्वोपागमस्याप्यतया तस्य जलपरमाणुवृत्तितया च जलपरमाणौ पृथिवी-
रामावप्रमाणवृत्तिरित्याद्युक्ते—नचेति । प्रतियोगिग्राहकेति । प्रति-
योगिप्रसंज्ञनकत्वार्थः । गन्धवदणुमिश्रात् तु न प्रसंज्ञनकत्वापत्तिरिति जल-
परमाणौ जलवादिप्रत्यक्षवृत्तिरिति भावः । निरुद्धप्रयोजकेति । यद्यपि कार-
णानवस्थैव कार्यनिरुद्धप्रयोजकत्वमोक्षविशेष्यतायामुच्यते महरवस्था-
भावे नोक्षविशेष्यतामिह प्रयोजकं समञ्जसं तथापि नैतिह्यविषयतासंख्येय-
मन्तरं त्रीं महारवस्य कारणतया तद्विषयवदतया प्रत्यक्षत्वात् तद्विषयि-
पदकारणमनिरुद्धता तद्विषयत्वेन नैतिह्यविषयत्वाभावे प्रयोजकता महारवा-
भावे अप्यतः । यद्यप्यप्युक्तत्वाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावात् प्रयोजकताविषयेन
निरुद्धविशेष्यता-निरुद्धप्रयोजकत्वस्य महारवस्याप्युक्तत्वेन नैतिह्यविशेष्यत्वाभावात्
प्रयोजकत्वमुच्यते महारवस्याप्युक्तत्वेन नैतिह्यविषयतासंख्येयमन्तरं त्रीं महारवस्य
कारणतया तद्विषयवदतया प्रत्यक्षत्वात् तद्विषयि-
पदकारणमनिरुद्धता तद्विषयत्वेन नैतिह्यविषयत्वाभावे प्रयोजकता महारवा-
भावे अप्यतः । यद्यप्यप्युक्तत्वाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावात् प्रयोजकताविषयेन
निरुद्धविशेष्यता-निरुद्धप्रयोजकत्वस्य महारवस्याप्युक्तत्वेन नैतिह्यविशेष्यत्वाभावात्
प्रयोजकत्वमुच्यते महारवस्याप्युक्तत्वेन नैतिह्यविषयतासंख्येयमन्तरं त्रीं महारवस्य
कारणतया तद्विषयवदतया प्रत्यक्षत्वात् तद्विषयि-

चाक्षुषप्रत्यक्षं, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु मनस्वेन, आलोकसंयोगं
दिनकरी ।

यत्ननिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं, जातित्वादिविशिष्टस्य सम्मगृहित्वस्यो-
पलम्भव्याप्यत्वात् सम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं, जातित्वादिविशि-
ष्टस्य पिशाचगृहित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् पिशाचे सम्मत्वाभाव-
प्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन सम्मगृहित्वपिशाचगृहित्वबोद्धपलम्भ-
व्याप्यत्वाभ्याप्यत्वाभ्यां सम्मपिशाचयोः पिशाचभेदसम्मभेदयोः
प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति ।

रामस्त्री ।

पितृलौकिकविद्येष्पताद्यान्यामावे आलोकसंयोगाभावस्याप्रयोजकत्वात् विशेष-
ताया चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्प्रभेदे च तद्वस्योगसंभेदस्यापि चाक्षुषनिरु-
पिततादृशविद्येष्पत्वाभावस्यार्थनिरूपिततादृशविद्येष्पत्वाभावान्यतरप्रयोजका-
भावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव समग्रं समवतीति विभावनीयम् । प्रतियोगिनिष्ठ
इति । तदधिकरणनिष्ठनैदिकविद्येष्पत्तानिर्दिष्टाभावविद्येष्टप्रकारताविरूपितप्रति-
योगित्वसम्भाव्यविद्येष्टप्रकारतावन्त्येनाऽयोग्यत्वाभावप्रत्यक्ष इति शेषः । व्याप्ति-
निरूपकत्वमिति । ननु सम्मगृहित्वं नोपलम्भव्याप्य पिशाचे सम्मगृहित्व-
वत्त्वेऽपि तत्प्रकारस्योपलम्भस्य निषेधतया पिशाचे निरहादिरूपत आह—जाति-
त्वादिविशिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसुखसुमहावादिप्रतिभेदः । तथाच
पिशाचे जातित्वनिरहाच्च व्याप्तिमद् इति भावः । नचैव बहौ पिशाचत्वाभावोऽ-
प्येतादृशयोग्यतुल्यत्वेनैव गृह्यत इत्यायात तच्च न समवति बहिर्वृत्तिव्यतिरिक्त-
तुल्यविज्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टबहिर्वृत्तिव्यतिरिक्तस्योप-
लम्भाव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिसन्धेन योग्यतापि प्राप्ता तथा च तुल्य-
विज्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिमद् इति बाध्यम् । तथाचति
पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य सम्मगृहित्वेऽपि तत्त्वेनोपलम्भासम्भवेन
पिशाचत्वमावप्रत्यक्षस्यैव असम्भवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वाभावाविशि-
ष्टत्वेन जातित्वस्य विद्येष्टवर्ण्यत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रति-
बन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिमद् । पिशाचत्व तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धक अयो-
ग्यवृत्तिपेनैव तस्याऽयोग्यतया तत्प्रत्यक्षत्वादनसम्भवात् तत्प्रतिबन्धकतादृश-
न विज्ञाभावात् । न पिशाचे इति । यद्यपि पिशाच सम्मत्वाभावप्रत्यक्षपति-
गोचरयोगानुपलम्भेन समवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य
कारणताया पूर्वमुक्तत्वादितत्कथनमच्छेद तथापि सम्मत्त्वस्योपलक्षणतया मन-
स्वत्वाभावप्रत्यक्षपतिनिरासपरत्वाच्च वैदर्भ्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातेरेव
यथायोग्यत्वं तथा योग्ययोग्यत्वात्तन्वतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्यु-
क्तत्वेन पिशाचादभावप्रत्यक्षकारणं समवति अन्यद्वारे यद्यप्यभावस्य जल्प-
माणा प्रविधीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षकारणं न हस्तोद्भूतत्वावच्छिद्यलोक-

यितुमशक्यत्वात्, वायायुद्भूतरूपाभावः, पापाणे सौरभा-
भावः, गुडे तिक्ताभावः, बद्धायुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दा-
दिवन्ती ।

अशक्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वमिश्रित्वेजोवृत्तित्व-
स्योपलब्धभव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे
प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधि-
करणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वादधिकरण्यत्वोपलब्धभस्या-
भाव ऐन्द्रियकषटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं पूर्वोक्तयोग्यानु-
पलब्धहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभाव-
प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायायुद्भूतरूपाभाव इति । रूपत्वावच्छि-
न्नाभावस्यातीन्द्रियायुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवाद्गु-
तेति । एवमाद्य इत्यादिना प्रभाषा चद्रूतस्पर्शाभावपरिग्रहः ।
प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य ह्यस्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभाव-

रामरुद्री ।

लौकिकवृत्तिकपेक्षान्वयमुक्तौ समानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतियोग्यतावादिति
भावः । पिपाचापीलादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसंग्रहः । नन्वेवं गुरुत्वाविक्रमिति
व्यर्थं यद्योग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव बहुमुचितत्वादित्यत आह—
अयोग्यस्येत्यादि । तथाच गुरुत्वादिक्रमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतियोग्यक-
जातिभिन्नज्ञानान्याभावपरमेव तेन वह्निनिष्ठवेद्याभावात्त्वस्य सम्भासो न प्रत्यक्षा-
पत्तिरिति भावः । ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तद्वद्गुरुत्वाद्यभावोऽपी-
त्यर्थं तदपेक्षापादमितुमशक्यत्वादित्यन्तर्हेतौर्गुणोक्त्यासंभूतिः गुरुत्वादिवत्तस्या-
प्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव बहुमुचितत्वादित्यस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थं कृतामाह—न प्रत्य-
क्षेति । ऐन्द्रियवेति । इन्द्रियप्रकृतं यद्वटादि तदभावप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । पर-
माण्वादाविति । परमाणौ गृह्यवस्तुत्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणुपतन्ग्राह्यत्वं
कर्तुं शक्यतया परमाणुपि गृह्यत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्ताविति अयम् ।
प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलब्धभान्याप्यत्वादिति
भावः । प्रत्यक्ष इति । विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । विषयत्वेनेति ।
लौकिकप्रत्यक्षविषयतया लक्षितत्वेनेत्यर्थः । ह्यस्तत्वादिति । विषयावृत्तद्वयायां
तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षवार्त्तत्वात् तत्तथैकिकप्रत्यक्षे तत्तथैकित्वेन तादात्म्येन
कारणताया आवश्यकतया यद्विषययोपि न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभाव-
स्यावश्यकताविति भावः । गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षव्याप्यत्वे इति ।

(२.) (अ. १)

भावः, आत्मनि सुखाद्यभावः, एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते
तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति-

दिक्करी ।

प्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिवितीययोग्यानु-
पलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्व-
माह—संसर्गेति । प्रतियोगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रति-
योगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः ।

रामरुद्री ।

तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः । तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव
तेषु लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोग्यविति भावः । तदनुरोधेन तेषां
प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । नच पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपल-
म्भस्वीकार इति पूर्वमुक्तत्वात् तदभावे प्रथमयोग्यानुपलम्भस्तत्रासम्बन्धवतिवाच-
स्वाभावप्रत्यक्ष न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयो-
ग्यानुपलम्भवारणत्वात् पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेऽपि पिशाचत्वाभावाप्रत्यक्षे वाच्य-
भावात् । नचैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलम्भे कारणत्वापत्तिरिति
वाच्यम् । इत्युक्त्वा । पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलम्भे कारणत्वाभावे
शुद्धत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादित्यपत्तिवारणार्थमेव अयोग्यत्वाभावप्रत्यक्षे तदहेतुता-
स्वीकारादिति भावः । संसर्गाभाव इत्यादि । नचप्येतादृशमिप्राये संसर्गाभावे
योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यताकल्पनेऽपि शुद्धत्वाभावादी विषयत्वाभावेन
अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचभावादी विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य बोधपत्तिः । नच
शुद्धत्वाभावादे प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोगकमिलाकाह्वाविराडादेव
संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । शुद्धत्वादी विषयत्वाभावो यथा तादृशम्येन
शुद्धत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तत्वात् प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावेन
प्रतिबन्धकतासंभवेऽपि शुद्धत्वाभावादीनां तत्तत्प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्व-
करण्येनैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्तथापि तत्तत्प्रत्यक्षानां तत्तत्प्रत्यक्षत्वेन
अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम् ।
ननु केयं योग्यता भाम न तान्मात्रिरूपेति शक्यते यक्षु अभावावृत्तित्व-
प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपपत्तिरुक्ता सत्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभा-
वात् । नचाभावस्यैव चेति वाच्यम् । कलाभावरूपा सेत्ताक्षेरस्य तथाप्यनु-
पलम्भादिति । नैवम् । प्रतिबन्धकतामात्रमेव योग्यतारूपत्वेपगमाद्व्यादियोग्य-
त्वस्य शुद्धत्वाद्ययोग्यत्वस्य बोधपत्तिरसंभवात् । नचैवं शुद्धत्वाभावादीनां शुद्ध-
त्वप्रतियोगिकाभावरूपेनैव प्रतिबन्धकतासंभवेऽपि परमाभावादित्यतानन्तराभावादीनां
च मनस्यपिशाचत्वादीनां च अभावावच्छिन्नां तत्तत्प्रतिप्रतियोगिकाभावरूपेन
अन्तःप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम् । योग्यमात्रप्रतियो-

योगिनो योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापे-
क्षिता अतः सन्मादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते ।

दिनकरी ।

अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति । गुरुत्ववद्द्रव्यासन्ताभाव-
वारणाय विशेष्यदलम् । रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय
विशेष्यदले मात्रेति । अधिकरणयोग्यतेति । योग्याधिकरण-
वृत्तिरित्यर्थः । इदं चाभावमाहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं, तेन

रामरुद्री ।

भिरुत्प्रेक्षेति योग्यमात्रधर्मोपच्छिन्नप्रतियोगिताकास्यससर्गाभावत्वेनैकप्रतिषेधक-
त्वाया प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनमिति ध्येयम् । अथैवमपि पिशाचत्वा-
सीत्ता ससर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरक्षयसमाधिरेव निरुक्तप्रतिषेधकतावच्छेदक-
धर्माकान्तरात्तेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभित्तत्वरूपससर्गाभावः स्व-
पिशाचत्वाभावेऽभावेन प्रतिषेधकतावच्छेदकानामाश्रितत्वात् । पिशाचत्वाख्यन्ता-
भावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिधत्तत्वाद्भेदगणान्योन्याभावयोग्यताया-
स्त्वन सत्त्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यदित्यसमनियततामात्रानामनैक्यगते पिशाच-
त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि
पिशाचभेद एव विषयः । अणिकारमते मूले महीरुहो न विद्मस्ययोगीति प्रतीते-
र्विद्मस्ययोग्याख्यन्ताभावविषयकारकवत् प्रकृतप्रत्यक्ष समनियताभावैक्यपक्षमप-
रान्धैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि पुनरुत्पत्तिश्च तद्वैक्यपक्षमवलम्ब्यैव द्वितीययोग्यातु-
पलम्भे, पूर्वं हेतुताद्रीकारस्यापि समुक्तिरुत्पत्तेरिति विभावनीयं सुधीभिः । ननु
प्रतियोगिनिष्ठयोग्यताया, ससर्गाभावे असत्तात्पर्यं तस्या, ससर्गाभावयोग्यतात्म-
निसमिश्रयेणाह—योग्यमात्रेति । द्रव्यसामान्याभाववारणायैति । तत्र-
प्रत्यक्षवारणायैत्यर्थः । एवमप्येऽपि । गुरुत्ववद्द्रव्यासन्ताभावस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटा-
दिनिष्ठप्रतियोगिताकास्यन्ताभावोऽर्थत्वेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया
गुरुत्वघटाद्योनयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रतिदत्तत्वेऽपि न क्षतिः । अत एव मान मात्र-
पदव्यावृत्तिः सम्भवतीति उदाहरितमन्यत्रैव दर्शयति—रूपेति । रूपस्य गुरुत्वेत्येव
सदवाद्युभयावच्छिन्नभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नमिति । एतच्चापाततः, रूपवा-
चास्तीति यत्र प्रतीतिः, तत्रैवान्यतरवाचास्तीति प्रतीतेर्लप्यादूपमानस्यैव दादश-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वैकित्यान्मानपदप्रयोजनं रूपवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव
उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्त-
व्यम् । योग्यसंनिधयेति । इन्द्रियसमुक्तयोग्यविशेषणतारूपामात्रमाहकसन्नि-
कर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । तेनेति ।

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेवेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोडासंनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्वदानीमुच्यते—अलौकिकस्त्विति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते, तद्येन्द्रियसंनद्ध-

विवक्षति ।

सम्भ इव बाध्यादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः । अन्योन्याभावे योग्यता तु आत्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव, तेन सम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचयदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धूमत्वादि-सामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाव्यापाररवणयनमसङ्गतमवच्छाह—व्यापारः संनिकर्ष इति । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम् । तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्वद्विषयेन्द्रियसमुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकाशभूत-

समवर्ती ।

एतादृशसन्निकर्षसंवाभावप्रादुर्भावमेत्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्तत्वात्तामेवाद—अन्योन्येति । अन्येतादृशयोग्यताया किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रदेशकताकल्पनीयत्वात् इत्यामाह—तेनेति । पिशाचमेदप्रत्यक्षोपपत्तये आत्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं, षट्पदन्योन्याभावादे प्रत्यक्षोपपत्तये आत्यतिरिक्तत्वादि संपातमिति बोध्यम् । नचिन्द्रियसन्निकर्षत्वमेवविशेष्यता अभावप्रादुर्भूतसन्निकर्ष इत्युक्तं यत्र योग्यत्व महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्बलत्वात्तथा च परमाणो महत्त्वाभावस्य बाधानुद्भूतरूपामावस्य च प्रत्यक्षं न स्वादिलत आह—अन्यत्र विस्तर इति । अयं भाव—महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसमुक्तोद्भूतरूपविशेष्यतासंनिकर्ष उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चादिवसमुक्तमहादृशपगतव सन्निकर्ष कारणमगो बाधुपपत्तिरिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सन्निकर्ष इतीति । अनु सन्निकर्ष इति । अत्रान्वयं भावमपदिहो सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेन

विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं, तथा हि—यत्रेन्द्रियसंबुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम

दिनकरी ।

धूमत्वादेः प्रत्यासत्तिरतिर्बाहः । तत्र सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति । इन्द्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसंनिकर्षेण धूम इति ज्ञानं अनिवं तत्र चक्षुःसंयोगं विनापि चाटशज्ञानमाहायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वाद्धूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसंबद्धः, ज्ञानलक्षणारम्भकसंनिकर्षस्य धूमे

रामस्त्री ।

रूपपादमेवेत्याद्यहं समापत्ति—यद्यपीति । प्रत्यासत्तिरतिर्बाह इति । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगप्रमर्शयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालिदेन स्वैश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः संनिकर्षस्याभ्युपगमादभावात्तस्य सप्रतियोगिकत्वादेरेन्द्रियप्रतियोगिकत्वस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तिरया, यमस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपपत्तिरित्यमसंनिकर्षेण विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नाश्रयपत्तिः । मन्मते व्यापारविद्देशालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य कारणस्य कर्ममुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमनेनेति गृह्यते । कर्ममन्मदा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियाजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वात्तमवेन इन्द्रियस्य कारणत्वमिति भावः । चक्षुःसंनिकर्षेणेत्यस्य निन्दपदवशाज्जेल्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नाश्रयपत्तिः । धूमान्तर इति । प्रत्यक्षभूतधूमनिषधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमत्वतेर्द्वितीयवशमेतज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्ष इत्येवेत्यतः अन्तरपदम् । ज्ञानापत्तिरिति । पूर्वं धूमान्तर एव संनिकर्षत्वोपपत्तिरित्या तस्यैव ज्ञानापादनं सम्यक्त इति नेत्यापत्तिर्भवः । संबद्ध इति । इन्द्रियसंबन्धस्य विशेषणतया संनिकर्षपटलत्वोपगमाश्रोतापत्तिरिति भावः । एकलक्षण इति । इतरापूर्वं चक्षुःसंयोग-

इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले दिनकरी ।

सत्त्वात् । न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षति-
विरह इति वाच्यम् । तन्मूलकज्ञानधारापतेर्दुर्बलत्वादित्यत आह—
लौकिको ग्राह्य इति । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया
घटकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय
तदोपतादवस्थमिति ज्ञेयम् । इदमुपलक्षणं, यत्र चक्षुःसंयोगे
विद्यमानेऽपि दोषवशात् धूमपाक्षुष किंतु धूमत्वप्रकारक स्मरणं
तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणा-
घटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । तन्निबिन्द्रियसंबन्धेत्यत्र
लौकिकसंबन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्वि-
भक्तं तदाणुत्वेन यत्किंचिदणुपस्थितावगुणसामान्यलक्षणया सक-
लाणुगोचरो मानसो घोषो न स्यात् तदाणौ मनसो लौकिकसंब-
न्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावाद्वा आह—इदं चेति । तथा

रामलक्ष्मी ।

एतन्नेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोपताविष्टापत्तेः, ज्ञाननिराकरणं न ज्ञानप्रकारत्व-
विरहादेव आपत्यसमवादिति भावः । नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणेरापत्ति-
धनपादैकक्षण इत्यसंगतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वज्ञेयेऽपि घटकप्रकारकज्ञान-
मासीत्तत्र जायमानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽपि
तादृशज्ञानस्य सर्वैवादिस्मिद्धतया तृतीयक्षणे एव तदापत्तिः कर्तव्येत्यभिप्रायेण
एकज्ज्ञानमिषाभावात् । सतिविरह इति । यत्तदापत्तिरुपपत्तेन तत्क्षणे तादृश-
ज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चिन्मशयत्वादिति भावः । तन्मूलकेति । आपाद-
मानज्ञानव्यक्तिमूलकैसर्गं । ज्ञानाधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिक-
सन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तिरेव सन्निकर्षसंपादकत्वादिति भावः ।
यद्यपि सिद्धान्तेऽपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा
इत्येव तथाप्यत्र चाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किंचित्सामान्याश्रयासे
लौकिकत्वमित्येव तदापत्यसमवेन चाक्षुषतादृशज्ञानधाराया एवापदानाप्राप्त्य-
पत्तीरूपमपेक्षम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनत्वर्थः । विशेषणत्व-
न विशेष्यान्यवित्त्वं, सन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षवता विशेष्यतावचनेन धन्यमिति
ज्ञाने समानकालीनत्ववचनेन सन्निकर्षस्य विशेषणतया निवृत्त्यादितोषणादिति
भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणत्वमेत्यादि । एवायं तदिन्द्रियेण सामान्यजन्य-

तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥ परन्तु
समानानां भावः सामान्यं तच्च कचिन्नित्यं धूमत्वादि कचि-
न्नानित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन
कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वटादिमत्ता भूतला-
दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु

दिनकरी ।

अथ बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणाया ज्ञाने जननीये सद्व्यक्तितं न तु
मातससामान्यलक्षणाजन्यज्ञान इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ६३ ॥
आसत्तिराश्रयाणां त्वित्यादिमूलभवतारयितुं भूमिकां रचयति—
परन्त्वित्यादिना । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतला-
दीनामित्यादिना संयोगेन तद्वटाधिकरणत्रयान्तरपरिग्रहः । तत्रेदं
बोध्यमिति । ज्ञायमानगनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति
बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्ति-
त्यसंभवात् किंत्वित्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह—
परंरिचयति । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्य-

रामरुद्री ।

यथा ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसंनिर्बहिसौम्यकृतानप्रकारीभूतं
सामान्यं संनिकर्ष इति गावः । मनोजन्यत्वस्य चेति । यद्यपि ज्ञानसामान्य-
स्यैव मनोजन्यतयाऽणूपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्येव तथापि स्मरणस्यापि काकोपा-
धिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिस्पिततत्प्रत्यक्षवि-
भाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव निवृत्तशीलतया तादृशमनोजन्यतायाः
सुखादिज्ञान एव सारवाचासंगतिः ॥ ६३ ॥ भूमिकामिति । अवतारणानुवृत्ता
शुद्धिरेव तद्वृत्तिः । ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र आतेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनि-
त्यसामान्यस्यैव अप्रतिष्ठा । तत्र दोषज्ञानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेत्य
तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरमन्वा-
यतारणोपयुक्तमिति बोध्यम् ॥ मूले समानानामिति । तथा च ग्रहणे
सामान्यपदं मौक्तिकमेव न तु पार्थिमाधिकमिति गावः । परिग्रह इति । यद्यपि
समवायेन तद्वटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्वटा-
दिमतामिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पददेरपि परिग्रहात्तदनुपेक्षेन यत्रैको घट इति
तत्पूर्ववाक्यस्य पदपदस्यापि घटापुपलक्षणेन आदिपदेन तन्त्रादिसंगतमवसा-
चासंगतिः । काकादीत्यादिना निषेधितया भूमतादिमत्ता ज्ञानादीनां परिग्रहः ।

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजनतद्वर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

सामान्यं येन संरन्धेन ज्ञायते तेन संरन्धेनाधिकरणानां
प्रत्यामत्तिः । किंतु यत्र तद्वदनाशानन्तरं, तद्वदवतः स्वरणं
जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वदप्रतां मानं न स्यात्
सामान्यस्य तदानीमभावात् किंचेन्द्रियमनद्विविशेष्यकं घट
इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियमनरन्धं विनापि
तादृशज्ञानप्रसारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न
जन्यते तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिः न तु सामा-
न्यमित्याह—आसत्तिरिति । आसत्तिः प्रत्यामत्तिरि-

तिरुच्यते ।

मागदोषसङ्गतिः । तेन संरन्धेनेति । अन्यथा समवायेन ज्ञानप्र-
काशमूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः ।
नित्यमिति । अथ चेत्यर्थः । किंचेति । कुतो न जन्यत इति ।
इवमापावतः सामान्यलक्षणाघटरीमूतलोविच्छसन्निकर्षस्य विशेष-
णत्वविग्रहणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोच्चातिप्रसङ्गस्याभावादिति ।
तस्मात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः । नच तत्र स्वसमवायि-
समवायादिसंरन्धेन घटत्वादेरेवामत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न

त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विप-
योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी ।

संभवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ
यदा न ज्ञातं किंतु तदा तद्वद एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि
तद्वदाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या
उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-
विषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य उदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिर्या तत्पुरु-
षीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लापव-
मित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-
संपद्विशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्य-
विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिता-
पच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंपद्विशेष्य-
कत्वप्रकारकत्ववदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादे-
यानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन
कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च
निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्या-
सत्तिः । यथाय घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतापच्छेदकं, घटत्व-
ज्ञानत्वं च कारणतापच्छेदकं, स्वप्रकारीभूतघटत्वामयत्वं च कार्य-

रामरुद्री ।

यत्र धूमे चक्षुःसंयोगे यत्पि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इति धूमांशे
अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा सकलधूमविषयकचाक्षुषावतिरिति
भावः । ननु तद्वदवान् तद्वदकिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालादौ घटत्वप्रदा-
रकत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्मिन्
सामान्यप्रत्यासत्तिवचसे तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह—एवमिति ।
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या । समवायेन । इन्द्रियसंपद्वेति । नन्वेतत्कल्पे सामा-
न्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तिवेऽपि न दोषः इन्द्रियसंबन्धमात्रावद्वानां सामान्यप्रत्या-

सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं सादृत आह—तदिति । अ-
सार्थः । यदा वहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं
तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य
दिवकरी ।

सायच्छेदकः संबन्धः, स्वविषयपटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः
संबन्धः, चक्षुःसंबन्धोऽविज्ञानकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य यक्ष्यमाण-
तदिन्द्रियजज्ञानादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव
सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह—वहिरिति । आलोकसंबन्धा-
दिधर्मित्यादिना दोषाभाषपरिग्रहः । न अन्यत इति । जयमा-
शयः—यदा पटचक्षुःसंनिर्कर्षादिपटिवा चाक्षुषादिसामग्री तदुत्त-
रक्षणे घट इति चाक्षुषं सैष सामान्यलक्षणा वयोचरक्षणे सकलघ-
टविषयकं ज्ञानं अन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते ।

रामहरी ।

सत्या ज्ञानोपादस्य मूलवृत्तेव कारणोपत्तादित्यभिप्रायेणाह—यद्वेति । एतत्कल्पे
राशयान्तरमपि प्रदर्शयति—तथाचेति । कल्पनेन चेति । चकारेण पूर्वोक्त-
द्वित्वविशेषमनवधटकरत्वेन कारणतावच्छेदकस्य रौप्यस्य समुच्चय । यद्यपि सामा-
न्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्ययवृत्तिरूपकोऽप्यवशिष्ट एव
तथापि त्रितयपटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्णमिति ध्येयम् ।
निर्विकल्पककारणसाधारणत्वम् । ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वम् । इदं च सामा-
न्यज्ञानमात्रस्यैव सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितम् । निर्विकल्पकत्ववच्छेदक-
कारणावच्छेदकत्वमसंबन्धानेतन्मतानुसारेण दर्शयति—तथा चेति । सामान्य-
लक्षणान्वयप्रसङ्गे निश्चयेन घटत्वस्य प्रकटयता मानोरपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकपटकतया उपादानम् । नचैवमपि प्रसङ्गे सति कर्षं विना भावा-
सम्बाद्धत्वे सामान्यत्रयासत्त्वभावात्कथं घटत्वस्य सारणादिना सामान्य-
ज्ञानेन ज्ञाने प्रसङ्गे मानमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्ययवृत्तेनान्न घटत्वाद् ।
स्वप्रकारीभूतेति । एतच्चापाततत्तत्साधयति घटत्वसामान्यलक्षणादिनव्यप्रसङ्गे
निविरुद्धादिमाननिदयानुपपत्ते । द्वित्वलौकिकविषयत्वेव कार्यतावच्छेदक-
संबन्धः सति घटपटयोरेव त्रितयताद्वयमुपगम्यते प्रयोक्तृत्वस्यैव इति मन्तव्यम् ।
ननु सामान्यज्ञानस्य प्रज्ञासत्तिजनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे राशय-
त्वेऽपि सामान्यलक्षणस्यासारया तदिन्द्रियजन्यप्रसङ्गं प्रति तदिन्द्रियजन्यतदमे-
प्रकारकरीतिरूपस्यैव नास्तीत्यपत्तिरुद्भूतमसामान्यं । तद्वद्धारितं कथ-
नीयमिति दिश्यते तेन सामान्यप्रज्ञासत्तिजन्यप्रसङ्गे सुदृढप्राप्तप्रीत्यारण्यक-
रूपस्यावश्यकतया नैवमते साधयन्तापि । मत्र प्राचीनमते पुराणेदेव

विपयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामग्र्यपेक्षिता, साच सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥ ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—विपयीति । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

तत्र च मानामाशयः । यदेव घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते तदैव संनिकृष्ट-घटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्य-लक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिक-चाक्षुषत्वमिति फलितम् । तथाच चक्षुःसंनिकृष्टादिशून्यकाले व्याप-कधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥ यदि ज्ञानरूपेति । अत्रलोचयविशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरं चोच्यः । सामान्यल-क्षणास्वीकारे बीजमाह—अत्रेति । अयमर्थः अयमभिप्रायः ।

रामस्त्री ।

अनन्तकार्यधारणभावः कल्पनीयः, नवीनमते तदभावाद्भाष्यमिति वाच्यम् । एतन्मतेऽपि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिषट्ठितस्ये लौकिकसंबन्धेन तत्पुरु-षीयचाक्षुषं प्रति तेन संबन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिषट्ठितसामग्र्याः कारण-ताकल्पनसाधयकतया तादृशलक्षणवत्साध्यभावस्य अन्यथा पुष्ट्यान्तरीयचक्षुः-संयोगादिषट्ठितसामग्रीतः पुष्ट्यान्तरस्य निमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः सामान्यप्रसाधितमन्यचाक्षुषावृत्तिरिसाशङ्कामाश्रयवर्जनेन निराकरोति—अय-माशय इति । चाक्षुषादिसामग्रीति । विशिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः । तेन निर्विकल्पकस्यापि आमः, अन्यथा तदुत्तरस्थाने घट इति विशिष्टचाक्षुषानु-पपत्तेरिति ध्येयम् । इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात् । इदं मानामाशे देतुः । व्यापकधर्मावच्छिद्येति । अयं भावः । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य कृततया ततएव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयो-गादिषट्ठितसामग्रीविच्छेदस्यापि तत्पुरुषीयसामान्यप्रसाधितमन्यघटत्वादिप्रकारक-चाक्षुषापादनं न संभवति, नवीनमते अतिरिक्तकार्यधारणभावस्य अकल्पनभावापचम-

अत्रायमर्थः—प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न संभवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बद्धित्वेन सकलगृहीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । नच सकलबद्धिधूममानाभावे का धृतिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षधूमे बद्धिसंबन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो बद्धिव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीय-
देशान्तरीयधूमे बद्धिव्याप्यत्वसंदेहः संभवति । न च सामान्य-
लक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वश्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य
सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वश्याभावात् । एवं ज्ञानलक्ष-
णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य ज्ञानं

दिनङ्गी ।

भानं विषयता न संभवतीति । प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षा-
श्रयत्यव्याप्यत्वादिति भावः । बद्धिसंबन्धस्य गृहीतत्वादिति ।
तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः
संभवतीति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । यथाच धर्मिज्ञानाभा-
वान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । ज्ञानल-
क्षणास्वीकारे वीजमाह—एवमित्यादिना । कथं स्यादिति ।
चन्दनखण्डस्य चाधुपे जायमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौर-
भांशे चधुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-

रामङ्गी ।

क्षतमेवेति ॥ ६४ ॥ ज्ञानरूपा मरीलत्र यदिचन्दस्य पूर्वोन्वयित्वं न संभवति
ज्ञानलक्षणाया ज्ञानकृपायाः सर्ववद्विदित्वात्तत्त्वद्रव्यवारणायाह—अप्रत्य-
क्ष इति । तत्रमात्रस्य व्याख्येयप्रत्यक्षार्थत्वाभावादाह—अयमभिप्राय इति ।
सन्निकर्षाभावादिति । बोध्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्द-
ने चतु संयोगदर्शनां सौरभेऽपि ययुक्तमवगातस्य आवश्यकत्वेऽपि न छति ।
अथवा सुरभि चन्दनमिति प्रयातमकप्रत्यक्षमभिप्रायेण हृदमुत्तरमिति मापगति ।
अथ सुरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यक्षसौरभे

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥६५॥

कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्य भानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र दिनकरी ।

सामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न संभवतीति भावः । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव संभवति, सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वविच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्वतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाद्भीकरात्, प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वावित्यभिप्रायेणाह—यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽप्रदेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्व-रामरुद्री ।

सौरभभानं संभवतीत्यद्यहं निराकरोति—सौरभत्वेति । ननु मूढे यद्यपीत्याद्याशङ्का न सगच्छते, उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानस्यासंभवादतः तद्भाषमाह—सुरभीत्यादि । अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकैल्लपपाठः । ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्यनञ्जीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपाद्यमित्युक्तमप्यतार्किकं सौरभत्वप्रकारकप्रत्यक्षैल्लप पाठः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठोऽभ्युपगम्यमाशङ्कित इत्येवम् । स्वरूपत इति । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसंभवेऽपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणाद्भीकरेण न संभवतीति भावः । धर्मान्तरेण अन्तरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे कस्यपि प्रकारतया भमानादिति बोध्यम् । तद्भानानिर्वाहादिति । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंभन्धत्वेऽपि प्रत्यक्षे एविकृतस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंभन्धेनाभावादिति भावः । लौकिकविषयतासंभन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येन सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्या, सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरत्वादेवोपस्थिताऽजायितपर्यान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यते एव प्रत्यक्षे अनिकर्यानाश्रयस्य न भानमिति नियमोऽपि नास्तीत्यत एव । यदादिवागुपे यदादेरभानं तु तद्भाषकाराणां

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये
भानं ज्ञानलक्षणाया । योगज इति । योगाभ्यासजनितो
धर्मविशेषः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जा-
नरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

दिक्करी ।

प्रकारकसौरभविशेषकत्वस्यैव वत्कार्यतावच्छेदकत्वमिति चेन्न ।
सौरभस्यादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौ-
रभत्वादिमन्त्ररूपसद्वन्धस्य सौरभत्व अभावेन सामान्यलक्षणाया
तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके
सौरभत्वान्तरकल्पनियेशे प्रयोजनाभावाच्च । नच ज्ञानलक्षणायाः
कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमिवेष सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यताव-
च्छेदके नियेश इति पाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञान-
लक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिवि । ननु विशेषणज्ञानज-
न्यतावच्छेदक विशिष्टपुद्गित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति
न हूतेन निर्वाहः । एवं यत्र ज्ञानलक्षणाया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं
मानसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यव आह—एव-
मिति । ज्ञानलक्षणाया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसा-
मान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाग्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन

सामकरी ।

भाषादेव समवलीलाशेषेणाह—कार्यतावच्छेदक इति । तदाविषयसम्बन्ध
इत्यर्थः । विशिष्टमत्यस्तत्वमिति । तत्रप्रकारकप्रत्यक्षं यद्वि तत्रज्ञानत्वेन कारणत्व-
मित्यभिप्रायेणैव तयाच कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेहेन
परस्परान्यथापिर्दिनं समवलीति भावः । ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्याक्षते कारणताऽन-
गोचरणीया विशेषणज्ञानकारणताया तु युक्तिः पूर्वशुपदर्थितेवेत्यत आह—एवं
यथेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति । तयाच तद्विषयकत्वोक्तिरप्रत्यक्षं
प्रति तद्विषयकज्ञानरत्नेन कारणत्वभावस्य समन्यतया पट्यादिविशेष्यकत्वोक्तिकमानेन

१. धूमत्वेन धूलीपटलविषयकज्ञानप्रकारकं सद्व्यवधानमित्यनुस्यूतायापि
प्रत्यक्षं तद्विषयविषयत्वमित्यर्थः । धूलीपटलेन च ह भनयो लौकिकप्रतिकर्तृभावाद्
स्वविषयकधूमत्वकारणत्वात् सामान्यलक्षणायास्तद्व्यवधानत्वमिति भावः ।

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजघर्मसहायेन मनसा आकाश-
परमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति
द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥ इति श्रीचिन्मना-
थपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

सामान्यलक्षणयाऽनुस्यूवसाये धूलीपटलमानासंभवादिति भावः
॥ ६५ ॥ सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः ॥ इति श्रीमार-
द्वाजकुलाम्युधिपूर्णचन्द्रमहपालकृष्णात्मजमहादेवमहविरचिते
मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥ १ ॥

रामरुद्री ।

घटादेर्मानस्यालौकिकत्वावतिरिति भावः । इत्यत आह्येति । इत्यभिप्रायेण
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाहेत्यर्थः इति । शिवम् ॥ ६५ ॥ इति दिनकरीय-
तर्पणियां प्रत्यक्षखण्डः ॥ १ ॥

इति प्रत्यक्षखण्डम् ।

अथानुमानखण्डम् २

• व्यापारस्तु परामर्शः कार्यणं व्याप्तिर्धीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—व्यापारस्त्विति । अनुमायां
अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि—
येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव
विनक्षी ।

• अनुमितिमिति । संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो
बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पञ्चाभिदि-
ष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो
व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं सज्जन्यत्वे सति सज्जन्यजनकत्वं,
सद्य परामर्शे न संभवति, वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शे
व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात्, महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदा-
नीमभावेन व्यवभारोक्तस्तदुपपादयति—तथाहीत्यदिना ।

रामरुदी ।

• संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिवृत्तमनन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । स-
तन्वयैः प्रयोगकत्वं, संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अन्तराभिधानप्रयोगकमिज्ञा-
साजनकज्ञानविषयस्वरणानुसूक्तसंबन्धो निरूपणीयविशेषगतिः । तथाहि प्रत्यक्षनि-
वृत्तमनन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोगकमिज्ञासा अनुमानज्ञानं ये अवतिवृत्ताकारिका
सज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं अदिष्टाजनमित्यकारणं तद्विषयोऽनुमानं तत्स्वरणानुसू-
क्तसंबन्धः अनुमाननिरूपकप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः । अत्रानन्तराभिधानप्रयोगकमिज्ञा-
साजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन निरोपणीयम् । येन यदादिनिरूपणान-
न्तरमपि संबन्धविशेषज्ञानापीनप्रत्यक्षज्ञाने तत्स्वरणत्वेन अनुमानस्वरणसंभवेऽपि
न प्रत्यक्षद्वयत्वे यदादिनिरूपितसंगतिस्त्वर्थः । अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानप्रयोज्य-
त्वात् । प्रकृते च यदुपादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाण-
कार्यतत्त्वोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शसंप्रत्यक्षप्रमितिजन्य-
त्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीप-
दानं मदीयचक्षुःस्थापनं मयितुमर्हति दीपमस्तु इत्यममिति चेदेन यदुपाधनत्वेन
बोधितत्वादिसन्नुमानेन दीपदाने यत्र ग्रहीतस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यसेनुमानो-
पजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति । निरूपितमिति । नच
चक्षुःस्थितं दार्यतारूपमेव ननु प्रयोगकतात्पर्यमिति वक्ष्यते साधनत्वान्ननु-

पुरुषः कचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदन-

दिनकरी ।

पश्यतीति । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसं-
पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य संवन्धितया ज्ञानं तादृ-
शधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृत्यानुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्व-

रामहृदी ।

स्वाभावाच्चानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति बाध्यम् । तथासति
शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् शास्त्राच्छाब्दबोधजनकत्वे-
नोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः । नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तरा-
भिधाननिमित्तमिति बाध्यम् । यत्रेष्टसाधनत्वानुमानेन वर्षणादौ प्रसक्तस्य
दर्पणेन महानधुनांशे तत्त्वन्वयस्यैव धूमरेखाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि संग-
नात् । यदिच प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनाध्वनमोर-
जन्मादावनुमानं च निमित्तमेव भ्रमोन्त्येन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनं सम-
इति विभाष्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपबोध्यत्वेनानुमावकतया
तत्र प्रसक्तोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति
चेत् । नैवम् । नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदन्तरं विरुणीयमिति नियमः ।
येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः । किंतु यद्यनन्तरं निरूप्यं
भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासंगतं प्रतुपीतेत्यभिपुच्छते । एवं च
कारणे कार्यं वा जाते किमस्य कार्यं कारणं चेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकस्य
मजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः । अतएव चिन्तामयावनुमितिनिरूपणानन्तरम-
नुमाननिरूपणमपि संगच्छते । नच कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि संगतित्वेन
संगतेः षोडशं व्याहृत्येत, तथाचोक्तम्—“सप्रसक्त उपोद्भातो हेतुतावधार-
स्वभा । निर्वादकैक्यं कार्यैक्यं षोडा संगतिरिष्यते” इति बाध्यम् । हेतुताया
निरूपकतासंबन्धेन आशयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायमेवा-
न्तर्भावात् । कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यताह्यत्वात् तत्र उपोद्भातादि-
भिन्नः स्मरणप्रयोजकतात्मकहेतुम्या गतार्थता शङ्कनीया । अनुमितिकक्षणो-
पोद्भातसमस्या विशिष्टपरामर्शसामुचित्येहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि लक्षणे
विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्परया वा कारणं किंतु उपपादकमेवेति ध्येयम् ।
अवसरोऽनन्तरवचनत्व, यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमा-
नयोर्भ्रमोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंगतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयेन
अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिर्मुक्तावधारसमस्या उपमाननिरूपणमिति
मन्तव्यम् । निर्वादकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्यैक्यं एककार्यानुकूल-

न्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिसरणं तस्य भवति
पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते, तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र
प्रार्थनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति

हिनव्री ।

मुक्तम् । एवंरूपं व्याप्तिसरणमिति । बहुदसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वा-
विति भावः । स एव परामर्श इति । तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य
पूर्वं सत्त्वाच्च इयमिचार इति भावः । तच्च तथापि यत्र व्याप्ति-
बर्तकानां पक्षार्थानां विच्छिद्यलोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं
तथापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विच्छिद्यव्याप्तिज्ञानस्य
व्यभिचारो दुर्बुद्धर इवेति वाच्यम् । व्याप्त्यंशे विश्वपर्याप्त्यनिवेश-
प्रमुक्ततापत्वेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवाहुमिति-
हेतुत्वाविलम्बितायात् । स्मरणात्मकपरामर्शं व्याप्तिज्ञानस्य व्यभि-
चार इत्यपि न, संस्कारसंबन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् ।
अत्र नव्याः—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शव्यापकतयाऽनुमितिं प्रति
कारणत्वमेव नास्ति कुतः कारणत्वं, अन्यथा कपालादेर्धटं प्रति
द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्व-
मित्याहुः । लिङ्गमनुमितिकरणमिति । अनुमितौ परामर्शमात्रं न

रामलक्ष्मी ।

त्वमिति दिक् । संबन्धितयेति । व्याप्तिसंबन्धितयैल्लयः । विशेष्ये
विशेषणमितीति । विच्छिद्यलोपस्थित्यादित्ये वह्निव्याप्यो धूम इति शब्द-
सिद्धा शब्दपरामर्शसमवादिनि भावः । लाघवेनेति । व्याप्तिरदुभाव-
धूमवानयमिति व्याप्त्यंशे संबन्धितपरामर्शमनुमितिर्वारणाच्च धूमोऽयं
व्याप्त्यंशे निधयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विच्छिद्यलोपस्थित्यादित्ये
कारणत्वे तु कारणीमूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविधयेन प्रतिबन्धादेव
वर्तमान्ये संबन्धसमवेन तद्विवेके प्रयोजनानामप्यसि भावः । संस्कारसंब-
न्धेनेति । स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबन्धेन
व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वाच्च पुनरपि व्याप्तिर इति भावः । परामर्श-
व्यापकतयेति । तादात्म्येन परामर्शस्य व्याप्यत्वं वाच्यम् । कारणत्वमेव
नास्तीति । निमित्तपूर्ववर्तितवच्छेदकव्याप्यत्वेन व्यापकमर्मेण हेतुताया-
मन्यथापिदेरिति भावः । परामर्शमात्रमिति । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । परार्थ-
क-

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

वदन्ति तदुपयति—ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्यानुमित्यकर-
णत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं कीर्णं
स्यात्तदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमिति-
करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ व्याप्य-
स्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगादिज्ञानमनु-
मितौ जनकम् । तत्र पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवा-
चिनस्तीति ।

हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः । तत्रापि विशिष्टस्य कारणतामहे विशेष-
णस्यापि कारणतामहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा
हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावात्
परामर्शस्य कारणता किंतु लिङ्गस्यैव व्याप्यः । लिङ्गस्य तदानीम-
भावादिति । नच परामर्शरूपव्यापारस्यन्येन तदानीं लिङ्गम-
स्येवेति वाच्यम् । अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शजनकतया परामर्शस्य
व्यापारत्वासंभवात् । इवमुपलक्षणम् । लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपर-
मर्शविषयाद्विज्ञानमैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः । तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेदो गौर-
वम् । अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवाति-
रामस्त्री ।

मृशघातो हानार्थकत्वादिति भावः । लिङ्गेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षमहाविशिष्टहे-
तुलिङ्गं विपरिवासाद्यन्येन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्यमित्यर्थः । कारणता-
महादिति । असतिवाचके विशिष्टस्य कारणतामहात्प्रमाणेन विशेषणशेऽपि
कारणतामहात् । अतएवाप्यया विज्ञाद्वैक्यावस्थायां सोमं नीयतीत्यत्र पृथीक-
या गोविशेषणीभूतानामादप्यानीनामपि सोमश्चक्षणसाधनता प्रतीयत इति भीमाच-
र्यानां सिद्धन्तोऽपि संवृत्त इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कार-
णता विशिष्टाह—परामृश्यमानेति । किंत्विति । परामर्शस्यैव विषयि-
कतया लिङ्गस्यैव परामर्शमिति भावः । तद्व्यापारत्वासंभवादिति । शान्शरि-
रामर्शस्य अतीतादिलिङ्गाप्रच्यतया लिङ्गव्यापारत्वासंभवादित्यर्थः । अनुमिति-
प्रसङ्ग इति । पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिं प्रति हेतुत्वाप्रमवेनाह्यता-
न्यन्येनानुमितिं प्रति हेतुत्ववच्छेदकसंन्येन लिङ्गस्य कारणतया सोमरूपीय-
त्वादिति भावः । अस्मन्मते परामर्शहेतुतापरिमये । सामानाधिकरण्यप्र-

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे
साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्य-
वानित्याकारिका, । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवनि-
त्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु बह्विव्याप्यधूमनान्पर्वत इति ज्ञानं

• विनक्षति । •

११.

प्रसङ्गमावाप्तं तत्पुरुषीयस्वनिवेश इति लाघवमितिपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु
परस्परं व्यभिचार इत्यत्र आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतायच्छेद-
कस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव
सर्वत्रानुमितौ निमित्तमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षवि-
शेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतायच्छेदकं च
परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरमतो न

रामयति ।

त्यासंख्या । एकप्रमाणयोगिकसमर्थायसबन्धेन कार्यकारणभावान्कपुरुषीयपरा-
मर्शादन्यस्यानुमिष्यापत्तिरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परस्परं चेति । पक्षविशेष्यक-
परामर्शात्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकारामर्शस्य हेतुत्वात्तुमितौ पक्षविशेष्यकपरा-
मर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमितापिति । प्रतिदृष्टाव्यवकलानुमिता-
नित्यर्थः । तेन वृत्तिव्यतिरिक्तत्वात्तदभावावप्रतियोगितान्धवत्त्वं वृत्तिव्यतिरिक्तं
परामर्शादप्रतिदृष्टाव्यविशेष्यकानुमितिरुपपद्यतेऽपि न क्षतिरिति मतान्वयः । नन्वेवं
परस्परव्यानुमितौ व्यभिचाते दुर्कार इत्याद्यद्यामाह—कारणतायच्छेदकं
चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्बलं तद-
भावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनियतत्वस्य प्रकारिभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मवि-
शेष्यव्यतिरिक्तत्वात् तत्प्रकारतायच्छेदकसंबन्धानुपगमात् साधर्मिकविषयताया निशि-
ष्ट्यानिवेशे क्षतिश्चादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमिष्यापत्तेरनुगतैरुपपत्तेः । कारणत्वं
दुर्बलं तथापि हेतुतायच्छेदकसंबन्धावच्छिद्यत्वेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पक्षतायच्छेदकं ॥ ३७ ॥ प्रमाणमावप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतायच्छेदकसंबन्धान्पक्ष-
व्याप्यवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तनिरूपिता या हेतुतायच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यमावप्रकारत्वानिरूपिता हेतुतायच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-
धेयत्वसंबन्धावच्छिन्ना पक्षतायच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छादिता
नद्वयानुगतकारणत्वसम्बन्धि प्रकारतायामेव ससर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायाम-
पीति सिद्धान्तादिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकमावप्रकारेण अभावनिवेशे
आलोकाभाववति धूमप्रकारनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यधूमान्भावनिवेशे च बहि-

विनापि यत्र पर्यंतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम
इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यान्गाहिज्ञान सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रका-
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-
रूपकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वान्वयवृत्तितो-
त्तरानुमितिं प्रति तादृशेण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनु-
भयानुरोधात् पक्षविशेष्यरूपग्रामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्या-
प्यधूमवाच्यामित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसमत
इति श्लेषम् । भीमासकः शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्य-
स्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः । ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादपि ।
विशिष्टवैशिष्ट्यान्गाहिज्ञानमिति । भाषप्रधानो निर्देशः ।
सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वायच्छिन्नं प्रति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वसोभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकता-
वच्छेदकमित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कैरुपनीयमतो-

रामस्त्री ।

व्याप्यधूमवान् वेति सत्यधारणस्य वाऽऽसम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभि-
न्नाकाराणामेवैकनिधयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेद्यनीया इत्यतोऽपि नानु-
गतहेतुतासम्भव इत्यभिप्रायेण मतात्तरमुपन्यस्यति—द्विविधयोरिति । तादृ-
शेणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । समतनुपदर्शमिति वस्तु-
तस्तुच्यति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकत्वेन परामर्शादनुमितिर्न
व्याप्यविशेष्यकदनुमितिर्मिथुनमवाप्तरोषादित्यर्थः । लोक आत्मा समक्षिमाह—
अतएवेति । वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमतामिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते ॥
तथा चायमि युपनयाकार इति न तद्वत् । ननु वह्निव्याप्यधूमवान् इति शब्दो
द्विरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि भीमासकैरप्यनुमितिसौकर्यात् ज्ञानद्वयादेवेत्येव-
कारणगतिरित्यतस्तस्याप्यवकतामाह—ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यान्-
गाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सत्यं नानुमितित्वव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थक्ये
त्येव शब्दो विशिष्टवैशिष्ट्यान्गाहिनिधयत्व नानुमितिव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थक्ये
समुपपन्नस्य सा तादृशित्वपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवृत्तत्वादिति प्रयासाधिन्यमं
वदाम्यस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवृत्तत्वात् सपादयमाह—भाषप्रधानो

२८८ . . . सिद्धान्तमुक्तावली । . [अनुमानखण्डम् २

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमिति रित्यन्ये । ननु बह्विव्याप्यधूमनान्पर्यत इति ज्ञानं

• दिनकरी । •

प्रसङ्गाभावात् तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगादिज्ञानं च । ननु परस्परव्यभिचार इत्यत आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिकयावृत्तत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ निधत्तमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगादिनिश्चयत्नमतो न

सामर्थ्या ।

त्यासख्या । एकात्मानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावान्निकपुरुषीयपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तिरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परस्परदेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शात्तत्रानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सत्तुतत्तानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यतः । सर्वत्रानुमित्यापत्तिरिति । प्रतिदृष्टावच्छेदकत्वात्तुमित्यापत्तिरिति । तेन प्रथिगीतरत्नव्याप्यकामावप्रतियोगिमन्धवती प्रथिगीति व्यतिरेकपरामर्शादप्रतिदृष्टावच्छेदकानुमित्युपपत्तेरपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । नन्वेवं परस्परगन्तानुमितौ व्यभिचारे दुर्बार इत्यादिद्वयमाह—कारणतावच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्बलं तदभावाप्रकारकरवे सति तत्प्रचरकत्वस्थानियत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यवच्छेदकसंबन्धिः सौपष्टितत्वात् तत्प्रचरतामच्छेदकसंबन्धनिनुगमाच्च सावर्गिकविषयताया विधिः । यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्ध्रुवं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वमन्धवारच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नप्रकारत्वात्तानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धानवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तत्रिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्ना व्याप्यमात्रप्रकारत्वात्तानिरूपिता हेतुतावच्छेदकवच्छिन्ना विषयता तच्चालिज्ञानं वनानुगतकारणं च संभवति प्रकारतायामेव संसर्गवच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीतु रिटान्तरिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकामावत्वेन अभावनिवेशे व्याप्येकाभाववति सुप्रचरकनिश्चयसंप्रदायस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च बहि-

विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वसाधकत्वात् तत्र विशिष्ट-

दिनकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वान्यवद्वितो-
त्तरानुमितिं प्रति तादृशेण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनु-
भयानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्या-
प्यधूमबांध्यामित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसंमत इति ध्येयम् । मीमांसकः शङ्कवे—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्य-
स्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्ययः । ज्ञानद्वयादेव मानद्वयादपि ।
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति । भावप्रधानो निर्वेद्यः ।
सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धमित्यतपूर्ववृत्तिवाचच्छेदकता-
कदाचित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयसंश्लेषेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो-

रामकरी ।

व्याप्यधूमबांध्यादिति सहायवारणस्य नाऽसम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभि-
न्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदकसौटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नातु-
गतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—द्विविधयोरिति । तादृ-
श्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । समतमुपदर्शयति वस्तु-
तस्त्विति । अनुभयानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकादेव परामर्शानुमितेर्न
व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । श्लोके प्राया समप्रमाद—
अतएवेति । वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमतोपि प्रायेणेकम् । प्राचीनमेवे तु
तथा चाप्यनिरुपनयाकार इति मन्तव्यम् । ननु वह्निव्याप्यधूमवानेति तदिति शाब्दा-
दिपरामर्शसंश्लेषे ज्ञानद्वय विनापि मीमांसकैरनुमितिसिद्धीकारार्थं ज्ञानद्वयादेवेत्येव-
कारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यर्थक्यतामाह—ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र मानुमितिव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थक्यत्वे
अत्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं मानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणी-
यमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वमिति प्रयासाधिक्यम-
वस्यद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वस्य सहायमाह—भावप्रधानो

ज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि
बहिर्व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किञ्च धूमवान् पर्वत इति
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य
पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका-

दिवच्छेदी ।

न व्यभिचार इत्यत आह—विशिष्टज्ञानेति । व्याप्यतावच्छे-
दकेति । जयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकनिर्णयभावेऽपीत्यर्थः । बहिर्व्याप्यवानिति ।
बहुपमावयववृत्तिमानित्यर्थः । ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्या-
प्तिविशिष्टज्ञानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकमाननैयत्यात् । अनुमि-
त्युत्पत्तेरिति । तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य
तत्र व्यभिचारात् तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । ननु तत्र फल-
बलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार
इत्यत आह—लाघवाच्चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु व्याप्यतावच्छेदकलाघवं
तथापि पूर्वोक्तकल्पनलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत
आह—किंचेति । नच गृह्यमाणेति । अत्र ज्ञानचाग्रहस्य
चर्तमानताया अभिधानात् फालान्वरीयतादृश्यहमादाय दोषः ।

रामच्छेदी ।

‘निर्देश इति । एतत्तुल्येण सर्वत्र न कारणमित्यस्त्वार्थमाह—अनुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रतीति । आश्रयकत्वादित्यस्य सम्यक्तादिसिद्धनिमित्तपूर्ववर्तिताव-
च्छेदकत्वादित्यर्थकत्वात्माह—व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथाचागम्यताविद-
स्वभावं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तुभवं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु
व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये बहिर्व्याप्यवानिति शब्दप्रमाणेऽपि न समबलेन धूम-
व्याप्यतावच्छेदकानिर्णयमाधिकरणवृत्तिवृत्त्यादेरेव व्याप्तिरित्याह—निराशयाह—
बहुपमावयववृत्तीति । फलबलादिति । अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमान-
संभवादिति भावः । लघुरवादिति । उभयत्रापि व्यभिचारस्यापिशिष्टत्वात् लघुरूपे-
णैव कारणतायाः कल्पानुमुक्तित्वादिति भावः । मूलयुक्तिरिति । व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतायाप्युक्तिरित्यर्थः । ज्ञानचेति । एतत्ता-

रूपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे
मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीय-
गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं
तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः ।
मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं सम-
वायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि
तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते
तदा कार्यकारणभावश्चैव, बहिर्व्याप्यो धूमः आलोकवान्

दिनकरी ।

व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । इत्युच्यते इति ।
इत्थं च न तत्पुरुषीयत्वं निवेद्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य
मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मेनात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावा-
दिति भावः । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मता-
विषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहेण
हेतुताद्वयं तत्वापीत्यत्र आह—बहिर्व्याप्य इति । अनुमितिः
स्यादिति । न्यायमये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरु-
पकारणी ।

तुज्ञानत्वाविति सूत्रेण शतैमागार्थकलस्यानिकरत्वेन घटुज्ञानचोर्विधानाविति भावः ।
तत्वापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताविशेषकनिश्चयत्वेन पक्षमि-
होप्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविर-
हेण भीमासक्तमते कार्यकारणभावस्तुष्टवापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण
कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वाना-
प्रमाणा विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावेनैवापत्त्या
भीमासक्तमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्याच्चासङ्गतिरिति भावः । मूले आलो-
कवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेद्ये न तथापि
धूमलप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानपदकारणैव फलजन-
कत्वस्योपगन्तव्यत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेद्ये व्याप्यतावच्छेदक-
भेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । व्याप्तिप्रकारता-
निरूपितहेतुप्रकारतेति । इदं प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदादिमताभिप्रायेण ।

पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं
तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोपत्वात् ।
व्याप्यो नाम व्याप्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—
व्याप्तिरिति । वद्विमान् धूमादित्यादौ साध्यो वद्विः साध्य-

दिनकरी ।

पितृपक्षविरोप्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृश-
ज्ञानाप्रवा धूमो वद्विष्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्याप-
त्तिसंज्ञं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविरोप्यतायाः पर्वतविरोप्यता-
निरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्ट-
ज्ञानरूपने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह—
इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोपत्वादिति । फलं कार्य-
कारणभाष्यग्रहः । तन्मुखं तदधीनम् । गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः ।
विशिष्टज्ञानावावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरव-
निश्चयो विरोधी वाच्यः । तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्त्वदनुमि-
त्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयशून्यत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञा-
नत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततत्त्वदनुमित्यव्यवहितपूर्व-
वर्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभाष्यनिर्णयान् पूर्वं
गौरवनिर्णयाभावात् तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परमशं-
क्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सकृत्सिद्धमुपोद्धातं निरूपयन्नाह—व्याप्यो

तमरप्री ।

महाचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविरोप्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष-
विरोप्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारतानिरूपितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव-
स्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरमेदस्वीकारे रक्तदण्डत्वानिति दुर्द्धा रक्तदण्डविरोप्य-
रक्तदण्डभावनिश्चयप्रतिषेधत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविरोप्यता-
शालित्वात्तादृशदण्डेति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वा-
दाह—गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यद्विज्ञानानुमातातिरिक्त-
प्रमाणे त्रयं । स्वाश्रयकार्यं स्वाश्रयशून्यत्वम् । निश्चयाधीन इति । तादृश-
कारणतानिश्चये सत्त्वेव कार्यद्विज्ञेन तत्त्वदनुमित्यव्यवहितपूर्वं इति विशिष्टपरमशं-
क्ष्यनिर्णयवर्धनमिति भावः । स्वघटकीभूतेति । गौरवघटकीभूतत्वम् । न तादृ-
शेति । श्रोतरोत्तररक्तगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वार्थमव इति भावः । उपोद्धा-

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

यान् महानसादिस्तदन्यो जलहंदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्साध्यः-पिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्यह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्बहिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्य-

दिनकरी ।

नामेति । तथेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबन्धेन साध्यवत्त्वविषयक्षणाभि-

रामरुद्री ।

तमिति । साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति प्रसङ्गाद्विज्ञानस्य व्याप्तिरानसाध्यत्वेनोद्घात-सत्त्वत्वा परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । घटकत्वमिति । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयकत्वं तद्वत्कत्वं साध्यवत्त्वोद्घात-व्याप्तिः केवल्यः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वावि-भक्तये वहिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्तं न सङ्गच्छते साध्यवत्त्वावच्छि-न्नभेदस्य संयोगेन साध्यवत्ति पर्वतादावसुंभवादित्यतस्तद्व्यभिचारमाह—येन-केनचिदिति । यत्किञ्चित्संबन्धेनेति तदर्थः । तथाच समवायेन वह्नि-मदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नाव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयिता दिष्टत्वविशेषणतादियत्किञ्चित्संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्हेत्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽतद्वत्तं तथापि अयं सविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूप-वान् तद्वत्तमिद्वान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् तद्वत्सादित्यादौ लक्षणसमवायव्याप्त्यभि-धानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो

१ साध्यवत्त्वस्य साध्यवत्त्वप्रतियोगिकत्वं तस्मादेतत्संबन्धेनान्यपदार्थैर्हृदये भेदेऽ-न्ययः । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य असंबन्धवत्त्वस्य अवृत्तित्ववृत्तवृत्तित्वेऽन्ययः । तस्मात् साध्यवत्त्वप्रतियोगिकाभिप्रेतभेदवृत्तित्वमिति पाठ्यार्थः ।

यदन्यावृत्तित्वं च माध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्राकामात्रः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टमप्यादित्यादां विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तागायैक्यात्
साध्यवदन्यसिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-
दिगच्छति ।

प्राप्तेण । यदि च सगन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमरान् बह्नेरित्वादावतिव्यामिश्रोभ्या । अग्नित्वं नास्तीति । विशिष्टाभेयत्वाया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति । तथाच सन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वावच्छेदकस्यैव सन्निरूपिताभेयत्वावच्छेदकगुणनियमेन विशिष्टसत्तात्त्वस्य गुणाभेयतानवच्छेदकत्वा-

सामरुद्धी ।

[illegible]

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरंहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ साध्यवदन्यसिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदक-संबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्य-धिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि बहिमान्

दिनकरी ।

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादिलक्षणमवतारयितु-माद्यलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षतापटकसंशयाभावान्नैवानुमितिः सच्छून्यकाले तु भ्रमात्मक-व्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादिवित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणयाम् घटादित्यादेः संप्रहः । ननु व्याधिकर-णावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभाववत्त्वं लक्षणार्थस्तथाच नैयमव्याप्तिरिति चेन्न । बहिमान् भूमादित्यादौ भूमाधिकरणे बहिमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्यापत्तेः साध्यवत्तामहविरोधितानियामक-

रामरुद्री ।

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्तापेयताया गुणादिनिरूपित-त्वेऽपि विशिष्टपर्याप्तापेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासार्थेन तदु-क्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । भेदप्रतियोगितावच्छेदक-त्वहरकेवलान्वयित्वनिधायकाल इत्यर्थः । पक्षतापटनेत्यपठ । साध्यवदेह-सर्वे पक्षतावान् । सिद्धमात्ररूपपञ्चतायाः सद्वैधोषादितत्वाच्च । किंतु पक्षताम-केलेव पाठः तथाच नाच्यो नवेति सशयाभावान्देन नानुमितिरिति भावः ।

१ निपूर्वकरूपत्वयोऽभावः प्रथमतोऽतीतान्ते अभेदः साध्यान्वयी तुनीयाम्पृच-र्यस्याभेदेन वा साध्येऽन्वयः साध्यवदोत्पत्तीवार्थः निरूपितत्वेन वैश्याधिकरणान्वयी वैश्याधिकरण्य सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठमात्रानप्रतियोगिनिविशिष्टसाध्यनिरूपि-तसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः.

चदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावः । तेन धूमवान् बह्वेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मन्य-
त्वविशिष्टमस्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्
साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तित्वानवच्छेदक-

मिवकरी ।

प्रायेण । यदि च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा
धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्षोऽप्या । अवृत्तित्वं नास्तीति ।
विशिष्टाधेयताया अनतिरेकत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति ।
तथापि तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वावच्छेदकस्यैव सन्निरूपिताधेय-
तानवच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयत्वानवच्छेदकत्वा-

रामरुद्री ।

नाम्यासिरेत्यत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमश-
ब्दाद्योर्लक्ष्येरेपि धूमवदन्त्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमास-
मानकार्येणपदार्थस्य धूमवदन्त्यात्वात् बह्वधिकरणस्य धूमासमानकार्यत्वमिति-
हेति भावः । यदिच धूमासमानकालीन प्रत्यक्षोपपत्त्यपरमाप्तुनियमादिरेव तत्र
हेतुतावच्छेदकस्ययोगेन इत्यप्रसिद्धीव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रा-
येणैवादिपदेन बहिमत्प्रकारकप्रमाविशेषत्वस्य स्वरूपव्यभिचारे हेतोरपपत्तमह
इति भन्तव्यम् । मूले साध्यवत्त्वायच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेवदशमित्यर्थः । यथायुते साध्यस्यैव साध्यव-
त्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसीयबहिमद्भेदस्य च कारणानुपपत्तौ । इत्य-
गुरपरमस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतामिप्रायेण तेन इत्यत्रादिषाध्यकस्यते
इत्यत्रावप्यन्याप्यतावच्छेदकमिश्रितपर्याप्तावच्छेदकताया सुदुर्लभस्यानवच्छेदक-
तामतेऽप्रसिद्धावमि न इतिरिति ध्येयम् । एवं साध्यवदन्याहोतत्वताविच्छिन्नैति
गूणस्यापि तदवच्छिन्नत्वपर्वतावच्छेदकतावेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा बहिमद-
न्यात्वादृष्टिर्वाभावस्य कारणानुपपत्तौ । एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्त्या-
योगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगित्वमेव, ननु साध्यवदन्यनिरपि-
ततःसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम्, इत्यनियामकसंबन्धेन हेतुताया तदप्रसिद्धा-
त्वादधेयत्वानवच्छेदक हेतुतावच्छेदकमित्यपि तदवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
मित्येवार्थ इति ध्येयम् । विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टस्मानतिरे-
कत्वादिवैव बलवन्म तत्र मूले तत्त्वमेव गवापि मिश्रितस्यानतिरेकत्वेऽपि,

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि श्रेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि बह्विमान्

दिनकरी ।

॥६९॥

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेलादिलक्षणमवधारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षतापटकसंशयाभावाज्ज्ञेयानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणषाम् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु साधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावात्कस्य लक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेत् । बह्विमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे बह्विमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्त्रयापत्तेः साध्यवत्ताप्रवृत्तिरोधितानियामकं

॥६९॥

रामस्त्री ।

॥६९॥

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापयोतापेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्तापेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासाभेदः तदुक्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । मेदप्रतियोगितानेच्छेदकत्वस्य केवलान्वयित्वनिर्णयकाल इत्यर्थः । पक्षतापटकेत्यपवादः । साध्यसंदेहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्धमावरूपपक्षतायाः संदेहापटितत्वात् । किंतु पक्षतारम्भेत्वेव पाठः तत्रात्र वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरेति भावः ।

१ विपूर्वकरहात्मनोऽभावः प्रथमतुलीयार्थः अभेदः साध्यान्वयी तुलीयार्थसंभवाभेदेन वा साध्येऽन्वयः साध्यपक्षोरतुलीयार्थः निरूपितत्वं प्रेक्षाधिकरणान्वयी प्रेक्षाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठमात्राप्रतिबोधिनिष्ठसाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः.

धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्त-
द्ब्रह्मचादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्ब्रह्मचादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकस-
त्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादावव्या-
पिनस्तीति ।

संचन्वेनावृत्तित्वस्यायत्नं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावा-
दिन्यादावव्याप्तेः जात्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियाम-
कसंयन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । नच सत्तावान् जातेरित्यादौ
स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्ताभाववान् जात्यभाना-
दित्यादौ तु साध्यवदन्वेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम् ।
तथापि संयोगसंयन्धानच्छिन्नयदाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे
लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्य-
वत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन, यदाधिकरणे हेतुतावच्छेदक-
विषयितया, वृत्तेरप्रसिद्धेः । नन्वतिरिक्तोभयामात्रे मानाभाव इत्यत
आह—एकसत्त्वेऽपीति । इदमुपलक्षणं । निश्चिष्टाभावमात्राया-
व्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । ननुनेश्चिष्टव्यासस्यैववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकृतेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरित्य आह—गुणवानिति ।
अत्र हेतौरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि
रामट्टी ।

वदन्तुः सिद्धान्ते सिद्धावपि वृत्तिविवक्षितव्यभावस्यैव पक्षतावोपगमाद् भीमा-
सहस्रवत् केवलान्वृत्तिव्याप्त्यानुमित्यवच्छेदकवृत्तिवद्वृत्त्यामिधानमिति युक्तमुत्तर-
त्वात् । नच सत्तावानित्यादि । साध्यवत्त्वमेवेन व्याप्तिमेदस्यावश्यक-
तया सन्देहस्यानुवादित्वादिति भावः । अतिरिक्तोभयामात्र इति । प्रत्ये-
कभावातिरिक्तोभयामात्र इत्यर्थः । तथा च वह्निगरेऽपि वह्निघटोभयं तान्नांति
प्रतीया नामावद्वयं तत्तत्प्रतीयेतिव । अपित्वतिरिक्तभाव एवेति भवत्ये-
काव्याप्तिरिति भावः । विशिष्टाभावमिति । महानदीवद्विशिष्टवह्निभाव-
मित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकृताभावनिषेधेऽपि
वह्निमात्रं धूमादिरित्येव तत्तत्तत्त्वमात्रमादावव्याप्तिरिति स्वार्थान्तरेऽव्याप्ति-
प्रदर्शनं नियममिति वाच्यं निरस्य आह—अत्रेति । अत्र प्रतियोगितानवच्छे-
दकभावमात्रान्तेदमित्युक्तवपि नाव्याप्तिरिति हेत्वधिकरणपर्वतादौ महा-
नदीवह्निमात्रादिरित्येव तत्तत्प्रतियोगिताकृताभावनिषेधेऽपि वह्निमात्रे-

सिद्ध । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नगामानसधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु
रूपत्वज्याप्यजातिमद्वाङ् श्रुतिव्रीत्यादित्यादौ साध्यतावच्छे-
दिका. रूपत्वज्याप्यजातयस्तासां च शुद्धत्वादजातीनां

दिनकरी ।

न निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वाद्य-
संभवामावादाद्—अव्याप्तिरिति । इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य

नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न । तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः कापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यताव-

दिनङ्गी ।

द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । परम्परया स्वाग्रयसमवायेन । तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जातिरिव सस्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः । उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वानवच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुपपद्यते । मतान्तरमाह—साध्यादीति । आदिना साधनादिपरिग्रहः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः ।

रामट्टी ।

अविप्यविव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भेदतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यऽन्यत्वेण एव प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नर्धनमपि बह्वित्वबाधच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यऽन्यत्वेऽती तद्वह्नित्वविशिष्टवदित्ववाक्तास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्वस्यऽन्यत्वेण प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतादितरोभवानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशप्रसङ्गेऽप्युपलब्धेः प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकेतराप्रतिषेधोक्तविशेषणोपादावाधमव तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्विषयमात्रमादावव्याप्तिर्नरेति चेन्न । दण्ड्यादि-साध्यके परम्परया दण्डत्वस्यैवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपान्वयनशक्तिजातिरस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साध्यासम्बन्धेन तादृशजातिरिति शिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह—तथाचेति । रूपवान्पृथिवीवादितादौ विषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादे समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सर्वेनाव्याप्यपत्या प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकमुक्त्यावच्छिन्नत्वस्य निवेदनीयतया तादृशपरम्परार्थवन्भावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतवाक्याव्यप्तिरिति भावः । ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचित उक्तरीत्या

च्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव
लक्षणघटकमित्यपि चदन्ति । हेत्वधिकरणं च हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मण्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन

दिनकरी ।

पूर्वोक्तरीत्या निर्योहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं
कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवा-
नुमितिः स्यान्नतु जातिमद्वानित्याकारिकेति याच्यम् । पृथिवीत्वा-
विहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्व्य-
क्तित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि बवन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
शुद्धसत्ताधिकरणेति । नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः
हेतुतावच्छेदकसंबन्धरूपे कथं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं

रामरुद्री ।

व्याप्तेरेकशब्दमित्यवमानावसंभवादित्यत आह—व्याप्तिज्ञानस्येति । अयं
भावः—यदाचिद्रूपत्वमधूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका यदाचिच्च तादृशजातिमद्वान-
नित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुमपसिद्धं, तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न संभव-
सीति यदा तादृशजातिवत्स्य विधेयतावच्छेदकतया भावं तदा तादृशानुमितौ
परम्पर्यानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा तु तादृ-
शजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन भावं तदा तादृशानुमितौ साध्यता-
वच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितानवच्छेदकतानवच्छेदकज्ञानं कारणमिति
व्याप्तिज्ञानकारणभावेऽप्येव पर्यवसानं एवैव मूले साध्यसाधनमेदेनेत्यस्य साध्य-
तावच्छेदकसाधनतावच्छेदकमेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । जातिमानित्येवेति ।
यदिमानित्यानुमितौ यवमिदमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
ज्ञाननियमादिति भावः । इत्यतएव समाधत्ते—पृथिवीत्वादीति । नन्वेवं
रूपत्वमधूनवृत्तिजातिमद्वानित्याकारिकानुमिते- तन्मतेऽप्यत्रापत्तिरित्यत आह—
जातिमद्वानिति । तद्व्यक्तित्वेति । नीलपटादिनिष्ठव्यक्तित्वादेहेतुरस्य
सम्पत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलत्वादित्यतो धायेतत्वादिति
भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टस्वरवादित्यत्राव्याप्यमिधायमसङ्गतम् सम-
वायस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः

हेतुव्यधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयव-
निष्ठाभाप्रतियोगित्वेऽपि बहेर्नाव्याप्तिः । अभाप्रत्य प्रतियोगि-
व्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र
मूलाप्रच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभाप्रतियोगित्वेऽपि कपि-
संयोगस्य नाव्याप्तिः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रति

विनक्षती ।

गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि-
चारित्वात्तत्राव्याप्यभियानमसङ्गत्वमिति वाच्यम् । साध्याभाप्रवृत्ति-
तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपक्षायतया शुद्धसमवाय-
समन्वयस्य हेतुतावच्छेदकमचन्वत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभि-
चारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्व-
विशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेव विवश्रणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विरक्षि-
तत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपिताधेयतावच्छेद-
कत्वात् तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव
तदस्यैव । तस्यैव वृक्ष इति । अधिकरणभेदेनाभाप्रभेदानभ्युपग-
मादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरण-

रामरुद्री ।

साध्याभाप्रवृत्ति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽन्वयत्वात् । नदिष विशिष्टसत्ता
व्यभिचारित्वाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसमन्वय तेन न गुणवृत्तिः तस्या इति
लक्ष्यम् । नचैव तेन समन्वेन सत्ताभाप्रस्य हेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचार-
सत्त्वात् हेतुत्वे व्यभिचारिण्येवताप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिवत्स्य
प्रतिपत्तिरधिकरणतायामनङ्गीकारादियुज्यते, तदा हेतुतावच्छेदकसमन्वयनि-
मित्तनैव व्याप्तिपरिहारहेतुतावच्छेदकसमन्वयनिमित्तो विना इत्याशङ्क्य धमवाय एव
हेतुताया धमच्छेदकसमन्वय तेन समन्वेन साध्याभाप्रवृत्तित्वं नाङ्गीकृत्यप्रयो-
जको व्यभिचारः । किन्तु साध्याभाप्रवृत्तिरपि तत्तत्सर्वथावच्छिन्नप्राप्येयतावच्छेद-
कहेतुतावच्छेदकत्वमेव तथा । तस्यान न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वमेति
समाधत्त—नचेत्यादि । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टेति । हेतुतावच्छेद-
कविभूतविशिष्टसत्तावविशिष्टा सत्तैव तदधिकरण गुणेऽपीति भावः । प्रदर्श-
ताध्याप्ति पूर्वं साध्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यापेक्षता न घटत । इति
आह—तदवस्थेयेति । तथाचेति । वस्तुतः प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वं हेता-

योग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कपि-
संयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे
मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि ॥ प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं
तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सत्ताधिकरणे गुणादौ
यः संयोगाभावस्तस्य, प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति
चाच्यं । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विव-
क्षितत्वात् । स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव
इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वं चाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधि-
करणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रति-
योग्यनधिकरणत्वं बोध्यं । तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ता-
धिकरणघटादेरपि यतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थं च

दिनकरी ।

वृत्तिमिदंत्वम् । विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरण-
पदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । तन्वेयं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य
वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ, सत्तावभाषस्य निरुक्तप्रतियो-
गिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरुद्धादेव, आह—स्वप्रतियोग्यन-
धिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमा-
नाधिकरण्याभावेत्यन्तस्य निष्कर्षः । तथाच हेतुसमानाधिकरणत्व-
विशेषणबलादेव सादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावात् तद्वैयर्थ्य-
मिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेऽपीति । तथाच विशिष्टसत्ता-
भावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छे-
दकमित्य विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः ।
एवमप्येऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकर-
णत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत

रामहृदी ।

वैयर्थ्यविशेषणम् । तत्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तद्विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वम-
नातकेऽप्येवम् । तत्रापि स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाव-

वह्निमान् घृमादित्यादीं घृमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहम-
 च्चेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
 कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चि-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् ।
 आद्ये कपिसंयोगी एतद्बुद्धत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयो-
 गामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो बृक्षावृत्तिकपिसंयोगो-
 ऽपि भवति तदनधिकरणं बृक्ष इति । द्वितीये तु प्रतियोगि-
 न्यधिकरणामानाप्रमिद्धिः सर्वसंयामानस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्याभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्नि-

दिनकरी ।

आह—इत्ययं चेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकर-
 णत्वविवक्षणे चेत्यर्थः । वह्निविरहसत्त्वेऽपीति । यथा च प्रति-
 योगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिन्यधिकरणतादृशाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धान-
 च्छिन्नत्वेनाप्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संबन्धद्वयप्रवेशेन गौरव-
 मिति भावः । न क्षतिः नाव्याप्तिः । समवायेन बहुपमायस्य
 साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वा-
 भावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामान्यस्य । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकं
 सद्बच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्व-
 क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभार्यादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः ।
 घटामानाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तिव्यविशिष्टघटाभावादेरभावात्सो-
 च्छरणवच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । नच पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादे-

रामट्टी ।

विशेषणं बहुमुचितमिति भावो मूलकारण्येति शुद्धमुपस्थाय । गौरवमिति चेति ।
 अथ यत्र वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन बद्धे साध्यता तत्र घटमात्रादिना । अतो-
 गिन्यधिकरण साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 रणाप्रतिदेः । न च तत्तद्विषयस्त्वभाव एव लक्षणपदयोऽस्त्विति वदितम् ।

मान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभा-
वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रति-
योगिव्यधिकरणमावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । घटाभावे यो बह्वध-
भावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य बहिरपि प्रतियोगी
तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्याप्रसिद्धत्वात् । यद्वि घटाभावाद्दौ बह्वधभावादिभिर्न हत्यु-
च्यते तथापि धूमाभाववान् बह्वधभावादित्यादावव्याप्तिः,
तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धत्वेन सर्वस्यैवाभावस्य

दिनकरी ।

रिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तद-
भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया
विशिष्टघटाभावप्रतियोगिमत्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच
प्रतियोगिव्यधिकरणमावाप्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । घटाभा-
वात्मकतयेति । अभावाधिकरणकामावस्याधिकरणानतिरेकित्वा-
दिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्वेतुमात्रपरिमहः ।

रामरुद्री ।

रूपवान्प्रतियोगितादित्यादौ विपर्ययतया रूपत्ववतोऽभावमादाया व्याप्तिवारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतापटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिषेधाव्यावश्यक-
तया तत्सद्वेतुमात्रप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य
लक्षणापटकत्वात् । नच तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजाल्यावच्छिन्नताभाव एव तया-
निषः प्रसिद्धतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य तावदेन तद्रू-
पसाध्यकसद्वेतुतावच्छेदः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाविकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विरो-
धरूपेण संसर्गतामभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसा-
मान्ये यदभावप्रतिनिगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिनिगितेकत्वेदेतयोधिकरणीभूतयोर्दे-
वित्वादेस्तनुयोगिकत्वीममागमः तादृशाभाव एव हेतुविकरणे प्रतियोगिव्यधि-
करण इति निर्देवनीयम् । एवं च घटाभावादिरेव सादृशः प्रसिध्यति । यत्किंचि-
द्व्यापिसंयोगे बहिरावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वतापलुयोगिकत्वोभयमावावसत्त्वाद्
वदधभावस्यापि हेतुविकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या बहिर्मान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिः सामान्यपदम् । व्यभिचारीणि साध्याभावस्य लक्षणपटकत्वो-
पपत्तये यद्विचित्यदम् । तेनायोगोऽर्थः यत्किंचित्पदेनोपादायोभयमावावसत्तेल-

पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्प्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्व-
धिकरणमेति । तृतीये तु कपिसंयोगाभावात्प्रतियोग्य-
त्वादावव्याप्तिः, तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावाः कपि-
संयोगस्तस्य गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणमामान्या-
भावात्तमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन
इति । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नानधिकर-
णत्वं हेतुमतस्तयादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विरक्षितत्वात् ।

दिनकरी ।

स्वरूपसंपन्थ इति । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्ति-
त्वविशिष्टस्याभावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्त्वं घटामात्रादि
तदभावात्तमेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गी-
कारादाह—रूपीति । घटामात्रीयवर्त्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदक-
घटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवात् प्रतियोगि-
व्यधिकरणाभावात्प्रसिद्धिनिवन्धनाभ्याप्तिः संभवतीति भावः ।
घटतद्हेतुके चर्त्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावस्याव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न संभवति उत्पत्तिकाले
घटे गुणसामान्याभावसत्त्वाद्वा आत्मपर्यन्वानुपाधनम् । तृतीय-
विनक्षानुसारेण समापत्ते—यादृशेति । यादृश्याः प्रतियो-
गिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तयादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । विरक्षितत्वात् अप्रतियो-

गमच्छी ।

क्षणघटकता साध्यमावस्थापीति ध्येयम् । एवं विशेषरूपेण संसर्गताम्युपगमे
यत्र बह्वित्प्रतियोगिकसमवायेन बह्वित्स्य साध्यतावच्छेदकता तत्र ह्यनुसमा-
नाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाया अप्रतिष्ठाया अवस्थातिरत प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छे-
दकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व न निवेद्यनीय, परंतु साध्यतावच्छेदकताया
दकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानवच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकता-
भावो निवक्षणीय इति निमाधनीयम् । मूले मित्र इत्युच्यते इति ।
अन्यथा बहिमति घटश्च यदेते बहिर्नास्तीति घटवति बहिस्तस्य घटो नास्तीति
प्रत्ययस्य आपत्तेरिति भावः । तृतीयविषयेति । चर्त्तिकचित्प्रतियोगितावच्छे-

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावाप्रसिद्धिः हेत्यधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधार-
तया सर्वेषामेवामावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिक-
विशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाका-
लभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य
घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले

दिनकरी ।

गिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगामायवानात्मत्वादित्यादौ
शुण्णसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियो-
गितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगा-
मायवत्ये सत्त्वाभाष्यातिरिति भावः । अत्रच यद्वर्मविशिष्टानधि-
करणत्वं हेत्यधिकरणस्य तद्वर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसंभवेऽपि यथा संनिवेशे न वैयर्थ्य-
मिति भावः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-
विवक्षणेऽप्यातिमाशङ्कते—नन्विति । महाकालभेदविशिष्ट-
घटाभाव इति । अभावीयविशेषणतापटितसामानाधिकरण्य-
संबन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । महाकाले
महाकालभेदाभावादिति । अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महा-

रामरुद्री ।

इकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणैतर्थाः । अप्रतियोगिपदेनेति । इदं च
मयापुनर्गुलामिप्रदेनोक्तम् । नस्तुतस्मादत्रप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वमेव साध्य-
तावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्नथा बहिमान्भूयादित्यत्रैवाध्यातेः पूर्वमुपदर्शि-
तत्वादिति शोध्यम् । अत्रचेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्वर्मावच्छिन्न-
मदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यताप्यनावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्यातिरि-
क्ष्यः । नच प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वान्तर्धर्मभेदविशेषे शौर्यमिति बाध्यम् ।
शुण्णसामानाधिकरण्यप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वमते गुरुपूर्वपटितरूपगुणीयानिमित्तद्वेदस्या-
प्यप्रतिज्ञा साम्यादिति भावः । अभावीयविशेषणतेति । दैक्षिकविशेषणते-
त्यर्थः । नत्वभावप्रतियोगिकविशेषणवेति तदर्थः । तयासति अत्रिकविशेषणतया
अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तयाहृतेरसंभवात् । एवमत्रेऽपि शोध्यम् । महाका-
लभेदाभावादित्यर्थ इति । ननु दैक्षिकविशेषणतया महाकाले महाकाल-

महाकालमेदामात्रात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितामामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तदेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थंच कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन घटामात्रप्रतियोगिनोऽपि घटस्थानधिकरणे हेत्वधिकरणे

निरुद्धः ।

कालमेदामात्रादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यताया महाकालान्यत्वविशिष्टघटामात्रोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरस्य आह—वस्तुतस्तु इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तद्वत्स्यैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरस्य प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । समवायेन बहुपभावप्रतियो-

रामरुद्धः ।

नेरासत्वेऽपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालमेदविशिष्टपटसत्त्वे बाधघाभावतेन संबन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्यादावव्याप्तिरिति—सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसत्तर्गव्याप्तित्वं । महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावपटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वमात्रेण, अन्यथा पूर्ववृत्तितापटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यात्, धवृत्तित्वमात्रस्तु कालिकवृत्तिविशेषणतातिरिक्तसत्तर्गव्याप्तित्वादेव । अतएव जगतामात्रात् ननु इति मूलमपि स्पष्टं इति भावः । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटादमात्रस्यैव प्रसिद्धिसंभवादित्याद्यस्य तयोक्तव्यपि

महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगि-
तायां कालिकसंवन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस-
त्त्वान्नाभ्यासिः । ननु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वा-
वच्छिन्नत्वमग्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

विनयकरी ।

गितायां बह्वित्वावच्छिन्नत्वसंस्थात् संयोगेन घटामायप्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य संस्थात् बह्विमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्तिवारणाय यत्सर्ववन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्नि-
वेदः । संयोगेन घटामायप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितो-
भयामावसंवादादव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति ।

समस्त्यः ।

समवायेन वक्ष्यमाणमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरम् प्रतिषेधोपपादायां साध्यतावच्छे-
दकत्वं बन्धावच्छिद्यत्वस्यावश्यं निवेदनीयवत्तया समवायेन यदायभावीयतादशप्र-
तियोगित्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तितादवस्थ्यादिति समापत्तेः—अत्रेति । एकैकाभाष-
नियेष्टोऽव्याप्तिप्रवर्तनेनोभयमात्रानिवेष्टं सार्वक्यमिति—समवायेनेति । सामा-
न्यपदमतिव्याप्तिवारकृतया चार्थरूपमिति—संयोगेनेति । इति निधायेति ।
उपायितत्सार्वस्यागुचलादेवैतदर्थसूचनाय संक्षेप इत्युपमिति भावः । नन्वव-
च्छेदकत्वमवगादत एव कम्पुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतिः, किंतु तत्र स्वरूपसंब-
न्धरूपं क्लृप्तनतिरिक्तवृत्तिर्त्वं, तदपि न प्रतिषेधितावच्छेदकस्यावृत्तिर्त्वं, तमा-
हति गुणे सत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गुणे विधिष्ठसत्तामानपरात्वात्, विधिष्ठय-
शात्यशून्ये संसारवस्यानुतिप्रवात्, अपि तु स्वावच्छिन्नस्यावृत्तावच्छेदकप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमेव तयावत्तम् । संसारवावच्छिन्नस्यापरात्वावच्छेदकत्वस्य विधि-
ष्ठसत्तादेव विरहादेव न गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । नापि पटवति कम्पुग्री-
वादिमात्रास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । पटवश्चिदाभाषप्रतियोगितावच्छेदकस्य कम्पुग्री-
वादिमरवावच्छिन्नस्यावृत्तानवच्छेदकत्वादिति । नच कम्पुग्रीवादिमरवावच्छि-
न्नस्यावृत्तावच्छेदकत्वं तदवच्छिद्यत्वमात्राधिकरणाभावरप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
मेव वाच्यम्, तमावाप्रतिषिद्धितदपक्षस्यम्, पटवमात्राधिकरणाभावरप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वन्वापेक्षया कम्पुग्रीवादिमरवावच्छिन्नवश्चिदाभाषप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वस्य गुरन्त्येन तदवच्छिन्नमात्रावप्रतिष्ठा तद्वदितोऽप्यवच्छेदकताया असंभव-
इति वाच्यम् । कम्पुग्रीवादिमरवावच्छिन्नवश्चिदाभाषप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वत्त-
त्वेदकृत्येव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोभयमव्यवस्थास्य च प्रतिष्ठितमिति चेन्मे-
वम् । पटो नास्तीति प्रतीत्या हि पटवत्वादेः स्वरूपसंबन्धस्वरूपमवच्छेदकत्वं निष्प-
द्यतीति वक्ष्यम् । तत्र च नमर्षीभावे पटस्य पटवत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-

सिपाधयिपया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमच्चावच्छिन्नप्र-
तियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारा-
दिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—सिपाधयिपयेति ।

दिगम्भी ।

तथाचाख्याप्तिरिति भावः । यदिच कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादौ
कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो ननु कम्बुग्रीवादि-
मन्वे तत्प्रतियोक्तावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किञ्चिद्ब्रह्मवत्यपि
कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय
संक्षेप इति ॥ ६९ ॥ मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गवेरप्रवर्शनात् तां प्रदर्श-
यति—पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति । तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घट-

रामहरी ।

संबन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनापया तादृशप्रतीतिः
घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादि-
मन्वे निरुक्तावच्छेदकत्वावगाहनादर्थं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचर
इति घटो नास्तीतिविदियमपि स्वरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमन्वे-
ऽवगाह्य इति तदुदाहुरपि भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृता-
स्पर्शात् । न च गुरुधर्म स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीती स्वाव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्व-
योभ्युपेयते घटो नास्तीत्यादौ तु साधवाद्द्वयव्यावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव
घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्नुचित इति वाच्यम् । समानाधरकप्रतीत्योरेकत्र प्रति-
योग्यंते प्रहारीभूतधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्या-
नुचितत्वेन साधवादुभयत्रैव प्रतियोगिमिशेषणीभूतधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंस-
र्गावगाहिताकारनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यनैव प्रमाणदौ-
र्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरन्यन्तव्यत्वादिति ध्येयम् । ननु प्रति-
योगिताधर्मिकीमयाभावपटितलक्षणे गुरुधर्मवच्छिन्नसाध्यक्याद्याशङ्क्ये न
संभवति गुरुधर्मस्य साध्यत्वावच्छेदकत्वाया अवसंभवादिति कथमेतदिति चेत् ।
स्वरूपसंबन्धस्यावच्छेदकत्वाया एव गुरुधर्मे प्राचीनैस्त्रीकारात् साध्यत्वावच्छेदक-
त्वाया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संबन्धमिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धमावः पक्षता, तद्वान् पक्ष
इत्यर्थः । सिपाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सिपाधयिषां
घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अतएव साध्यसंदेहोऽपि न
पक्षता, विनापि साध्यसंदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्या-
मपि सिपाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव । अतः सिपाधयिषा-
विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति

दिनकरी ।

कतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकस्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्ष-
त्वानिरूपणं । व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् ।
मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्श-
यन् मूळार्थमाह—सिपाधयिषाविरहेति । घनगर्जितेन मेघानुमि-
तिस्यलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिपाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति—
सिपाधयिषामात्रं न पक्षतेति । मेघानुमानात् मेघानुमितेः ।
अतएव घट्टयमाणदूषणादेव । सिपाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य
प्रयोजनमाह—सिद्धौ सत्यामिति । अत इति । तत्रानुमिति-

रामरुद्री ।

पक्षवृत्तित्वमित्येवेति मूले किमित्युत्तरं इतीति पूर्णीयम् । तथाच पक्षवृत्ति-
त्वपदकं पक्षत्वं नमिहासाविषय इतिहेतोस्तत्पक्षमाहेत्यर्थः । नन्वेतावता का
सङ्गतिः प्रदर्शितेत्यावाह्यामाह—तथाचेति । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरं प-
क्षतानिरूपणे भवदुपोद्धातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणव्यवहितोत्तरं पक्षतानिरूपणे का
सङ्गतिरित्यत आह—व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वं एकका-
र्यप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वं न कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् । तेनानुमितौ
पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तौऽर्धपयमिधयः कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न न शक्तिः ।
अतएव सन्देहानिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेऽप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं
रीधितिकृता सङ्गच्छते स्तोत्रसन्देहोः परामर्शानुमितेर्जननात् परीक्षप्रतिहेतो-
र्दृष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरुपसङ्गानुमितालुपयोगाच्च । यस्तुतत्तदुपोद्धातोऽपि
व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तरमभिधानप्रयोजकविज्ञासाधनकहा-
नविषयत्वस्यैव तनिरूपिततत्त्ववृत्तित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शवि-
षयत्वेन पक्षवृत्तित्वसंगणे वृत्तित्वपदकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादयन्माह ।
अतएव पक्षतानिरूपणानन्तरं परामर्शस्य कारणताव्यवस्थाने रीधित्युक्तानुमित-
रुपणोपोद्धातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतिव्युत्पादितं नदापरमद्यन्तैरिति ध्येयम् ।

तत्र सिपाधयिपायां सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र सिपाध-
यिपास्ति तत्र सिद्धौ सत्याममत्यामपि पक्षता । यत्र सिद्धि-
रस्ति सिपाधयिपा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिपाधयिपावि-
रहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः
ततः सिपाधयिपा तत्र सिपाधयिपाकाले परामर्शनाशान्नु-
मितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिपाः क्रमेण भवन्ति तत्र
सिपाधयिपाकाले सिद्धेर्नाशान्नुमितिः, यत्र परामर्शकाले सिपाधयि-
विनष्टी ।

निर्वाहकपक्षवासिद्धयर्थमिति भावः । तत्र सिपाधयिपायां
सत्यामसत्यामपीति । सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्या-
भानमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ
सत्यामसत्यां चेति । सत्यां विशेष्यभाानमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां
तूभयाभावप्रयुक्तस्य निक्षिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धेः
सत्त्वादिति । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षवाया अभावादिति
भावः । सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्म-
पृथित्वम् । तेन सिपाधयिपाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिपाध-
यिपाविरहविशिष्टत्वसत्त्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्त्वे
सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्वा स्यात्तदा तस्याः सत्तेजकत्वं
वाच्यं नवेत्तसंभनवीत्याशङ्कते—ननु यथेति । परामर्शानन्तरं
परामर्शद्वितीयक्षणे । ततः सिद्धुत्पत्तिद्वितीयक्षणे । क्रमेण

रामहरी ।

स्पष्टयेति । सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धिमात्रे यत्र स पक्ष इत्युपावप्य-
र्थात्तादृशमात्र पक्षतेति त्यामर्शमवात्स्पष्टनयेत्युक्तम् । अव्याख्यापत्येति ।
पक्षे पक्षतामावापत्येत्तर्थात् । नच सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुक्षे
सत्त्वेऽपि पक्षे तदभावरूपतापक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन वर्तते
इति तदर्थान् । अत इतीति । अनुप्यन्तात्तमिति भावः । एककालेति ।
एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्पष्टमात्रमात्रातिप्रसङ्गः । विरोधिसत्त्वे प्रति-
बन्धकत्वे । अनुमित्वा स्यात् अनुमित्वा वर्ततेत्यर्थः । अन्यथा परामर्श-
भावेऽनुमितेरेषानुवर्त्ता सिपाधयिपाया एतेन सत्त्वसम्बन्धे बीजाभावात्प्रति-
-

पैव नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न
सिपाधयिषा, योग्यविभुगुणानां योग्यपद्यनिषेधात्, तत्कथं
सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्निशेषणमिति चेन्न । यत्र बद्धि-
व्याप्यधूमवान् पर्यतो बद्धिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिपा-
धयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । इदं तु
बोध्यम्—यादृशयादृशसिपाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यद्विद्वत्का-

दिनकरी ।

अन्यवधानेन । एवमन्यत्रापि । यत्र परामर्शसिपाधयिषा-
सिद्धयः क्रमेण भवन्ति, एवं सिद्धिसिपाधयिषापरामर्शः, एवं
सिपाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । सिद्धिकाले परामर्शकाले
चेति । सिद्धिपरामर्शयोग्यक्षण इत्यर्थः । कथमिति । निमित्त-
मित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति
शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्थीकारे इच्छा-
सामग्र्या प्रतिबन्धान् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादृशयादृशेति ।
घटानुमितिर्जायतामितीष्टासत्त्वेऽपि पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धसत्त्वे
बद्धिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि यादृश-
बलायादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं—मिद्धिमत्त इति । इदं बोधेन-
केच्छादिन्यक्तेः परिचायकम् । उक्तेजकत्वं तु तच्च अक्षिन्नेनैवेति

नुमितस्तादृशतादृशसिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभावस्तद्वि-
ज्ञकानुमितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चित् ज्ञानं
जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः । बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो

दिनकरी ।

बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यत्किञ्चित् ज्ञानमित्य-
स्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः । अन्यथा यत्किञ्चित् ज्ञानस्य सर्वदा
सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्याप-
त्तिरित्यर्थः । तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिवि-
भावः । नच यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धि-
सत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मा-
दिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिन्मान-
साद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः । तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्य-
संभवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारवेच्छात्वेनानुगतस्वरूपेणोत्तेजकत्वं
आप्त्यं तावतैव यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छाकारणसंभवाद्बहु तत्त-
द्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं फल्यं गौरवादित्यत आह—बहिर्व्याप्येति ।
प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः । शाब्द-

रामरुद्री ।

रिखन्तभागस्योत्तेजकतावच्छेदकवोटिप्रवेशो व्यवच्छिद्यते । ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानं
जायतामितीच्छैव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य
सिद्धत्वात् । नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामित्यादृशानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्त्यापिच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्य-
तिरिक्तमथलएव सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धिमात्रं विरोधीति
सिद्धान्तात् । अतएवोक्तं सिद्धे इच्छाविरहादिति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्यत्रो-
क्त्याचष्टे—एतदुत्तरकालीनमित्यादि । अनुमितिसामग्रीसत्त्वं इति ।
अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न संभवति । तत्तत्सत्त्वे
परामर्शादिसत्त्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन तादृशमानसोत्पत्त्यापीच्छाया विष-
यसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासंभवादादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिसा-
दृशेच्छाया एवोत्पन्नत्वोपगमादिति भावः । ननु बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वतो
बहिर्मानिति प्रत्यक्षानन्तरं बहे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन बहे-
नानुमिति संभवति बहिर्विषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादि-
स्वाशङ्कानिरासार्थं पूरयति—शाब्दसामग्र्यसत्त्वं इत्यादिरिति । तथाच

वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामिती-
च्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनु-
मिन्यामितीच्छायामपि नानुमितिः । सिषाधयिपाविरहकाले
यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिसादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमि-
दिनकरी ।

सामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् । भवत्येवैननु-
मितिरित्यनेन संशय्यते । यथा नानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे
तत्रानुमितिर्न स्वादिति भावः । वह्निप्रकत्वप्रवेशस्य फलमाह—
एवमित्यादिना । नानुमितिरिति । इच्छायास्तत्त्व्यक्तित्वेनोत्तेज-
कतया तद्विच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु धोष्यम्—
पर्यतो वह्नयनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्दे-
श्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारसाक्षात्त्वानुमितिगोचरे-
च्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्या-
द्यननुगतेच्छानां तु तत्त्व्यक्तित्वेन, नतु सकलेच्छानां तत्त्व्यक्तित्वेन
गौरवादिति । सिषाधयिपाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिस-
त्त्वेऽपि पर्यतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्त्वादृशसिद्धेर्न सादृशानुमिति-

रामरुद्री ।

तदानीं बहेः शाब्दासम्भवेनानुमिलनेच्छया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । तदि-
च्छाव्यक्तेरिति । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वह्निमनुमिन्यामितीच्छा-
व्यक्तेरित्यर्थः । अनुत्तेजकत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्ववहित्वावच्छि-
न्नविधेयकधूमस्यापि तद्विच्छाव्यक्तेरनुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः ।
सादृशप्रतिबन्धकताभिरूपितावच्छेदकतावदभावप्रतियोगित्वादिति यावत् । अनु-
मितिगोचरेच्छात्वेनेति । अनुमितित्वान्वित्तद्विधेयकेत्युच्यते । पर्वतोद्देश्य-
कवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादीच्छानागम्येप्रदापत्तिरिति तत्परित्यागः ।
नर्षद्वारद्वेष्टाया उत्तेजकत्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादि-
सामग्रीकालेपि सादृशेच्छाव्यक्तेरानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यहो उद्देश्य-
त्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् । नन्वेवमनुमितिगोचरत्वविवेकोऽपि व्यर्थः सादृश-
च्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं
जायतामिति सिद्धयस्तीच्छाव्यक्त्यादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । नये-
वमपि शाब्दबोधेऽप्युद्देश्यकत्वविधेयकत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाव्यक्तेरानुमित्या-
सम्भवेऽपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानिति

रामरुद्री ।

शब्दबोधे पर्वते बहिमतएव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानि-
रूपितबहिवावच्छिन्नविधेयतायास्तदासत्त्वात् तादृशबहिविधेयताकत्वप्रकारता-
शात्पनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोक्तेः प्रकृतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते
बहिमतस्यादात्म्येन साध्यताया पर्वते बहिमद्विधेयकस्यान्दसाम्योदशाया सिद्धि-
सत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितबहिमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जा-
यतामितीच्छावलात्पर्वतोद्देश्यकबहिविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न । शब्दबोधे-
प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपपत्तेरुदाहरेच्छानामपि बहिविधेयकानुमितिस्थले तत्-
स्थित्वेनैवोक्तेः प्रकृताया स्वीकरणीयत्वात्पूषापसमवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तु-
मनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शब्दबोधे विधेयत्वादिकमग्रामानिगमेव । अनुमितावेव
तदज्ञाकार आवश्यक , अन्यथा पर्वतो बहिमानित्यनुमितितात्पर्येण 'पर्वतमनुमि-
नोमीत्यादिप्रयोगापत्तेः , अनुमितेर्विधेयत्वादिसर्व एवान्यत्र द्वितीयाया विपरित्वा-
र्थकत्वेऽप्यनुमित्यर्थकषातुसममित्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयायतामुद्देश्यत्वस्य सत-
म्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसमवात् । नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयायास्तु
यावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसमवायिवि वाच्यम् । तथापि पर्वतत्वम-
नुमिनोमीत्यादिप्रतीक्षापत्तेः । अतएवोक्तं गदाधरभगवाँरनुमित्यर्थकषातुयोगे वि-
धेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयाय इति । शब्दायर्थकषातुयोगे तु विपरित्वस्य द्वितीया-
यैवैपि न सति । पर्वतं शृणोमीतिप्रयोग इत्यापत्तेः सप्तम्यास्त्वनुमित्यर्थकषातुमि-
तषातुयोगे सर्वत्र विशेष्यत्वमेवार्थः । यदि चैव सति पर्वते पर्वतं शृणोमीति प्रयो-
गापत्तेः पर्वतविशेष्यकस्यावस्थापि पर्वतविपर्यकत्वारिति विभाव्यते तदा सप्तम्य-
न्तपदसममित्याहारस्यले तादात्म्यातिरिक्तसम्भावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयायास्तु
अतिरिचान्तोपादानात्पर्वते बहिमन्तं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि
धूमपरामर्शमात्रदशाया पर्वतोद्देश्यतानिरूपितबहिविधेयताकालोकटिज्ञकानुमिति-
र्जायतामितीच्छावलादूमलिद्वयप्रत्युमित्यापत्तेः तादृशेच्छाया अपि तादृशसाम्य-
विधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च । नच किंविच्छिन्नत्वाप्रकारकत्वमपी-
कानुमिशेषण देयमतो न तादृशेच्छावलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि
तादृशबहिविधेयताकधूमलिद्वयानुमितिर्जायतामितीच्छावत्त्वेऽपि धूमलिद्वयद्वय-
नुमितिर्न स्यात् । नच तदग्रामवच्छिन्नलिद्वयकानुमिता तदन्यथर्मावच्छिन्नलिद्वयकत्वा-
प्रकारिकैवेच्छोक्तेरिति वाच्येति धूमलिद्वयप्रकारकेच्छाया समहो भिन्नलिद्वय-
त्वप्रकारकेच्छाया वारण च समवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशबहिविधेयताका
धूमलिद्वयानुमितिरालोकटिद्वयानुमितिश्च जायतामितीच्छावलादूमलिद्वयानुमि-
तेरधनयोपपादनत्वादिति चेत् । मेवम् । तदग्रामवच्छिन्नलिद्वयकानुमिता निरुपबहि-
विधेयकत्वप्रकारतानिरूपिततदग्राम्यथर्मावच्छिन्नलिद्वयकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानु-

१ निपाशयिरेष्टमभावयो. द्विपाशद्वयप्रतिपदिकयैवोक्तं तादाहरेदसंन्येना-
म्यपस्यानुपपत्त्यमिति निषमादिति वाच..

तिप्रतिबन्धिका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेवसी पाषाणमयो
बहिमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः । परंतु पक्षताव-
च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानु-
मितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

दिनकरी ।

प्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिपाधयिषाविरहकाल इति । विशि-
ष्येति । पर्वतो बहिमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितबहितावच्छिन्नप्रकारताहास्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
वक्तव्यत्वेत्यर्थः । तत्रयोजनमाह—तेनेति । सिद्धिरेवेत्येवकारेण
सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येनानु-

रामरुद्री ।

मिति निष्ठविशेष्यताहास्तीच्छावैतन्मतेन चत्वरूपोपगन्तव्यत्वात् । उक्तप्रागुक्तसम्बन्ध-
च्छाया त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयगोका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चातो-
कलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समुदात्मन्वे प्रकरताभेदेनैव विशेष्यताभेदादप्यया
शुद्ध कपिसद्योगात्तदभाववाचेति समुच्चयस्य दृष्ट कपिसद्योगी न वेति सहायस्य च
भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमुदात्मन्वेपि प्रकारताभेदेन विशेष्यता-
भेद उच्यते शोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतेत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् । इत्यप धूम-
मात्रलिङ्गकानुमितिरपमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्धाभावरकार्यतापच्छेदक वाच्य-
म् । अन्यथा धूमालोकीभयपरामर्शाभ्या धूमलिङ्गकत्ववद्वात्येकलिङ्गकानुमितिर्जाय-
तामिहैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यावगाहीच्छाबलात्तान्मानुमाने बहुधनुमितासु कसिद्ध्य-
भावस्य अभिचारपते । अथवा किमिन्द्रिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादे-
यम् । धूमलिङ्गकत्वप्रकारवेच्छाया प्रत्यगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसम्भवे न
दोषावेति दृष्ट पक्षवितेन । यादृशसिद्धिरप्येव पर्वतो बहिमानिति नानुमिति तादृश-
सिद्धि तादृशानुमितौ प्रतिबन्धकेत्युच्ये तादृशानुमितौ पर्वतो बहिमानित्याकारक
तिद्वरेपि प्रतिबन्धकत्व न स्यात् तादृशसिद्धिरप्येव सिपाधयिषयानुमित्युपाश्रित
उक्तम्—सिपाधयिषेत्यादि । पर्वतस्यावच्छिन्नेति । सिपाधयिषाविरह
इत्यादिक परिचायकमार्गं अन्यथा विशिष्येत्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेरिति गाव । निष्प्रविप-
यकप्रत्यक्षरामग्रीपरत्वेपि सिपाधयिषा भिन्नवानुमित्युपादात् प्रत्यक्षरामग्रीत्यस्य
समानविषयकप्रत्यक्षरामग्रीपरतां दर्शयति—तेनेति । ननु बहुपादो चक्षुः सनि-
कपेदस्याया बहिष्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो बधे प्रत्यक्ष नानुमितिरित्येव

इदंतु बोध्यम्—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुष-
त्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां
पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरह-
विशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वा-
तन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां
पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री
दिगच्छति ।

मिति प्रति त्विति । सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः ।
अन्यथाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहि-
तया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः । सिद्धिमात्रमिति । पक्षविशेष्यक-
साध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिपा-
धयिपाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता ।
तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानु-
मित्यापत्तिरित्याहुस्तदूपयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे
प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं
प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—इदंतु बोध्यमित्यादिना । संशयो-
त्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ।
एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसा-
मग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं अन्यथा स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन
प्रयासापत्तेः । स्वातन्त्र्येणेति । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः ।
शाब्दसिद्धौ सत्यामशब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेदत्पादा-
समरुद्धी ।

गूढे वृत्तो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षसत्यानुसंधेनेत्याशङ्क्य निरस्तितुमाह—एता-
दृशेति । तद्विषये प्रत्यक्षविषये । निश्चितं सामग्र्यं । तस्य चानुमेतावन्वयः ।
तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये-
णेति । प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः । प्रयासापत्तेरिति । एकसामग्रीप्र-
दर्शनेनैवोक्तसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति
भावः । ननु पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धकरत्वे किं लापर्यं
प्रयुत पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वं एव लापर्यम् एषप्रतिबन्धकत्ववैरो-
पत्तेरित्याशङ्क्य निराकर्तव्यप्रतिबन्धकत्वेन न संभवति मिश्रमिश्ररूपेणैवेच्छायाः

दिनकरी ।

तिसद्भावमुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृगेन्द्राकाले प्रत्यक्षसामग्रीका-
लेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्याप्रनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनोत्तेजस्त-
स्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजस्तत्वावसमात् । एवमुभयत्र सिपाप-
विषाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायपटित्वा-
मानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसं-
युक्तमनाप्रतियोगिकविजातीयसंयोगपटित्वसामानाधिकरण्येनेत्येक-
रूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासमवादित्याशय इति दिक् । नन्य-
नुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नवि-
षयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमा-
नातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पञ्चत्वाकुक्षी तस्याः प्रवेष्टेनो-
त्तापत्त्यननकाशादत आह—एवमिति । अनुमितिसामग्री
प्रतिनन्धिकेति । तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावपटि-
तप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावात् पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ।

रामस्त्री ।

त्रिदो सामग्र्या चोत्तेजस्तत्वात् बाष्पवादित्याह—तादृगेन्द्रादि । नील इत्यादि-
बाष्पजन्यतान्देत्यर्थः । पर्यतो बहिर्मानिकादिवाक्चक्षुःप्रतिवेष्टप्रतिबन्धकत्वं
बोध्यम् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । यद्येवानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतय-
त्वात्वेनेत्यर्थः । उक्तानुगतेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनेवेतेच्छताया पूर्वमुत्पत्तादिति
ध्येयम् । अनुमित्यनुत्पादेनेति । प्रत्यक्षेणैव तादृगेन्द्राया विषयविदिष्टम-
यादिति भावः । अनुमितित्वप्रकारवैचर्यरत्वेनेति । यद्यप्येवंसति बहिर्प्रत्य-
क्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षान्तरिकं ज्ञान आसत्तामितीच्छया बहिर्नुमितिर्न स्यात् तथापि
प्रत्यक्षान्तरिकप्रकारेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या बहिर्नकृतवत्त्व कल्पनीयत्वाद्-
दोषः । चक्षुःसंयोगादिरूपेति । यद्यपि चक्षुःसंयोगमात्रेण सामग्री तथाप्ये-
कशक्तवृत्तिचक्षुःबन्धेन तत्पुष्पीयतिरोपचक्षुःशानादिविदिष्टास्तु संयोगस्य सामग्रीत्वस-
मर्थं बोध्यः । विजातीयेति । परामग्नं संयोगन्याहृत्तवैकालावच्छिन्नमेत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्येनेति । पञ्चत्वात् स्वप्रवेष्टवेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीत्वमात्रेनेति बाष्पः ।
अनुमानातिरिक्तेति । सिपापविषाविरहमितिष्टतिऽनुमित्यनुत्पादविषयकतिरिक्त-
रूपसाध्यत्वान्नतत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवर्तितोऽर्थः । यद्यप्युदे सचक्षुषोऽनु-
मित्यनुत्पत्तेरिति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्य-
भावपटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यस्य प्रत्यक्षसामग्र्यभावपटित्वेति भिन्न-

अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

भिन्नाविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति संक्षेपः ॥ ७० ॥ हेतुप्र-
सङ्गाद्वेत्ताभासान्विभज्यते—अनेकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु
यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्तन्म । तथा हि—व्य-
भिचारादिनिषेधकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाच्चे दोषाः ।

दिनकरी ।

यद्वाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका
ननु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच
प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न
पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥ हेत्वाभासानिति । विज-
यलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्यः । ननु लक्षणात्मकसाधारण-
धर्मज्ञानं विना विज्ञेये जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो
लक्षणमाह—तल्लक्षणं त्रिति । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये
लक्षणं प्रादप्यति—तथाहीति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषय-

तामच्छ्री ।

विषयकप्रत्यक्षानुमित्यो सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरे-
षानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावपठितभिन्नविषयकानु-
मितिसामग्र्यभावादित्यत आह—यद्वेति ॥ ७० ॥ विजयलक्षणेत्यादे सङ्केतनिरूप-
णानन्तरमसङ्केतनिरूपणे इत्यादि । वादिनो विजयस्वरूपं यदैक कार्यं तत्कारित्व
तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । खोचहेतो सङ्केतत्वप्रतिपादनेनेव परोक्षप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्र-
तिपादनेनापि कयाया वादिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्ष-
णतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैक कार्यमित्यपि बोध्यम् । साधारणधर्मज्ञानं विनेति । तद-
र्भावात्तरधर्मप्रकारकज्ञानमोचरेच्छ्यप्रति तदधर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । निष्प्र-
योजक इति । नास्ति प्रयोजको यस्यिति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः ।
विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्षणं
त्विति । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुशेषलक्षणं त्वित्यर्थः । यद्यपि
दुष्टहेतुत्वमेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते
दोषवत्त्वस्य दुष्टत्वस्याप्यस्य ज्ञानं शक्यत्वाददोषः । एवञ्च मूले हेत्वाभासानिति पद-

१ हेतुनिरूपणप्रसङ्गसङ्गे प्रयोजकत्वपञ्चमस्य विभागात्तद्विक्रमेतत् द्वितीयाय
विभागान्वयि तथाच हेतुनिरूपणप्रसङ्गसङ्गतिप्रयोजकत्वाभासकर्मकरिणागानुदुष्ट-
शेतात् प्रयोजक इति शक्यार्थः

यदिपयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम् । तेन बाधभ्रमस्या-
नुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो बहुयभाववानिति

दिनकरी ।

कत्वेनेत्यत्र तृतीयार्योऽवच्छेदकत्वं तथाच वह्निमान् धूमादित्यत्र बहुय-
भावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकबहुयभावप्रकारकनिर्णयत्वेन बहुयनु-
मितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन बहुयभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दककोटिप्रविष्टत्वात् । नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं यावच्छेदकत्वं तृतीयार्यः । बहुय-
भावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वावतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्या-
प्तिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रति-
बन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशे हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुयभावविशिष्टहृदा-
दावध्याह्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति हृद् इत्येतादृशज्ञाने बहुय-
भावविशिष्टहृदविषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टहृदस्य हृदानतिरेका-
दत आह—यदिपयकत्वं चेति । एतद्विशेषप्रयोजनमाह—
तेनेति । बाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारणस्य पर्वतविशेष्यकबहुय-
भावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरोधित्वेऽपि अनुमिति-

रामस्त्री ।

हेतुपदमासन्त इति स्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरत्वेति मन्तव्यम् । बहुयभावेऽति-
व्याप्तिरिति । तथापि सदेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः । नचेति । नन्ववच्छे-
दकतापर्याप्तिनिवेशे पक्षभावनप्रदादानसमय एव बहुयभाववद्दविषयकत्वेऽव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरुद्धाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनाह्वयेनिधयत्वान्तर्भावेणैवा-
वच्छेदकतापर्याप्तेः । नयेतन्नित्यसद्विषयविषयकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
पर्याप्तिस्त्विति विवक्षणाच्च दोष इति वाच्यम् । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वे वदित्वादिना गुणायवगादिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपक-
भावपक्षविषयिताशानिधयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्ष्यत्वया विशिष्टविष-
यकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तिनवा पर्याप्त्यवच्छेदकत्वात् । नच प्रमास-
कशानीयनिरूप्यनिरूपकमात्रपक्षविषयित्वेव विशिष्टविषयित्वेति निरूप्यनिरूप-
कमात्रपक्षविषयित्वात्वेन विशिष्टविषयित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ति-
रसत्तेवेति वाच्यम् । अत्रोक्तद्वयेः समुदायावृत्तित्वनियमेनैवदेशादित्यातिवारणाय

दिनकरी ।

विरोधिताच्छेदकत्वेऽपि । न श्रुतिः न बहव्यभावादावतिव्याप्तिः ।
इतरथा बहव्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेषकबहुव्यभावप्रकार-
कत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकत्वावच्छेदककोटिप्रतिष्ठत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
स्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्ति-
रित्याह—तत्रेत्यादिना । नच बहव्यभावविशिष्टपर्यंतस्याप्रसि-
द्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन बहव्यभावत्वविशिष्ट बहव्यभावमुपादाय
तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्त-
वृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया बहव्यभावविषय-
कत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च बहव्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्राति-
व्याप्तेरभावात् । नचैव पूर्वोक्तरीत्या बहव्यभावविशिष्टहृदादावव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छि-
न्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् ॥१॥
इति ज्ञाने च बहव्यभावावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथात्रान-

रामट्टी ।

पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेद-
कतापर्याप्तं कथंविदप्यसंभवादत आह—अनतिरिक्तवृत्तित्वं धेति ।
प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तिरमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । तथाच बहव्यभाव-
प्रकारकत्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वाच्च बहव्यभावादा-
वतिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया हृद-
हस्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमेव । एवरीत्या ह्यपि लक्षणाग-
मनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचाद्यभव एवेति पर्यवसितम् ।
यद्रूपावच्छिन्नेति । नन्वेव तत्त्व बहव्यभाववद्भेदत्वादेव ननु दोषे
बहव्यभाववद्भेदादिति कथं तस्य शेषलक्षणत्वमत आह—तत्त्वमित्यस्येति ।
ननु यद्रूपपदेन बहव्यभाववद्भेदत्वमेव ग्राह्यं, तच्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन
बहव्यभावविशिष्टहृदत्वमेव, कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्रव्य-
सामानाधिकरण्यकत्वमिति वीवित्युक्तं, तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रति-
बन्धनीभूतज्ञाने, हृदो बहव्यभावत्वमिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हृदत्वे
बहव्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह—बहव्यभावावच्छिन्नेति । तथाच बहव्य-
भावहृदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यं नतूक्तं विशिष्टं येनोपदोषः स्वात् निर्धर्मिता-
वच्छेदकद्रव्यबहव्यभावविशिष्टहृदत्वमित्यप्रतिबन्धकज्ञानेषुच यद्रूपावच्छिन्नविषय-
तासत्त्वेनासंभवश्च स्यादिति भावः । हृद इति ज्ञानेऽपि हृदत्वावच्छिन्नविषयिता-
पर्याप्तं बहव्यभावावच्छिन्नविषयताभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति

विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वाच्च हेतुदोषः । नच बहुव्यभावव्याप्यपा-
पाणमयत्तयानिति परामर्शकाले षड्विध्याप्यधूमस्याभासत्वं न
दिनवती ।

ज्ञानपदस्यान्तर्हार्द्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनि-
श्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
त्तितत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी
समकथी ।

यिताया अपि ह्ये न बहुव्यभाववानिष्ठादिज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकतायाम-
वच्छेदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् । प्रतिबन्धकतामेवेन प्रतिबन्धकतामेवादिति । अथ
जातित्वेन हृदत्वावगादिजातिमान्बहुव्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्रू-
पावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता, एवञ्च तादृशज्ञानी-
ययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष
शयुक्तयैव सामञ्जस्ये व्यर्थमनतिरिक्तस्वरूपावच्छेदकत्वानुपादनम् । हृदत्वाव-
च्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवद्व्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे-
नैकदेशातिव्यापेरयोगादिति चेत् । संयोग संयोगवानिति बाधग्रमविषयसंयोग-
त्वविशिष्टेऽतिव्यापेर्दुर्बारात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशि-
ष्टविषयकाव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रतिज्ञा तदवच्छिन्नविषयिताया यद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । नच संयोगावच्छिन्नैव विष-
यिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वाव्यापिका तत्रास्ति संयोगवत्तत्र विषयत्वेऽपि
संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगत्वावच्छेदकवारिणि
बाध्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोत्पन्ने तस्या अप्यभावात् । अपेक्षमप्य-
भावेन हृदत्वावगादिम्यागभावत्वात् बहुव्यभाववानिति बुद्धावपि बहुव्यभावहृ-
त्सोभयावच्छिन्नविषयितात्वेन तत्र च यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं मुक्तोभयाव-
च्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयि-
ताशून्यत्वमप्युक्तमेव । अभावत्वावच्छिन्नविषयितापस्यातत्तात्वात्तादृशपुद्गे-
मित्यप्रतिबन्धकरावाप्तमवो दुर्बारा इति । मैत्रम् । यत्प्रबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताय तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्प्रबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्न-
विषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषात्वेन विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तदाविष-
यमवायर्गबन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वात्वेन वारणार्थमवार् । नपे-
मपि यत्र तत्प्रतिज्ञेन हृदत्वे पक्षेना तत्राभावेन तत्प्रतिज्ञावच्छिन्नबन्ध-
कज्ञानवारणमशक्यमेवेति बाध्यम् । तद्वच्छिन्नस्य वात्यतिरिक्तस्य तादृशो-
भयावच्छिन्नस्य तद्वच्छिन्नतात्वेनैव तस्य वच्छिन्नतावच्छेदकताया वच्छिन्नता-
भावत्वेन तत्प्रतिज्ञावच्छिन्नज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नावच्छिन्नत्वम् । इति ज्ञान-

स्यात् तत्र बहुवचनव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुवचनव्याप्यपापाणमयत्ववानिति दिनकरी ।

शङ्कते—नचेति । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति । पापाणमयत्वे बहुवचनव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । तथाच सदेतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । अनित्यदोषत्वापत्तेरिति । पक्षे साध्याभासरामरुद्री ।

वस्वामयेन तस्यचित्तं जाल्यतिरिक्तमपि खरूपतो माद्यत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाष्यते तदा स्वरूपविवक्षितविषयतानिरूपितत्वसम्बन्धित्वोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन लक्षणतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयताविशेषणीया बहुपमावत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् बहुपभाववानितिशानवारणमवसेयम् । बहुवचनव्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वामकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया बहुपभाववान् ह्य इतिज्ञानेऽपि सर्वत्र तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतावत्त्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकबोध्यत्वात् स्वमित्यत्रमवेष्ट इति निपुणतरनुवृत्तीयम् । यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वात्तुषाचनमाहृतम् । संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताद्याहिल्लादेवोक्तप्रमावच्छेदमनयेनोक्तप्रयोजनमाहृतम् । तथापि पापाणमयो न बहिर्मानिति ज्ञानकालीनस्य पर्यंतः पापाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पापाणमयपर्यन्तेऽतिव्याप्तिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पापाणमयो न बहिर्मानिति ज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्प्रतिव्याप्तिः । तादृशनिश्चयनिष्ठेति । तथाच ज्ञानस्येवमप्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तदात्र बहुवचनव्याप्यद्विषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वासाधनत्व इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतबहुवचनव्याप्यद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेपि तस्मिन्वतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वात् शुभान्वयविशिष्टवृत्तित्वात्तदपि गुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपितामेवतानवच्छेदकमिति विनशनीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्याविषयितात्वोभयव्यवस्था तयोः

दिनकरी ।

वभ्रमदशायां सङ्केतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । इत्थंच यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिमहः । यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संभवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वान् किंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः । ननु

रामरूपी ।

प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तित्वावच्छेदकतयोरन्यसिद्धादश्रुतितानवच्छेदकत्वस्योपपादमित्युक्तमनवरतात्तथापि स्वध्यापकतरङ्गवनेषानतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टवद्रूपावच्छिन्नविषयिताभ्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाभापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशाश्लोक्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टवद्रूपावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नाधिकरणताया वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्रेवमवधेयम् । जलवत्त्वावच्छेदेन बहुपभाववत्त्ववदितस्य बहुपभाषवज्जलवृत्तिजलवद्गुहस्य कायादावनन्तर्भूतरवेण असमवत्त्वभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकृतया तत्रातिव्याप्तिः । नच पक्षे साध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षमिन्नतया च बाधएव तदन्तर्भावोऽस्तिवति वाच्यम् । तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तस्याप्यपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणवदित्वेनैव ग्रन्थवृत्तां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकतां निरोपणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तोषविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति जलव्यापको बहुपभावो जलज्ञानं हृद इति ज्ञानद्वयकालेपि हृदो वदिमानिलनिलानुपादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया चरव्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । नच व्यापकस्यामानाधिकरण्यव्याप्तिपटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किंतु बहिर्भूतमतिमत्प्रशस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवह्णभावकालीनजलवद्भूतादावतिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभासप्रतियोगिहेतुव्यतिरोपाभ्यासोत्प्रेरिताराध्यापि पक्षधर्मताज्ञावकाशीनप्रतिबन्धकज्ञानस्य विषयत्वात् । ननैवं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिवत्त्वं सामान्यलक्षणाकान्तता पक्षवृत्तिविविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव निरोपणोपगमे पर्यतो वदिमान् जलादित्तादौ बहिर्व्यापकीभूताभासप्रतियोगिजलादेर्दोषप्रसङ्गात्ततोऽप्यज्ञा-

परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नामासत्त्वम् अमादनुमिति-
प्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थंच साध्याभावबहु-
त्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वच्चं च हेतौ येन केनापि संबन्धे-

दिनकरी ।

व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभाषादेवौ दुष्ट-
त्वव्यवहारो न स्यात् । नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति
घाच्यम् । तथा सति बहुपभावविशिष्टहृदादेः तादात्म्येन धूमेऽ-
भावेन हृदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह—तद्वत्त्वं

रामरुद्री ।

श्रुतिवादिति वाच्यम् । यद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धक-
त्वपक्षपर्यन्ताग्रहकालोत्पत्तेरभयामावस्तद्रूपवच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यव-
सितार्थ इत्युपपन्नमिति चेन्न । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यादेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः ।
हृदापिशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतत्प्रदावच्छिन्नविषयितायात्ययेवेति न
तत्रातिव्याप्ति हृदो बहुपभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधहृदत्वप्रकारतानिरु-
पितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रित्वाद्युक्तं किंचिद्वच्छिन्नेति । यद्यप्येवंसति एक-
देशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि हृदो बहुपभाववानिति निश्चयस्यैव समासा-
त्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाप्यटक्विषयिताशून्यत्वमपि निवेद्य सापि
निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्यप्रसिद्धे तादृशविषयितासमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तदपष्टकरमिति ध्येयम् । इत्थंच जातिमान्
बहुपभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुह्यतरविशेषणमपि न देयमेवेति तृतीयविष-
यितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणधर्मत्वादेवं च अन्धकृतेष्वनस्यर-
साद्यद्रूपपदेन बहुपभावहृदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरे-
तद्विशेषणमेव कारणम् । एवमेव तादृशविशिष्टव्यभिचारतादावतिव्याप्तिवारणाय
तादृशविशिष्टान्तरावृत्तित्वनिवेशोपि बोधादेय एवेति महत्प्रयत्नम् । अथैवं
स्वरूपसम्बन्धपावच्छेदकत्वनिवेशेपि द्वावभाषादनतिरिक्तकृतित्वनिवेशनमफल-
मिति चेत्परिहृत्यतां तदपि तावताप्यनाह्वयत्वादिविशेषणानिवेष्टेन आपवाति-
शयस्यैव उपत्तेरिति । वस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्ध-
कतानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् ।
एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेष्यताविशेष्यकवृत्तिधृ-
पावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिनिश्चेष्यदलमित्यत्रैव अन्धकृत्तात्पर्यमिति विद् । केचि-
त्तुक्मिश्रितेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयमनिशिष्टयादृशविशिष्ट-
विषयकनिश्चयत्वमात्रमुक्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तकृतित्वं ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नप्रतिब-

नेति नव्याः । परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरो-
धित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिण्यात्यादि-
कमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । नचैवं बहि-
मान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वे-
नानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वापि सत्त्वात्
तद्वेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य संब-
न्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्क-
ल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहारामावादित्याहुः । अनु-

दिशकरी ।

चेति । नच बहिर्व्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादतिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्वेतुकातुमि-
तिप्रतिपक्षकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्वेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति ।
सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह—परे त्विति । नच
बह्व्यभाषादिभ्यामेतत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया
न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह—तद्वत्त्वं चेति । ज्ञानेति ।
एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः । तद्वत्त्वस्य साध्याभावव-
त्त्वस्य । तत्र बाधकालीनधूमादिसङ्केतावित्यर्थः । अत्र प्रतिपराम-
र्शकालीने धूमादिसङ्केतौ । तत्कल्पनात् ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्प-
नात् । ननु सङ्केतावपि बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकल्पनं
ज्ञानस्य भवितव्यतीत्यत आह—तत्रेति । बाधभ्रमकालीने सङ्केता-

समरुदी ।

श्रुतज्ञानवच्छेदकतादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टे
विशेषणीय, विशिष्टद्रव्यविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नप्रतिबन्धकज्ञानवच्छे-
दकत्वमिशेषणत्वात् बह्व्यभाषविषयकनिषयविशिष्टबह्व्यभाववद्भेदविषयकनिषय-
त्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानतिरिच्छतृति चेपि न बह्व्यभाववद्भेदादावसम्भवप्रसङ्ग
इत्याहुः । व्यभिचारस्यादिविशिष्टमिति । बहिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे
साध्यस्य नाप इत्यादिभ्यवहभान् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन
साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्य-
भिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिमह ।
तादृशविशिष्टाश्रयतद्वेतुत्वस्यैवेति । तथाच बह्व्यभाववद्वृत्तिरव्यत्यमिति-

मिति विरोधित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभि-
चारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्वेतुविषयकं तद्वेतुका-
नुमिती प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानु-
मित्युत्पत्तेः तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानु-

दिनकरी ।

वित्यर्थः । प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहार इति
श्रायः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्य-
समीक्षम् । यथाश्रुतविरोधित्वद्वान्नो योजमाह—तेनेत्यादिना ।
ननु तद्वेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्वेतौ तत्साध्यव्यभिचार-
प्रदानाद्यो हेतुर्नाच्यस्तत्राह—तदभावेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः ।
नन्यत्र लक्षणेऽप्यच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषा-
दित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथाच धूमवान् यद्वेरित्यादौ
प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकता-

रामरुद्री ।

ज्ञानस्य तद्वेतुकानुमितानप्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशव्यवहारविशिष्टादपि धूमस्य
धूमो द्रष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्वेतुकेति । नच तद्वेतुर्धूमं
तत्परागदौतरात्वं तयानुभवपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानु-
मितेरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अन्वयवितोत्तरत्वसंबन्धेन
तद्वेतुधूमिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्वयत्वस्यैव प्रकृते तद्वेतुकत्वरूपादिति । प्रकृ-
तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य विषयविषयेत्यादि । तथाच माहव्यविशिष्ट-
विषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानेति निश्चितिज्ञादशविशिष्टान्तरापदितत्वादेति वा-
हव्यविशिष्टविषयकत्वं तथापि तादृशविशिष्टो दोष इति पर्येषितोयैः । अपदि-
तत्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वा-
भावादसंभव इत्यन्तरपर्यं । तत्र न स्वमिच्छार्थकं, व्यभिचाररुद्वैः प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारनिश्चयत्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात्, किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं ।
अथपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादम्बवृत्तिरामात्रवद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारे-
ऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपवाच्यपदितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशि-
ष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देवं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां वाच्यविषयिताव्या-
प्यविरहेणोक्तव्याप्तिविरहादिति निराशनीयम् । केचित्तु स्वव्यवहारीयविशिष्टान्तरा-
पदितत्वनिवेद्याभोक्तव्येयः । वायस्य द्वेष्टाभावाविभाजकत्वेन व्यभिचारव्यवहारी-
यत्वविरहाच्च दोष इत्याहुः । तत्र मनोरमम् । विशिष्टान्तरापदितत्वापदितहेता-
भावाविभाजकत्वेनैव व्याख्यातं विरक्षणीयम् । अन्यथा व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेः

दिनकरी ।

नतिरिक्तवृत्तित्वादत्त आह—संक्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकान्तरापटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं निशे-
पणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्वदित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति
दिह । तन्वत्रानुमितितत्करणशानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठ-
प्रतिबन्धतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ बह्वपभावविशिष्टद्वयस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्नि-
मान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदिच तादृशान्य-
तरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य
कस्यचिद्विषयत्वानवच्छेदकतयाऽसंभवः तादृशान्यतरत्वाव्याप-
कप्रतिबन्धतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभि-
चारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया
तत्प्रतिबन्धतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किंच तद्व-

रामकरी ।

हेतुभासासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादानुमत्तमत्वेन विशिष्टान्तर-
घटितं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्रस्वरूपातिव्याख्यापते ।
तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तरापटितत्वाघटितत्वात् तस्य
व्यभिचारेण सत्त्वादिति ध्येयम् । यदिच स्वपदमनुशेगपरमेव स्वसजातीयं बहि-
शिष्टान्तर तद्विषयकप्रतीतिविषयसमेव लक्षणम् । विशेष्यद्वयं नैवोपादेयम् ।
इदानीमपटादेः स्वसजातीयाप्रसिद्धैव सप्रातिव्याप्तिविरहात् साक्षात्तमपि सपूर्ण-
हेतुभासासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभि-
चारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसमवात् । इत्थंच व्यभिचार-
विशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधाति-
रिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे दोष इति
व्यवहारमावाप्तद्वाराणां वासो बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तरापटितत्वनिवेशेपि
तादृशव्यवहारो दुर्निवार तथापिष्य शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि तत्र स्वरूपेन तेन
रूपेण तस्य दोषत्वे इत्यापत्तिरसमवात् तथापि विशिष्टान्तरापटितत्वस्य लक्षणे
प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकप्रत्ययबोधकत्वनियमोपगमात् दोषवदस्य मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वस्याऽऽपत्त्यात् तादृशव्यवहारापत्तिरेकवशेषम् । ननु तादृशान्य-
तरत्वव्याप्यमितिपिद्वर्षावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्वावच्छि-

आद्यः साधारणस्तु स्यात्साधारणकोऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

पक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवंच साधारणाद्य-
न्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः,
तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्या-
समानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रति-
बध्यते । अन्येन सपक्षवृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चि-
तमाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादी यदा
पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति
दिनकरी ।

लक्षणान्याह—एवमिति । साधारणादीत्यादिना असाधारणानुप-
संहारिणोः परिग्रहः । नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि-
ज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकतावीज-
माह—तेन चेति । एवमप्येऽपि । क्रियत इति । व्याप्तिघटका-
व्यभिचारोऽंशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
प्रतिबध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिब-
ध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणो व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकसारूपदूषकतावीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधार-
णेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहा-
रिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनम-
तमाह—अन्येत्विति । पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य
हेत्वाभासता ननु निश्चयदशयां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चि-
तमाध्यवस्थानवृत्त्यामात्रादित्यनित्यदोषत्वं तत्वेत्याह—इत्थंचेति ।
असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयपदितत्व इत्यर्थः । तत्र निश्चि-
रामरुदी ।

नव । व्याप्तिघटकाव्यभिचारोऽंशे इति । इत्थंच साध्यवदन्यावृत्तिवे सति
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्याभिप्रायेण, व्याप्तिदशायामाधिकरण्यस्य व्यतिरे-
कसामानाधिकरण्यमात्रप्रतियोगित्वात्पदेदक एव साधारणो बोध्यः तदभाव-

चदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्तामात्राप्रतियोगिसाध्य-
कादिः, अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । विरु-
द्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभाव-
ग्रहमामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्या-
भावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक-
एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्था-
दिनकरी ।

तसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्ब-
हुन्तीत्यनेनास्तरसः सूचितः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध
इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति
भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो
न स्यादत आह—सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः प्रतिकूलो
द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकत्वापीनेत्येव हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो
हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना
हेत्यन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र
हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह—साध्याभावेति ।
वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेत्वावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रग इति
स्थापनावाहितं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य मत्वेवं सत्य-
रामरुद्री ।

ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । एकहेत्वाभासत्वाद्युपपत्ति-
रिति । निमित्तसाध्यवद्वृत्तिचक्षानस्य नीलपटाधिकरणवृत्तिज्ञानस्य पटवत्ता-
ज्ञानस्य साध्यवद्वृत्तिचक्षानस्य प्रतिबन्धकताविरहेव दूषकत्वापीनेभावेना-
साधारणस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतो-
र्हेतुत्वे तासाध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायि-
कविद्वाधो निरूप्यत इत्याशङ्क्याह—केवलान्वयीति । प्रतिबन्धपरं प्रति-
बन्धकप्रहमिपदार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यकव्याप्तिहेतुतामात्राप्रतियोगि-
साध्येऽन्वयः । भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यत्वान्वयः
सत्प्रतिपक्षः विरोधस्तु साध्यव्यापकाभासप्रतियोगी बह्वो हेतुरिति स्वरूपभेदो
यनैत एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येव दूषकत्वापीनेत्येव
हेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरपि विरोधनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वाद्युपपत्तवापीनेत्येव हेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । अन्वयिना अन्वय-
व्याप्तिमता-२१ व्यतिरेकिणा व्यतिरेकव्याप्तिमता । अशक्तीति । तयाच-

परुत्वाच्च विश्लेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावाप्यवयवान् पक्षः ।
अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवचोपस्थितिकालीनाऽगृहीता-
प्रामाण्यकतदभावव्याप्यवचोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र
च परस्पराभावव्याप्यवचाज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः
दिनकरी ।

तिपक्षस्येति भावः । साध्याभावाप्येति । एवं साध्यवदन्यत्व-
व्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यादपि
योध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमात् विभागव्यापातः । सत्प्रतिपक्ष-
व्यवहारोपपत्तिरन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—अगृहीतेति । नित्य-
त्वव्याप्यशब्दरत्नवत्ताज्ञानजन्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्श-
सत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेष-
णम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्या-
प्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति
प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शस-
त्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यमहकाले तथा व्यवहारभावादगृहीताप्रामाण्य-
कत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्त-
रूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्वरूपस्य स्वरूपसत् एवो-
पयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्य इति ।
सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं वृत्तयति—अत्रेत्यादिना । सत्प्रतिप-
क्षमच्छरी ।

शक्तिमूषकत्वमेव दूषकतावीजं निरोधे मिश्रयित्वा भावः योऽप्याविति । नन्वेवं
चतुष्टयस्यलुप्यतामात्रात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदिच साध्याभावोत्पादकत्वेन
विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मभ्य एवान्तर्भूत इत्यत आह—अन्यतमत्वेति ।
आदिनैतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः । सत्प्रतिपक्षव्यवहा-
रोपस्थितिलनेनेहादृशस्थले प्रयां सत्प्रतिपक्षव्यवहारज्ञान नश्य देवदोषात्मक-
सत्प्रतिपक्ष इति सूचितम् । प्रथमोपस्थितौत्युपलक्षणं समवतविरोधपरामर्शद्वय-
सादृश्यं समान्यवहारादित्यवयवम् । प्रकृतानुपयोगः हेताभासतिरूपमप्रसाधे
उपयोगाभावे । नवयमेव सत्प्रतिपक्षाभिधौ हेताभास इति कृतो नोपयोग इत्यत
आह—उपस्थितितीति । विरोधिसमर्थाद्वयस्य स्वरूपेण एव परामर्शकार्य-
प्रतिबन्ध इत्येव ननु तावत्स्य, मादृशव्यावृत्तिप्रज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धं तदप्राव-
ृत्तिरस्य हेताभासता नैतस्य हेताभासतावेव इति भावः । सूचयतीति ।

फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथाच शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पितादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्यले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकफलतया द्वितीयकोटिमानप्रतिबन्धाच्च संशयः फलस्यलेन चाधिकफलतमचलभावः कल्प्यत इत्याहुः । तन्न । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतमानविशेषशब्दशोधादेरनुदयाद्यौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धक-
मिनकरी ।

क्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजं नस्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिप्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् कृततत्तदभावानुमितिस्वामप्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंज्ञयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्वं उभयमानं तदा पित्ताविशेषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतानुमयोर्भाषापत्तिरित्यत आह—फलस्यलेनेति । यथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविक्ततया शुक्लत्वप्रदे-

रामहृदी ।

ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्यप्रतिपक्षस्यलेऽसंभवेपि निश्चयोत्पादने कृतशक्तिचोक्ततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिष्टितयोः व्याप्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याह—निराकर्तुमाह—कृतेति । अयं भावः—तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विशेषकानुमितिलमेव कार्यतावच्छेदकं ननु निश्चयत्वमपि तद्वद्वत् । परंतु एकैकपरामर्शस्यैव कोट्यन्तरभासककामम्यभावात् निश्चयतात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शस्यैव च कारणबलादुभयकोट्योर्विशेषितया मानेऽर्थात्तद्विशयो भवतीति नाधिककार्यकारणमापकत्वं तन्मते इति । उभयस्मृताविति । संशये कोटिद्वयस्यो-

हेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्या-
प्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः । साध्ये
साध्यतावच्छेदकस्याभावं साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते
काञ्चनमयबहिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरा-
मर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकमावः साध-
नाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्वेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः
फलम् । एवं बहिमाभीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूम-
त्वस्य हेतुत्वानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

दिनकरी ।

प्यत्वासिद्धयोः परिग्रहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराक-
रोति—साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति । आदिना साधनाप्रसिद्धिप-
रिग्रहः । केषांविन्मतमाह—एवं बहिमानित्यादिना । यद-
न्तीत्यनेनाखरसत्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वान् कथं व्याप्यत्वा-
सिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया
तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वात् । स्वरूपसंबन्धरूपाव-
च्छेदकत्वमावाद्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान्
साहादिमद्य इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः । साहाद्यपेक्षया

रामरुद्री ।

स्वेनानुगमः । दूषकतापीनं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । नचैवं दूषक-
तापीप्रत्यक्षेणैव न्यमिचारस्य हेत्वाग्राहान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम् । दूषकता-
पीलक्ष्यैक्येऽपि बापस्यप्रतिपक्षयोगेति न्यमिचारसिद्ध्योर्मुनिना दृष्टानुपदेशेन
हेतुतामाहान्तरतायैवभावः । अस्वरस इति । सन्नित इति शेषः । सत्त्वा-
दिति । नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । अनवच्छे-
दकत्वमेवस्य व्याप्तेरित्यादिः । तदवच्छेदेनेति । यो धर्मो यस्यानवच्छेदक-
कदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंबोयामासवदिति भावः ।
अयवच्छेदकत्वमावादिति । तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिरूपिसंबोयानतिरिक्तवृत्तित्वेपि
स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वमावादेन मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंबोयामासवोपगमा-
दिति भावः । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं

वाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः
दिनकरी ।

गोत्यादिजातेर्लघुत्वेन साक्षादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-
वान् । अस्तु या नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-
वात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्न तु हेत्वाभासत्वं
अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानानिरोधित्वात् । नच बहिमदन्या-
वृत्तिप्रमेयत्वमिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यपगाहिज्ञानाव-
नुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव
कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति
वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कार-
णत्वेऽपि तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावमहस्य साक्षाभावा-
मवगाहितयाऽविरोधित्यान् तस्माद्व्यर्थविशेषणस्यले न व्याप्यत्वा-
सिद्धिः हेत्वाभासः पुनस्तत्राधिकेन निगृह्यत इति । साध्याभावा-
दिरित्यादिना साध्यनदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः ।
तद्वर्त्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितव-
द्वर्त्मिकतदभावनिश्चयः । बाधमुद्धपुत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्षज-
रामरुदी ।

यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमे व्यर्थविशेषणत्वमावेति शुद्धधर्म-
हेतुतायां गर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रवृत्तिरिति भावः । ननु शुद्धधर्मेण हेतुतायां
गर्वत्र व्याप्यत्वागिद्विरुद्धेति चेन्न आह—अस्मुचेति । अविरोधित्यादिति ।
हेतुतावच्छेदकांश्च व्याप्त्यवच्छेदकज्ञानवगाहिनापि व्याप्तिप्रकारकज्ञापर्मताज्ञान-
स्यानुमितिहेतुत्वोपगमादतएव व्याप्त्यवच्छेदकतावच्छेदकादपि बहिर्वाप्यत्वमिति
घातपरामर्शादप्यनुमितिरस्तीति चेन्न इति भावः । मीमांसकमतानुयायी छड्गे—
नचेति । तत्रावच्छेदपरामर्शस्येति बहिर्व्याप्यो बहिर्व्याप्य इति श्रुतान्तरतोऽनु-
मिन्निर्नाम्येति भावः । तावतापि तद्व्यर्थेऽनुमितिज्ञानादुपेक्षेनावि ।
उपपन्नमिति—तस्मादिति । शुद्धधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्येति गर्वत्र प्राप्तेर्न
व्याप्यत्वासिद्धिर्नास्तीति चेन्न अत्रिगुणगमनाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मज्ञा-
नपर्यन्तस्य तत्रावच्छेदकत्वमिति चेन्न आह—व्यर्थेति विशेषणमप्यल इति ।
अधिकेनेति । अधिकधर्मेण महत्त्वमप्यन्यथा धूमाग्निगुणैश्च सामान्ये गीताद-
प्रयोगस्तद्विरुद्धमिति भावः । साध्याभावेत्यादिना साध्याभावज्ञानमुक्तव्यव-
पक्षयो परिग्रहः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकचोदो लौकिकमिति चेन्न बाधाविरोधस्य
रामरुदी—बाधमुद्धपुत्तरक्षण इति । एवं प्रतिबन्धकतावच्छेदकचोदो

फलम् । तद्विनिर्गतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोष-
दिनकरी ।

न्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति ।
नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकवापनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकि-
कतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न । अलौकिकत्वं प्रतिबन्धतावच्छेद-
ककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौ-
किकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । तदिन्द्रियजन्यो-
पनीतभानात्मकसाधकनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबु-
द्ध्यात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः । नच
लौकिकतद्विन्द्रियजन्याभावप्रमास्यले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽस्त-
त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् । यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव संति-
कृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण
जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् ।
तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्ति-
रन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न । यत्र
विनश्यदवस्थदोषेणभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगि-
प्रत्यक्षापादनात् । यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा
तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं
तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवा-
रणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोपगमात् ।

रामरुद्री ।

लौकिकत्वनिवेशे । तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति । समानेन्द्रियजन्यबाध-
मुत्पादयन् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषेण तद्विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति ।
भावः । अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम् । ननु लौकिकभावप्रमावा
स्य प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वादेव न लौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति किं
समानेन्द्रियस्थले प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—नचेति । प्रति-
योगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसंभवात् । लौकिकभावप्रमास्यले प्रयो-
जनमुपपाद्य प्रमास्यले तदाह—यत्राभावेति । समवधानमिति । इदं च
प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमेव न संभवति प्रतियोगिप्रमजनक-
पि० मु० २९

विशेषाजन्यतद्वर्त्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति । नतु संशय-
दिनकरी ।

शङ्को न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसा-
खनादिदोषप्रसाच्छङ्कः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र
व्यभिचारवारणायाह—दोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वनि-
वेशे भ्रममात्रस्यैव बाधप्रतिपत्त्यपत्तिरसौ विशेषेति । तथाच
पित्तमण्डूकवसाखनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिप-
त्त्यत्रावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः । नच पित्तद्रव्यात्मक-
दोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्कः पीत इति भ्रमे शङ्कांशेऽनुभूय-
मानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिज्ञ आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वाद-
लौकिकत्वस्य प्रतिपत्त्यत्रावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवार-
णादिति याच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरात्तदस्थानदशायामपि तत्पी-
तिज्ञः शङ्कादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः श्लोका-
रात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् । तथा सति शङ्कः पीत इति प्रत्यक्षो-
त्तर पीतं माक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वप्रदानुपपत्तिस्तद्वज्रकलौ-
किकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न । लौकिकविषयताया इव
दोषविशेषजन्यत्वस्यापि माक्षात्कारित्वव्यवहृत्वादन्यथाऽयमुक्तं
इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वप्रदानुपपत्तेः शङ्को न पीत इत्या-
दितदिन्द्रियजन्यबाधनुद्भूततर पित्तादिदोषवशाच्चदिन्द्रियजन्यः शङ्कः
पीत इत्यारोपो यद्यनुभवनिवृत्त्या पूर्वोक्तैन्द्रियभेदभिन्नप्रतिषेधप्र-
तिषेधकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिपत्त्यत्रावच्छेदके निवेश-
नीयमिति ध्येयम् । ननु बाधप्रतिषेधतावच्छेदककोटौ लौकिकान्य-
त्वं निवेशे बाधनिश्चयोत्तर लौकिकसन्निकर्षजन्यसन्नयापत्तिरिति

दिनकरी ।

चेन्न । भूतलं घटवद्वितादाकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वात-
क्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानधार-
णाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विप-
रीतकोटिमानप्रतियन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथाच बाधनि-
श्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतियन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिमानासं-
भवात् । तर्हि कापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति
चेदोम् । ह्यनष्टक्षणाप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्मानसंभवादिति ।
यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न
लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिमानं तत्कोटिकलौ-
किकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतियन्धिकायाः सत्त्वादिति तत्र । तत्र
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकदूरत्वादिवोपस्य लौकिकप्रत्यक्ष-
प्रतियन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्य-
न्यत्र विस्तरः । कस्यचिन्मतं दूषयति—नस्त्विति । इति युक्त-
मित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवा-
नुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमिति विरोधित्वमिति हेत्वा-

रामस्त्री ।

तम् । संशयापत्तिरितीति । संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वेन संशये द्रव्यप्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिक-
सन्निकर्षजन्यसंशय एव न संभवति एककोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविरोधि-
कोटिमानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निधयच्छेदोऽपि संशयापत्तेरिति कर्ष-
बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति रामावसे—भूतलमि-
त्यादि । तर्हीति । एककोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिमानप्रतियन्ध-
कत्वं ह्यस्यैव । कापि बाधनिश्चयानुत्तरमपि । संशयो न स्यादिति ।
दूरस्थस्यान्वादिधर्मिकस्याश्रुत्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः । उक्ताश्रद्धायामिष्टापत्ति-
माह—ओमिति । न लौकिकत्वं न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वम् । लौकिक-
सन्निकर्षसत्त्वे कोटिमाने बाधकभावादिति भावः । उभयोपपत्तेरिति ।
संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिमानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः ।
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यमासकत्वादिति भावः । अन्यत्र
विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु संनिष्टकोटोर्निधय एवेति
यनितम् । कस्यचिन्मतमिति । ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः ।

साधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वामासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमिदिगकरी ।

भासत्वं न स्यादत आह—तद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः । मन्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—साध्यसंशयेति । ननु संशयशून्यकालेऽपि सिपाधयिपाकाङ्गीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमात्रेवेत्यत आह—आदीति । आदिना सिपाधयिपाकाङ्गीनसिद्धिपरिमहः । नच संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् । पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमशमरद्गी ।

शुद्धाऽऽमनिश्चयवतोऽपि सिपाधयिपायाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवेतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथाच पृथिवीतरत्नव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धकती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेष्यकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावपतेरित्यर्थः । उत्तरदूषणमवतारयति—मान्यप्रसिद्धेति । न भवत्येवेति । आचार्यमते धर्मनान्यव्याप्तिज्ञानसौवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्यव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपराभ्यां दनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तिः साध्यपटितपूर्विकत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्य एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिमह इति । सिद्धिः साध्यनिश्चयः । सिद्धिसत्त्वे सिपाधयिपां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यले संशयनिश्चयबोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यलेऽपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविकल्पेनैवानुमिति रपेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते—नचेति । संशयोत्पत्त्येवेति पाठः । सतीति । गर्जितध्वन्यानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या येन मेघाभावघोटिकरांक्षयप्रतिबन्धादित्यर्थः । नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावेघोटिमानासंभवान्मनसा निश्चय एवागिनति वाच्यम् । तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धक्येनानुमित्युपपत्तेः । क्षणविकल्पेन कल्पयत इति चेत् परामर्शस्यैव नाद्यापत्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राप्यन्तरपदं ग्रामादिकमेवोक्त्यले पूर्वसंशयामावादिति ध्येयम् । यदि चैतत्प्राग्ग्रामाभ्येव्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादिमूलस्य व्याप्तिस्तरादिना परामर्शोत्पत्तिज्ञाने पूर्व संशयस्य नास्त्यदित्यभिप्रायकता,

त्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रति-
बन्धकं मानाभावादौरवाच । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि

दिनकरी ।

तस्मादज्ञप्रमात्वमेव वाच इति प्राचीनमतं दूषयति—एवमिति ।
प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोऽपि । मानाभावादिति ।
प्राज्ञाभावावगाहिनस्मादज्ञज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ।
ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्राप्ताप्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयात्
साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु सदा साध्याभावज्ञान-
प्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह—गौरवादिति ।
तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञाना-
भाव एव प्रतिबन्धकताबन्धेदृक्कोटौ निवेश्यते नतु पक्षविरोध-
कसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतियन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः ।
यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं न याऽप्रा-
माण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्पक्ष-
घटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वा-

रामरुद्री ।

परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेऽपि संघादोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायं च कल्प-
यित्वैव संयोजनीयम् । नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिक-
प्रमात्वनिश्चयदद्यामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।
साध्याभावादे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमष्टौलत्वाद्-
न्यधोमयत्रापि निश्चयत्वनिवेशेनैवेत्यमते गौरवापत्तिरिति भावः । प्राज्ञा-
भावावगाहिन इति । यदमावच्छिन्ने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽनुमितिरित्य-
वच्छिन्ने प्राज्ञसाध्यस्याभावावगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववति साध्याभाव-
प्रकारकमितिप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नानुपपत्तिः । न साध्या-
भावज्ञानमिति । न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनि-
श्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवश्यम् । गौरवादिति । पक्षविरोधकत्वा-
पेक्षया पक्षविरोधकसाध्याभावज्ञाननिरोधकत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया
साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य स्वातिशुक्लत्वादित्यर्थः । नन्यप्रामाण्यज्ञानाना-
रुन्धितयदूषावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तिरिति तद-
प्यवच्छिन्नत्वमेव हि हेतुमाश्रयत्यमम्, तत्र साध्याभाववति प्रवृत्तपक्षे साध्याभाव-
प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकं तु प्रविष्टवित्तादिन्यायादिति वाद-
प्रामाण्यस्य हेतुमाश्रयता तन्मतेऽपि दुर्गोरेखाशङ्कां निराकरोति

तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता-
पत्तेः । किंतु अमत्वज्ञानानास्कान्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्ध-
कता । तत्र अमत्वशङ्काविवटनेन प्रामाण्यज्ञानं कचिदुप-
युज्यते । नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व-
दिनकरी ।

सत्याभासत्वं दुर्यारमिति तु न । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव
चादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रा-
माण्यरुसाध्याभावविश्रयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्व-
निश्चय एव तथा स्यादत आह—अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावि-
त्यादिना विरोधादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावि-
त्यादिः । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे
तु नेत्यन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत
आह—किंत्विति । कचिदुपयुज्यत इति । तथा चानुमिति-
तत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयताभावात्
साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्याभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादे-
रित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथाच बाधस्थलेऽ-
सिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयक-
त्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । नच हेतुमान् पक्षः
साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीस-
त्थान् तथाच व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम् । पराम-
र्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविष-
यतामदी ।

यत्पक्षेत्यादि । आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्य तस्येवमुपपन्नते ।
प्रथमोपस्थितेति । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन
प्रतियोगिज्ञानविषया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षि-
तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वव्यपवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति
भावः । विरोधादीति । यद्यपि व्यभिचारादीलेव वक्तुमुचितं तथापि सत्प्रति-
पक्षत्वेन विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिचारादीनां तु अनु-
मित्यादावित्यादिपदमाश्रयणमर्थ एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम् । साक्षादित्यनेन
प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानम्याश्रयति । तस्येति । बाधस्थलेत्यर्थः । व्यभिचार-
विषयकत्वासंभवादिति । ननु परमशोभते बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविषयकत्वा-

भावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभि-
चारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शनन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र
व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्य-
पृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

दिनकरी ।

घटत्वासंभवात् एकत्र हेतौ व्यभिचारान्यभिचारविषयैकनिश्चया-
संभवात् । नन्वयोगोलरूपक्षधूमसाध्यकबद्धिहेतुके बाधलौकिक-
प्रत्यक्षव्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्य-
तीत्यत आह—किंचेति । अकिंचित्करत्वादिति । व्यभिचार-
ज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा ।
तथापि परामर्शोत्तरफालीनं व्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र
बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि
बाधं प्रदर्शयति—एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे
हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावप्रवृत्तित्व-

रामरुद्री ।

संभवेऽपि परामर्श एव बाधप्रहारमधोऽस्तु तत्राद्य साध्यव्याप्यहेतुमान्यसः साध्या-
भाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिर्भव इत्याशङ्क्यामाह—एकत्रेति ।
प्रतिबन्धकानावस्य कार्यकालवृत्तिर्त्वेन कारणत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासंभवाचेत्यपि इष्टम् । बाध-
लौकिकेति । विरोधिज्ञानप्रतिबन्धसाध्याच्छेदकयोर्लौकिकसंनिर्घातजन्यर-
निवेशेनायोगोलरूपमिदं परामर्शोत्तरमपि तद्वैतिकलौकिकबाधबुद्धिरिव तदुत्तर-
मपि बद्धिधर्मिकधूमाभावबद्धयोगोलकवृत्तिरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं
भविष्यतीत्यर्थत्वाच्च बाधबुद्धेर्द्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्रेति ।
अनुमित्यादित्यर्थः । ननु स्वरूपासिद्ध्याभावेऽपि व्यभिचारेऽस्त्वेवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन
गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य घटत्वादित्यत आह—प्रतियोगिव्यधि-
करणेति । व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपि-
संयोग्येत्तद्वृत्त्यादित्यादिरादेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तबुद्धे-
तोर्बाधितत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्त्वसाध्यादेरेव बाधत्वे-
नाप्रीकरणीयः एवमुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यैव सत्प्रतिपक्षितत्वमप्यप्रीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ता विरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षप्रदस्य

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यमिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्प्रतिपक्षो मित्र एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रषट्-
विनक्षरी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यमिन्ना ये
हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति वाठः । बाधः
साध्याभावविशिष्टपक्षादित्यव्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्विन्ना व्यभिचार-
विहङ्गासिद्धास्तद्व्याप्याना तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरेव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवचाज्ञानस्य साध्य-

समक्षी ।

साध्यग्रहाविरोधितप्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
ङ्गीक्रियत इति मोक्षसद्वेगो साध्याभावव्याप्यवत्त्वमिति । तत्र । तथासति प्रति-
योगिवैयधिकरण्यपटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव भवेत् तद्व्याप्तिप्रतिबन्धक-
त्वमिदमात तयाच पूर्व ग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसद्वय
प्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्ते । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटित-
व्याप्तेरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटितस्यापि साध्या-
भावनव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसमवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुच्यते । एवमोत्पत्ति-
कालावच्छिन्नघटे यत्र गन्ध साध्यते न तत्र बाध समवति । गन्धभावस्य घटे
प्रतियोगितमानाधिकरणत्वादिति । नैषम् । अत्र देशकालयो स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्व तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधताङ्गीकारादिति
व्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्यस्य घटेऽ-
संभवादत् एवावच्छिन्नबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य
हेत्वाभासान्तरतामापि न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नात्रापक्ष व्यापक-
स्याधिकदेशवृत्तिरपि क्षतिरिह्यात् । नन गन्धभावस्य केवलस्य संयोगभाववत्त्वेन
कान्तनितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटितगन्धभावव्याप्यवत्त्वस्या-
पि समवेनेतस्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रति-
पक्षताङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिघटोत्पत्तिरपि दुष्टवागतिरित्यतः

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः सत्त्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकता-
पीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दसा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं वटा-
दीनामेव तथावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
ययीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
विनयति ।

यत्साक्षानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दूषकतापीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यवच्छेदकं सपक्षत्वं मिश्रपगर्भं नतु साध्ययत्त्वमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयवनिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-
रामरुद्री ।

पक्षविदेन । इति पाठ इति । अचिपुत्रके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रापि विपक्षत्वनिर्बन्धेऽपि । साध्यामाववन्नामं न
विपक्ष इत्येतद्व्यापार्ये निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः । गृह्यत इति । ननु
विशेषविशेषाद्विशिष्टविशेषाद्विशिष्टाभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेऽसादि संभवदित्यन्तं
उद्येऽत्रे हेतुः । पक्षस्येति । तथाच गृहे पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देश-

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मृनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्ट-
दिनक्षी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये
हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः । बाधः
साध्याभावविशिष्टपक्षादिसाध्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्विन्ना व्यभिचार-
विरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिमहत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्माद्विरुद्धहेत्वाभासत्वं सादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यपक्षाज्ञानस्य साध्य-

रामरक्षी ।

साध्यमहामितेयित्वाद्यतिवोगिवैयधिकरण्यपरित्यक्त्यातिरहित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
शीक्रियत इति नोक्त्यद्वेतो. साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यमिति. तत्र. तदाकृति प्रति-
योगिवैयधिकरण्यपरित्यक्त्याभावव्याप्यवत्तादात्म्यं सर्वत्र तद्वत्तादुद्विप्रतिबन्धक
नगित्वायातं तदाच पूर्व प्रत्यक्षाशेषस्यानुमितिकरणपरामर्शस्य साध्यसम्बन्ध-
प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । अनुमितिकरणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरित्य-
क्त्यातिरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरित्यक्त्यातिरहितस्यापि साध्या-
भावव्याप्यस्य साध्यमितेयित्वस्यैव तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुपपत्तिम् । एवमोत्पत्ति-
क्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः समवति । तद्व्याभावस्य घटे
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वादीकारादिति
ध्येयम् । यत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यमात्रव्याप्यस्य घटेऽ-
संभवादत् एवावच्छिन्नमात्राद्विपर्ययम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुरूपं व्याप-
हेत्वाभासानन्तरताप्राप्ति न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुरूपं व्याप-
साधित्वेनैव इति चेत् प्रतिबन्धकत्वात् । नच गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगमात्रवच्छेद-
कत्वमपितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरित्यक्त्यातिरहितगन्धाभावरूपव्याप्यवत्त्वस्या-
प्राप्ति संभवेनैव सापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णवैयर्थ्येति वाच्यम् । एतद्वत्त्वस्य सत्प्रति-
पक्षतावच्छिन्ने घटे गन्धत्वात् पृथिवीत्वादिसाधित्वद्वेतेष्वपि कुट्टबाधवितिरिक्तं

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्यावृत्तः सत्त्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । यस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकता-
बीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यग्रन्थतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं यदा-
दीनामेव तज्जावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
दिनकरी ।

यत्तादृशविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्याप्रदे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं ननु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयस्त्वनिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-

रामरुद्री ।

पञ्चविंशेन । इति पाठ इति । ऋषिपुत्रकं तत्पदद्वयस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रेऽपि विरुद्धत्वनिश्चयेऽपि । साध्याभाववन्मात्रं न
विपक्ष इत्येतज्जाभावेऽपि निश्चितत्वात्तन्निवेश इति भावः । गृह्यत इति । ननु
विशेषविशेषविशिष्टविशिष्टभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेऽपि एवमादिरित्यन्तं
पदेऽपि हेतुः । पक्षस्येति । तस्याव गृहे पक्षपदं पक्षतापदं भावप्रधाननिर्देश-

सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावाच्चानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिन्यरी ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाधयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रहसंभवात्तस्य सद्धे-
तोत्पत्त्यतया सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावाविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयधार-
णाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिप्रहानुत्पादात् तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनफल्गवाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वान्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदक-

सामट्टी ।

त्वादित्यया साक्षात्साक्षान्ताभावो नित्यो व्यस्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुप-
संहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति प्येवम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न
दुपेत इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि पक्षोऽभिधेय इत्यादि-
निश्चयवशात्तानपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वम-
भिधेय न वेति संशयसंभवसत्त्ववच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु
हिमेतावतेकत आह—तथाचेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्वर्गिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्वर्गितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव-
च्छिष्टे चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववशा निश्चयसत्त्वेन तदवच्छिष्टे संशयसा-
मग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेनेति । तद्विशेष्यसंशयसामग्र्याः

यः साध्ययति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥
 आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥
 पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
 हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केषलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः
 साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभाषो
 बोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः
 ॥ ७ ॥ असिद्धि विमज्जते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ।
 पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।
 स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-
 त्वादिकं गुह्यतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-
 दिनकरी ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिघर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयो-
 त्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयक-
 त्वेन प्रतिबन्धकत्वेत्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचारप्रदस्य । तस्य
 स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा-
 भावादिति भावः । नच तत्र सहचारप्रदप्रयोजकः संशय एव हेत्वा-
 भासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य
 साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभि-
 धेयमित्यादायभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विल्लरः ।
 तदर्थ इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामलक्ष्मी ।

तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतियन्धकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादी साध्या-
 नावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेनाभासत्वमस्तु इत्यत्र आह—
 अन्यत्रेति । परंतो नदिमानित्यादी हेत्वाभासवारणाय यदुपायच्छिन्नमित्यवध-
 ननुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्ततुतिनद्रूपावच्छिन्नलैव हेत्वाभासत्वेनाज्ञोकरणीय-
 तया साध्यादेरतथाभावादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि

सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावाच्चानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनन्ती ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाघयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सद्धे-
तोऽलक्ष्यतया सिपाघयिषाविरहविशिष्टसिद्धाभावविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवार-
णाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतियन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरेव अनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षवाक्यत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वपरिहायच्छेदक-

रामद्वयी ।

त्वादन्वया आकाशालन्ताभावो नित्यो व्यसृष्टागभावनिष्ठाभावत्वादित्यादेरनु-
संहारित्वमावेनानुपपत्तीति ध्येयम् । ननु संशयस्य निधयाप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यपदेहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिधयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिधयो न
दुपेत इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि घटोऽभिधेय इत्यादि-
निधयदशायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिधयकालेऽपि सर्वम-
भिधेयं न वेति संशयसमवातसर्वत्वावच्छेदेन निधयाभावादिति भावः । ननु
हिमेतावत्वेत्यत आह—तथाचेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्वर्गिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्वर्गितावच्छेदकनिधयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव-
च्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिधयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयसा-
म्यभावादिति भावः । समानविषयवत्त्वेनेति । तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वाद्त्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः

साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो

बोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः

॥ ७ ॥ असिद्धिं विभनते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ।

पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।

स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-

त्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-

पिकरी ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयो-

त्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयक-

त्वेन प्रविबन्धकत्वेभ्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचारामहस्य । तस्य

स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा-

भावादिति भावः । नच तत्र सहचारामहप्रयोजकः संशय एव हेत्वा-

भासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य

साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभि-

धेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्वयः ।

तदर्थ इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामरुद्री ।

तद्विशेष्यनिर्णयप्रतिबन्धकत्वे तिल्लयः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादी साध्या-

भावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेवामासत्त्वमस्तु इत्यत आह—

अन्यत्रेति । परंतो बहिर्मानित्यादी हेत्वाभासकारणाय बद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व-

मनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाहोकरणीय-

सत्ता साध्यादेरतत्पात्तादिति भावः ॥ ७५ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

प्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्
धूमप्रागभावत्वसंग्रहात् स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्धयो-
रिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्र-
तिपक्षी ।

धूमप्रागभावत्वेति । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटित-
त्वेन सत्सङ्गो न स्वादिवि भावः । स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविष-
यत्वरूपस्याघटितत्वाभावाद्वर्मान्तरेति । नच नीलधूमत्वस्यापि
छादशयमन्तराघटितत्वमस्यैव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावा-
दिवि वाच्यम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकता-
निरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्तनधिकरणत्वपर्यवसितस्य
तदर्थत्वान् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वं नीलत्वादिविशिष्ट-
धूमत्वपर्याप्तानवच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदान् । नन्वेवं बहिमदन्यानु-
चित्त्यस्य बहिर्व्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तित्यस्य बह्वित्वरूपतादृश-
धर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकतापत्तिनिघा-
धर्मान्तरस्य विशेष्यविषयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न ।
स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् बह्वित्वस्य
बहिमदन्यानुचित्तान्यापकत्वादधूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वा-
द्योक्तदोषासंभवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्य-
संन्यतावच्छेदकत्वेन धन्यया धूमाढोकादन्यतरत्वस्य बहिर्व्या-
पकत्वात् ।

विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादत्तदपमाह—स्येति ।
तदर्थत्वात् । धर्मांतरपदार्थत्वात् । पर्याप्ते श्रुत्येव ॥ पर्याप्तिप्रसङ्गेन
छादशावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिश्चयमेव पर्याप्तताधिकरणत्वस्याने बह्वन्वं प्रत्येक-
मुभयनिश्चयमेव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्ववच्छिन्न-
नेदसत्त्वादिति ध्येयम् । बहिमदन्यानुचित्त्यस्येति । परंतो बहिमान् बहि-
मदन्यानुनेरिति धन्ययप्रयोगस्य सर्वसमतन्नेनेष्टपक्षसमवादिनि भावः । ननु
धर्मान्तरघटितस्य विशेष्यविषया धर्मान्तरघटित कतदन्यत्वेनैव धूमत्वस्य
विशेष्यविषया नीलधूमत्वघटकत्वेन बहिमदन्यानुचित्त्येव बह्वित्वस्य न तदा घट-
कमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरेत्यत आह—धूमान्यान्यत्वा-
देरिति । साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन ।

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

तिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरु-
द्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापराम-
र्शविषय इत्यर्थः । साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतावच्छे-
दकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं

दिनकरी ।

पक्षतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोक्तयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापक-
त्वादिति । विरुद्धयोः परामर्शं हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श
इति भ्रमवारणाय—स्वसाध्येति । एवं सत्यतिपक्षत्वेनाभिनतो
हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः । ननूत्पत्तिकालीन-
घट इत्यादिमूलोक्तमयुक्तम्, तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावात्त
आह—पक्षतावच्छेदकेति । काळस्यैव वैशल्यापि पक्षतावच्छेद-
कारणे बाधसंभवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह—एव-

रामहृदी ।

स्वजनानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादिसमर्पणत्वमेव व्यापकत्वमिति
भावः । इति भ्रमेति । यथापत्ते पक्षे न बहिर्मान्धूमादित्वादी बह्यभाषव्या-
प्यवापानमदसस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्र-
तिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले धूमयपरामर्शस-
त्त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति ।
निरवच्छिन्नवृत्तिरूपगन्धाभावविरुद्धादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धा-
भावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तद्वृत्तिरालीन-
त्वविशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयताया निरवच्छिन्नत्वेन भवति तादा-
गन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावात्प्रत्या-
भावाभावादित्यर्थः । गन्धसत्त्वादिति यावत् । तत्रापि प्रतिशोभिव्यधिकरण-
साध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथञ्च बाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षता-

मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चानन-
 भट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमान-
 खण्डम् ॥

दिनकरी ।

मिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छे-
 दकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
 ७८ ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रपालकृष्णभट्टात्मज-
 महादेवमहद्विरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामरक्षी ।

वच्छेदकविशिष्टार्थवन्ने च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकवत्पक्षे पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि वृक्ष इति बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति दिनकरीतरक्षिण्यामनुमानतरङ्गः ॥

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥७९॥

उपमितिं व्युत्पादयति—ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणेन कचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो दिनकरी ।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—उपमितिमिति । तत्र गवये । सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । नवीननतेनैतत् । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकार्येति सांप्रदायिकमतं ॥ सहकारितयाऽऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । स्मरणं यज्जायत इति ।

रामरुद्री ।

अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धघटीभूतशिष्यजिज्ञासातिवृत्त्या अनन्तरव्यक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपवीक्षणैऽप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयात्पवादमिप्रतिषेधितकृत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रागशो व्युत्पित्तयोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धघटीभूतजिज्ञासातिवृत्त्या अवश्यव्यक्तव्यत्वमुपमानस्यैव अवसरप्राप्त्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । सादृश्यप्रत्यक्षमिति । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यसंबोधोपमितिकरणत्वं उपमानस्य प्रत्यक्षोपवीक्षकत्वमेव न संभवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिर्लुभ्यते चेत्प्रतिषेधेन ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतदिति । गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । सांप्रदायिकमतमुपदर्शयति—अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति । वाक्यार्थस्मरणमिति । व्यापारद्वारा तत्रान्यस्यापि तस्यापारतुषोपगमादिति भावः । नन्वेवमुद्धोभकान्तरनशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—सादृश्यविशिष्टेति । सांप्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह—सहकारितयेति । युक्तमिति । तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । ननु

दिनकरी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया सादृशवाक्यार्थस्मारक-
त्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन सादृश्यविशिष्ट-
पिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थबोधत्वात्तिदेशवाक्यार्थस्मरणा-
पेक्षाभावात्तिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्-
शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्ज्ञ-
न्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं च द्वयं व्यापार
इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तर-
मतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं
पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तर-
रमेवोपमितिरिति भावः । गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं
यज्जायत इति । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किंतु शाब्दबोधा-
त्मिकैव गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छे-
देन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक-
रामर्थी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुप-
पत्तिरिति तज्ज्ञानत्वे धृतिरतज्ज्ञानजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्मरमान
प्रकारकानुमनजन्यत्वनिवमादिति मूलोपमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वम-
संगतमित्याहुः निराकुरुते—सादृश्येति । तदातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य
पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि ततोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति
नानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्ड-
दर्शनस्यैवोपमिति करणत्वोपपन्ननेनेत्यर्थः । बोध इति । शाब्दबोध इत्यर्थः ।
अभावादिति । अनुमनात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेव
तादृशस्यले किं करणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनानुपपत्त्येव
तद्व्यापारत्वात्तदभावादित्याहुः यावेकदेशिमतानुसारेण करणव्यापारो प्रदर्शयति—
किंचित्त्वादिति । सादृश्यज्ञानमात्रमिति । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्न
विशेष्यकत्वादाय विशेषः । द्वयमिति । उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया
सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितित्वेन
द्वयेन तयोरोपमिति करणत्वाच्च निनिगमनाविरहादिति भावः । एतेन यनेनोदमर्षं
प्रकटयति—यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति । नन्वेवं तादृशस्यलेऽनुपमि-
तेरनुमनमिदं तदाऽनुमनापत्त्यप्रसङ्ग इत्यत आह—किंचित्त्विति । तदुत्तर-
मेवेति । तथाच शब्दबोधित्वमेवोपमितेराप्यादनर्षमन्वयानुमनापत्त्यापत्तिरिति
भावः । गवयो गवयपदवाच्य इतीति । पिण्डे अनु संयोगानन्तरं योग्य-

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिवीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गव-
यपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्
द्विगुणी ।

स्यैवोपमितित्वरूपत्वावित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवा-
च्यत्वविपरिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना
शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च
प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमिति-
र्नतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येऽपि गवयत्वजा-
त्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वो-
पमितेरनुद्ध्यात् गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च
तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । नच द्रव्य-
त्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोप-
रामद्वी ।

सूचितया गवयापजातेरपि प्रत्यक्षेण प्रदणालवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं
गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरेपि नानुपपत्तेरिति मूलाभिप्रायः । ननु गोतद्वयो
गवयपदवाच्य इत्यारम्भकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः ननु प्रमित्य-
न्तरम् । नचैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वमुपमितिमिषयो ननु
गवयत्वस्येति वाच्यम् । इत्यादित्याह तन्मतं दूषयति—एतेनेति । उपमिते-
र्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । गवयत्वविशिष्टोपस्थिति-
विनेति । उक्तवाक्यमष्टकगवयपदप्रवणेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया
तद्विशिष्टे शक्तिग्रहकप्रमाणाभावेन च श्रुत्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोप-
स्थितेरसंभवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधोपापभावेन तादृ-
शोपमितिः प्रमित्यन्तरत्वावदसत्त्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपद-
वाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः ननु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पदामो येन उ-
पमितेः प्रमित्यन्तरताऽऽवश्यकी स्यादित्याह—नचेति । त्वन्मत इति शेषः ।
स्वमते तु गवयावजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधोपापमोपमितेरुपगमादिति ध्ये-
यम् । अनुद्ध्यादिति । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिव-
न्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासंभवेऽपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवार्-
ण्यकपुण्यवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोपापमोपमिति वाचकाभाव इत्यस्य आह—गवयपदा-
दिति । अनुभूयते च गवयपदात्तारस एव शाब्दबोध इति भावः । अन्वस्तु गवय-

दिनांकरी ।

मितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमिति-
जनकं वाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिरस्य
सादृश्यस्य संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादि-
पदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्या. भ्रम-
त्वेन सादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति ।
इदमुपलक्षणम् । वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्म-
गुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीःवायवच्छेदेन
पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः कलनित्यपि बोध्यम् । ननूपमा-
नस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजा-
तीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षा-
दिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चाक्षुरादिव्यापारविग-
मेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसंभवात् वा मानसत्वम् मान-
समपत्ती ।

[illegible]

॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य-
विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

सोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्य-
नन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमा-
णानावाप्य अन्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः
ज्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शब्दं पदज्ञानानन्यत्वात् । न
स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः ॥ ७९ ॥ ८० ॥
इति श्रीमारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामकरी ।

सायसाक्षिकी विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्कारणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं
व्यवस्थापयति—तन्निवत्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ।
ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारव्यवस्था मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनि-
कर्षभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्नानसप्रत्यक्षत्वेऽपि तदुत्तरं न साक्षा-
त्करोमीति प्रतीतिरसम्भवात् व्यञ्जनभावादित्यत्र स्वयंविषयकार्थलक्ष्यमानसोत्तरमपि
स्वयं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तेः इत्थं बोधमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानो-
त्तरमानसमेव विषयोरनु गतुं निजातीयप्रमितिरेत्यस्वरत्तावाह—अन्यथेति ।
अनुमितेरपीति । व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयत्वसंभ-
वादिति भावः । तमात्रानुमिनोमीत्यनुम्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथाप्रमित्यनन्तरं
सबोधमिनोमीति विलक्षणानुम्यवसायविषयीभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो
गवयपदवाच्याः गोसदृशतायैवं तत्त्वेन भवति व्यतिरेक्यनुमिति रूपैवोपमातरस्तूप-
मिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविषयकानुमितिरेव विषयोऽस्तिवत्याशङ्कं निराशये—
नापीति । संक्षेप इति । नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किंनूपमिनो-
मीति प्रतीतेरपि प्रमित्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्रामकृष्णविरचितायां दिनकरी-
तरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

शब्दखण्डम् ४

पदज्ञानं तु करणं द्वारं नत्र पदार्थधीः ।

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥

शब्दबोधप्रकारं दर्शयति—पदज्ञानं त्विति । नतु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदामावेऽपि मौनिंश्लोकादौ शब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शब्दबोधापत्तेः । तत्रापि घृत्वा पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् सम-
दिनकरी ।

उपजीव्योपजीवकभावेति—मूले पदज्ञानं त्विति । एवकारार्थकस्य मूलस्तु शब्दस्य व्यवच्छेदं स्पष्टयति—
मुक्तावल्यां नतु ज्ञायमानमिति । मौनिश्लोकादिवित्यादिना द्वित्वादिविधोपकविजातीयहस्तचेष्टादेः संपदः । अन्यथा पदार्थ-
ज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि ।
समद्वयी ।

उपजीव्योपजीवकभावेति । अत्रातिदेशवाक्यजन्यशब्दबोधस्यैवोप-
मानत्वमिति प्रार्थनमते शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव सन्मते प्रमाणत्वेन
यः शब्दोपमानयोः स्वरूपतः उपजीव्योपजीवकभावः । अविज्ञानात्मकोपमिति-
जन्यत्वेन शब्दबोधोपमिज्जोरधुपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । सादृश्यज्ञानमेवो-
पमानमिति नवीनमते तु उपमितिद्वारा शब्दबोधनिष्ठोपमानोपजीवकत्वस्य
आभयकरणरूपरूपपरामर्शकत्वेन शब्दनिष्ठत्वं बोध्यमिति भाव इति केचि-
दाहुः । तत्र ध्येयम् । सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साक्षात्सम्बन्धेनैवोप-
मिती साक्षादुपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वान् स्वरूपत एव सङ्गति-
संभवान् । यद्यपि शब्दबोधस्योपमानत्वनये उपमानेऽपि सादृश्योपजीवकत्वमस्तीति
शब्दनिरूपणानन्तरमेवोपमानं कुतो न निरूपितमिति बहुं शङ्क्यते तदपि
सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यताभावेन न दोषः । प्रथितं पदमनुमानसङ्ग एव ।
एवकारार्थकमिति । एवकारार्थोऽर्थो यमेति मध्यमलोपसमासेनेवकारार्थबोध-
कल्पेऽर्थः । हस्तचेष्टादिरिति । तत्राह मौनिश्लोकस्येति विजातीयहस्तचेष्टास्ये-
व शब्दोपकारणाभावेन ज्ञायमानपदमवाच्छाब्दबोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य
करणत्वमिति नवीनमते तु त्रिपदा हस्तचेष्टया च सङ्गतिपदज्ञानाद्भवति शब्द-

वायसंवन्धेनाकाशसरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधोपपत्तेः ।
वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंवन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योप-
योगः । पूर्वे शक्तिग्रहामावे पदज्ञानेऽपि तत्संवन्धेन तत्सरणा-
नुत्पत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसंवन्धिज्ञानविधया पदार्थोपस्था-

दिनकरी ।

घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा दृष्ट्येत्वस्यानुपादाने । ननु दृष्टि-
र्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पद-
जन्यतीरोपस्थितेरभावादत्वात् आह—दृष्टिश्चेति । अन्यतरसंवन्धः
जन्यतरात्मकः संवन्धः । अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव ।
सा चेति । पदपीथशरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य
इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषय-

रामकरी ।

बोध इति भावः । पदार्थज्ञानमात्रस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने
पदज्ञानजन्यत्वामात्रेण पदज्ञानव्यापारत्वमसंभवबुद्धिक्रमेण तत्रापि घटपदबो-
धोऽयं घट इत्यस्याप्युपनयनसन्निकर्षविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसंभवो
बोध्यः । अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं कुलममेवेति भावः ।
घटकत्वमिति । पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकं पदजन्यत्वं दृष्टिरुपसंभन्धसह-
कारेण बोध्यमिति मूलार्थो बोध्य इति भावः । ननु दृष्टिरुपसंभन्धज्ञानस्य
सहकारित्वं कृत इति चेदित्यम् । एकसंवन्धिज्ञानमपरसंवन्धिप्रसारकमिति रीत्या
पदपदार्थयोर्दृष्टिरुपसंभन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते ननु पद-
ज्ञानमात्रे । इति हस्तिपक्षयोः संबन्धज्ञाने हस्तिपक्षदर्शनेऽपि हस्तिबोद्धमरणा-
दिति संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति । इत्थं च पदजन्येत्या-
दिमूले पदज्ञानजन्येत्यादिरेवाप्यो बोध्यः । एकसंवन्धिज्ञानस्यैवापरसंवन्धिप्रसा-
रकत्वमिति । तीरोपस्थितेरभावादिति । गङ्गापदशक्त्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे
गङ्गातटादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसंभवेन तीरे गङ्गापदशक्त्य-
स्त्वन्तादिति न्यायः । अन्यतरसंवन्धः, पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति । शक्तिज्ञानाभावे
पदजन्यसंबन्धसहकारितादस्याप्यसंभवेन पदार्थबोधः संबन्धज्ञानाभावात् पद-
ज्ञानेन शाब्दबोधप्रयोज्यमनूपपदार्थस्मरणोत्पादवासंभवान् । तथापि पदमिन्द्रियेण
कारिणां शक्तिविधयः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः । प्रतिप्रसङ्ग इति ।
घटपदबोधव्यवस्थाशेच्छाया घटपदशक्तिवै तस्या ईश्वरमाप्नुतिर्नेन पटे
घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासंबन्धेनेव तादृशेच्छावत्वं शक्तिरनुपेयम् ।

पकत्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः सा चास्माच्छ-
ब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नान्नि शक्तिर-
स्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्येच्छारूपाः सत्त्वान्

दिनकरी ।

त्वप्रकारकेच्छायासीरेऽपि सन्वाञ्छक्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणो-
च्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादि-
पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धै-
नेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गा-
दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशवि-
षयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति
नातिप्रसङ्गो नवा लक्षणोच्छेद इति । आधुनिके नानि व्याधु-
निकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नानि । इतीश्वरेच्छाया
इति । एकादशाहकालीनपित्रचारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेण-

शमशुद्धिः ।

तथाधेश्वरस्यानेकेच्छाकल्पने गौरवात् षट्पदाद्द्वयो बोद्धव्य षट्पदात्पटो बोद्धव्य इति समुदाहृत्यनल्पेनेच्छाभ्यन्तरे तन्नाश्रीकारणीयतया तस्याथ विशेष्यताव-
चन्येन पटोऽपि सृष्टेन षट्पदस्यकयत्प्रवृत्त इति भावः । तीरेऽपि सत्त्वा-
दिति । भगवदिच्छाया-सन्मानविषयकत्वेन यद्वापदाक्षयतया तीरबोधस्यपि
जायमानत्वेन तद्विषयतयापीश्वरेच्छायाभावस्यकपादिति भावः । नातिप्रसङ्गो
न या लक्षणीच्छेदप्रसङ्ग इति । तत्पदजन्यबोधविषयतावच्चिच्छप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्त्वस्यसत्त्वानुगमेनेश्वरेच्छानि-
रूपितषट्पदजन्यबोधविषयतावच्चिच्छप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया पटादा-
यकत्वेन न पटादेस्त्वाद्यविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेर्षट्पदस्य-
कयत्वमिति भावः । अन्यथा तदभाववति तत्राकारकत्वेनेश्वरेच्छाया निवर्त्तादि-
त्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारभावनेश्वरेच्छायां गङ्गापदजन्यबो-
धविषयत्वीरं भवति त्वाधारकता न स्वीक्यते अपि तु विषयता गङ्गापदजन्यबो-
धीया भवतु तीर विषयतावद्भवति त्वेवपीत्या विश्वकटिउज्जयपदेऽपि विषयतात्वेनेव
गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छायाऽव्यवहारात्तीरादौ गङ्गापदजन्य-
बोधविषयतावच्चिच्छप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन नेश्वरेच्छावत्त्वमिति
तीरादौ गङ्गापदस्यकयत्वाभावात् तीरादिविषयकज्ञान्दबोधनिर्वाह्य लभ्यगङ्गीका-
रोऽप्यावश्यक इति भावः । एतेन विज्ञापने वक्षितेयमं तद्वैद प्रभारताच्छेद-
त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वीरं भवति त्वेश्वरेच्छाप्रतिरूपिततीरनिष्प्रतिशेष्यतायां

आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मंप्रदायः । नव्यास्तु
ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंतिच्छैव तेनाधुनिकमङ्केतितेऽपि श-
क्तिरस्त्येवेत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथाहि—

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-

कोशास्रवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विधृतेर्वदन्ति

साक्षिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ।

दिनकरी ।

अर्थः । आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते मदीवृ-
द्धादिपदे तु । सप्रदायमतेऽस्वरसं इति निषाय नवीनमतं
दर्शयति—नव्यास्तिपति । न शक्तिरिति । तथा सत्याधुनिकम-
ङ्केतिताम्रयादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः । मराठ्येऽप्य-
पभ्रंशात्मकगर्ग्यादिपदे शक्तिग्रमादेव बोध इत्यवचेयम् । व्याकर-
णादिति । भू सत्तायाम् वर्तमाने लङित्यादिव्याकरणादित्यर्थः ।

रामस्त्री ।

शत्रापदजन्यबोधविषयतावाच्यिजनप्रकारतानिरूपितारथ नाभ्युपेयते किंतु वृद्ध-
विषयतावाच्यिजनप्रकारतानिरूपितारथमेवेति प्रत्यक्षातोचिर्न वृत्तच्छत एवेति
केवाचिदाक्षिपो निरवकाशः । आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मूलमपविदद
आधुनिके नामि शक्तिरस्त्येवेति मूलमित्याह आधुनिके नामि शक्तिर-
परतागाह—आधुनिक इत्यादि । मूढे एकादशेऽहनि पिता नाम धुर्यादित्य-
नन्तरं धुल्येति पूरणीयम् । ईश्वरेच्छाया अवधारितस्य सङ्केतितवत्तदजन्य-
बोधविषयप्रकारकतत्तदपविरोधकमगवदिरक्षाया अवधारित्यर्थः । मन्वतापु-
शब्दानामपि इतिरुक्तेतर्धनासत्ता तादृशेण मगवदिरक्षाया अवगाहो न
प्राप्नोति । अनन्तप्रकारतानिरूप्यताम्यविद्वत्पने गौरव येनभिप्रायेणाह—
एषावृक्षादकाहीनेति । तथाचैकादशादकाहीनपिपुष्पादिनरादजन्यबोधमि-
ष्य पितृ रिपुदेवितमिश्रेणो भवदित्याकारकमेव मगवदिरक्षाकलनमिति भावः ।
नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इत्यादिमूलमवृत्तमेव एकादशेऽहनि पितादित्य-
देवितनात्रि शक्तिरुक्तेतर्धनासत्ता मात्रपद पूरयति—आधुनिकमात्रेति ।
मात्रपदेनेष्वरव्याहति । पूर्वोपनाम्रा सामान्यरूपेणेश्वरसङ्केतयत्तातोऽपि शक्ति-
शब्देऽपि न शक्तिरिति भावः । अस्वरसमिति । अत्यमागमिष्य । अस्वरसं
प्रच्छयति—तथासतीति । शक्तिग्रम लक्षणापदं च विनेत्यदि । तेन
शक्तिग्रमादिना शब्दबोधवर्तमानेऽपि न शक्तिः । इदमुपलभ्यम् । ईश्वरानुग्री-

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । कश्चित्
सति बाधके त्यज्यते । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्ति-
रुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा मह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च
गौरवात् त्यज्यते । किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते । नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया

दिनहरी ।

लाघवादिति । कृतित्वज्ञातेः शक्यत्वावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ।
नच कर्तुरनभिधानादिति । अनभिहित इत्यधिकारीयेण
कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः ।

रामरञ्जी ।

कर्तृणा भानादरादीनामोद्यरेच्छास्यशक्तिप्रहासमयेन शाब्दबोधातुपक्षतिरित्यपि
ब्रह्म्यम् । मूले धातुप्रकृतीति । यातुप्रातिपदिकेत्यर्थः । चयः विभक्ति-
द्विताक्यात्तद्वत् । आदिना समासादिपरिग्रहः समासादावपि वैयाकरणेन कृतयस्त्री
कारात् । तत्र 'भूतमात्रा'मित्यादिपक्षो शक्तिग्रहकम् । पावकादिप्रातिपदिकव्यापि
व्याकरणकृच्छिग्रहः । पचधातोः धातुर्पचस्य तदुत्तरकृत्प्रत्ययस्य कर्तृत्वाद्येक-
त्वस्य च तत्र प्रतिपादनात् । तत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकना कोशादेशः शक्तिग्रह-
इति मन्तव्यम् । वस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य धातुरूपप्रकृतीत्यर्थः । धातौ प्रकृतित्वप्रद-
धानं च प्रत्ययतो नैलक्षण्यस्रोतनायैव । अत एवादिना समासादिहृत्सीना समष्टोऽपि
सङ्गच्छत । तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति सारम् । 'वर्तमाने लङि'त्यादिकं तु प्रत्यये
शक्तिग्राहकमिति विवेकः । कृतित्वज्ञातेरिति । किंचिद्विशेषोपिनसैकस्य
कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं लाघवः कृतित्वविशिष्टानामनन्तकृतीना शक्य-
तावच्छेदकत्वे गौरवम् । आतेरेव स्वरूपतो मानाम्युपगमेन कृते स्वरूपतः शक्य-
तावच्छेदकत्वात्समवायिदिति भावः । नवीनैर्वैयाकरणैस्तु आश्रयमान एव कर्तृकर्मा
स्यास्यो शक्ति स्त्रीकृदन्ते कृत्यादिव्यापारपर्यवर्तितुनैव लभात्, आश्रयत्व
वासाङ्गोपाधिरिति तन्मते न गौरवम् । परंतु 'ल कर्तरी'त्यादिमूलभूतसूत्रविरोध
एव । नच कर्तरीत्यस्याश्रय इत्येवाथ इति वाच्यम् । तयासति 'स्वतन्त्र कर्तृ'ति
सूत्रव्यापारभाषाया वैयर्थ्यापत्तेः । स्वतन्त्रे चत्र कर्तृपदप्रयोगस्य नायमर्थ इति
ज्ञापयितुमवपारंभापादरात् । सातद्वयं च कारकान्तरव्यापारानदीनव्यापारवत्त्व
तथातिगुरुभूतमेव । इत्य च "फलव्यापारयोर्वातुराधये तु त्रित्वं स्मृतम्"
इति धारिकापि सूत्रविरुद्धैव । किंच कर्तृपदस्य लक्षणैवाश्रयार्थकत्वं वाच्यम् ।
कृतमेव एव तस्य मुख्यार्थत्वात् । तथाच नरे तदपेक्षया कृतावेव लक्षणा-
कलानम् । आश्रयस्यासाङ्गोपाधिरुच्यत्वे मानाभावादापारतास्य तस्य स्वरूप
सम्बन्धरूपत्वेनाननुगतत्वादिति मन्तव्यम् । अनभिहित इत्यधिकारीये

स्यादिति वाच्यम् । कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तत्रत्वात् । सं-
ख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः ।
कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र

दिनकरी ।

तत्र कृषीयायाम् । तत्रत्वात् प्रयोजकत्वात् । ननु कर्तृसंख्या-
भिधान एव किंप्रयोजकं इत्यानङ्गं तत्प्रयोजकं दर्शयति—संख्या-
भिधानेति । चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलक्षणिकप्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह—कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति ।
ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राप्यातेनेत्यचनत्वरूपेणोक्तायाः
संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदो-
पस्थाप्यत्वात् । किंच पचुनन्नं मुख्यत इत्यादावभादौ संख्यान्वया-
नुपपत्तिः । पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वामावाद्वा
आह—कर्मत्वादीत्यस्येति । तथाच कर्मत्वपदमितरपरमनवरुद्धत्वं

रामस्त्री ।

येति । अनभिहितप्रकारसूत्रान्तरपठित 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति सूत्रेणोक्तार्थः ।
किं प्रयोजकमित्यादाइयेति । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रप्रत्ययसंज्ञकत्वादावभा-
वेनाभिधीयते ननु तण्डुलादिगतेष्वत्र नियमज्ञाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्या-
दावपि चैत्रगणसंज्ञकमिधानमेव नृतीमा न स्यादित्यादावभासिति पर्यवशि-
त्यार्थः । कर्मन्याद्यनवरुद्ध इतीति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इतिपदस्य तु मूल
एवात्र यत्र तण्डुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे मैत्र हातर्ये तत्र तण्डुले
संख्यान्वयकारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम् । नच कर्मत्वादिब्रह्माणां
द्वितीयेषु न चापु 'कर्मणि द्वितीये'ति तद्विधानादिति वाच्यम् । अत्रापुत्रेऽपि
प्रयोजनप्रदर्शने वाच्यतामावात् । चापुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमिति नियमा-
मावात् । अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोपपत्त्या तत्र शाब्दबोधोपादनमेवकारिती
भेदम् । नन्यित्यादि । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयादिकारकविमर्शयार्थ-
मिच्छेत्तत्वं तदा चैत्र इत्येतादौ चैत्रप्रत्ययसंज्ञात्वर एव विशेषणवेद्वि कारकवि-
मतत्वं कर्मत्वादावभिधेयत्वेनारुद्धत्वादमेवप्राप्या मैत्र इव चैत्रेऽप्यन्वयः स्यात्ततः
कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्विधीति भावः । एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्य-
नन्यितत्वं तदा पचमन्नं मुख्यत इत्यादौ पाककर्मत्वेनाभिधेये अन्ने आहृतात्ता-
मेवतादा मान्यदो न स्यात्त इदमाहृत्यकमिति भावः । इत्थं चैत्रान्निरुद्धत्वेन
तात्पर्योक्तिरप्यनित्यस्य परित्यागोऽनुचित इति भेदम् । नन्विदं पदं कर्मत्वादि-
पदं अर्थः । विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयकारकत्वात्तदन्तरपदोपस्थाप्यत्वेन चात्रप्रत्य-
यान्तराणां कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति अनुदत्तमेव अभिधेयत्वेन हातर्येऽभिधेय-

इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ
दिक्करी ।

अविशेषणतयाऽविवक्षितत्वम् । वस्तुतस्त्वितरस्यापि न विवक्षा ।
अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं
तस्य च शाब्दबोधोदात्तं पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छती-
त्यादौ चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः । नच चैत्रीय सादृश्यमित्यवान्तर-
वाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् ।
यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवा-
क्यार्थबोधस्य पूर्वमभावात्तो विशेषणत्वसात्पर्याविषयत्वपर्यन्ता-
नुयायनम् । नच चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादायेवकारा-
शमकरी ।

त्वरतामाह—वस्तुतस्त्विति । नन्वितराविशेषणत्वं परित्यज्येतरविशेषणात्वेन
तारपर्याविषयत्वानुधावनमफलमित्याशङ्क्य निरस्तितुं तत्प्रयोजनं वक्ष्यमाह—
अविशेषणत्वमिति । एवकारार्थेऽप्यस्मिन्निति । एवकारार्थविविधः ।
अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्तयोगव्यवच्छेदश्चेति । अत्र
विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रा-
न्यस्मिन् पाककर्तृवयोगो व्यवच्छिद्यते तत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च
पृथगेवैवकारस्य शक्तिः । अन्तरुपायस्तु चैत्रादेः विशेष्यविधया भासते ।
संबन्धरूपयोग एवास्यातार्थकृते प्रतियोगित्वेनान्वयः । सादृशयोगस्याभावरूप
व्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः । अभावस्थान्यस्मिन् प्रकारविधया भासते ।
तथाच चैत्र पाकानुबूलकृतिमान् चैत्रान्य पाकानुबूलकृतिसंबन्धाभाववानित्या
कारक एव शाब्दबोधो भवति । एवबोध्यस्थले संबन्धस्य केवलावयित्वेन
संबन्धाभावाप्रसिद्ध्या दृष्टिग्रहणं न समकतीत्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणसङ्गतैव-
कारस्य आयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा शङ्ख पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो
व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतैवकारस्य आत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा नील
शरोन भवत्येवेत्यादौ शरोने नीलमयनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते नक्षयोगो
व्यवच्छिद्यते । इन्द्रित्यशरोने नीलत्वासंबन्धस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । अतएव
योगेऽप्यत्यन्तत्वं सरोजवज्यावकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्वचत्वात् तथाच सरोज
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसंबन्धाभावस्याप्रसिद्ध्या तदवच्छेदो दुर्घटः ।
तथाप्ययोगेऽत्यन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद
एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदपर्यन्त इति नोक्तानुपपत्तिः । नचैवकारार्थविविधे
पक्षेन तारपर्याविषयत्वमेव कर्मनाशवद्वत्त्वं वाच्यम् । अत्र चैत्रस्यैवकारार्थ-
व्यभिक्त्वं विशेषणत्वेऽपि न तत्र संख्यावयानुपपत्तिरत एवेतरपदमपि सार्व-
मिल्लाशङ्क्यामाह—चैत्र इत्यादि । अत्र द्वितीयार्थं कर्मत्व एव नेत्रस्य विशेष-

दिनकरी ।

येऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं सत्र संख्यान्यय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्याविषयत्वात् सत्र संख्यान्ययोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेऽपि संख्यान्ययापत्तिः । नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वाभैवमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शान्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानामावादित्युच्यते तदा

रामरुद्री ।

णत्वेन तात्पर्याविषयत्वाभेदे संख्यान्ययो न स्यादिति भावः । विशेषणत्वमात्रेणेति । मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वं तदभावः संख्यान्यवे नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसंभवादिपदारकदाचित्तवणस्यैव कदापिदस्यैव बोध इति नियमनिर्वाहाय तादृशस्थल एव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं ननु सर्वत्र एकार्यकपदस्थले तदेतुत्वकल्पने बीजामावादेवं च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेरिगर्थे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ संख्यान्ययः स्यादित्याशङ्कते—यदि चेत्यादिना । नानार्थातिरिक्तस्थल इति । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्यासत्वेऽपि प्रमापकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चैत्रे संख्यान्यप्रापतिरिष्टव्या । तदेत्यादि । विशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाविशेषणत्वमदेनात्र विवक्षितम् । तथाच चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्यैव विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र संख्यान्ययः । चैत्र एव पञ्चतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्ययोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेत्यादावपि चैत्रपदजन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेष्यत्वयैव भाष्य इति न तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं तथापि शान्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न कोऽपि दोषः । नचात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमेति वाच्यम् । चैत्रचैत्रं परवर्तीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्त्वेन तत्र संख्यान्ययोपपत्तये तदुपस्थाप्यत्ववद्वयकत्वात् । उच्यते यद्यपि यत्र चैत्रः पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनत्वाद्बोधस्तत्र चैत्रे संख्यान्ययो न स्यात् । तत्र तथापिप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तदानीं चरनादिति वाच्यम् । यत्र यत्प्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यां स्वप्रयोज्यपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावोपशमिपयताद्यादिशाब्दबोधो जन्वते तत्र विशेषणमात्रप्रयोजकत्वप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावात्साख्यातार्थसंख्यान्ययप्रयोजकत्वोपपत्तिरित्युक्तस्थले

न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्व-
र्यातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय
दिनकरी ।

विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं
षोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् ।
तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां
तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्ते-
त्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थ-
स्थापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् ।
द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थ-
माह—यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य सादृश्ये विशेषण-
सामरस्यी ।

पचतीत्याख्यातपदचैत्र इवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदान्यां न सादृशशब्दबोधो
जन्यः इति न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिः । अतस्तत्तरदमपि ग्रन्थस्थं साधु सङ्ग-
च्छन् इति ध्येयम् । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वाद्यं विशेषणत्ववि-
वक्षामात्रं द्वितीयं नोपपद्यते । कर्मत्वाद्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वविवक्षायामेव
“कर्मणि द्वितीये”त्यनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानात् । इत्थं च “न विशेषणत्वे
तात्पर्यं”मिति मूलमसंगतमतमाह—न विशेषणत्व इत्यादि । विशेषणत्व-
मुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि । यत्र तण्डुलकर्मरूपाकानुबूलभ्यापारवात्त-
ण्डुल इति शब्दबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुलेऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तो-
पादीति भावः । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोपबोधे तात्पर्यं तदा तण्डुलेऽप्याख्य-
तावत्संख्यान्वय इत्यापत्तिरेवेति यदि मूलात्तत्र स्वतन्त्रतरे प्रथमान्तेत्यादेः प्रयो-
जनं दर्शयति—इदमिति । तथाच चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयवारणाय
कर्मत्वादीत्यादि । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ स्तौ तदन्वयवारणाय प्रथमान्तो-
पादीति प्रयोजनमपि साधुप्रयोग एव संभवतीति भावः । द्वितीयदलस्येति । तण्डुलं
पचतीत्यत्राद्यातावत्संख्यान्वयवारणस्य तण्डुले विशेषणत्वेनान्वयतात्पर्यं भावनान्व-
यिन्येव संख्यान्वय इति नियमात्तत्र संख्यान्वयोऽप्यावश्यकः । एवं संख्याया
अनिहितत्वे प्रथमाप्यावश्यकः । तमयग्राहो परं चारकमिति नियमात् द्वितीया-
पेक्षया अनिहितकर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात् । तथाच चैत्रचैत्रं पचतीतिवत्तण्डु-
लतण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधुः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति कर्मानिष्ठ-
कर्तुः कर्मत्वादिरेकादशैकत्वोपबोधोपपत्त्येन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव

द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं

दिनकरी ।

त्वादिति भावः । द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुषोभिर्विभावनीयम् । इदं स्ववधेयम् ।
संख्यान्वययोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः
आख्यादेन भावनान्यगाहिसंख्यान्वययोधस्य कुत्राप्यजननात्
संख्यान्वययोधत्वव्यापकभावनान्वययोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्र-
थमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये
संख्यान्वयापत्त्यसंभवात् । नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
जन्यतावच्छेदकं संख्यान्वययोधत्वं भावनान्वययोधत्वं यैत्यत्र
विनिगमनाविरहः । संख्यान्वयमविपरीकृत्यापि भावनान्वययोध-

रामरुद्री ।

प्रयोगः साधु । साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण श्लोकं पचतीत्यादौ
क्रियाविशेषणे संख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादिः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । भावनार्त्वं
कर्तृत्वकर्मत्वान्तरात् । “अपादानं संश्रदानं ततोऽधिकरणं तथा । करणं कर्म
कर्तेति वारकाणां श्रमो मतः” इत्यवधेयम् । द्वितीयान्तेति । क्रियामिशेषणानां
कर्मत्वं बहुवचनवृत्त्या चेति वार्तिकेन कर्मत्वानुष्ठाननात् क्रियाविशेषणानां द्विती-
यान्तत्वाविति भावः । विभावनीयमिति । पात्यर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण
तात्पर्याविपक्षत्वेन कर्मत्वान्ननस्तत्त्वमेतत्कल्पेऽपि विवक्षणीयमिति भावः ।
संख्यान्वयमविपरीकृत्येति । दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारश्च-
च्चार्ये आख्यातार्यबहुत्वसंख्याया बाधिततादिति भावः । तथाच लः कर्तेरीत्यप्रति
कर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वं च क्रियानुपलब्धिमन्त्रं
मुख्यं, गौणं च क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वमाश्रयत्वं वा, मध्यतीत्यादौ प्रतिमोषित-
मपीति बोध्यम् । एवं धानमिहिन इत्यभिधारीय “कर्तृकरणयोस्तृतीये”त्यादावपि
कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यादिरेवार्थः । यत्र कर्मत्वं कर्तृत्वं करणत्वं स्वामिहितं तत्र
प्रथमेव न द्वितीयातृतीये । “कर्मणि द्वितीये”ति तद्विधायकमुद्राणाग्नमिदित्वाधि-
कारस्थत्वात् प्रातिपदिकार्यस्य मुख्यमिश्रेष्यत्वविनशायां संशोपने लकाराद्यभिहि-
तकर्तृत्वादाभये प्रथमाया एव विधानात् । एवेनाख्यातेन सद्रूपसंख्यानभिधान-
त्वेन सद्रूपकपक्षोत्तरतृतीयाप्रगोक्तत्वे दाराः सन्तीत्यादावाख्यातेन दारेषु बहु-
त्वस्य बाधितत्वेनावेधानादपीति तृतीयापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यपि विभावनी-

व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे
आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ
तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानादयथा शक्तिग्रहस्त-

दिनकरी ।

स्वानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन
संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानामाधान् । लक्षारसामान्यस्य
व्यापारेऽप्येति मीमांसकमतं दूषयति—गौरवादिति । जन्य-
त्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य कृतित्वज्ञान्यपेक्षया गुरुत्वादिति
मानः । नन्वाख्यातस्य न यत्रार्यकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावे-
प्याख्यातपदप्रयोगादत आह—रथ इति । रथो गच्छतीत्यत्र
गमनानुसूतव्यापारस्य न बोधः किंतु गमनाश्रयत्वस्यैवेति
नवीनमतमाश्रिन्याह—आश्रयत्वे वेति । लक्षणा निरूढलक्षणा ।
कचित्तथैव पाठः । बहुजानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा
लक्षणास्वीकारम् जानातीत्यादावप्यावस्थाश्रयत्वे लक्षणानियमो न
संभनसीत्यत आह—आदाविति । आदिना इच्छति यत्र
इत्यादेः संग्रहः । इदमत्र बोध्यम् । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ
कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाठे
पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुसूतकृ-
तिमांश्चैत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृती-
यार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च घात्वर्थपाठे तस्यात्मने-
पदार्थपठे तस्य चाश्रयतासंनन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्य-

शामकरी ।

३म् । जन्यत्वादीति । तत्रान्वये सति तत्रान्वयजनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादिति
भव । तदभावेऽपीति । रथस्यानेकनत्वेन यत्तामावेऽपीत्यर्थः । गमनानु-
सूतव्यापारस्येति । तत्रादेः सयोगानुसूतक्रिया गमपात्वर्थः । तदाश्रय-
त्वमव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयते ननु तादृशक्रियानुसूतत्वादिसंयुक्त-
रसयोगपरत्वमिति भावः । निरूढलक्षणेति । अनादितात्पर्यविषयलक्षणेति ।
आदिनेति । तथाच जानातीत्यादावप्यावस्थाश्रयत्वे लक्षणनियामकभावेऽपी-
च्छति यत्र इत्यादौ तत्रियमो वर्तत एवेति भावः । इदं चैत्रादिपदस्य तत्तच्छ-
रीरपरिच्छेदमपरतानभ्युपगम्योक्तम् । चैत्रो गौरः कृच्छ्रं सच्छाय इत्यदिप्रयो-

योक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके कश्चि-
न्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादीं नीलविशिष्टे च
शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाग्नीलादावेव शक्तिः
नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । एवमाप्तवाक्यादपि । यथा

दिनकरी ।

पाकजन्यफलाद्यस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः । कृतां तु कर्ता कर्म
धार्यः । यैत्रः पञ्च तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयानुरोधामामार्थ-
योर्भेदान्वयबोधस्यान्युत्पन्नत्वावित्यन्यत्र विस्तरः । तथोक्तमिति ।
सपमाननिरूपणावसर इति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति
शेषः । कोशेन व्युत्पादितेति । गुणे शुद्धादयः पुंस्ति गुणिलिङ्गास्तु
तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवा-
दिति । नीलादिमन्त्रापेक्षया नीलस्यादिजातेर्लघुतया शक्यताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणय-

संग्रहः ।

गानुरोधेन यदि तेषां तत्तच्छरीरपरारं तदाऽऽख्यातस्य लक्षणयाऽवच्छेदकत्वार्थ-
फलमेवेति मन्तव्यम् । इदानीं शान्दबोधप्रकारमाह—कृतमिति । कृत्यस्य-
नामित्यर्थः । अर्थ इति । ननु कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति शेषः । यैत्रः पक्षेत्यादी
मास्तवेदान्वयबोधः । कृदर्थकर्तृत्वादेवेत्यादावाधक्यवैवान्वयसंभवाद्वा आह—
नामार्थयोरिति । निपातादिरिक्तनामार्थशोरित्यर्थः । तेन घटो नास्तीत्यादी
पटादेर्मर्त्ये मेदेताम्बवेऽपि न शक्तिः । मेदेन अमेदातिरिक्तवैयर्थ्येन ।
अव्युरपप्रत्याह निराकाशतवादित्यर्थः । नामार्थयोरावाऽन्वयबोधेऽप्याकाशा-
स्वीकारे भूतलं घट इत्यादावपि भूतलश्रुतिर्घट इति बोधापत्तिरिति भावः । ननु
बभूवदोत्तरत्वेनादिपदत्वरूपमभिव्याहृतज्ञानं मेदान्वयबोधे प्रयोजकं तदभावादेव
भूतलं घट इत्यादी न मेदान्वयबोध इत्यत आह—अन्यत्र विस्तर इति ।
अनन्ततत्त्वमभिव्याहारार्थं मेदान्वयबोधप्रयोजकत्वरूपनामपेक्षया नामार्थस्य
प्रत्ययार्थेन सममेव मेदान्वयबोध आकाशाननु नामार्थेनापीति कल्पनसंबोधितत्वा-
दिति भावः । शक्तिग्राहकत्वादिति । गह्वर्याः कोशे बाधकत्वापेक्षया शक्य-
त्वस्य शक्यतारूपत्वादिति भावः । नीलादिमन्त्रेति । नीलनीलादिरूपपेक्षयेत्यर्थः ।
लघुतयेति । अनन्तानां नीलत्वारिनिश्चिन्नां नीलादीरूपाणां शक्यतावच्छे-
दकत्ववद्वयनामपेक्षया एकस्या नीलत्वादित्यादेः संक्षेपतः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघ-
वामातेः संक्षेपतोऽपि मानसंभवेन संक्षेपतस्तत्त्वत्वे बाधक्यमात्रादिति भावः ।
गुणयद्यमादिति । गुणभावकाधीनानिगन्तामनुप'गदसास्ती'लये विहितस्य

कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां
कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन
दिनकरी ।

चनान्मतुषो लुगिष्ट इति स्मरणालुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोध-
संभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनम् । ननु व्यवहारे-
णानयनादिनानुमितघटानयनाविधार्मिककार्यज्ञाने पदानां कारणत्वं
लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवंच साक्षात्परम्परया वा
कार्यत्वान्वितविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रवि पदत्वेन कारणतेति
कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानु-
भाविनी शक्तिः । एवंच कार्यत्वान्वितविषयकशब्दत्वव्यापकी-

शमच्छी ।

अनुवर्षकप्रत्ययस्य लोपोच्चाकरणप्रणेतृभिरिष्ट इत्यर्थकानुवर्षकप्रत्ययानां विभक्त्य-
स्तेरिति समुदायार्थः । अत्रच नीलो घटोऽस्तोलादौ सर्वत्रैव शाब्दबोधोदात्त-
लक्षणानुवर्षकप्रत्ययकल्पनाप्रत्येक्य नीलादिरूपविशिष्टे नीलादिपदवाचो लक्षणाकल्प-
नमेव उभावः । किञ्चास्तुतमतुषः पुरुषस्य शाब्दबोधादनुपपत्तिः । अनुभूयते
च सादृश्यानुपूर्वीज्ञानममतुषोऽस्मरणेऽपि शाब्दबोध इत्यस्वरसोऽपि वदन्तीभ्यां
सूचितः । कार्यज्ञान इति । अमेदसंबन्धेन कार्यप्रकारज्ञान इत्यर्थः । यद्यपि
कार्यत्वे लिङादेः शक्तिकल्पनमुचितं तस्य घटानयनादौ प्रकारतया भातोपगमे-
नैव घटानयन कार्यमिति निर्वाहात् धनन्तकार्यरूपपरिमिति तेषां शक्तिकल्पनमनु-
चितं गौरवादिलभेदेन कार्यप्रकारकबोधे पदानां सामर्थ्यावधारणोक्तिरसंगता ।
सद्यापि प्राभाकरैर्वैदित्तिहादेः कार्यत्वेनापूर्वविषयकः शाब्दबोधः स्वीक्रियते । अत्र
चापूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिप्रवृत्त्यर्थमेव इत्याशङ्क्य सामान्यलक्षणानु-
वर्षकभिरितैरेव त्वन्मते यथानुभूते गमि गृहीतशक्तिकल्पनादिपदाद्योग्यतावत्तापूर्वो-
न्नतुभूतगतादिविषयकशब्दबोधो भवति तथामन्मयेऽपि पटादौ कार्यत्वेन गृहीत-
शक्तिकल्पनादितोऽपि यजेतेत्यादौ यागप्रत्ययकार्यमिति घटादिरूपकार्ये यागप्रत्य-
यस्य बाधितत्वेन योग्यतावत्तादूर्वविषयकशब्दबोधो भवतीति समाहितत्वात्
कार्यबोध इत्युक्तमिहोपयोग्यम् । जातिशक्तिनादिना तदन्तराश्रयतावच्छेदकपदे
विशिष्ट एव शक्यमुपेयते । तत्र सत्तया निरवच्छिन्नत्वं कथयोरसंभवादित्यपि
योग्यम् । इत्थंचाग्रे कार्यत्वाविषयकशब्दबोध इति गूढस्यैव कार्यत्वावच्छिन्न-
विषयकशब्दबोध इत्येवाद्यो बोधः । लाघवादिति । तत्पदत्वावच्छेदेन
नानाकारणतामहकत्वेन धौत्वतादपेक्षया पदत्वावच्छेदेनैव कारणतामहकत्वेन
लाघवादित्यर्थः । आनुभाविनीति । शाब्दबोधानुभवप्रतिवेक्षणः । शक्तिः
यान्मर्त्य । तन्मते पदानां शक्तिर्द्विविधा । स्वरीत्या, आनुभाविनी चेति । तत्र

बोध इति केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शब्द-
वधारणेऽपि लाघवेन पञ्चाक्षर परित्यागोचित्यात् । अतएव
त्रै पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मूलप्रसादमुखमालि-
न्याभ्यां मूलदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं
निर्णय तद्वेतुतया तं शब्दमवधारयति । तथाच व्यभिचारान्न
कार्यान्विते शक्तिः । नच तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं
मानाभावात् तत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थंच
द्विकर्ता ।

भावः । लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटाब्दत्वापेक्षया घटश-
ब्दस्य कार्यतावच्छेदकत्वे । लाघवेनेत्यर्थः । अतएव कार्यत्वा-
विषयकबोधं भति पदानां हेतुत्वादेव । तत्कारणत्वेन मूल-
दुःखयोः कारणत्वेन । तद्वेतुतया घटशब्दबोधहेतुतया ।
व्यभिचारादिति । घटादिपदः कार्यताविषयक एव बोधो
जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः । कार्यत्वविषयकबोधस्य
त्रै पुत्रस्ते जात इत्यादिपददर्जननादिति भावः । अस्याहार्यमिति ।
तयाच तत्रापि लोहादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविष-
यकबोधस्यैवोत्पादात्ता घटशब्दनियमे व्यभिचार इति भावः ।
तदभावाच्चेति । तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासंभ-
वापेक्ष्यः । मृदमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति—इत्थं चेति ।

रामरुद्री ।

समावादिति मन्तव्यम् । मूले प्रथमत इति । कार्यान्वितघटाब्दत्वापेक्षया
घटशब्दत्वे लाघवज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः । मृदमतं प्रक्षिपन्निति । तन्मतं
निरस्यनित्यर्थः । शब्दबोधे पदानुपस्थितार्थमानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पदविष-
यकशब्दबोधापत्त्या पदानुपस्थितार्थ एव शब्दबोधे भासत इति नियमः
स्वीकार्यः । तथाच पदार्थद्वयसंसर्गस्य तु पदानुपस्थाप्यते तादृशनियममङ्गः
स्यादित्येतरान्विते पदानां शक्तिरिति मङ्गः । तत्र चेदाह पदार्थान्तरं
तदन्वितं तद्वेतुतयोरित्यसंसर्गमिदं घटादौ घटादिपदानां शक्तिरित्यर्थः ।
तत्रेतरस्य पदान्तरादेव नामाच्च तदन्तर्भावेन घटादिपदानां शक्तिरप्येव ।
कित्तिरप्रतिबोधिगत्त्वोपलक्षिततत्तासंसर्गमिश्रितपदादेवेति मृदमतं तद-
प्यनुगतेपमेव पदविषयकशब्दत्वापेक्षयाऽन्वितघटादिविषयकत्वस्य गुप्यता-
दिति मूलमन्वतात्पर्यम् । नचैवं घटोऽस्तीत्यादितः पटादिविषयकशब्दबोधा-

लाघवादन्यतपटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्ति-
मवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवम-
यश्चरुमवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशुरूविशेषे आर्याणां प्रयोगः
कङ्क्षी तु म्लेच्छानाम् । तत्र हि “अथान्या औपधयो म्लाय-
न्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति” । “वसन्ते सर्वसंस्थानां जायते
पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशश्शालिन” इति
वाक्यशेषादीर्घशूके शक्तिर्निर्णायते । कङ्क्षी तु शक्तिग्रमात्
प्रयोगः । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हर्षादिपदे तु विनि-
गमकामावाधानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्ति-
ग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थक्यनम् ।
यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य

दिनकरी ।

लाघवादिति । अन्वितपटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने
लाघवादित्यर्थः । यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः । तत्र
हि वादसद्विधिव्यवहारेण कङ्क्षी दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति
सन्देहे सति यवपदस्य इति वाक्यशेषादीर्घशूके शक्तिर्निर्णायते
इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः
कङ्क्षावपि शक्तिसत्त्वे वाचकाभाव इत्यत आह—नानाशक्तीति ।
कथं तर्हि हर्षादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—हर्षादिपदे
त्यिति । विनिगमकामावादिति । तत्र कोशस्रोमयत्र
हुत्पत्त्यात् । प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः ।

सामरुद्गी ।

पतिरिति वाच्यम् । संसर्गतामिन्नतत्तिष्ठतिप्रयत्नापाडिशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति
पदजन्मतत्तद्विषयकोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् । प्रकारविशेष्यमर्थादया शान्दबोधे
पदानुपस्थितस्य भावाद्यमवात् । संसर्गगार्वं तु शान्दबोधे पदद्वयप्रमत्तिव्याहार-
रूपविशेषाकाङ्क्षानिर्गम्यमेवेति न तज्जानिबन्धः । यन्नन्वयस्यः सन्दर्भ इति
न्यायानुसोधादपि सप्तमं च शक्तिरूपेणते । सप्तमस्याकाङ्क्षाम्बन्धादिति भावः ।
यवपदस्येत्यस्येति । देहलीदीपेति । देहलीसो दीपो मवमानन्तर्हिम्बविश्व-
वस्तुप्रकाशकत्वेन सत्प्रति तयोक्त्यन्तपदमपि पूर्वतनशक्तिपदे उत्तरान् प्रयोगे
चान्वेदीत्यर्थः । तत्रहीलादि मूलग्रन्थेऽन्वयप्रकारमाह—तत्र हीति । यव-

कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन
विवरणात् आरयातस्य यत्तार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धप-
दस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरो मधुरं
पिको रीतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र
जातावेन शक्तिग्रहः, नतु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्ति-
दिग्यती ।

आख्यातस्य यत्तार्थकत्वमिति । नच विवरणस्य कथं शक्ति-
ग्राहकत्वं तद्वाचकपदामावादिति चाच्यम् । आख्यातं यन्नत्व-
विशिष्टे शक्तं यमत्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वा-
दित्यनुमानविषया तस्य शक्तिग्राहकत्वम् । प्रसिद्धपदस्येति ।
प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिष्ठर्थवर्मिणि नामार्यान्त्यस्याव्युत्पन्नतया
नेह शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न । “यो यः शुद्धस्य पचति
द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ तिष्ठर्थवर्मिणि तथान्वयदर्शनेन
वाटशनियमस्यासिद्धेः । प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते
जान्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं भीमासकमतमाह—जाता-
वेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातारपि शक्तिग्रहस्या-
वश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायान् । तथाच जातावेन शक्तिर्जा-

रामय्यी ।

मयश्चरुर्नवतीत्यगृहीतार्थः । शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षा मन्वेहम्याल एव सम-
तीत्यभिप्रायेण तादृशेन्यादि सत्यन्तं पूरयति—तादृशेति । तद्वाचकेति ।
शक्तिवाचकपदामावादित्यर्थः । कोशे तु “विनायको विप्रराज” इत्यादौ सप्तम्या
वाचकत्वार्थकतया वाचकनायाश्च शक्तिनिरूपकताहातया तद्वाचकपदमस्येवेति
भावः । “अमरा निर्जरा देवा” इत्यादौ एते शब्दा एकवचनवाचका इत्यप्याहाराच्च
शक्तिग्रहत्वमित्यपि बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्य-
मित्यादौऽप्यनुमानविषयेव शक्तिग्राहकः । तथा सुखवाक्यादिशब्दज्ञे मधुर-
रावकतां पिकपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहामावात्कोकिल-
दर्शनानन्तरे कोकिलः पिकपदवाच्यः सहकारतरो मधुरपवर्तुन्वादित्यनुमानादेव
शक्तिग्रह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गश्च तेरित्यर्थः । नागृहीतेति ।
नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषु वाक्ये इति न्यायः । अगृहीतं अमियदीहं
विशेषणं यदेति श्रुत्यस्या विशेषणविपरिणीतं बुद्धिर्विशिष्टेषु बोधकायते विदितपि-
परिणीतं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्या विषयवाचकत्वात् । लाघवादिदिति । पटाववि-

विना जातिमानस्यासंभवाद् व्यक्तेरपि मानमिति केचित् ।
तत्र । शक्तिं विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः । नच व्यक्तौ लक्षणा ।

दिनकरी ।

यथात् । बहुक्तं—विशेष्यं नामिषामच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति
भावः । यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प
जाये दोषमाह—व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यक्त्यापि
शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः ।
द्वितीये तमाह—आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छ-
त्त्यानन्त्यमित्यर्थः । असंभवादिति । जातिभासकसामग्र्या एव
व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेद्युक्तिविशेष्य-
कजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् ।
नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव
शक्तिः किं नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति उक्तानन्त्या-
विदोषप्रसङ्गादिति । शक्तिं विनेति । पदजव्यपदार्थोपक्षितेः

रामरुद्री ।

सिद्धान्तानामपेक्षु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य छन्दकपटत्वे शक्तिकल्पने कायभावित्यर्थः ।
विशेष्यमित्यादि । अग्निभा पदशक्तिः । विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति ।
कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—क्षीणेति । क्षीणशक्तिर्विशेष्य इत्यनन्तरं सति
पूरणीयम् । तथाच यतो विशेष्यं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणशक्तिः क्षीणसामग्र्या
भयञ्जतो विशेष्यं नामिषामच्छेज प्राप्नुयामिति पर्ववर्तितार्थः । वक्ष्यमाणरीत्या
विशेषणशब्दात्पदादेव मिश्रितविषयकशाब्दबोधोत्पत्तौ विशेष्यांशे शक्तिकल्पने
वीजान्वाविति भावः । व्यक्तौ शक्तिस्त्रीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति
दूषणद्वयं मूलेभिहितम् । तयोः संगमनीयं विकल्प्य दूषयति—यस्यामिति ।
व्यभिचारादिति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्वर्त्मकशक्तिज्ञानमेव
हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिसाब्दबोधोत्पत्तेः । तथाचकपटव्यक्तावेव
घटप्रवृत्तिस्त्रीकारे घटान्तरविषयकशाब्दबोधोत्पत्तेरजा तादृशकार्यकारणभावे
व्यभिचार इति भावः । द्वितीयविकल्पदूषणमाह—आनन्त्यमिति ।
सकलव्यक्तिषु शक्तिस्त्रीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्विती-
यदूषणसङ्गतिरिति भावः । मूले व्यक्तौ छत्रवभावे शाब्दबोधे व्यक्तिभावा-
संभवे इत्याशङ्कायां व्यक्तिं विना जातिमानासंभवाव्यक्तिमानमित्युक्तं । तत्र
सदृच्छेदे । यत्र गौत्वमुख्यविशेष्यकसारणे तत्र व्यक्तिं विनापि जातिमान-
संभवात् । एवं व्यक्तिभासकसामग्र्यभ्रान्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिमानासंभवावे-

अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् । नच व्यक्ति-
शक्तावानन्त्यम् । सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ।
नचाननुगमः । गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्येति

दिनक्री ।

शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वा व्याक्तिशक्तिविना चक्षुर्ज्ञाननिर्वाहादिति
भावः । लक्षणेति । तावदेव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वा-
हादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गान्मान-
येत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वी-
कारेपि गौरस्वीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाशम्बयानुपपत्तेर्लक्षणाबीज-
स्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वो-
क्तदोषमाशङ्क्य धारयति—नचेत्यादिना । एकस्या इति ।
ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः । नचाननुगम इति ।
गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायाम-
वच्छेदकत्वासंभव इत्यर्थः । गोत्वादेरेवेति । तथाच गोशाब्दबोधे

रामरद्री ।

सतसद्ग्रन्थं व्याप्ये—जातीति । हेतुत्वादिति । तथाच जातिविशेष्यकं-
शक्तिज्ञानं शाब्दबोधे जातिभाषकं तदेव व्यक्तिभाषकमपीति भावः । पदज-
न्येति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वा जाति-
पदयोरेव संबन्धग्रहेण पदस्मैकसंबन्धिज्ञानाज्जातिरूपसंबन्ध्यन्तरस्यैव कारणं
भवति ननु व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाहायको
शक्तिरावश्यक्येति भावः । ननु व्यक्तौ पदस्य लक्षणास्वीकारेऽपि न तया
पदजन्यव्यक्तिस्मरणभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्क्य तद-
तावदेवेति । निर्वाहादिति । शक्तिलक्ष्ययोर्दोशेऽपि घृतिवादिति भावः ।
पूर्वोक्तेति । शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गरूपेत्यर्थः । अननुगततयेति । अनुगतानतिप्र-
सङ्गपरमानवच्छिन्नतयेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वासंभव इति । व्यक्तिषु तथाविशे-
कधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतु-
साधर्म्याच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां निषयविधया शब्देरेवावच्छेदकत्वं संभवति न
तादृशपरमाभाव इत्यर्थः । नच तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतु-
रिति वाच्यम् । तथापि शक्तिज्ञानविषयस्य पूर्वाननुभूतगवादिः शाब्दबोधादु-
पपत्तेरिति भावः । व्यक्त्येनां गोत्वेनानुषमे व्यक्तेर्व्याप्यशक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायामव-
च्छेदकत्वसंभवादस्योपपादयति—तथाप्येति । गोशाब्दबोधे गोत्ववच्छिन्नविष-

हेतुत्वात् । किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यता-
च्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु भवेतरासम्भवेतत्वे सति सकल-
गोसम्भवेतत्वं । तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुपवे-
शात् तत्रैव गौरवम् । तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्त्वशक्ति-
दिनङ्गी ।

यस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिमह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन
घटादिषु शक्तिमहात् योग्यतया शान्दबोधेऽपूर्वमानमित्युक्तं ठेरिति ।
ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य
सदनुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशान्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं
न सदनुमतमव आह—किञ्चेति । शक्यतावच्छेदकं वाच्य-
मिति । गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य गोपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञा-
नस्य वा शान्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश
आवश्यकः । निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रका-
रकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शान्दबोधाहेतुत्वात्
तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिवाटश्रममाया विषयसा-
धकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वनिष्ठिरिति भावः । तत्रैव गौ-
रवमिति । नच गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि
समङ्गी ।

इत्यर्थः । तद्वद्य इत्यनापि तद्वर्माश्रयाद्य इत्यर्थः । तत्पदद्वय एकधर्मपर । तथाच
स्वाधर्मगोत्वादिप्रकारकज्ञान स्वाधर्मगोत्वादिप्रकारकशब्द प्रत्येव हेतुमिति
शक्यते गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानात् व्यच्छेद्योत्वप्रकारकशान्दबोधात्तुपपत्तिः ।
घटेर्गोत्वाधर्मत्वादित्यर्थः । नदद्य इत्यदिर्मणाशुताप्येकत्वं न समवति । तथासति
अग्नेः पक्ष्यमाणस्य कार्यत्वावच्छिन्ने घटादेः शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनार्थविष-
यकशान्दबोधस्यानुपपत्तेरिति मन्तव्यम् । तैः प्रमादरेरित्यर्थः । जाति
प्रकारकेति । तथाच तत्रैव शक्यत्वेन, निरवच्छिन्नत्वधर्ममेव साधवसंभ-
वारिति नाह । अतएव तेषु पशुपदस्य लोमलाङ्कादिविशिष्टव्यप्यधेव
शक्तिविषयते ननु शत्रून् एव वेधा आनन्त्यात् स्वरूपतो मानासंभवाचेति
भ्येयम् । विपरीतज्ञानाविरोधिन इति । समानधर्मितावच्छेदकयोर्वा-
यविशिष्टशुद्धोरेण प्रतिषम्प्रतिषम्प्रकाराश्रित्यर्थमितावच्छेदकविशिष्टशुद्धो-
पपन्नप्रतिषम्प्रतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदद्यादामप्युक्तं
विज्ञानात् गोपदात् गोत्वप्रकारकशान्दबोधपत्तिर्निर्धर्मितावच्छेदकशक्ति-
ज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः । अनुभवविषय चेदम् । न हि

बोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव

दिनकरी ।

स भ्रमो ननु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः
कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणता-
वच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीना-
मवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मिता
वच्छेदकत्वाद्यारम्भगोविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटि-
प्रवेशमयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमवमुपसंहरति—तस्मादिति ।
जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवेति । अवयवसंस्थानविशेषरूपायां

रामस्त्री ।

गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोवदवयवमिति बाधबुद्धिकाले बोधश्च गो-
त्वविषयकशाब्दबोधः केवाप्यङ्गीक्रियत इत्याशयात् । वक्ष्यते स्वरूपतो गोत्वप्रका-
रकस्यैव गौरिभाकारकस्य बोधस्य नेयं गोमिति बाधबुद्धिप्रतिबन्धनात् । शतयंशे
स्वरूपतो गोत्वप्रकारकमपि गोपदं न गोत्वशक्तमिति बाधबुद्धिप्रतिबन्धमेवेति
गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं नावश्यकं, तथापि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः
प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसंबन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं शुण इतिवज्ज्ञानं
यत् इत्यादिव्यवहारपक्षेः । ज्ञाने विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छक्त्यंशे तु गोत्वस्याधि-
यतासंबन्धेनैव प्रकारता वाच्या । तथाच गोत्वत्वेनैव गोत्वभावमङ्गीकार्यमित्यत्रैव
तत्पर्यम् । इत्येव विपरीतज्ञानमनितोपि वस्तिमिति प्युत्पत्त्या विपरीतज्ञाना-
प्रतिबन्धस्येति विपरीतज्ञानविरोधिव इत्यस्यार्थः । प्रथमज्ञानस्याप्रतिबन्धत्वे
निर्दिष्टतावच्छेदकत्वं हेतुः । द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबन्धाप्रतिदिरेम हेतुमिति
विभाजनीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति । नप्य प्रतीतौ शक्य-
ताया गोत्वत्वसमानाधिकरण्यमेव विषयो ननु तदवच्छिन्नत्वमपीति वाच्यम् ।
प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्यवशादित्वस्योत्पत्तिकत्वेन तत्परित्यागस्यानौचित्यात् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्धर्मपारतन्त्र्येण
विशेष्यविशेष्ययोरेवच्छिन्नत्वादिसंबन्धेन भानोपममादिति भावः । नचेति ।
तद्वस्थानामियमाशङ्का ननु प्राभाकरणां तैर्मानश्रीकारादिति ध्येयम् । ननु सर्ववा-
चकबोरेवो बाधनियम एव । प्रकृते च अनन्तव्यक्तीनां बाधयतावच्छेदकनोटिप्र-
वेशगौरवमेव विशेष्यावगाहितार्था बाधकं चागच्छेत् । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
संसर्गाश्च एव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकान्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
नुयोगिताकत्वयोर्बाध उपेयते ननु फलीत्या प्रकारत्वं प्रतीतेर्भिन्नाकारकत्वापत्तेरित्य-
स्तरसादाह—अस्तुवेति । गोविषयताया इति । गोत्वत्वस्य गोवदितमूर्तिरु-

दिनकरी ।

आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् । सामानाधिकरण्य-
संरन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवान् । अत्र च
परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिः । एतद्व्यो-
मायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः ।
नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जा-
तिविशिष्टव्यक्ताधेय शक्तिः । संस्थाने च पृथगेव शक्तिः । व्युत्पत्तिवै-
चित्र्याच्च संस्थानव्यक्तलोरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । सौत्रं

रामच्छरी ।

इति भावः । मूले आत्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाज्जात्याकृत्योर्द्वयोरेव
शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापतितम् । तत्र सङ्गच्छते । लाघवाज्जातिमानसैव
शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । नच त्रिष्वेकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य
शक्यतान्यूनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासंभव इति वाच्यम् । व्यक्तिवृत्तिव्य-
शिष्टशक्यताव्यापकत्वेन शुद्धशक्यतात्वावच्छिन्नानतिप्रसङ्गात् न च विशिष्टशक्य-
तायामवच्छेदकत्वसंभवात् । अन्ययोर्मयो शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तदोपतादव-
स्थात् । एव त्रयाणामेकशक्तिमत्त्वेऽपि कस्यचिद्विशेषणतया कस्यचिद्विशे-
ष्यतया भानमपि गतद्वयेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येवैवोपपादनीयमिति भावः ।
अवयवसंस्थानं अवयवसंयोगः । सामानाधिकरण्येति । शक्ये गति
सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यञ्जनामवच्छेदक-
ताकल्पनमपेक्ष्य एकस्मा जातेस्तत्कल्पनेऽपि लाघवमप्यनुपप्रेषम् । एकैवेति ।
नानाशक्तिकमानार्थहर्यादिपदादेकैकस्वार्थस्य शब्दबोधादिति भावः । एकवच्च-
नमिति । एकवचनार्थकत्वस्य पदार्थत्वे पदशक्तिरूपेऽन्वय एव सूत्रकर्तुं ला-
भ्यमिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्ताधेयवैलनन्तरं एवेति पूरणीयम् । अन्यथा
आकृतावपि पृथक् शक्तिस्वीकारादेव चराऽस्त्यतिरिक्तिं ध्येयम् । नन्वेकपदार्थयो
परस्परं नान्वयबोधः । न यथा हरिपदार्थयोस्तद्यसूर्ययोरपि परस्परमन्वयप्रसङ्गात् ।
नचामेदान्वये योग्यतैव नास्ति मेदान्वये चाकाङ्क्षाविरहः नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासत्याकृतेरपि व्यक्तावाधतयाऽन्वयानुपपत्तेः ।
तन्मात्राभिव्योपस्थापितार्थयोरेव मेदान्वये निराकाङ्क्षत्वस्योपगन्तव्यत्वादित्यत
आह—व्युत्पत्तीति । तथाचैकपदार्थयो परस्परमन्वयेऽन्यत्राकाङ्क्षाविरहेऽपि
एवकारार्थानामिवाकृतिव्यक्तयोरेवमन्वय आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोपादिति
भावः । नन्वेवमपि सूत्र एकवचनानुपपत्तिः, त्रिषु शक्यैरयमावादित्यत

दिनकरी ।

पदादिष्वपि । तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । अतएव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् । एवमेतदोरपि । “इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया” इत्यपि वदन्ति । किं पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः । सर्वपदस्य व्यापकत्वे । सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् । त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकम् । एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारणमस्य ।

तालरूपानुगतैकधर्मावच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदेश । एवमेवाविषयत्वस्थाने विषयत्व निवेद्य विशेषणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्व निर्वाच्यम् । तच्च लोमलाहूललादिकमेवेति विभावनीयम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषय इति । तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः । बुद्धिश्च वक्तुरेव प्राज्ञा । इत्यत्राऽयमित्यादिपदाद्घटत्वादिना घटादिबोधनिर्वाहः । अयं घट इत्यादौ तु एतदेवैतत्कालवृत्तित्वादिकमेव वक्तुं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो नामेदान्वयात् पपत्तिः । अत एवेति । घट प्रत्यक्षविषये इदमेतदो परोक्षबुद्धिविषयेऽदसः शक्तित्वत एवेत्यर्थः । तेषां इदमेतददवाम् । भिन्नार्थकत्वमिति । इदमेतदोरेदोऽर्थः । तदन्यस्तददोऽर्थः । अदसो योऽर्थस्तदन्यस्तु इदमेतदोरितिरीत्या भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः । एवमिति । भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः । एतच्चदोरपीति । एतद् प्रत्यक्षविषयार्थकत्वः । तदस्तु सामान्यतो बुद्धिविषयार्थकत्वमिति भावः । केवाचिन्मतमाह—इदम इति प्रत्यक्षगतं प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः । शक्यमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । समीपतरवर्ति चेति । चकारेण प्रत्यक्षगतमित्यस्यानुकूपः । रूपमित्यस्य स्वरूपमित्यर्थः । विप्रकृष्टं तदिति । प्रत्यक्षगतमित्यर्थः । परोक्षे इति । सप्तम्या वाचकत्वमर्थः । तथाचादयः परोक्षवाचकत्व विजानीयादित्यर्थः पर्यवसितः । जिज्ञासाविषयत्वविशिष्ट इति । शानुमिच्छाविषय किञ्चन्दार्थ इत्यर्थः । इच्छा उपारयितुरेव किञ्चन्देन प्रत्याम्नते । तथाच को घट इत्यादौ घटो मरीयजिज्ञासाविषय इति शान्दबोध इति भावः । व्यापकत्व इति । उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपिते विषयतावच्छेदकनिरूप इति शेषः । सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठामावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति बोध्यम् । त्वंपदस्येवपथाठ । किंतु गुप्तापदस्येव पाठः । अन्यथा युवामित्यादौ शक्यभावापत्तेः । त्वमित्यस्य समते पदत्वाभावाच्चेति ध्येयम् । संबोध्यचैत्रत्वादिष्वं । संबोध्यत्वसमानाधिकरण चैत्रत्वादिकमित्यर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्यैकपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात् । तत्कालीनसंबोध्यत्वं च तत्कालोच-

ण्डलादिपदम् । यथा तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति
तद्योगरूढम् । यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि—पङ्कजपदमवयव-
शक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन

दिनकरी ।

वित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मण्डलादीत्यत्र बहुपुलकेषु मण्डपादीति

रामकरी ।

रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वाद्यर्थकत्वस्य समवे-
शौगिकरूढमप्येषान्तर्भावस्यादिसाह मण्डलादीत्यनेतीत्यवतार्य तस्यान गृह-
विशेषवाचक मण्डलपदमेव सन्तु मण्डपपदम् । तत्र न कापि यौगिकमिति न तस्य
रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति व्याचक्षुः । तत्र चास्तरम् ।
यौगिकरूढस्यापि यौगिकरूढत्वयोरर्थविशेषे सम्भवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे
रूढतया रूढमध्ये परिगणनसमवात् । अतएव मूले यत्रावयवार्थ एव बुध्यते
तद्यौगिकमित्येव यौगिकलक्षणमुक्तम् । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या
गृह्यते तद्रूढमित्येव रूढलक्षणमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववा-
रणावैवकार । नचैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकर्तापर्थं यौगिकत्व-
स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेऽपि योगरूढे रूढतावारणायैव
निरपेक्षयेत्यन्तम् । यौगिकरूढस्योद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषरूपार्थं रूढत्व-
निष्ठमेव । गृह्यत इत्यस्यार्थो बुध्यत इत्यर्थः । एवञ्च मण्डपपदस्य गृह्यरूपार्थं
रूढत्वसमवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । नच यत्रैतस्य
यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थकतया यौगिकरूढस्वत्वे एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव
स्थलविशेषेऽवयवार्थमात्रस्य क्वचित्समुदायार्थमात्रस्य बोधकत्वेन न तत्र
रूढलानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे
चोद्यपत्तौ शक्तिनिरहात् । यौगिकरूढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयोरपि
सत्त्वेन विभागव्याघाताभावात् । एकपदशेऽहनि पित्रा क्वचित्पाचकादिपदस्य
सङ्केतितत्वसमवात्तेषामपि यौगिकत्वानुपपत्तेः । रूढलक्षणेऽवयवशक्तिरहितयेत्यु-
पेक्षयावयवशक्तिनिरपेक्षयेत्येताव पर्यन्तानुमरणवैयर्थ्यापाताच्चति ध्येयम् । वस्तुतो-
दादिणासामरकोशादौ मण्डपा(वा)स्तुत्रले गृह इति पाठदर्शनात् योडास्तु
अपाशब्दस्थाने जवेतिवन्मण्डप(व)स्थाने मण्डपेत्येव प्रयुज्यत इति गौडम-
न्यपरम्परया मुक्तावल्या बहुपुलकेषु मण्डपशब्दमुपलभ्य ग्रन्थकृता
उदाभिहितमिति बोध्यम् । मूलेऽवयवशक्तिविषय इति । अवयवशक्तिज्ञान-
जन्यशब्दबोध इत्यर्थः । समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिसारितार्थ-
निययकत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यस्माद्युते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः ।
पाकवर्तरी प्रयुक्तस्य एकपदशेऽहनि पितृघडेति तपाचकपदस्यावयवशक्तिविषये
समुदायशक्तिसत्त्वात् । अस्माक पङ्कजपदादित एव यथावच्छिन्ने पङ्कजनिक-

रूपेण पदं बोधयति । नच केवलया अवयवशक्त्या कुमुदेऽपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रुदिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति श्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तृरन्वयो भवति सान्निध्यात् ।

दिनकरी ।

पाठः । स प्रामादिकः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नच रुदिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योग्यार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपित-पङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रुदिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मपरिभक्त्योग्यार्थबुद्धेः प्रतिबन्धतान्-च्छेदकानाक्रान्तत्वादिति । प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविषयकत्वे-नैवेति नियममङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारमत-माह—वस्तुतस्त्विति । सान्निध्यादिति । रुद्वयार्थस्य संनिह्ये-तौपस्थितिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तियचनानां संनिहितविशेषपरत्वनि-

रामरुद्री ।

प्राग्भेदान्वयबोधेऽनादितात्पर्यबोधमाह । पाककर्मापमिश्रः पाचक इति सान्द्रबो-धस्यानुदयेन तस्य योगवदत्वापत्तिविरहादिति बोध्यम् । मूले स्यादिति । कुमुदेऽपि अवयवार्थमात्रस्यावयवित्वेन तदवयवविषयकबोधोच्छ्रया तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसंभवादिति भावः । केवलेत्यस्य समुदायशक्तिसामित्यार्थविषय-केत्यर्थः । यौगिकार्थज्ञाने अवयवार्थज्ञान इत्यर्थः । नचेत्यादि । थापावत इत्यमाह । मूलेच्छेदबलपदानुसंधान एतस्या अनुदयादिति सुधीभिर्बो-धायनीयम् । प्रतिबन्धकार्यमिति । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयक-ज्ञानस्येत्यादि । तेन परमार्शनिरोधिनीऽपि बाधनिवृत्तस्यानुमितिप्रतिबन्ध-कत्वेऽपि न नियमानुपपत्तिरिति ध्येयम् । सान्निध्यादिति । ननु मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य संनिहितोपस्थितिनिषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तृत्ववयवार्थस्या-भेदान्वय एव भवति नतुलप्रतिषेधप्रतिबन्धकमात्रः प्रामादिक इत्युक्तं नवीनैः । तत्र श्रद्दच्छते । कुमुदतात्पर्येणापि योगव्युपत्त्वा पङ्कजपदप्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्तृभिर्गं पद्ममिति बोधापत्तेः । नच तत्र पद्मत्वावच्छिन्नस्यो-पस्थितिनिरोधदेव नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पङ्कजेत्यस्य पदे सारकशक्तिव-त्वात्ततः पद्मस्मरणस्यावयवकत्वादित्याशङ्कानिपत्ताय साध्यादित्यनेन तत्र पङ्क-जपदस्य पद्मरूपार्थे तात्पर्यसत्त्वादित्येवोक्तमित्याह—व्यक्तियचनानामिति । भटपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः । जातिपरसन्दर्भ्याश्चैव विशेषोपादानम् ।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पक्षत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः ।

दिनकरी ।

यमादिति भावः । व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां संनिहितपरत्वम् उपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः । तथाच पक्षे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामर्थ्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य योगि-
कार्यबुद्धौ प्रतिषन्धकत्वम् । एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वय-
बोधसामग्रीस्त्वलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः । यत्र तु तयोः
परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । परंतु
कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया,
शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्येत्याह—यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना ।
प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् ।
लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्य-
र्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन रूढ्यर्थबाध-
प्रतिसन्धानासत्त्वेऽपि यत्र सामर्थ्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमु-
दादेर्बोधो भवत्येव । अवयवशक्तिमात्रेणेति । मात्रपदेन लक्ष-

रामकरी ।

सन्निहितपरत्वम् ध्वन्यपक्षितोपस्थितम्व्यक्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः । अतएव
घटमानयेत्युक्तौ सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानवने लोक प्रवर्तत इति भावः ।
तथाचोपस्थितपदात्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभूतस्य पङ्कजनिकर्तृ-
पक्षेऽप्यभेदान्वयबोधे योग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः । यत्र तु
कुमुदतात्पर्येणैवात्र पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पक्षे एतद्देशवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन
कुमुद एव तात्पर्यनिधयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तृ कुमुदस्य पक्षे
भेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः । नन्वेतद्देशे
रूप्यस्य पक्षस्य बाधनित्ययेऽपि पक्षकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण
पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधा-
भावात्तद्व्यासहतिरित्यत पूरयति—कुमुदत्वेनेति । तेनेति । बाध-
प्रतिषन्धीयत इत्यस्य सामग्रीविरहोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । सामर्थ्यन्तरेति । ग्रामा-

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ।

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

यत्र स्थलपद्मादाववयवार्यवायस्तत्र समुदायशक्त्या पञ्चत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपद्मं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति । यत्र तु योगिकार्यरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्योगिकरूढम् । यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिर्बुध्यते यागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥ लक्षणा शक्यसंबन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं प्रवाहरूपे घोषस्या-
दिनकरी ।

णानावरः सूचितः । निर्वाहः पङ्कजलिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोध-
निर्वाह इत्यर्थः । पञ्चत्वेन बोधः पञ्चत्वेनैव बोधः । लक्षणयै-
वेति । लक्ष्यमतावच्छेदकपञ्चत्वजातेस्त्वन्नाभावेन रूढ्या तद्बोध-
नासंभवादिति भावः ॥ ८१ ॥ लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽज-
हत्स्वार्था च । तत्राद्यां मदर्थवति—गङ्गायामिति । यद्यमाणा-

रामरुदी ।

दिकोऽन्यं पाठः । कारणान्तरनिरह इत्येव वक्तुमुचितत्वात् । सामग्रीपदं सामग्रीप-
दव्यञ्जनमात्रपरमत्र इत्यव्ययम् । अन्तरपदं बाधामात्रमिष्यपरम् । तत्र कारणं स्वतन्त्र-
स्वरणादिकमेवेति ध्येयम् । बहु योगरूढस्यैव पङ्कजलिकर्तृनिर्णयमिति बोध्यस्यो-
पगमो बोधितः । सकुटुबधिर इति व्यामत्रिषेष्वादात्तस्य योगिकरूढस्यैव पङ्कज-
बोध इति चेन्न । एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनैव बोधयोगे आद्याह्यवैविध्य-
स्यैव योगरूढस्यैव तादृशव्युत्पत्तिरुद्बोधस्यावश्यकत्वादिति भावः । मूले यत्र
रिचति । तादृशवानुपूर्व्यमिच्छा इत्यर्थः । तैर्नोकारणभेदेनोद्भित्तवत्त्वमेवेति
न इति । उच्यते इति बोधः पूरणीयः । स्वातन्त्र्येणेति । अर्थांतरमवि-
शीतत्वेत्यर्थः । इदं च योगरूढन्यायव्यवस्थामुक्तम् । मूले यागविशेषोऽपीति ।
उद्भिदा यजेत पञ्चकम् इत्यादावित्यर्थः । उद्भिदस्तद्गुल्माद्या इत्यादौ तद्गुल्माद्या
उद्भेदनकर्तार इति बोध इति भावः ॥ ८१ ॥ जहत्स्वार्थेति । जहत्स्वार्थं
ययेति व्युत्पत्त्या तत्रार्थाभेदव्यवस्थार्थेनियमकज्ञातबोधजनिका गङ्गापदादेस्ती-
त्यादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं जहत्स्वार्थानिमित्तपरम् । अर्थपदं तत्रार्थपरम् ।
एवमत्रेति बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्याऽजहत्स्वार्था । उद्भि-
द इत्यादौ उद्भिदपि उपपि कमुदायत्वेन उद्भिदस्य बोधजनिका उद्भिदपितैकमु-
दायतावच्छिन्ने लक्षणेत्यर्थः । आद्यामिति । जहत्स्वार्थमित्यर्थः । यद्यमाणा-

न्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्ष-
णया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा ।
तथाहि—प्रगाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य
सारणम् । ततः शाब्दबोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं
स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् । यष्टिषु प्रवेशा-
न्वयस्यानुपपत्तेरभावात् । तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या
यष्टिघरेषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काक-
पदस्य दध्युपपातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषय-
त्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकमार्थवाहित्वे
दिक्करी ।

स्वरसादाह—तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति । सा च लक्षणा च । द्विती-
यां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति । दध्युपपातके काकविद्या-
छादिसाधारणदध्युपपातकत्वनिशिष्टे । एकमार्थवाहित्वे एकसा-
र्थवाहित्वविशिष्टे । छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादि-
रामकरी ।

णास्वरसादिति । अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वे यष्टी. प्रवेशयेत्यादौ यष्टि-
पदस्य यष्टिघरे लक्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्वं । मूले एकसार्थवाहित्वे-
नेति । एक सार्थ समुदायत्वं तद्विषयकमुद्दिष्टविषयत्वरूपम् । तद्वाहित्वेन तद्व-
त्त्वेनेत्यर्थः । तृतीयाद्योऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदाने लक्ष्यतायामन्वयो
योग्यः । मूले इयमेव चेति । काकपदस्य दध्युपपातके छत्रिपदस्य छत्रिपदित-
समुदाये लक्षणैव चेत्यर्थः । इति मूले एकसार्थवाहित्वे छत्रिणेति पाठो रस्यते
तदभिप्रायेण व्याख्ये—एकसार्थवाहित्वविशिष्ट इति । ननु छत्रीलस्य
मूलोच्छलक्षणा न सङ्गच्छते । छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तरं तद्विधेनिप्रत्ययेनैव
छत्रीलस्य निष्पन्नया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये च
शक्तिरिद्रेण लक्षणाया अप्यसमवादित्वात् आह—छत्रीत्यादि । वाक्यलक्ष-
णावादिमतेति । वैयाकरणे राजपुरुषादिसमासस्य राजसत्त्वत्रयपुरुषे पाचक-
छत्र्यादिपदस्य पाचकतृच्छत्रसंबन्धादौ शपेरक्षीकारादिति भावः । ननु नेदं सर्वं
विचारसदम् । समाप्ते राजपदस्य राजसवन्धिनि लक्षणया पुरुषपदस्य पुरुषे
शतया च राजसवन्ध्याभिन्नं पुरुष इति बोधोपपत्तौ समाप्ते स्वतन्त्रशक्तिरूपने
छत्र्यादौ च छत्रार्थकच्छत्रपदसंबन्धयवेनिप्रत्ययाभ्यामेव छत्रसंबन्धीति बोधोप-
पत्तौ छत्रीलस्य छत्रार्थवन्धिनि शक्तिरूपत्वे च बीजभावात् । अन्यथा निरर्थक-
नानाशक्तिरूपनानोरवप्रसङ्गात् । नच समासादौ द्विस्त्रीकार आनयकः ।

कारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । परं त्वेवंक्रमेण शक्य-
तावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशक्यार्थसारणं प्रति
तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् । यत्र तु
शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्यु-
दिनकरी ।

भानं सुकरम् । अतिप्रसङ्गस्य तद्वर्गविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे
वाचादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य अहस्ता-
र्थोपामन्तर्भावमाह—यत्रत्विति । परम्परासंबन्धरूपेति ।
स्वभाक्परेफट्टयपदितपदवाच्यत्वाविरूपा । नच द्वौ रेफौ यत्रेति
क्युत्पत्त्या द्विरूपदेन शक्यपरेफट्टयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते
रामस्त्री ।

भानान्वयबोधस्यनैवानहस्तार्थलमेतिमताभिप्रायेणैव घटत इति मन्तव्यम् ।
अतिप्रसङ्गस्येति । वृत्त्या पदजन्योपस्थित्यविवक्षापि शाब्दबोधे भानोपगमे
घटादिपदाः पटादिविषयकशब्दबोधोपप्रसङ्गस्येत्यर्थः । तथाच यद्वर्मानिच्छित्तविशेष-
कशक्यसंबन्धमहस्तद्वर्माविच्छिन्नविशेषकमेव पदार्थस्मरणं शाब्दबोध इति निय-
मोपगमेनैव घटादिपदान् पटादिविषयकशब्दबोधोपापत्तिरिति भावः । प्रवाहसं-
बन्धस्येति । तद्वान् शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वेऽभ्यासा-
दपि लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे सञ्ज्ञासमवायिरूपशक्य-
त्वबोधोऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वयेनैव लक्षणाद्वयेनापि एक-
त्वे पदार्थद्वयशब्दबोधस्यानुपगमेनैकपदातीरतीरत्वयोर्गोष्ठानुपपत्तिरिति मन्व-
यता तात्पर्यम् । गङ्गामा भोपमरसौ स इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे तु सञ्जा-
तीयद्विद्वयेनैव युगपद्वयविवक्षितशब्दबोध इत्यवधेयम् । अत उक्तस्यैव
गङ्गापदादेकदेव तीरप्रवाहयोर्वोद्येऽपि न शक्तिरिति मन्तव्यम् । मूले परंस्ति-
त्यादि । अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्यस्वीकारे पृथिवीपदात्कदाचि-
त्तद्व्यातिरिक्तद्वयत्वेन कदापिद्वयवत्त्वेन कदाचित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधा-
दिति । पृथिवीपृथिवीपदशक्येतिनदद्वयव्यातिरिक्तद्वयं गन्धवद्वा पृथिवीपदशक्य-
मेत्याकारकस्य शक्तिज्ञानस्य सभवातीर गङ्गातीर वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणा-
द्वेन शक्तिप्रदस्य मुख्ययोगक्षेमत्वात् । तथाच लक्षणया शक्तिविदेकवर्माविच्छि-
न्नविषयक एव शाब्दबोध इति न नियमस्तथा शक्यार्थबोधेऽपि नियमो न स्यात् ।
शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति
नियम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्यतया शक्यता शक्यार्थ-
बोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसमवात् । लक्षणमाऽलक्ष्येऽपि
भानोपगमेन लक्षणया कदाचित्तीरत्वेन कदापिद्वयतीरत्वेन शाब्दबोधि

च्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो अमरपदे ज्ञायते
अमरपदस्य च संबन्धो अमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा । किन्तु
दिनकरी ।

अमरपदेन च शक्त्या अमरः कल्प्यते इत्येतावतैव सामर्थ्येऽहं
द्विरेफपदस्य अमरे परम्परासंबन्धरूपलक्षणाया । एवंच लक्षितेन
लक्षणा ज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।
तथासति द्विरेकमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ अमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः,
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति । ननु तच्छब्दबोधे
रामरप्री ।

मयलेव । इदमत्र पुनश्चिन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्ति-
ज्ञानमेव शब्दबोधहेतुरूपेयते । शक्यतावच्छेदकं च सर्वत्र लभ्यन्पूनातिरिक्त-
वृत्तिरेव धर्मः, सम्भवति लघो गुरो स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वास्तीकारात् । अतः
एव पृथिवीपृथिवीपदशक्येति शक्तिज्ञानमेव प्रया । शक्येः पृथिवीत्वावच्छिन्नत्वात् ।
ननु जलाद्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानं तेषां गुरुत्वेन शक्यतानवच्छे-
दकत्वात् । शक्यसंबन्धरूपप्रवाहसंबन्धस्य तु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वे माना-
भावः । तीरं प्रवाहसंबन्धवदिति ब्रह्मतीरं भूखण्डं प्रवाहसंयोगीति प्रतीतेः सर्वज-
नानुमवत्तिज्ञत्वात् । पृथिवीपृथिवीपदशक्येति बोधस्यैव प्रमात्वं नत्वद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यं तथेति शक्तिज्ञानस्य तयावमित्यस्य सर्वसमतत्वात् शक्तिप्रतीतीना स्वरूप-
संबन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्या शक्येस्तथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव
यदो नास्तीत्यादिप्रतीतिं घटत्वस्यैव प्रतिबोधितावच्छेदकत्वम् । इत्येव शक्यताव-
च्छेदके शक्तिविरहेऽपि पृथिवीपदस्य शक्तिप्रमया पृथिवीलप्रकारकशब्दबोधः ।
शक्तिभ्रमेण ॥ गन्धकवादिनापि शब्दबोध इति । अतएव भ्रातृत्वस्य गन्मावरा-
वच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसमवापदिति परैरपरिशीलितः पन्थाः । कल्प्यत इति ।
उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अवयवशक्त्या द्विरेफपदाङ्गमरपदस्य स्मरणं भवति । तेन
च स्मरणान्मरपदज्ञानेन कीटकविशेषार्थस्मरणं शब्दबोधधेतिरीत्या शक्येव
द्विरेफादाश्चाश्वासक्यरूपनिरुद्धलक्षणाया निर्वाहानया अमरबोधनिर्वाहे शक्य-
परम्परासंबन्धरूपलक्षितलक्षणास्तीकारोऽनुचित इति भावः । नन्वेवं द्विरेफरे
लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य का गतिरित्यत आह—लक्षितेनेति । द्विरे-
फरदलक्षितेन अमरपदेन लक्षणं शब्दबोधरूपं ज्ञानम् । आकाशान्तप्रयोगस्तु
“टपाद्यनेव क्रियते भवधानन्तरागते”त्यादिवदिति भावः । प्रत्ययानामिति ।
यन्मात्रप्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थो गृह्या तज्जन्मोपस्थिति विषयो यत्तद-
न्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यर्थः । प्रत्ययाश्च निमज्जितकृतद्विरेफत्वात् । तथाच द्विरे-

लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शब्दबोधे तु
रदान्तरं कारणम् । शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वित-
त्वशक्यार्थशब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् । वाक्ये तु

दिनकरी ।

सच्छब्दपदशानत्वेन हेतुत्वाद्वाञ्छनिकशब्दबोधः कथं स्यादित्यत
आह—किंत्विति । पदान्तरम् समभिध्याहृतं शक्तं पदम् । शक्ति-
लक्षणेति । अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः ।
कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया
लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नट्याः । ननु शक्यसंबन्धो
न लक्षणा । तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न
स्यादिति नीमांसकाक्षेपमिष्टापरया निराकुरुते—वाक्येत्विति ।

रामरुद्री ।

कथमेव लक्षणयोपस्थितं अमरपदमेव ननु तदर्थं इति कथं तत्र विमलवर्षकमेव वा-
न्वय इत्युपरपतिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य स्वयद्विपदवाच्यत्वस्वरूपस्य रा-
संबन्धशक्त्या सहितलक्षणया द्विरेकपदात् अमरपदस्थित्यर्थं तादृशलक्षणास्ती-
कार आत्मक इति भावः । मूले नानुभावकमिति । शब्दानुभवजनकं
नैत्यर्थः । तथाच लाक्षणिके पदे स्मारेकाशक्तिरेव मानुमाविधीति भावः । ननु
तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शब्दबोधे भानमित्याह तादृशलक्षणिकपदसमुभिध्याहृत-
श्चाक्षरान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्त्वार्थबोधं प्रति कारणमिति शक्यशान्ततद्वैव
शब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्य भानमिति समाधत्ते—लाक्षणिकार्थस्येति । साम-
र्थ्यायधारणात् शक्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्थपदान्तरमित्यस्य लाक्षणिकपद-
भिन्नार्थभावेन सलक्षणपदानामपि स्वलाक्षणिकार्थशब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते ।
तद्यानुक्तम् । गङ्गायां धौव इत्यत्र धौवपदस्यैव तीरशब्दबोधजनकतायाः धर्मानु-
भवसिद्धत्वादौ न्यायते—पदान्तरमिति । समभिध्याहृतमिति । तत्रा-
क्षरपदसमभिध्याहृतमित्यर्थः । तथाच तत्रलाक्षणिकपदसमभिध्याहृतं शक्तं पदं
तत्स्मारेतत्तत्त्वार्थमित्यवच्छान्दबोधजनकमिति भावः । इतरपदार्थ इति ।
इतरपदजन्यस्मृतिमिषय इत्यर्थः । (तत्रेतरपदे तृतीयार्थस्य स्वमिषयकज्ञानसहित-
वैशिष्ट्यपदस्य वाङ्मयः ।) कुमतिरिति । कुमतिता मतिर्यस्य ॥ कुमतिरिति
पशुवीदात्तरपदस्य कुमतिज्ञानवन्नाक्षरपदस्य पूर्वपदस्य तादर्थ्यमाहकतया
निरपेक्षतया कुमतौ पशुत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुमदौ लाक्षणिकतया
कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्यपदव्याभावात् तत्र शब्दबोधो न स्यादिति तत्र
शब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदेऽप्यानुमाविधी सति तत्त्वमग्रीहरणीयेति भावः ।

शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति । यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गभीरपदार्थस्य नद्या सहाऽभेदेनान्वयः, कचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम् । बहु-
दिनक्री ।

ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गभीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन वाक्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत्र आह—यत्र गभीरेति । कचिदिति ।
८ चैत्रस्य गुरुकुडमित्यादावित्यर्थः स्वीकृतत्वादिति । पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः । नदीपदस्येति । नच विनिगमनाविरहेण गभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि यत्तु शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणाया उक्तत्वात् । अत्र सीमासकमतानुयायिनः । वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकरकल्पनमपुत्रम् । नच वाक्ये शक्यभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि ॥ सम्य-
तीति वाच्यम् । सवोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वान् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदवोध्यस्य प्रवादस्य संबन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा । गभीराया नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गभीराभिन्ना नदी
रामक्री ।

गुरुकुडमित्यादि । कुडमिति संज्ञातायातम् । चैत्रस्य गुरुरित्यत्रापि गुरुरेव एव चैत्रनिरूपितस्वभावान्वयात् । नच गुरावेव चैत्रसंबन्धोऽस्वीयतामिति वाच्यम् । तथा सति चैत्रपुत्रादावपि तथा प्रयोगप्रयत्नात् । चैत्रपुत्रस्यापि कस्यचिद्गुरुरावे-
त्रसंबन्धित्वाचेति ध्येयम् । ननु गुर्वादपदस्य सर्ववन्धिपदत्वेन तदर्थेऽद्वेष्टे परा-
यन्तरान्वयसंभवेऽपि नदीपदस्यापत्त्यात्त्यक्त्य तदेकदेशे गभीरपदार्थान्वय-
इति आह—पदभेदेनेति व्युत्पत्तिभेदात् आहङ्गाभेदात् । प्रकृत-
इति । एतद्व्यवस्थानदीपद इत्यर्थः । उत्तरपद एवेति । यद्यपि गभीरायां
गङ्गां घोष इत्यस्यैव पूर्वगुराद्व्यवस्थेन तत्र गभीरपदोत्तरमपि यतमी भूयत एवेति
नेदमनुपपत्तिरप्यपि निरुद्धमिति चेत् सर्वत्र निरर्थकत्वेन तस्याः कार्यकत्वोप-
पत्त्यापुच्छता चेत्तदेव गभीरायामित्यस्यापत्त्यात्त्याहोपपत्त्यापुच्छता ।

दिनकरी ।

तत्संयन्धस्तीरे इति वाक्येऽपि लक्षणा । एवं समासात्मके पित्रगु-
रिति वाक्येऽपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्रामित्रा गौः स्वयोध्य-
स्वजन्ययोधविषयस्यैव स्वशोध्यत्वात् तत्संयन्धस्य स्वामिनि सत्त्वा-
दित्याहुस्तत्र । स्वशोध्यत्वं हि न स्वजन्यशोपविषयत्वम् । गङ्गायां घोष
इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन योषकत्वं
वाच्यम् । नपैतावतापि निर्वाहः । अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्ते-
रतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्यवच्छिन्ना योषकत्वा सैव निवेद्या ।

रामरुद्री ।

गमीरनयां घोष इत्यादौ सर्वेषामनुपपत्तेर न तयोपगमसंभव इति भावः । (गङ्गा-
पदजन्ययोधेति । गङ्गापदशक्त्यार्थस्वरूपेत्यर्थः । वाक्यजन्ययोधत्वं शब्द-
योधरूप एवेति भावः ।) गङ्गायामित्यस्यापीति । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पद एव लक्षणा सर्वानुपपत्ता ननु गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्तेर-
भावात् । गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि गङ्गातीरवृत्तिरिति शब्दयोधस्य गङ्गाविषय-
कत्वात्तत्संयन्धस्य स्तीरे शब्दात्तादृशवाक्यस्यापि स्तीरे लाक्षणिकत्वापत्तिरिति
भावः । इदं च गङ्गातीरत्वेन शोषयत्वं प्रदुममिमेलोक्तम् । स्तीरत्वेन तथात्वे तु
प्रवादस्य न वाक्यजन्ययोधविषयत्वमित्यवधेयम् । तत्त्वेनेति । तादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नस्य लक्षणजन्यमित्यर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजन्यकतानिरूपितजन्यतासाधि-
योधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणा वाच्येति भावः । एवं च
गङ्गायामित्यानुपूर्वी न शब्दयोधजनकतावच्छेदिकेति न शक्यलक्षणापत्तिः ।
यद्यपि गङ्गातीरवृत्तिरित्याकारकशब्दयोधे प्रत्याकाशानुष्ठानविषया गङ्गापदोत्तराद्य-
मीकृतसमन्विताद्वाराज्ञानस्य कारणतामाश्रयकम् । अन्यथा सतम्बुत्तरगङ्गापदज्ञाने
तादृशशब्दोपापत्तेः । तथापि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शब्दयोध-
जनकं ननु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नैवानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति
भावः । नचैवं पदज्ञानमेव शब्दयोधकारणं ननु पदमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यतासाधिवोधाप्रतिज्ञा पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । शयमानपदस्य कारणतामिष्येति तदभिमानात् । ननु मौनिश्लोकादौ
पदमावेऽपि शब्दयोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारयामिदं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
ज्ञानजन्ययोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणजन्यमङ्गीकरणी-
यम् । तथावागतमेव वाक्यस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह—नचैतावतेति ।
तत्त्वावच्छिन्नेति । तत्त्वं तादृशानुपूर्वी तदवच्छिन्ना तन्निष्ठावच्छेदकतानि-
रूपिका शक्यवच्छिन्ना विषयितासंबन्धावच्छिन्नशक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका
ज्ञाननिष्ठयोधजनकता या सैवेत्यर्थः । तथाच तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्य-
योधविषयसंबन्धस्य तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेति पर्यवसानाद्वाक्यस्य च शक्यमा-

ब्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा मवि चित्राऽभेदान्वयः । यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि
दिनकरी ।

रायां नदीविभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् । नच गमीरायां नद्या-
मिति सप्तम्यन्तस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्तिरिति दादृशम् ।
सादृशतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदसंदान्वे-
नान्वयस्यान्युत्पत्तत्वात् । सप्तम्यन्तभागस्य सादृशतीरवृत्तौ लक्षणा-
नुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न । अभेदेनान्वयबोधे
समानविभक्तिकत्वस्य तद्वत्त्वादित्यास्तां विस्तरः । एवमवयवलक्षणेन
ननु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः । गोपदस्येति । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनो-
त्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । गोमति गोस्वामिनि । न
स्वीक्रियत इति । गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतु-
ताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा चित्रगोऽस्वीत्यादावपि प्रजपदा-

रामस्त्री ।

सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति । प्रातिपदिकेतर एव शुद्धिभेदेर्विधानात् ।
प्रत्ययविभूतेश्चैव प्रकृतित्वादर्थवदर्थवदधातुरित्यनेन प्रत्ययभानुमित्रपक्षवैव
प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गमीरायां नदीस्य किंविद्विधस्यत्वेन सप्तमीप्रकृति-
भावादिभि भावः । नचैवं नीलोत्पलं पाचकमित्यादौ पाचकनीलोत्पलमुदायादेर्वा-
ध्यतया किंविद्विधस्यत्वेन तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न ह्यस्येति वाच्यम् । कृत-
द्वितसमासादिति सूत्रान्तरेण सैवमपि प्रातिपदिकत्वविधानेन कृतद्वितान्तसमा-
सनां विभक्तिप्रकृतित्वसंभवात् । अस्तुतः प्रत्ययसंज्ञं इत्या प्रकृतिजन्यभोववि-
धमन्तमेव । अथ प्रकृतिपठितसमुदायजन्यबोधविषये गमीरनदीतीरेऽप्यस्तम् ।
समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रकृतिपठितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यतानपा-
यात् । प्रकृतिमानजन्यजन्येभ्यो प्रबोचनविरहात् । चैत्रस्य गामालयेत्यादौ
चैत्रसंबन्धिनोः प्रत्ययार्थकर्मण्येऽन्वयदर्शनेन तद्विवेकासंभवाच्च इतो प्रकृति-
निरूपितत्वमपि न शक्यते निवक्षितुम् । वाचकलक्षणादौ ह्युक्तं नीलोत्पलादि-
प्रकृतिनिरूपिताप्रतिदेरित्यापाततो रमणीयमेतद्व्यञ्जयमिति प्रतिमात्रं । समान-
विभक्तिकेति । गमीरायां नद्यामिति समुदायस्य किंविद्विधस्यत्वेऽप्यप्रकृतिनादिति
भावः । अथ राजपुरस्य इत्यादौ राजपदस्याविभक्तिकत्वेऽपि पुरपदस्यैवद्वित-
वैपल्यस्य राजसंबन्धिनः पुरस्येऽभेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृतेऽपि सप्तम्यन्तपा-
यस्य घोषादावन्वयद्वितपूर्वतया तदर्थस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वेऽभेदान्वये वाच-

त्वात् । अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् ।
पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपाता-
तिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वया-
द्वेदेनेति । नच राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्य-
मिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । तस्माद्
दिनकरी ।

योगितयान्वयोपपत्तिः । अन्यथा अन्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयो-
पि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे । तथान्वयबोध इति । भेदेनान्वय-
बोधः स्यादित्यर्थः । साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव । भूतले घट
इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि
व्युत्पत्तौ निधेशादिति भावः । नञः नञ्यर्थान्वयोभाषस्य ।
स्मरणं कल्प्यमिति । तथा चात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुष-

रामरुद्री ।

मन्यत्वादेव कामसंभवादिति भावः । प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति । विभ-
क्त्यर्थमिलसंबन्धेनैवैत्यर्थः । ननु मूले निपातातिरिक्तेष्वस्य भेदेनेत्यस्य च प्रयो-
जनमुक्तं न तु साक्षादित्यस्येति निबन्धे साक्षात्पदमगम्यकमिक्षाशङ्कां निराकुर्वते—
भूतल इत्यादि । आधेयतासंसर्गेणापीति । अपिना स्वरूपसंबन्धेन
ते भूतलपृष्ठित्वान्वयस्य समुच्चयः । अन्यथादिति । यद्यपि पटो भूतल-
तत्त्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतया भूतलस्यापि पटो प्रकारबोध-
श्रुतिः । पदार्थस्य संसर्गविषया भागान्त्रीकारात् । तथापि भूतले पट इति
प्रमन्यज्ञानानन्तरं पटो भूतलीयो न वेति संशयानुत्पादस्याप्यनुभवविद्वत्तया
यद्यप्यत्र भूतलाभावनान् घटः प्रमेय इति विशिष्टशेषिष्ठसावगादिप्रत्यक्षे प्रति-
पक्षेण भागान्तरम् । तादृशवाक्यनान्वयबोधस्य पटो भूतलीय इत्याकारकत्वे
आधेयतया भूतलाभाज्ञानमपि बाधज्ञानमेवेति तदभावावगादिषडित्याह-
प्रामाणीकरणे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयषडितोक्तप्रत्यक्षप्रामाण्येव न
श्रीशेतादशप्रत्यक्षे तादृशसाध्यतामप्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति
मिति भावः । पटः पटो नेत्यत्रालन्तागम्यो नमा न बोधयितुं यद्यप्ये-
वमन्तागम्यबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सम्यग्येवतादृशो न भव्योऽन्योन्याभाव
विनाह—नञ्येति । प्रत्ययार्थद्वारैवेति । पटोस्मारितत्वं संबन्धेनैवे-
त्यर्थः । अथवा सत्ये राजपदार्थान्वयः । सत्यस्यैव पुरुषेऽन्वयो ननु राजपुरुषयो-
र्यः । उभयत्रापि पटोविषयकस्मरणकल्पनाभावश्चमिति भावः ॥ मूले
अस्मृतविभक्तेरपीति । यद्यपि तादृशे पूर्वपदस्य स्मरणविशेषविमहवा-

दिनकरी ।

प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् । सुपागुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्या-
बोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिमिया क्लृप्तत्वेन धव-
द्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः । परंतु खदिरपदस्य धवखदिर-

रामरुद्री ।

पर्यायपदान्तरपठितवाक्यादपि तादृशशब्दबोधोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।
यदिच पुरुषो न राजा इत्यादौ आधयतया स्वत्वावभाष एव नया बोधनीयः
वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया स्वत्वादिसंबन्धेन राजा-
वभाषस्य नया बोधयितुमशक्यत्वादिति स्वत्वादिसंबन्धव्यवहारमावश्यकमिदमुच्यते
तदा वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्राप्तयोर्योगितावच्छेदकत्वे को दोष इति पण्यम् ।
अभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत् । समन्वितताभावानामैक्येन तादृशभावस्य
राजस्वत्वाभाषकत्वाभ्युपगमेनाभावान्तराकल्पनात् । नच स्वत्वादिसंभवापत्ति-
प्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वत्वादिषु विभक्तीनां धात्वि-
कल्पनं विभक्तिरन्वयस्वत्वाभ्युपस्थितौ चान्वदबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थि-
तीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षाप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी प्रवेशं नापेक्ष्य तादृ-
शप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वमिति । इदं पुनरिहानुसंधेयम् । उक्त-
क्रमेण विभक्तेः संख्याभिन्नार्थकत्वे न स्यादिति । किंच राजसंबन्धयति
राजपदस्य स्मारकिकलक्षणामहदद्यायां तादृशलाक्षणिकराजपदपठितराजपदस्य इति
कर्मभारतयागसंबन्धव्यभिन्नः पुरुष इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वा-
ज्ञानस्य द्विविधतादबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपिच राजसंबन्धव्यभिन्नः
पुरुषः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वाज्ञान-
पठितज्ञानवृत्तामभ्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । मन्यते च बाधाभावादिय-
द्वितयावृत्तामभ्याः विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविर्णयपठितप्रत्यक्षसामभ्या एवा-
सत्त्वेन प्रत्यक्षापत्त्ययोगात्तदकल्पनात् । नच त्वयापि स्वत्वसंबन्धेन राजानाव-
वान् पुरुषः प्रमेय इति तादृशप्रत्यक्षं प्रति वृत्त्युक् तादृशशब्दसामभ्याः प्रतिब-
न्धकत्वं कल्पनीयमिति साम्यमिति वाच्यम् । राजकीयभित्तसंबन्धः प्रमेय इति
श्रद्धां प्रत्यपि स्वत्वस्य संसर्गतावादिना तादृशशब्दसामभ्याः प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनीयतया पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मतेऽधिकतादिलक्षं विस्तरेण ॥
मूले द्वन्द्वे न लक्षणेत्वं तच्च सगच्छते । अहिनकुलमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे
उत्तरपदस्याहिनकुलसमुदाये लक्षणायाः स्वतः सिद्धत्वादौ द्वन्द्वपदमितरेष्वद्वन्द्वप-
रमित्याह—इतरेतरेति । मूले भिन्नतयर्थाद्वैतप्रकारेणैव भिन्नतयर्थः कर्मत्वं
तस्मिन् प्रकारतया धवखदिरौ बुध्येते इत्यर्थो बोध्यः । सुपामिति । आकाशा-
विति वाच्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमे नैतत्तिर्वाहः । भिन्नतयर्थाद्वैतादेर्द्देश्यतावच्छे-
दकव्याप्तिवितिष्टसङ्ख्यायाः साम्यकपर्यायाख्यस्वरूपसंबन्धेनैव स्वप्रकृत्यर्थेऽन्वयो-
नियत इत्युपेयम् । अन्यथा यथाकाशपठितस्य केवलपर्यायाख्यसंबन्धेन सम-

द्वित्वप्रकारेण धुध्यते तत्र न लक्षणा । नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यम् । साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नचैकक्रियान्व-
दिनकरी ।

साहित्याशये लक्षणोपगम्यते । एवंचोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृश-
साहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वि-
त्वस्यापि तु धवद्वयदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेशेन इति
सीमासकमतं शङ्कते—नच साहित्य इति । साहित्याशये
इत्यर्थः । सहवृत्तिरूपं साहित्यं लक्ष्यमुक्तक्रियान्वयित्वमिति विक-
ल्पाद्य दूषयति—साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते—

शमद्वयी ।

वायेन आकाशेऽपि घटत्वेन तादृशप्रयोगस्य प्राप्ताप्यापत्ते । तथावाकाशत्वव्या-
प्यद्वित्वाप्रतिष्ठाऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन न तद्वत्त्वमिति भोजनान्नस्य
प्राप्ताप्यापत्तिः । एवं च तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वत्त्व द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्यावयव पर्यवसित भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वाविरुद्धप्राप्तमजनकस्य
विमर्शनामिदं । प्रमोषादन्नादाकाशावित्वादिवाक्याद्योग्यताश्रये षट्पादाद्यग्न-
द्वित्वस्याकारो प्रकारतावगादिघातद्वयोदोत्तरतावपि न क्षतिः । नचैकस्यैव तादृश-
पर्याप्तिप्रतिष्ठनाया कथं तदवगाहिभ्रमं सम्भवतीति वाच्यम् । एकरवादिपर्याप्तिउ-
क्तायाव्याप्यतया तेन व्यापिकरणसम्बन्धेन षट्पादाद्यग्नद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारतो
पगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्वित्वजनशक्यत्वे आकाशाभिषा-
दित्वात् भ्रमात्मकोऽपि शब्दबोधो न स्वादाद्यशरव्याप्यद्वित्वाप्रतिष्ठा विम-
र्शकज्ञबोधकत्वाद्येनवादिति प्रयुज्यम् । उक्तरीत्या भ्रमसौरपादित्वात् । द्वि-
मात्रे विमर्शे शक्तिभ्रमेण तादृशघातद्वयोदोत्तरादनमसत् । तथासति तादृशान्नस्य
अम्यघातद्वयोदस्य भ्रमावावृत्तये षट्पादाद्यग्नद्वित्वस्याकारो पर्याप्त्यादिसम्बन्धेन
बाधितत्वादिति बोध्यम् । अत्र चेतो मेश्वर्य गच्छत इत्यादावाहवातनाद्देश्यता
च्छेदकत्वप्रत्याप्यव्याप्यद्वित्वादेरपि बोधनाद्विभक्त्यामिदं युपेक्षं घुषामित्युक्तमिदं
वक्ष्येत् । नच सिद्धान्तं षट्पादावित्वात् कथंलपर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वान्नराश-
घुषामित्येकैकमोद्देश्यतावच्छेदकत्वम इत्यस्य पूरणीयतयोक्तस्यैव धर्मद्वयस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकतयेदमवज्ञानमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तयापेक्षेऽपि श्रीवाचकमते
साहित्यमोद्देश्यतावच्छेदकतया पूरकस्यानामद्वयत्वात् । षट्पादो द्वित्व इत्यस्य
तु द्विगो न संख्याबोधकतया युगेव घट्टनाबोधकत्वादिति मन्येयम् । सद्गु-
णित्यमिति । एषदेवज्ञातव्यमिदं । लक्ष्यं लक्ष्यतावच्छेदक । एकक्रिया
न्ययित्वं एककर्मगुणस्याप्यन्यन्यविषयम् । भूते साहित्यशून्ययोरिति ।

यित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियामेदे धवखदिरौ
पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुमवाच्च । तस्मात्
साहित्यादिकं नार्थः । अतएव रानपुरोहितौ सायुज्यकामौ
यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । किंतु वास्तवो
मेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नच नीलघटयोरमेद इत्यादौ

दिनकरी ।

नचैकेति । अननुमवाचेति । वस्तुगतैकक्रियान्वयित्वस्य धवख-
दिरयो सत्त्वेऽप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः । इदमु-
पलक्षणम् । चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यवि साहित्य-
विशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेना-
व्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि
द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह—
किंत्विति । चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनम् । तत्र चार्थाश्चत्वारः ।
समुच्चयान्वाचयेत्तरेतरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुच्चयान्वाच-

शमकरी ।

गोत्वाश्चत्वारोऽरिखर्षः । गोत्वाश्रित्ये पर्यैत्वादी दर्शनरूपक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वाच्च
द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीये दूषणान्तरमाह—पश्य छिन्धीति । यथा-
क्रमं यवे दर्शनस्य खदिरे छेदनस्य तात्पर्येणापि । दर्शनाद् द्वन्द्वदर्शना-
दित्यर्थः । साहित्यस्याननुमवादिति दूषणमपि द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैवेत्याशयेन
व्याप्यते—यस्तुगत्येति । शाब्दबोधाभावादिति । एकक्रियान्वयित्वं हि
एकक्रियाविषयतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव । तच्च न शाब्द-
बोधविषयः । शस्त्रिन्स्त्रविषयकत्वस्याननुमवादिति भावः । वस्तुतस्तवृत्तीनामपि
कालिकर्षवन्धेन वृत्तितामते एकमहाकाळवृत्तित्वमक्षतमेवेति न कपि द्वन्द्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्यामेव साहित्यस्येत्यादिदूषणमभिहितम् । एककाळवृत्तित्वादेः
शाब्दबोधविषयतयाननुमवाचेति तदर्थं इति शुद्धमुत्तरद्वयम् । व्यासज्यवृत्ति-
तयेति । यद्यप्येकदेशवृत्तित्वमेकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्यवृत्ति तयापि पक्ष-
द्वये दूषणाभिधानादपेक्षानुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् । तच्च व्यासज्यवृत्ते-
वेति भावः । एतन्नापाततः । द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वावच्छेदेनापि
नमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसमतात्वादिति विभावनीयम् । कर्मधारयादिति ।
कर्मधारये वदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासस्य द्वन्द्वकर्मधारयोन्वय-
साधारणत्वादिति भावः । समुच्चयेति । चटं चटं चान्वयेत्यन चार्थः समुच्चयः ।
तत्र घटघटयोः समासनिष्ठान्वयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वाच्च समासः । एवं

कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा । अमेद इत्यस्य चाथयामेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे दिनङ्गी ।

ययोः सामर्थ्याभावात्त समासः । इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्य-
सत्त्वात्तत्र समासः । तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व
इत्याशयः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिमहः ।
कथमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा
नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः । एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादि-
सूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थयुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-
वर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रि-
याणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः ।
लक्षणेति । तथाच तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद
इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादव आह—अमेद इत्य-
सेति । केचित्तु पदार्थत्व पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तथाच
अचित्पदार्थभेदात्कचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद् द्वन्द्वः । प्रकृते च
नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः । अस्तु वा
पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः । नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्र-
समरुद्धी ।

मिश्रामटं वा चानयेत्यत्र चार्थोऽन्वाच्य । अप्रापि भिक्षावधौ समासनिष्ठक्रिया
सापेक्षत्वादेवासामर्थ्यादेव न समासः । किन्तु रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ
अद्विष्टं ननु तद्वादिनपुल्लमितीतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्व तत्रैव समास
इति भावः । परंतु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकार प्रयुज्यत इति समुच्चयान्वाच
येतरेतरसमाहारेषु चार्थो भेद एव । तस्मिन् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो
वर्तमाने सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । प्रमाणप्रमे-
येत्यादीति । प्रमाणस्य प्रमेयाभिभावेन तत्र द्वन्द्वो न सारिति भावः । तथाच
नीलघटयोरेत्यत्र नीलत्वघटत्वयोर्यथा नीलघटपदयोर्भेदात् तथा प्रमाणप्रमेये
स्यान्मूत्रेऽपि प्रमाणवादी प्रमाणादिपदस्य लक्षणा, धर्मेदपदस्याध्यासात्तत्रैव
पदार्थपदस्यापि पदार्थतावच्छेदके लक्षणेऽभिप्रायः । पदजन्येति । विशेषण
विशेष्यविधया पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन पदार्थ-
तावच्छेदकयोः पदार्थयोर्भेदे द्वन्द्वः साधु । नीलघटयोरेत्यादौ पदार्थतावच्छे-
दकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । नचैव पदार्थयोर्भेदः कर्तुं द्वन्द्वस्य साधुताविनामक
इति वाच्यम् । घटश्च घटश्च घटापि यत्र द्वन्द्वोऽप्यतएव पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुता

॥ यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्वपदं तात्पर्यग्रा-

दिनकरी ।

सकृत्त्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तत्र घटपटोपस्थापितेषु बहुत्वान्वयादेव घटपटबोध-संभवात् । सकृदुच्यते इत्यादिभ्युत्पत्तौ मानाभावात् । सरूपैक-शेषविधेर्द्वितीयादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादि-भ्युत्पत्तिः । परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । यस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार इति । अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रती-तेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । यस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोपरपदे समाहारलक्षणा न या शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं—यदीति । पूर्व-

रामह्री ।

नियामबोधोपगमात् । नच तत्र सकृदागामेकशेष इति सूत्रेण पदान्तरस्य शेष-विधानात् इन्द्र एव नास्तीति कृतं पदार्थभेदस्य इन्द्रस्यापुनरनियामकत्वोपगमेवेति वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य इन्द्रस्यमात्रादकृत्त्वेन इन्द्रस्य साधुतास्यक एव सकृ-दैकशेषविधेः प्रवर्तनीयतया तत्रच पदार्थभावच्छेदकपटत्वस्य भेदाभावेन पदार्थ-बोधव्यतिरेकभेदादेव इन्द्रस्य साधुतामुपपाद्य तदपवादकपटत्वैकशेषविधेः प्रवर्त-नीयत्वमिति भावः । नचैवं नीलपट इति कर्मधारयस्योऽपि पदार्थभावच्छेदक-भेदवशेन इन्द्रप्रवृत्त्या कर्मधारयवैकशेषव्यतिरेकमिति वाच्यम् । समसमानपदार्थयो-र्येदविषयतायामेव कर्मधारयविधानाद्विशेषेन सामान्यतापादभेदविशेषाभावात् एव इन्द्रस्यमात्रविधेरभ्युपगमादिति ध्येयम् । सकृदुच्यते इति । एकपटोपधि-तपदादेकस्यार्थस्य बोधेन घटपटादेरपदा नानापटबोधासंगतिरित्याद्यह्यामिद-मुक्तम् । नचैवं सकृदागामिति सूत्रवैयर्थ्यम् । एकपटपदेनेव नानापटोपधिवि-शेषभवेन पदान्तरं कृतमिति तत्रोपविधानस्यानुचिततादित्याद्यह्यामिद—एक-शेषविधेरिति । एरिपदे सूत्रैकविद्वादिपदार्थभावच्छेदकानो भेदेन इन्द्रस्यपुत्रा-तत्रेण तदपवादकपटत्वैकशेषविधेः सार्थकमिति भावः । ननु घटदुच्यते इति मृग्यारयनभ्युपगमे सैन्धवादिपदादेकैव सव्याप्यबोधोपापत्तिः । नच तात्पर्य-ज्ञानस्य नियामकतापुनरपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यवशेनैकता सव्याप्यबोधो-पावनुभवमिति तत्र आह—यस्तु येति । पदार्थैकदेश इति । घटपटवैक-पदार्थस्यार्थो इत्या पदबोधः । तदेकदेशात् न गृह्यितव्यमिति तत्राह—यस्तु । तदाच घटदुच्यतेः शब्द एवता इत्या गबोधस्यैव बोधव्यतिरि मृग्यारयन-

हकम् । नच भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः ।
 अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यम् ।
 परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे
 त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः ।
 समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादि-
 दिनकरी ।

पदमिति । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्त्येर्विनिगमकत्वादिति भावः ।
 कथमिति । कथं समाहारबोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वाद-
 नासंभवादिति । अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादन-
 पदार्थतया घात्वर्थतावच्छेदकीभूतवाटशाभिघाताख्यसंयोगस्य समा-
 हारेऽसंभवेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः । परम्परासंबन्धेन
 स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । तदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् । एव-
 मिति । उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः । नन्वमतमाह—परे-
 त्विति । बुध्यत इत्यस्य ननु समाहारोऽपीति शेषः । ननु यदि
 समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाहिपमाणयोरे-
 कत्वाभावात्त आह—प्रत्येकमिति । तत्रैकवचनं साधुत्यार्थ-
 मित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहार-
 बोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत आह—समाहार-
 संज्ञेति । तत्रैवेति । तथाच पारिभाषिक्येव सा । अन्यर्थत्वेऽन्य-
 त्वादिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत

रामट्टी ।

तथा घटत्वान्च्छिन्नैकशक्येर्नानापटवोषोपपत्तिरिति भावः । ननु हरयस्त्रिष्टन्दी-
 लादौ तात्पर्यवत्त्वे सिद्धस्यार्थीनामपि बोधोऽनुभवसिद्ध इति नानाद्वयमपि
 नानार्थानामेकदा नानार्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयमित्याशयेनाह—यस्तुत इति ।
 तथाचैकपदज्ञानादेक एव शब्दबोधो ननु कमिकशब्दबोधद्वयमित्येवोक्त्युत्पत्ते-
 र्भवतिताव इति भावः । घटा इत्यादेरप्येकशेषोऽह्वरणत्वेन व्याकरणप्रतिपादि-
 तत्वादादुक्त्युक्तम् । समाहारबोध इति । द्वितीयार्थकर्मत्वविशेष्यकसमा-
 हारप्रकारश्चाह—इत्यर्थः । मूले वादनासंभवादिति । शब्दजनकसं-
 योगानुवृत्तौ व्यापारो वादनपदार्थः । घात्वर्थतावच्छेदकसंयोगे द्वितीयार्थविद्यत्वा-
 न्नयो वाच्यः । संयोगे बुद्धित्वस्य वापादिति भावः । अन्यर्थत्व इति ।

सूत्रेणोक्तं तत्रैव । अन्यत्रैकवचनमसाधिविति चदन्ति । पितरौ
श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्प-
त्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा ।
वटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु
नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थं प्रका-

दिनकरी ।

आह—अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तहन्त्रे इत्यर्थः । तथाच
नित्यैकवचनस्त्रीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वात् तस्या वैयर्थ्यमिति
भावः । पितरौ श्वशुरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ
विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । लक्षणेति । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वया-
संबन्धेन सत्र विरूपैकशेषं विमा गत्यभावादिति भावः । विरूपैक-
शेषस्थेऽपि सत्र छुत्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शब्दबोधात् लक्षणे-
त्यग्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र
दम्पतीपूजाप्रकरणे ग्राहणावानयेत्यादौ स्त्रियौ नमस्कृत्यादित्यादौ
भावस्य पुत्रावित्यापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ

रामरुद्री ।

समाहारसंज्ञायाः समाहारबोधकत्वप्रयुक्त्यर्थ इत्यर्थः । अन्यत्रेति । अत्रमुच्यते-
द्वैविध्यः । अतिप्रसङ्गात् समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । पदसंस्कारार्थत्वा-
दिति । पदस्य अहिनकुत्तादिपदस्य संस्कारो विलक्षणधर्मः यच्च मनुष्यकत्वनि-
त्यैकवचनान्तरूपः । तदर्थत्वात् तदप्रयोजकत्वात् । समाहारइन्द्र एव तथो-
पगमादिति भावः । विरूपैकशेषेति । 'विरूपायामेकशेष' इति सूत्रेण समाना-
शुपूर्वाकपदानामेकशेषमिधानाद्विभिन्नानुपूर्वाकपदस्थले 'पिता मात्रा' 'श्वशुरः
श्वश्या' 'भ्रातृपुत्रौ स्वपुत्रद्वितृभ्यामित्यादिना मातृभ्रातृशब्दसंज्ञानां लोपो विधीयते
तत्रावशिष्टस्य पितृपदस्यैव जनकदम्पत्योर्लक्षणा । सप्तगिन्यादृतपदपदत्वे तदर्थ-
निह्यपितजनकत्वमेव प्रतीयते । तदभावे तुचारयितुंरेवेति मन्तव्यम् । पितृ-
द्वयेति । जनकपुंस्त्वाम्प्लिङ्गत्वेन पितृशब्दादिति भावः । गत्यभावादि-
त्यनेन सल्लपटादिपदस्थले एकैवैव घटपदेन नानाघटबोधसंभवाद्भ्रंशं विनापि
गतिः सूचिता । शादुरीत्यनेनासिन्कल्पेऽस्वरताः सूचिताः । उद्धीने त्वत्सुतमातृ-
शब्दस्यापि शब्दबोधालुभयो नानास्थितिव्यक्तिकल्पने गौरवं च । प्रमाणान्त-
रेण अनुमानादिना । स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपदस्य भ्रातृमयिन्युभयतात्पर्यकत्व-

रस्तत्र च न लक्षणा । अतएव निपादस्वपतिं याजयेदित्यत्र
न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु, कर्मधारयो लक्षणाभावात् ।
नच निपादस्य सङ्ख्यजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् याज-
नासंमन इति वाच्यम् । निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत्र एव
कल्पनात् । लाघवेन मुरयार्यस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः
दिनङ्गी ।

स्वसृदुदितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च
पुत्रदुदितोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्याने-
कोपस्थितेः शक्तिर एव समवायिनि भावः । न तत्पुरुष इति ।
स्त्रीक्रियत इति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधी-
यातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासंमन इति ।
अध्ययनविधिसिद्धिज्ञानाभावादिति भावः । तत्र एवेति । श्रुति-
बोधितयाजनानुपपत्त्येवेत्यर्थः । ननु निपादस्य विद्याकल्पने
गौरवमत आह—लाघवेनेति । ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति
श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिरा लाघवमकिंचित्करम् । शूद्रपदस्य निपा-
देतरशूद्रपरत्वे निपादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः । अध्ययनपदस्य
यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयु-
क्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेत् । विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्यय-
नपरत्वादध्ययनपदस्य । तेन निपादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरे-

रामट्टी ।

ज्ञाने पुत्रपदस्य पुत्रीपुत्रोभयपरत्वज्ञाने चत्यर्थः । इदं लक्षणाया बीजप्रदर्श-
नम् । तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वादिति भावः । अध्ययनविधिसिद्धेति ।
अर्थो समर्थो विद्वानिलादिना यागोपयुक्तद्वयवत् अकिमतो ज्ञानवत्तच्च यागे
धिकारित्वप्रदर्शने ज्ञानस्य च 'स्वाध्यायाऽध्येतव्य' इति श्रुत्या प्रयोजनवदर्थप्रतापि
जनकस्वाध्यायो वेदं कर्तव्य इत्यर्थकतया वेदाध्ययनेनेव ज्ञानसमाप्तस्य बोधि-
रत्वात् । उच्यते निषेधश्रुत्या च निपादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्देहाध्ययनजन्यज्ञा-
नाभावेन निपादस्य यजनासम्भवं । तदसम्भवे तद्व्यापनस्याप्यसम्भवं इति भावः ।
गौरव कल्पनागौरवमित्यर्थः । लाघवमकिंचित्करमिति । लक्षणाऽक्ष-
नाप्रयुक्ततापच दोषावहमित्यर्थः । उच्यते श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्थान्वये लाघ-
वेऽपि तदनादरणीयमिति भावः । ननु 'या हिंसात् सर्वं भूतानी'ति निषेध-
विना हिंसामात्रस्य निषिद्धत्वे 'वायव्यं खेतमात्ममेतं मृष्टिचाम' इति यागे पशु-

दिनकरी ।

ध्ययननिषेधः शुद्धान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति ।
अदोषत्वादिति । ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः । शक्यसंव-
न्धरूपलक्षणायाः कृतत्वात् । नच शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् । निपादानां स्वपतिरिति व्युत्पत्त्या
निपादसंघन्यभिन्नस्वपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये कृतत्वात् तदनु-
रोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति
चेन्न । शक्यसंघन्यरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन
शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धयतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशा-

रामरुद्री ।

हिंसाविधानबलाद्विद्विंशतिरिक्तहिंसाविधाननिषेधपरत्वमेव यद्येकनिषेधविधेः स्वीकृ-
यते तथात्रापि निपादस्यपटिमिति विधानबलात् न स्वीयज्ञा'विद्याविनिषेधवाक्ये
श्रुतत्वं वा निपादवातिरिक्तश्रुतपरमभिपूर्वकावधारणयो वा यामोपयुक्ताभ्ययनमिहा-
भ्ययनार्थसोऽङ्गीकरणीयः न वाश्रुतेऽयमाप्यापत्तेरित्यानाङ्गं निराकुरुते—तत्रेति ।
विशेषतः विशेषविधानेन प्राप्तं यदभ्ययनं तदतिरिक्ताभ्ययनमेषौकश्रुतेत्यात-
र्यायै । तथाच निपादस्यपटिमिति विधिना प्राप्तं निपादस्य यामोपयुक्तमैवाभ्यय-
नमिति तदतिरिक्तवैदाभ्ययनं निपादस्य, वैदाभ्ययनगतं च श्रुतज्ञानस्य निषिद्ध-
मिति भावः । अदोषत्वादिति । ननु निपादस्यपटिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे
स्वापत्वं तत्पुरुषोपगमे निपादपदस्य निपादसंबन्धमिति लक्षणायाः कल्पनीयतया
गौरवात् । एवंच विधितो निपादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निपादस्याभ्ययनक-
रणेऽपि न कल्पनागौरवम् । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तम् । तद्विशमवत्त-
तम् । शक्यसंघन्यरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति तत्पु-
रुषोपगमेऽपि ॥ किञ्चिद्गौरवम् । अतः कर्मधारयमुपगम्य निपादस्याभ्ययनकल्प-
नमेव गौरवप्रसूतिरिति शङ्कते—नञिति । लक्षणायाः कृतत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य
वेदन्यशाब्दप्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमयुक्तमेवेति शङ्कते—नचेति । लौकिक-
शाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाञ्छनिकार्थमिष्यकशाब्दबोधप्रति हेतुतायाः
कृततया तत एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्त्या वेदस्थले कार्यकारणभावान्तरकल्पना-
विरुद्धमिति समापत्तं—निपादानामिति । लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविर-
हेऽपि वेदजन्यशाब्दबोधन्यक्षीनामव्यवहितपूर्वकालसंबन्धज्ञानव्यक्षीनामवन्तानां
कल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपममेव । नच तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनास्था-
नीयलक्षणाज्ञानकल्पनमिति नाधिक्यमिति वाच्यम् । शक्यसंघन्यरूपलक्षणाज्ञाने
विशेषज्ञानविधया शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानव्यक्षीनां वेदजन्यशाब्द-
बोधात्पूर्वमुपयुक्तादिसिद्धत्वादिति समापत्ते—शक्यसंघन्यरूपेति । अस्व-

फलप्लुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ
परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोधो
विनष्टी ।

अधोधान् पूर्वं लक्षणाश्चान्वयव्यक्तिकल्पनागौरवस्य बन्धलेपत्वादिति ।
उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाविति । अत्र कुम्भस्य समीपमित्य-
स्यपदविग्रहः । अध्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । पूर्वपदार्थ-
प्रधानतयेति । कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसंबन्धिनि उपपदार्थसमी-
पेऽभेदान्वयात् कुम्भसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेषकोऽन्व-
यबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं नतु समीपम् ।
समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव
कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यमाहकं कुम्भसमीपमिति चान्व-

रामद्वयी ।

पदेति । समसमानपदमात्रघटितविग्रहसमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य ताद-
श्चविग्रहाकार्यं स्वपदविग्रहाकार्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते ।
स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यसिद्ध्यर्थमेव समासविधेर्वैकल्यकल्पस्याङ्गीकारादिति भा-
वः । उपपदार्थविशेषक इति । नचैवमुपकुम्भादागत इत्यादौ विभक्त्यर्था-
पादान्तादौ समीपादेरन्वयो न स्यात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितसार्थबोधोपकृतवि-
यमात् । उपपदार्थवद्वितीतरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । पद-
भेदेन व्युत्पत्तिमेदसीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्यैव तादश्चसमस्तपदविभक्ते-
रन्वयवितपूर्वापरभावस्यैव तादश्चास्त्वबोधनियामकत्वोपगमेनोक्तम् । तस्मात्प्र-
त्यये सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्-
पर्यमाहकम् । एवंच प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरपि न सङ्कोचकल्पनमिति केचिदाहुः
तन्मतमुपन्यास्यति—केचित्त्विति । कुम्भसमीपमितीति । यद्यपि कुम्भ-
पदस्यैव कुम्भसमीपार्थक्यत्वेन न कुम्भसमीपमित्यन्वयबोधाकारः, किन्तु सार-
ण्यमेवेत्यन्वयबोध इत्यस्यतम् । तथाप्यव्ययोत्तरमपि विभक्तिप्रत्ययेन तदर्थसङ्को-
चप्रकारकबोधनात्पर्येण कुम्भसमीपार्थक्यमिति शब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्य
रक्षोद्भावनम् । तद्विज्ञं तु समासानन्तर्भावेन काण्डपुण्यपदस्य प्रयोगाभावेन उपपदस्य
समीपार्थक्यताया निवेद्युमश्वनजयाऽस्त्यद्विग्रहस्यैवपि समानार्थक्यदान्तरै-
व निग्रहवाक्यस्वीकाराच्च समीपपदस्य सामीप्यविशिष्टार्थक्यत्वा उपपदस्यापि तदर्थ-
क्यताया एवोपि उक्तात् । समवति सार्थक्यत्वे किञ्चित्पदस्य विरर्थक्यताकल्पनमपु-
न-

१ अत्र समसमानपदमात्रघटितविग्रहवाक्यं, समासः स्वपदविग्रह इत्युच्यते
तदन्वय इत्यर्थः । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते इति यादव्याहृतम् ।

इति । इत्थं च समासे न कापि शक्तिः । पदशक्त्यैव निर्वाहा-
दिति । आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमा-
दिनकरी ।

यथोच इत्याहुः । अथ यद्यप्यर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं
पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराज-
पुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया, इह च पूर्वपदार्थप्रधा-
नेऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदा-
दपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । यैराकरणमतं दूषयति—इत्थंचेति ।
पदशक्त्येवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः ।
आसत्तियोग्यताकाहेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं
लभ्यते ननु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य । ज्ञानपदस्य समास-
घटकरणेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः
कारणत्वं न संभवति गिरेर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदामिमतपदयोरन्य-
यधानध्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादवो मूलस्यमासत्तिपद-
मासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे—आसत्तिज्ञानमिति । आसत्ति-
योग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । ननु संनिधानं तु
रामरुद्री ।

मिति मन्तव्यम् । शक्तिनिराकरणमिति । यद्यपि रामरुद्री इत्यादौ तत्पुरुषे
पूर्वपदस्य लक्षणं पूर्वं प्रतिपादिता ननु तत्पुरुषे शक्तिर्निर्वाहता । अर्धपिप्पलीति
तत्पुरुषेऽपि न पूर्वपदेऽपि लक्षणा कित्वात्पद एवेति इदानीमभिधानात् पौनरु-
क्त्यपाद्याकाशः । अमे च तत्र तत्र समासेषु समासघटकादानीं एकया लक्ष-
णया वा तत्तद्विशिष्टबोधोपपत्तौ न कापि समासे शक्तिः कस्यप्येव गौरवादिति
समासमात्रे शक्तिरेकदेव निराकरीष्यत इति नानुपपत्तिः । तथापि तत्पुरुषे पूर्व-
पदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासायेति तदुक्त्येव क्वचित्पुरुषे उत्तरपदलक्ष-
णदेव निर्वोदेन तत्रापि न शक्तिरूपमिति त्वमस्येववाप्योनस्तमसाश्चावकाशः
कथंचिदुपपादनीयः । विसर्गशून्येति । शास्त्रीलस्य निर्दिष्टविधानेन समा-
सान्तर्गतत्वसंभवेन आश्रयादितत्त्वपर्यान्तानां द्वन्द्वसमासमाधिल्लक्षणां शानमिति
पटीतत्पुरुषापरवर्गेनाश्रयादिज्ञानत्वामर्शमवादिति भावः । 'अभिधानं तु पदस्ये'ति
मूलपरिभाषां चोरपदस्यमित्यस्यमाश्रयमिति वक्ष्यामः । तत्र चोरप-
दस्येति न परस्परान्वयबोधवन्नरुद्धं तत्र पदयोः शक्तिरूपमाश्रयमिति
शेषस्य ह्यष्टतया लक्ष्येन ग्रन्थकर्तुः सामिमतावरोधेनैव नवीनतां प्रदर्शयन्माह—

काङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्ति-
पदार्थमाह—संनिधानंत्विति । अन्वयप्रतियोग्यनुयोगि-
पदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शब्दबोधे कारणम् । कचि-
न्नद्विधेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छब्दबोधादिति केचित् । वस्तुत-
स्त्वव्यवधानज्ञानस्थानपेक्षितत्वात् यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्थान-
योऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शब्दबोधे कारणम् । तेन
दिनङ्गी ।

पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्त्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्मुक्तमित्यत्रा-
तिव्याप्तिः । तत्रापि गिरिपदमुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादयो व्याचष्टे—
यत्पदार्थेति । अपेक्षितः तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयो-
पदयोरित्यर्थः । सादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारण-
मित्यर्थः । तथाच गिरिपदार्थमुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्य-
विषयोऽप्यत्र गिरिपदार्थाभिमतपदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावा-
च्चातिव्याप्तिरिति भावः । तेन एवादृशयत्तत्पदार्थमासत्तिनिर्वचनेन ।
ननु नीलो पटो द्रव्य पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो
ज्ञानङ्गी ।

नग्निरस्यादि । वस्तुतः संनिधानमित्यादिमूत्र प्राचीना एव परिष्कुर्वन्ति । ययो-
पदयो परस्परमव्यवधानजनकत्वे तात्पर्यं तयोः पदयोरव्यवधानमासत्तिः । तस्या-
स्तरूपसत्ता शब्दबोधकारणत्वे गिरिर्मुक्तमित्यादौ गिरिपदार्थाभिमतपदयोरव्यवधा-
नभ्रमाच्छब्दबोधेऽप्यनुभवविद्यतया तदपलापयति । सत्यान्नामप्रमाणाभावात्
सादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शब्दबोधेऽप्यनुभवोपपन्नत्वमिति तन्मतं निरुप-
यितुं मूलोक्त्यासत्ति—अन्वयप्रतियोगीत्यादि । अन्वय शब्दबोधेऽपि
यौग्यं सत्तर्कः । तत्प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिप्रतियोग्यनुयोगिवोधकत्वेऽपि ।
मतमेतदुपपत्ति—यस्तुत इति । अनपेक्षितत्वात् शब्दबोधः प्राप्तसर्वना-
व्यवधानज्ञाननिवमामावादिष्यते । तथाचोक्तसत्तिज्ञानस्य हेतुता व्यभिचारेण
वस्तुमशङ्क्येति भावः । नचाव्यतिरेकव्यभिचार एवास्ति इति वाच्यम् । पर-
मेनाऽप्यव्यवधानं पदार्थद्वयस्योपस्थितिज्ञाने पदार्थव्यवधानज्ञान विनापि शब्द-
बोधस्यानुभवविद्यतादिति भावः । स्वमतेनासत्तिं विवक्षितं—यत्पदार्थेनेति ।
तात्पर्यविषय इति । तात्पर्यविषयप्रकाररूपनिवयविषय इत्यर्थः । सादृश-
पदयोरिति । सादृशपदार्थयोरित्यर्थः । तदुपस्थितिरिति । तेनोपस्थिति-
स्तदुपस्थितिरिति शुभ्ररथा सादृशसत्तिविशिष्टपदयोरव्यवधानमासत्तिरित्यर्थः । यथाशु-
भेऽव्यवधानज्ञानस्थानपेक्षितत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेरित्यत्र वदन्वोपस्थित्यो-

गिरिर्मुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्ति-
दिनकरी ।

बहुस्तात्पर्यविषयो ननु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघट-
पदयोरासत्तिर्न स्यात् । तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् ।
अतस्तप्रेष्टापत्तिमाह—नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो
घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—भ्रमाच्छाब्दबोध
इति । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं ननु तत्रासत्तिरिति भावः ।
ननु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तथा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् ।
नचेष्टापत्तिः । घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयत्वाभावादासत्तिभ्रमा-
च्छाब्दभ्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा-
विरोध इत्यत आह—आसत्तिभ्रमादिति । न क्षतिरिति ।
आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किंतु योग्यताभ्रमस्य ।
आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिरुक्तावश्रद्धेयेति
भावः । कचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं
सात्पर्यगर्मा चासत्तिरिति पाठः स च यत्त इत्यादिपूरणेन यत्तसात्प-

रामस्त्री ।

रूप्यवधानमेवावस्यति । साच स्वरूपसत्त्वेव शाब्दबोधधारणम् । नातः पूर्वमूलवि-
रोधः । अतएवावस्यतिरित्येति मूलकारिकायामासत्तेः समाप्तानन्तर्गतत्वेन निर्दे-
ष्टोऽपि साधु समच्छेदे । तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव शाब्दबोधधारणत्वात् । नर्धव-
गम्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इत्यभिमतमूलविरोधः आसत्तिभ्रमस्य शाब्दबोधे कार-
णत्वादिति मन्तव्यम् । आसत्तिभ्रमादिस्य भ्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यर्थनत्वादुक्तसतो-
ह्यात्पर्यतिशयपटितत्वेन नीलपटपदार्थयोरन्वये बहुस्तात्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमे-
णैव तत्रासत्तेर्निर्वाह्यत्वादिति ध्येयम् । भ्रमादिति । भ्रमनिर्वाद्यासत्तेरित्यर्थः ।
ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन बहुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्योरन्वयव-
धानसौवास्यतया तारसतात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्य भ्रमरूपत्ववर्तित्ववधेयम् । एवं
यान्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमामावेऽपीत्यभिमतमूलेऽपि भ्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दभ्रमा-
मावेऽपीत्यर्थो वर्तनीयः । नातः पूर्वोक्तमूलभ्रमप्रदर्शविरोधः । भ्रमात्मक इति ।
भ्रमेण आत्मा स्वरूपं ब्रह्मेति श्रुत्यतया भ्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः ।
इदं भाववर्णनमेव प्रवृत्तमन्ये तथोरभावात् । तथा भ्रमप्रयुक्तसत्तेरेव तथ

तावत्पदार्थानां सरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शब्दबोधो भवतीति केचित् । “वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति” । अपरे तु “यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं दिनकरी ।

विनाशिनीना क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि नेलनासंभवात् सर्वत्र शब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् । एवंच सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शब्दबोधो नतु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, तज्जनकविशेषणतावच्छेषकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दर्शयति—परंत्वित्यादिना । एकदैवेति । ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनमित्यादिवोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदादुरित्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्य बोध्यम् । केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह—अपरे त्विति । यदिति । स्वार्थोक्तारामरुद्धी ।

विषयकपदस्मरणस्योपपन्नत्वत्वादिनि भावः । इदमत्राक्षेपम् । यद्यपि सर्वगतप्रतिशेद्यनुयोगिबोधकपदज्ञानयोरन्यवधानरूपासत्ता शब्दबोधजनकत्वकारणे प्रयोजनविरहः । सज्जन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्वयज्ञानसत्त्वाच्छब्दबोधोत्पत्तिर्भवैनव्यवहितपदज्ञानयोः शब्दबोधप्राक्क्षणोत्पत्त्यसम्भवेनैव व्यवहितपदज्ञानाभ्यां शब्दबोधापादनासंभवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्यासत्ती सत्त्वेऽपि अनन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं ततः पदपदज्ञानं तदुत्तरक्षणे घटपदज्ञानजन्यघटरूपार्थविषयिण्युद्बोधकान्तरसदृकारेण शृङ्गपदविषयिणी च समूहालम्बनरमृति ततः शृङ्गपदार्थस्मरणं तत्र शृङ्गो घट इति शब्दबोधापत्तिरारणायोक्तस्य शब्दबोधे हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च दोषः । परंत्वित्यादिप्रवचनवतारयति—आनुतरयिनाशिनीनामित्यादि । केचिदित्यनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादिश्लोकस्य मूलेपाठसम्बन्धमाजुगपति गन्धमानं पूरयति—तदादुरित्यादिरिति । चिरेति । प्रथमोक्तपदार्थस्य वदसाम्यं द्वितीयोक्तस्य तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः । स्वार्थेत्यादि । खं घटादिपदं तस्यार्थोपपादि तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिजन्यमिष्टघटीयमिति जिज्ञासाविषयीभूतं शेष्यता-

संनिधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरे-
दिनकरी ।

हितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्संनिधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति
तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रयममनुमान्यते । अनन्तरं च महा-
वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एवं च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं
विनापि निर्वाह इति भावः । न च घटमानयेत्यादी चरमपदार्थ-
स्मृतिशाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाज्ञानं समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकतीति
वाच्यम् । तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तर-
शाब्दबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयन-
मित्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहान् । नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन
शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपितु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनै-
वेति । एवं चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः ।
अतएव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतायन्तेदकप्रका-
रफलिश्रयस्य पूर्वं सत्त्वादिशिष्टस्य वेत्तिष्ठमिति रीत्यैव महावाक्यार्थ-
रामस्त्री ।

ज्ञानाधीनं कर्मत्वादि संनिधानं घटरूपाधिविषयकसमूहालम्बनस्मृतिविषयत्वं प्रपद्य-
ते तेन कर्मत्वादिनाऽन्वितो यः स्वार्थो घटादिपदैरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोध-
विषयो भवतीति कारिकायां इति भावः । प्रयममित्यनेनानयनरूपार्थोपस्थितेः पूर्व-
मेव घटमिति पदैर्घटीया कर्मतेति शाब्दबोधो भवतीति सूचितम् । अनन्तरं
चेति । खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानन्तरमित्यर्थः । महावाक्यार्थबोधो
भवतीति मुख्यतया न पदार्थोपस्थित्यनन्तरमेव महावाक्यार्थबोधो भवतीति
बोध्यम् । मूढे तथैव पदार्थस्मृत्यलोलस्य पदज्ञानजन्यनयनादिपदार्थस्मृत्यैवेत्यर्थः ।
प्राचीनमते अक्षरार्थं शब्दवति—एवं चेति । चरमपदार्थेति । आनयनादि-
रूपपदार्थस्मृतिशाल इत्यर्थः । नाज्ञादिति । घटकर्मत्वबोधावस्थित्यनन्तरं घटी-
याकर्मतेति खण्डवाक्यार्थबोधः । तदनन्तरमानयनादिपदज्ञानं तदनन्तरं पदार्थ-
स्मरणमिति रीत्यैवानयनपदार्थस्मृत्या तत्काले पूर्वतनपटापुपस्थितेर्नाद्यादित्यर्थः ।
पदार्थोपस्थितिरप्येवेति । पदार्थज्ञानमेवेत्यर्थः । खण्डवाक्यार्थबोधोप-
स्थितिपदं स्मृत्यर्थमेव । शाब्दबोधसाधारणेति । खण्डवाक्यार्थविषयक-
शाब्दबोधप्राप्तयेत्यर्थः । तादृशोपस्थितित्वेनैव पदजन्यज्ञानत्वेनैव । तथाच
पदजन्यज्ञानत्वेन विच्छिन्नादवापस्य कथितस्मरणस्य च शाब्दबोधपदेऽनुतेति भावः ।
एतन्मते महावाक्यार्थबोधस्य विच्छिन्नेच्छाशाब्दहितामुरपादयति—अत-

‘वाचगम्यते ।” तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यक्ताः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तच्चद्वर्णसंस्कारसहितचर-

दिनकरी ।

बोध इत्यस्य इति । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह—तथैव पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् । एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः, यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येकस्यत्र निस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणम् । नतु समूहालम्बनस्मृतिः । नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् । लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् । अतएव द्वारमित्यादी न पिबेहीति पदाध्याहारः किंत्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतं

रामरुद्धी ।

एवेति । तत्रेति । यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मरणं तत्तत्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधस्तत्र चरमपदार्थस्मृतिस्थले खण्डवाक्यार्थशब्दबोधनाशोचरमपदार्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपमुद्गन्तव्यम् । यत्र तु खण्डवाक्यार्थशब्दबोधजनकस्मृतिरेव चरमपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव महावाक्यार्थबोधप्राक्क्षणे खण्डवाक्यार्थशब्दबोधसत्त्वमिति भावः । एवंच खण्डवाक्यार्थविषयकशब्दबोधं विनापि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिशब्दबोधोत्पत्तिस्वीकारे यत्र यत्किञ्चित्कारणवेगुभ्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशब्दबोधः किंतु पदार्थविषयकसमूहालम्बनस्मरणमेवासीत् तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अश्रुततया तादृशीत्या महावाक्यार्थबोधोऽप्यवर्जनीय इत्याह—अत्रेदं बोध्यमित्यादिना । अन्यत्र विस्तर इति । प्रलम्भादिकं यथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च भवति तथा शब्दबोधोऽपि, सामग्रीप्रभवपानासमवधानयोर्मदप्रसूत्यादिति भावः । मूले वैयाकरणमतं निरस्यति—एतेनेत्यादिना । १ येष्वर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधोद्बोधितचरमवर्णानुभव-

च्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किंच क्रियार्थमपदानां तेन तेनैव
दिनकरी ।

स्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति
भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितकलशपटादेः शाब्दबोधाभावस्तत्पर्या-
भावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरस्य आह—किंचेति । तेनैवेति । द्वार
कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यान् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानु-
रामच्छेदी ।

जनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्यैव स्फोटव्यञ्जनकत्वेन वेदाकारणे स्वीकारात्
व्यञ्जकत्वेन भवदनिमतेनेत्यर्थः । उपपत्तेरिति । वर्णसमुदायार्थकपदस्मरणो-
पपत्तेरित्यर्थः । स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदग्राहकस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणां
मुद्गेयकत्वेनास्मान्निरूपयन्तव्यत्वादिति भावः । ननु समूहालम्बनेति । पूर्वोक्त-
रीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदार्थविषयिणी खण्डवाक्यार्थसृष्टिरिति
सत्यं । नन्वेव पदजन्यतत्तत्पदार्थस्मरणविना तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबोध-
कमुत्पद्येत दण्डबाणयार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वाभावादित्यत आह—
नहीति । नूते पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुतया विधेहीतिपदज्ञान-
विना विमानविषयकशाब्दवाधानुपपत्तेः पदाप्याहार आवश्यक इत्युक्तम् । तत्र
सङ्गच्छते । अथवा तत्पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधः प्रति कारणतायास्त्वेतन्नीक-
दित्यतस्तद्भावमाह—पदार्थोपस्थितिमात्रस्येति । प्रानाकार्येति किंचित्पदार्थो-
पस्थितिस्तत्र एव तत्सद्वृत्तपदजन्यपदार्थस्मरणच्छाब्दबोधः स्वीक्रियते ननु नति-
चित्पदज्ञानविनापि शाब्दबोधः स्वीक्रियते । एव च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्द-
बोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानविनैव शाब्दबोधाप-
त्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः । तात्पर्याभावादिति । तात्पर्यंभावस्यापि
शाब्दबोधहेतुत्वोपपत्तिमाह कुरिच्छायाएव तात्पर्यरूपत्वात्किंचित्पदस्याप्यनुसारेण
च कुरिच्छारूपतात्पर्यसंवासासम्भवादिति भावः । यत्किंचित्पदोच्चारणमर्थे स्वप्याह
तार्थान्तरविषयकशाब्दबाधोऽपि तत्तत्त्वेनाह—तत्सत्त्वेति चित्यादिना । ननु
कारकपदस्य क्रियापदविना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरेत्यत्रापि द्वार-
कर्मकपिधानानुसृत्य कृतिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति क्रियापदविना कारकपदस्य
शाब्दबोधाजनकत्वमुपेयम् । तथाच क्रियापदाप्याहार आवश्यक इति किंचेत्यादि
मूलाशयो न समभवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थितपिधानदिविषयकशाब्दबो-
धोपगन्तव्या निराकृतिपददुषस्थितपिधानादेः शाब्दबोधेऽपीष्टापत्तिसम्भवादित्य-
तस्तत्पर्यं वर्गयति—द्वारमिति । तथाच तात्पर्यसत्त्वेऽपि निराकृतसकलपद-
स्थिते शाब्दबोधस्यानुभवविरुद्धत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुसृत्य कृतिशाब्दबोधे ॥
विधेहीत्यानुपूर्वाज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वेन क्रियापदानाप्याहारे तादृशानु-
वीक्षानामावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाप्याहार आवश्यक इति भावः ।

रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् ।
तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना
चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति—

दिनकरी ।

व्यात् द्वारं पिघेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया
साटशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिघेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः ।
ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदो-
त्तराम्पदरूपस्य पिघेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं
पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दयोधापत्तिः । तथाच द्वारमित्युक्ते पिघेहीति
पदस्य नाध्याहारः । नच साटशानुपूर्व्याः परस्परं व्यवभिचारः ।
अव्ययद्वितोत्तरत्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेद्यात् । नच यत्र द्वारं
पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिघेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मक-
पिधानानुकूलकृतेः शाब्दयोधापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । प्रत्यक्षा-
नुमानादिनोपस्थितस्यैव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे वाचका-
भावादय आह—तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना
ऋच्यति पृथग्वि असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिमहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति ।
कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतिवियोग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः ।
अग्रेषु चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या कचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्यो-
पस्थितित्वेन न शाब्दयोधहेतुत्वं व्यापनेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव
समरुदी ।

सुप्पयतीत्यादि । कुपयतीत्यादिसामर्थ्याद्युपयोगे च प्रति वीपस्तस्य संप्रदानसंज्ञावि-
धानात्संप्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति । स्पृहयिते
इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकपात्रयोगेन पुष्पादिप-
दोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी । तद्योगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाया अवि-
धानादत्रचतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीतिपदाध्याहार आवश्यक इति समुदायता-
त्ययम् । कचिदिति । पुष्पेभ्य इत्यादौनिलर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहय-
तीत्यादिपदाध्याहारोऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितिस्थेनेति । स्पृहादिपात्र-
जन्योपस्थितिस्थेनैलर्थः । न शाब्दयोधहेतुत्वमिति । तावदेव शाब्दयोध-
मात्रत्रयेण पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वावधारणात् । तथाच द्वारमित्यादौ पिघेही-
त्यादिताम्रपदाध्याहारो नावरयक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानंङ्गवतिं चान्द-
प्रयोगे द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः । कर्तृत्वयोगः इतीक्ष्णेन पठ्यते द्वितीया-

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

पदार्थं तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥८३॥

पदार्थ—इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यते-
त्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च बहिना सिञ्चतीत्यादौ न शब्दबोधः ।
नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न
संभवति चास्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थसरूपे सति
क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभ-
वात् । नव्यास्तु । योग्यताज्ञानं न शब्दबोधहेतुः । बहिना सिञ्च-
तीत्यादौ सेके बहिरुपकरणकत्वाभावरूपयोग्यतानिश्चयेन प्रतिब-
न्धात् शब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकमभिरुपार्जन्य-
मिनकरी ।

जनकतावच्छेदकत्वात् । तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य
पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थव्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थं
तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्तत्पदार्थं तत्तत्पदार्थवत्त्वं
योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तं अनुपपुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिरुपकरणकत्वा-
भावात् तज्ज्ञानस्य शब्दबोधे हेतुत्वाभावात्तदवः प्रथमं तत्पदमेक-
पदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—
एकपदार्थ इति । योग्यताज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—
तज्ज्ञानाभावाद्येति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शब्दबोधात्
पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित्संशयस्येति । संशयनिश्चय-
साधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अतएव निश्चयमपि
दर्शयति—क्वचिदिति । भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तर-
भाविनि शब्दबोध इत्यर्थः । नव्यास्तिरिति । ननु अयोग्यता-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया
न्यायेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वात्तद आह—तदभावनि-
श्चयस्येति । बापनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षनन्यतद्विशिष्ट-

शमरुद्धी ।

बापनात् । तथाच पुन्येभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यापि द्वितीयाद्यानुबोधपक्षे
विषेहीतिपदं प्याहार आचर्यक एवेति । तच्चायुक्तमिति । अनुपपन्नमेवोपपाद-
यति—स्वस्मिन्निति । अनुपपुपुपुपुपादयति—तज्ज्ञानस्येति । ननु

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥

दोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शब्दबोधविल-
दिनकरी ।

शुद्धेरुदयादव आह—लौकिकसंनिकर्षाद्भन्येति । शङ्को न पीत इति निश्चयेऽपि पिताविशेषकत्वात् पीतः शङ्को इति प्रत्यक्षोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुष्को नेहं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्य-स्येवं रजतमिति भ्रमस्य धारणाय विद्येपेक्षे । पित्तमशूकवमाङ्ग-नादिबोधेत्यर्थः । तद्ज्ञानमात्रे सद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धमिति । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य हूनत्वात् तेनैव त्रिषांहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भाषः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शब्दबोधापत्तिरित्यव आह—योग्यताज्ञानविलम्बाद्येति । तथाचेष्टापत्तिरिति भाषः । आहुरित्यस्वरसः । शङ्कीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जावं शब्दबोध एव जातः सद्विशिष्टबुद्ध्यायोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षाया लापवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवं च यद्विशेषयोरिति व्याप्तिपलान्छाशब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकरवानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विद्येपे रामस्त्री ।

वाक्यमावर्तमानविना वाक्यप्रयोगाद्येनैव वाक्यप्रयोगमूलभूतं शर्वं प्रत्यक्षारिह-मेव वाच्यम् । तस्यापि शब्दत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शब्दबोध एव जात इत्यादिकमसङ्गतमेव । एवं यद्विशेषयोरित्यादि-नियमोऽप्यत्रयोजक एवेत्यस्वरसाह—एवमिच्छाया इत्यादि । तौष्टिक-यद्विकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानबुद्धिगामान्ये तदभावनिवृत्त्येन सामा-न्यतः प्रतिबन्धकता न संभवति । यदाभावकद्रूपमिति निधयोत्तरमपि यदत्र-कारकभूतलक्षितोपपत्तिरुक्तं मे जायतामिच्छाप्रत्यक्षद्वयदेष्टनवसन्निकर्षेन भूत-कादौ चाशुशोचयसा व्यभिचारपतोः । किन्तु तथाशुशोचयविरहविधिद्वयदमाव-

१ विनाशार्थः अभाववाच्यं अभावान्वयिप्रतिबोधितं शुद्धिार्थः । तथाच वाक्यमावर्तयितुं वाच्यं शब्दबोधजनकत्वं तात्त्विकप्रत्यक्षत्वं आकाङ्क्षार्थः ।

२ न योग्यतेति शब्दप्रत्यक्षं,

पि० शु० ३६

दिनकरी ।

पर्यवसानात् कृमप्रतिबन्धतावच्छेदकस्यानुमितिरादेः शाब्दबोध-
साधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धक-
ताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति ।
नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषप्र-
सङ्गपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं
लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारक-
रामरुद्री ।

निश्चयत्वेन विशिष्टैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थलेषु तत्र
कारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छामिरहविशिष्टत्वमन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । परोक्षज्ञानस्याहार्यस्यानभ्युपगमात् । एव च शाब्द-
शुद्धावयोग्यतानिश्चयस्य पृथगेव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तदपेक्षया लाघ-
वेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवावहितमिति भावः । नच प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताज्ञान-
त्वेन तदभावनिश्चयत्वेनानुमितिरिति स्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले न
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताज्ञानत्वयोर्पि
क्षेपणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या
प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वानुमितित्वे निवेद्य लघुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावस्यैवोचितत्वादिति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभावा इति । सद्यनि-
श्चयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्त्राप्रामाण्यसन्देहो न कारणताविषयकः । तत्रेऽप्रा-
माण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव जननात् सन्देहस्यापि कारणत्वादतस्तत्राप्रामाण्य-
निश्चयस्यैव कारणताविषयकत्वेन निश्चयाभावाएव कारणतावच्छेदककोटौ निवेश-
नीयः इति निश्चयत्वाशयः निवेशनीयतया गौरवम् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकत्वे ॥ अप्रामाण्यसन्देहस्यापि प्रतिबन्धकताविषयकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानसा-
मान्याभावएव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयः इति निश्चयत्वाशयि-
वैश्वप्रसङ्गापवमिति भावः । यद्यप्ययोग्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वेऽपि निश्चय-
त्वाशयिनिवेशः आवश्यकएव तथापि तदप्रकारकत्वे सति तदभावप्रकारत्वरूपान्धो-
तानिश्चयत्वापेक्षया तदभाववति तत्प्रकारत्वरूपशमाभ्याभाववति तादृशाप्रमा-
ण्यप्रकारकत्वरूपान्धोतानिश्चयत्वस्य गुरुतयाऽयोग्यतानिश्चयत्वमेव कारणत्व-
वच्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितमिति भावः । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व-
इत्यादि । भूतस्य चन्द्रदिल्लादिशाब्दबोधे भूतत्रिविधेभ्यः कष्टप्रकारकज्ञानं कार-
णम् । तत्र चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति चन्द्रप्रकारकमित्येव विधमेव । भूतस्यैव
क्षेत्रेभ्यः कष्टप्रकारकनिश्चयवर्धार्थिकं चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववतिपटाभावा-
प्रकारकं पटवति घटाभावप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यभावे प्रतियोगितया
चन्द्रप्रकारकमिति विविधम् । तथाच त्रिविधाप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधा

नान्यपरोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारक-
पदानां संनिधानमासच्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मतापरोधं
दिन्यती ।

तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अल्पदस्यान्वधाननु-
भावकत्वात् घटपदविशिष्टत्वमभ्यन्तरे आकाङ्क्षा । घटः कर्मत्वमित्यादौ
कर्मत्वपदे घटपदसत्त्वं तु नाकाङ्क्षा, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति
शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् । अत्र घातनु-
भावकत्वं सादृशपदपरिचायकं नत्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । यद्वा
अनुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । शाब्दबोधे तस्य स्वरूपव-
एवोपयोगः । तेन अनिवार्यबोधोपकाङ्क्षाकृत्वा पुनरभ्यन्तरोपापत्तिः ।
एकपदेऽपरपदवत्त्वादाश्च ज्ञात एवोपयुज्यते । तेन क्रियापदेन ।
तस्य कारकपदस्य । अत्र चैकपदेऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तर-
त्वम् । तत्र चाऽव्यवधानांशस्यासह्यैव छामः । आसत्तेः पदाव्यव-
धानरूपवायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात् । उत्तरत्वं च क्रियाकारकपद-
योर्नापेक्षितम् । चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वय-

सामुह्यः ।

नेत्यादि । तथाच येन पदेन विना यत्पदस्य सादृशशान्दबोधजनकत्वमुच्यते
तत्पदस्येन तत्पदविशिष्टवत्पदस्य सादृशशान्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षुतिं भाव ।
अत्र चेति । अभ्यन्तरे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानसत्त्वे अभ्यन्तरे घटपदविना
शान्दबोधाजनकत्वज्ञानवितन्म्येन शाब्दबोधवितन्मस्यानुभवादल्पदस्य घटपदा-
व्यवहितोत्तरत्वमेकाकाङ्क्षा । अभ्यन्तरे घटपदज्ञान विना शान्दबोधाजनकत्व नाकाङ्क्षा
शरीरे निविष्टम् । उक्तं किन्तु अभ्यन्तरे घटपदत्वेनां विशिष्यज्ञानार्थमेव । घटपद-
कर्मत्वपदयोस्तु न तादृशत्वं कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति शान्दबोधाजनकत्वात्
घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् । घटपदसत्त्वात् तस्य तथाविधशान्दबोधाजनकत्व-
मिति भावः । नन्वेवमपि अनितान्वयशान्दबोधसत्त्वे पुन शान्दबोधापत्तिरेव-
सत्त्वादाह—यद्वेति । स्वरूपत एवेति । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे नोप-
पत्तिर्भावात् । ननु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासच्या चरितार्थमिति मूलमसङ्गतम्
अव्यवधानरूपसन्निधानस्याकाङ्क्षात्वात्प्रयुक्तत्वात् । क्रियाकारकवत्पदस्येनैकपदेऽ-
परपदवत्त्वसौम्यकाङ्क्षरूपत्वेन पूर्वमभ्युपगम्यतत्त्वादतस्तद्वन्ध सङ्गमयितुमाह—अथे-
ति । अभ्यन्तरेऽव्यवहितोत्तरत्वमिति । अव्यवहितोत्तरत्वादीनां संबन्धवत्त्वे माना-
कापत्तिरिति भावः । तत्र पदाव्यवधानस्यावतिरूपत्वेऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्ष-
सौकर्यमिति भावः—उत्तरत्वं चेति । इदं पदयोरेव व्यवधानमासत्तिरिति

प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ च आन्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसर्ग्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैवान्वयबोधः । पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहेतु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं निर्वक्ति—वक्तुरिच्छेति ।

दिनकरी ।

बोधादयः क्रियाकारकपदयोरुकाङ्क्षा नास्त्येव । किंतु प्रकृतिप्रत्यययोरेव । तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्वात् छाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरस्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—वस्तुतस्त्वित्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनिताम्वयबोधदशार्था राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्वाशः पुरुष इत्याम्वयबोधः स्यादत आह—अयमेतीति । तथाच राजपदपुरुषपदयोरुकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्यमावाञ्छ तयान्वयबोध इति भावः । स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः । ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यत्वानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ता-

रामरुद्री ।

प्राचीनमताभिप्रायैशोकम् । अन्यदृग्भवेतु पदज्ञानयोरव्यवधानसौवासित्येन तस्यैव स्वरूपतएव आन्दबोधप्रकारवचनाम्व्यवधानांशस्यापि नाद्यस्या चरितार्थता । परंतु क्रियाकारकपदज्ञानयोरव्यवधानेनैव आन्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः यौगपदस्यानियमेन च तत्रैव नाकाङ्क्षाज्ञानसौख्येति इति । वक्तुतो गीतिष्ठोक्तानुदोषेनात्रैकपदज्ञानेऽपरपदज्ञानवत्त्वसौवासित्युत्पत्तेरन्यतया तदभिप्रायेणैवाव्यवधानांशस्याप्यस्या चरितार्थतोकेलवधेयम् । अन्वयबोधः स्यादिति । इदं च यत्पदेनविना यत्पदस्य नान्वयानुमावृत्तमित्येवंस्य पदद्वयपरिचायकत्वपक्षमाह्वयम् । तदंशस्याप्याकाङ्क्षाद्यपि एतन्तर्गतत्वेन तस्य स्वरूपतः आन्दबोधप्रकारवत्त्वेन पुरुषपदविना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनिताम्वयबोधजनकत्वेन नैवमावृत्ति संभवतीत्यवधेयम् । भूले अयमित्यादि । पुत्रपदोर्बहुः संबन्धबोधेच्छायां पुत्रेण सहैव राजपदार्थसाम्यबोधः । यदातु पुत्रपदज्ञोः संबन्धबोधेनैव वक्तुस्तदा पुत्रपदज्ञोरेवान्वयबोधो भवत्येव । तथाच तात्पर्यमेव कदापिपुत्रेण कदापितुष्टेण बोधे नियामकं नराकाङ्क्षेति भावः । नन्वित्यादि । तात्पर्यज्ञान इति । पुरुषे पुत्रे च राजसंबन्धबोधो भवति न वक्तुरिच्छाज्ञानद्वयम् । एकवाक्यत्वानिश्चय इति । राजपदपदं पुत्रपदार्थेनान्वयबोधेऽप्य-

दिनकरी ।

काङ्क्षायाः सत्त्वाद्राद्यः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न । तत्पदं विनेत्यस्य समभिध्याद्व्यवृत्तपदं विनेत्यर्थकृतया समभिध्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेष्टात् समभिध्याहारध्वेदपदमेव तत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदव्यत्यर्थं प्रकृते च तद्गुणानामावात्तद्वदितिकाङ्क्षाज्ञानाभावा इति । समभिध्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किंतु स्यात्कथेन तद्गुणं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये । नन्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोपरितनित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवास्तिप्रसङ्गाभावे समभिध्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । निवृत्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिध्याहारस्य पदव्यत्यर्थरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः । इदं तु बोध्यम् । आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरं भौमित्योक्तानुरोधात्त एवाध्यातृपदेनाप्याकाङ्क्षा निर्वीहः । अध्याहारश्चाधुतपदानामनुसन्धानम् । अतएव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य । यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमवृत्तिः, नेदीयः स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुपपन्नः स्वीयः स्थानान्तरस्थितस्यानुसंधानमनुवृत्तिः । इयं च सिद्धान्तलोकितामण्डकमुविगङ्गास्रोतोवन्निवेति । निरानाहुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्याकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् । तथा सत्याकाङ्क्षाभावतस्याप्यवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकरत्वे गौरवादित्यम् । इत्याकाङ्क्षा ॥ वक्तुरिच्छेतीति ।

रामद्वी ।

योपरितं ननु पुरुषपदार्थेभान्ववेच्छयोपरितमिति निषयकाल इति प्रमुदायार्थं । मतान्तरमाह—समभिध्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीर इत्यादि । हेतुत्वादेवेति । ननु राजपुरुषयोः ससर्गज्ञान अवतिषति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन सात्यर्थज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति गाव । पूर्वोक्तसमभिध्याहारस्येति । तत्पदमेतत्पदे गान्वयबोध जनयित्वात्तरकवक्तुरिच्छारूपपदव्यत्यर्थस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षालक्षणे इत्यर्थः । तत्पदज्ञानपरमिति । तत्पदज्ञानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेयाकाङ्क्षालक्षणे इत्यर्थः । तत्पदज्ञानपरमिति । तत्पदज्ञानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदज्ञानवत्त्वमेवाहोक्त्यर्थः । अन्यथा भौमित्योक्ते पदमावादाकाङ्क्षानुपपत्तिरिति भावः । सर्वापेक्षयेति । अनुपपन्नपक्षवेत्यर्थः । तेषु पुनरपदलेशानुसन्धानरूपनादिति भावः । सिद्धान्तलोकितेत्यादि । सिद्धान्तस्य प्रवृत्तिर्गोचरे इति मत्ता

यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ
कचिद्व्यस्य कचिच्छ्रवणस्य बोध इति न स्यात् । नच तात्पर्य-
ग्राहकाणां प्रकरणादीनां शब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

दिनकरी ।

घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयवासंसर्गकषटप्रकारकप्रतीती-
च्छा बहुवचसात्पर्यं सादृशेच्छबोधरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्ता-
त्पर्यज्ञानं शब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—सैन्धवेति ।
आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदाचित् श्वेतगुण-
विशिष्टस्य, कदाचित् कुरुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् ।
कचिच्छ्रवणस्येति । कचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । इति न
स्यादिति । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्य-
संशये व्यतिरेकनिश्चये वा शब्दबोधानुद्ध्याच्छब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं
कारणे 'यत्संशय' इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । प्रकरणेति । आदिना

रामरुद्री ।

हुनः पदादस्य एतद्वै पदमिति तद्वदुत्तरं केचिद्वाक्येषु पूर्वतनपदस्यान्वयो नास्ति
कचिदुत्तरान्वये पूर्वतनपदस्यान्वयः सा सिद्धान्त्येकता । उत्तरवाक्येषु एकत्र पूर्व-
पदस्यान्वयः एकत्र मान्वयः पुनर्वाक्यान्तरे च तदन्वयस्तत्र मण्डूक्युक्तिः । उत्त-
रवाक्येषु कमेण सर्वत्र पूर्वपदान्वयो ग्राह्योऽस्ति इति विभागे बोध्यः । ननु मूले
बहुवचसात्तात्पर्यत्वं प्रतिपादितम् । तज्ज्ञानं शब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्र
घटमानमपटमानयेति शक्यद्वयप्रयोगस्यैव ननु रिच्छाद्वयज्ञानात्साक्षात्कृमात्कीदृ-
शापेक्ष बोधो भवतीति निर्भेदप्रयोजनमवस्थात्पर्यज्ञानाकारं दर्शयति—सादृ-
शेच्छयेति । तथाच साप्रगोऽयोजितत्वं संन्येयं सादृशवाक्यविशेष्यकं बहुवच-
साच्छास्त्रात्तात्पर्यज्ञानं भवति तत् सादृशवाक्यजन्यशब्दबोधे कारणमिति नालियम्
इति भावः । तत्र कदाचिदिति । श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थसादृश्यमिषयः,
कदाचित् वा कुरुर इतो धावतीत्यर्थसादृश्यमिषय इत्यर्थः । उभयोरित्य-
पीति । इदं च सट्टुचरितः शब्दः सट्टुदेवार्थं नययतीति नियमान्मुप-
गमेनोक्तम् । अन्यथा सैन्धवपदस्याद्वयमिषायेवेदमुक्तमिति मन्तव्यम् ।
यत्संशयेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयो यदुत्पत्तिप्रतिबन्धको तन्निश्चयसद्वे-
दुरनुमिषी व्याप्तिरेवेति चिन्तामणायुक्तमिति भावः । संदोषः सान्निध्यम् ।
मिषोगो दूरत्वम् । सादृश्यम् एकदेवार्थ इति । चट्टेऽप्यारणीय इत्यादौ
प्रमीपस्थे घटे तात्पर्यग्रहः सामीप्यात् । घटमानयेत्यादौ घटपदस्य दूरस्थे घटे
तात्पर्यमशो दूरत्वात् । घटं घटं जानयेत्यादौ घटपटपदयोरेकदेवार्थमिति घटपटयो-

तेषामनुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य-
ज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं
कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । नच प्रलय एव
नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् ।

दिनकरी ।

संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां ह्यनन्यत-
पूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः ।
अननुगमादिति । तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभि-
चारेण न हेतुत्वसंभव इति भावः । इत्थंचेति । शाब्दबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्पर्यः । एवमप्येऽपि । प्रलयस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य ।
आगमेऽपि । “नाहो न रात्रिर्न नमो न भूमिर्नासीत्तमो

समरुदी ।

स्तात्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिग्रहः । ह्यनन्यतपूर्व-
वृत्तिताकत्वेनेति । तात्पर्यज्ञानहेतुताकादिनापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबो-
धोपपत्तं पूर्वं प्रकरणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः । न हेतुतासंभव
इति । तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदकबोध्यै निवेद्येन व्यभिचा-
रारेण तु अतिगुरुभूतानेककार्यधारणमावाप्त्येति भावः । अध्यापका-
भावादिति । ईश्वरादिमिच्छाध्यापकाभावादित्यर्थः । तेनाध्यापकाभावे वैशम्य-
कत्वावयवज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवावयवमेऽपि न क्षतिः । मूले महाप्रलयस्यागमप्र-
तिपाद्यमुक्तम् । तथायुक्तम् । महाप्रलयस्यागमेनाप्रतिपादितत्वात् । ‘घाता वय-
दूर्मकलश’दिसादिना आगमेन खण्डप्रलयस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । अतएव महाप्र-
लयविवादोऽपि सङ्गरुढे, आगमप्रतिपादितत्वे विवादाद्यभेदादिलतः प्रत्यक्ष-
खण्डप्रलयपरतामाह—कार्यद्रव्येति । कार्याधिकरणेति । अदृष्टादिकार्य-
साधिकरणेत्यर्थः । वक्ष्यते तत्राध्यापकाधिकरणतमेव वस्तुमुचितम् तत्रानि-
प्रत्यये निरूप्यमाणमित्यायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा बोध्यम् । नच निरूप्यमाण-
वदन्तत्वरूपमिच्छावानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् । अंशमात्रमात्राद्री-
दोमित्यस्यैव निरुक्ताकारणत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रत्यक्षवृत्तिनमुत्तरागमोत्तरवदा निरु-
पेति भावः । आगमे जल-तत्पदार्थोऽन्नरिक्षादिलोक एव नमो निरुक्तात् ।
तम एवमाहोऽपि वक्ष्येति तत्र एव तेषामवयवगमगोऽनिरुक्तात् । ननु
वदिना निरुक्तादिरुद्धवत्त्वे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणम् । ईश्वरोऽप्यदा

इत्थंच शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशु-
क्रवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्येतु
नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुक्रवाक्ये
विनैव तात्पर्यज्ञानं शान्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरि-

दिनकरी ।

ज्योतिरभूत् चान्य"दित्याद्यागमेवित्यर्थः । शुक्रवाक्येऽपि
संवादिशुक्रवाक्यजन्यबोधेऽपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छायां
विसंवादित्वाभावादिति भावः । अन्येतिवति । कचिदित्यस्य विवरणं
नानार्थादाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीत-
नानार्थवृत्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणाकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्ति-
लक्षणाकस्य च संग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणाकस्य संग्रहः ।

रामरुद्री ।

विसंवादित्वापत्तेः । इत्थं च शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूल-
मसङ्गतम् । तादृशशुक्रवाक्ये तात्पर्यज्ञानस्यादेतुत्वादित्यतस्तदर्थमाह—संवा-
दीति । प्रमाजनकेत्यर्थः । इदं च बह्वनं विषयतीतिशुक्रवाक्यजन्यशान्दबोधे
ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः । ईश्वरस्य विषयादीच्छापत्तेरित्यतस्तदाशवाक्यव्युदा-
सार्थमुच्यते । न च प्रकुरिच्छामास्तात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुक्रवाक्यवक्तृत्वाभा-
वेन रूपमीश्वरेच्छामास्तात्पर्यरूपतेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयत्नात् एव
वक्तृत्वेन ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वेन शुक्रवाक्यानुकूलत्वादिति भावः ।
शुक्रोक्ततात्पर्यमायेन अगत्या ईश्वरस्यैव वक्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम् ।
एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुक्रवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया
अपि तात्पर्यरूपता बोध्या । सर्वत्र मानार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमा-
त्कचिदित्यवृत्तमितिभिन्नायेनैव कचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितिवाह—
कचिदिति । ननु नानार्थत्वं यदि नानार्थवृत्तत्वं तदा नानार्थलक्षणिकस्थले
कदाचित्कस्यचिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यादतो मानार्थगृहीतवृत्तिघटनेव
नानार्थत्वमिहाह—गृहीतेति । गृहीतपदं तु नानार्थकद्वयोदिपदस्यापि यदा
एकस्मिन्नेवायं शक्तिप्रदस्तदा शक्तिप्रदेभ्यः शान्दबोधनियमसंभवात् तात्पर्यज्ञानस्य
शान्दबोधविधानकत्वाभावादुपात्तम् । (गृहीतवाक्यार्थकलक्षणकल्पनाधिकं शक्ति-
लक्षणबोद्धव्येति भावः) । विभिन्नाप्येति । एकत्वप्रत्यये गृहीतचविकल्पान्य-
स्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्येत्यर्थः । नन्वेवमादिपदप्रत्ययं किमित्यत आह—आदि-
नेति । न च शक्यसंभन्धस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणात्वेन शक्तिज्ञानमाश्रयकमेव
तथाच विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्थलेनैव पूर्वोक्तेन गतार्थमिदमिति वाच्यम् ।

शोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥८४॥ इति श्रीविश्वनाथ-
पञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
शब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

दिनङ्गी ।

मीमांसाशास्त्रापबद्धानात्मकस्तर्कः । परिशोधितेति । सहकृतैरर्थैः ।
तर्कोऽनुमानम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं सङ्कीर्णं तु गृहीतनानार्थवृत्ति-
कपदजन्यानुभवस्थापेक्षया साधनेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्य-
ज्ञानजन्यतायच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रवालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टारण्ये तत्पुत्रदिनकरभट्टप्रपूरिते मुक्तावलीप्रकाशे शब्द-
खण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

समङ्गी ।

विनिर्वाच्यस्य बहुवचनान्ततया गृहीता विभिन्नार्थेषु शक्तिलक्षणा वस्तुनि विप्र-
हेणानेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाकस्य वदस्यैव पूर्ववाच्यार्थसाध-
मीमांसाशास्त्रादर्थमाह—लाघवज्ञानात्मकस्तर्क इति । "कपिप्रत्ननालनेवे"
स्य प्रयमोपस्थितत्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिर्णयः । ननु परिशो-
धितैस्त्वस्य सदृशतावच्छेदे साधनतर्कसदृशतत्त्वान्तरे किमिच्छाद्याद्यामाह—
तर्कोऽनुमानमिति । अनुमानाकारश्च कपिप्रत्नानिति बहुवचनार्थनिर्णय-
बहुवचनवाच्यत्वादित्येवम् । तत्र च सापेक्षज्ञानं सदृशं चतुष्पादेनामपि
बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवं च वेदस्थले तात्पर्यज्ञानेनार्थनिर्णय इति ।
अन्यत्राधिकमिति । तात्पर्यसंशयादित्यले शाब्दबोधाननुमवादपि सामर्थ्य-
बन्धने तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमात्रादयकमिति भावः ॥ ८४ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशदिनकरभट्टविरचितायां

शब्दखण्डः समाप्तः ॥

स्मरणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवस्मरणमेदाद्दुर्द्धेद्विषयमुक्तं तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः । तद्य । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथाच न दिनकरी ।

सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमप्युद्दिष्टं शक्यतया दुस्त्य एवादौ सुषिषां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चायस्मरसङ्गत्या-
ज्जुमवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि स्मरणे हि । स्मरणं न स्यादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तद्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षगटुति-
स्यैवव्यापारान्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराधामत आह—समानप्रकारकेति । विनष्टत्वादिति । तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तर-
द्वारेति । स्मरणस्य कृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपदो हेतुत्वासंभवा-
दिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयककमिकस्मरणरूपस्य । संस्कार-
रनाशकत्वाभावादिति । समानप्रकाररत्वाभावादिति भावः । कालस्य रोगस्य चेति । अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्या-
नाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः । जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् । ननु कालादेः काष्ठत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमा-
त्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यतिरेकेण तथात्वे गौरवमत्र आह—चर-
मफलस्य चेति । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाश-

क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अतस्तुद्वेधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमन्यथा दण्डस्य अग्निद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाव्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

दिनकरी ।

कत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति । न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । दार्ढ्यपदार्थत्वादिति । तथाच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन अतस्तुद्वेधकसमवधानं जायते उदुद्वाच तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । व्यभिचारसंशय इति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञानमिति भावः । व्यभिचारसंशयाभावादिति । सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुरत्वेन न दोषरहम्, अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवमिथानुमिति प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकवृत्तमृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदकदोषनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्तमृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपोपेक्षकसत्त्वान्नाभिचारशङ्काऽकिञ्चित्करीत्यत्र तात्पर्यम् । इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

इदानीं क्रमशः मनो निरूपयितुमाह—साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि—सुखसाक्षात्कारः सकरणकः अन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादिताक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्योद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्संयन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसंयन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विमुक्तत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विदुः मनः । नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । नच दीर्घशुक्लीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदानेकेनेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाद् क्षणित्वे नानेन्द्रियसंयन्धाभावाज्ञानोत्पत्तेः

दिनकरी ।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईधरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय अन्येति । नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वव आह—एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति । भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विमुक्तत्वे चेति । तदसंनिधानं मनसो विमुक्तत्वे न संभवतीत्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाद्वीक्षार इत्यर्थः । चक्षुरादीनामपीति ।

उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य आन्तत्वात् । नच
मनसः सङ्कोचविकासशालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यम् । ना-
नावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निखयवस्याणुरूपसैव
मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्या-
ख्यातः ॥ ८५ ॥

दिनकरी ।

बाहुपतद्विरहयोरदृष्टद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः । आन्तत्वा-
दिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिरूपस्य दोषत्वादिति भावः ।
उभयोपपत्तिरिति । मनसः सङ्कोचे एकेन्द्रियमात्रसंबन्धादेकनेव
ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाद्युपपन्नानाज्ञानानामुप-
त्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिर्गमकाले बाहुपाणुत्प-
त्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति बाहुवसामभ्याः
प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विमुत्वेऽपि बाधकामायसायापि यथा
प्रतिबन्धकत्वे गौरवमिदमभिप्रायः । नच त्वद्व्यनोयोगस्य ज्ञान-
मात्रहेतुत्वाच्चाहुपसामग्रीकाले स्पर्शनसामभ्या नियमतः सखा
स्पर्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्घारेवेति वाच्यम् । अनन्य
गत्या स्पर्शनं प्रति बाहुपादिसामभ्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकार्य
देवमपि रासनादिप्रत्यक्षे बाहुपादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्र-
सक्तं व्यापकस्याणुत्वपक्षे निष्प्रयूहत्वान् । यद्वा ज्ञानसामाभ्यं प्रति
स्पर्शनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अतएव यदसंबन्धारव-
गादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति शक्यं प्राह । यथाप त्वद्व्यनो-
योगस्य ज्ञानमामान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्ग-
दस्योपपादितमप्यस्यात् । यत् मनसो विमुत्वे आत्ममनःसंशो-
गानुपपत्तिर्यात्ममनसोः कर्मोपायेन कर्मजन्यसंयोगस्य विमुत्त-
वादिमतेऽसमवायप्रत्ययसंयोगे ज्ञानामाधान् । यद्यपि भौतिके एव
परमाण्वो मनोऽस्ति अतस्तथर्मिनामतिरिक्त्याय ज्ञातेः कल्पना-
मपेक्ष्य ह्युमानामेव धर्मिणां तादृश्वेन हेतुत्वस्य मुक्तत्वात् निर-
मस्यदृष्टोपपत्तादिति नन्वेदं न । यत्संयोगप्रतिरेकात्

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

द्रव्यं निरूप्य गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्दर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात् । नहि रूपत्वादिकं सत्ता या तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादवधतुर्विशत्यनुगतं किञ्चिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति ।

दिनकरी ।

सुपुष्टिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुपुष्टिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यम् । अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । नचोदासीनमनासंयोगस्य सुपुष्टिप्राक्काले सत्त्वादापत्तिरुपपत्त्यैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्वेत्तुत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभाषादुभयकल्पने न जातिसादृश्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं—संदेप इति ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—द्रव्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । इति चेदिदमिति पाठः । ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासंभवेन वरसाधारण्यं गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शितम् । नच रूपत्वादिना सादृश्यमियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थ-

द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादा-
वतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजाति-
मत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं
तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्याप-
कतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामा-
न्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति ।
यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति
कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न
सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति
तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं

दिवक्ती ।

मिति वाच्यम् । रूपादावव्यापामरसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्र-
सिद्धेः । इदमत्र बोध्यम् । सकलगुणसाधारणी एका कारणता
नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः । नच चतु-
र्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याः कारणतास्तासामेव पक्षतया तादृशस-
कलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा
सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद-
र्भावश्चिन्तेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यपि
सिद्धिप्रसङ्गात् । पारिमाण्डल्यस्य काव्यकरणतया गुणत्वस्याप्य-
तिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेदयन्यत्र विस्तरः । कर्मादावतिव्या-
प्तेरिति । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रति-
पादयति—भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतारच्छेदकेत्यस्य पञ्च-
माह—द्रव्यत्वमिति । जातिपदस्य कृत्यमाह—द्रव्यत्वर-
मिति । सत्त्वरूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय—सत्ता-
मिश्रेति । तथापि सामान्यवत्त्वे सतीति । सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य
च फलमाह—जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादाव-
तिव्याप्तेरिति । आदिना कालादिपरिग्रहः । यथाश्रुते चैवम् ।
सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्भूतिपदार्थविग्र-

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च भूता मूर्तगुणा अमी । ॥ १७

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ८७

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा भूताः ८८

गगनादावतिव्याप्तेः । रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्यमेवमग्रेऽपि । अमूर्त-

दिनकरी ।

जकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । वेगाश्चेत्यत्र चकारेणात्रुक्तसमुपायकेन गुरुत्वापि संप्रदायः । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च संख्यादावतिव्याप्तमत्र आह—अमूर्ताध्विति । तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः । नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र चाद्ये शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः । वेगस्थितिस्थापकोपसंप्रदाय संस्कारत्वान्येति । द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रत्येयो बोध्यः । ननु धर्मेत्यादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यशुक्तम् अतस्संख्यादावतिव्याप्तमत्र आह—मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तत्राप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः । सत्त्वमादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभू-

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
 द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥
 अनः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
 बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ९०
 अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।
 संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्ते इत्यर्थः । उभयेपामिनि ।
 मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनेकाश्रिता
 इति । संयोगविभागद्वित्यादीनि द्विष्टुचीनि त्रित्वचतुष्टादिकं
 त्रिचतुरादिष्टुचीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥ अत इति । रूपरसगन्ध-
 स्पर्शकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयवगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । बुद्ध्यादीति ।
 बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयवा इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसग-
 न्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव
 विवक्ष्यन्ते ।

तगुणत्वस्य निवेदाः । द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमाशयातिव्या-
 प्तिकारणाय परिमाणावृत्तीति । ननु मयेषां गुणा इति मूलेन संख्या-
 निषध्यानामुभयवृत्तिगुणत्वं सामर्थ्यमुच्यते यच्च ^{रूपरसगन्धस्पर्श} रूपादिवतिव्याप-
 मत्त इमपपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याप्यते—मूर्तामूर्तेति । नच मूर्त-
 माप्रवृत्तिसंख्यादावव्याप्यमिति वाच्यम् । कालवृत्तिवृत्तिगुणत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकत्वावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा
 निवृत्तित्वान् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ नन्वनेकाश्रितत्वं संयो-
 गादावव्याप्यमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शब्दत्वादय आह—संयो-
 गेति । यथा चैकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टवापकत्वमनेकपदस्येति न
 यत्राप्यातिरिक्ति भावः । न्यायव्यतिथिबोधिहान्योन्यामावसमाना-
 धिहरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वाच्च यत्राप्यातिरिक्त्यपि केचित् ॥ ८९ ॥
 एकैकवृत्तय इति मूलस्य स्वसमानाधिहरणान्योन्यामावसमानी-
 यानवच्छेदेकैकत्वका इत्यर्थः । यद्वा न्यायव्यतिथिबोधिहान्योन्यामावसमाना-

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः । अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

याश्चैकैकेन्द्रियग्राह्याः । गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् । विशेषगुणा इत्यर्थः । संख्येति ।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

त्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति । विनयादिभ्यः

स्वार्थे ठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्दिनयादेराठतिगणत्वा-

दिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति । विशेषगुणत्वं च भाव-

नान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शवृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति

गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जात्याश्चरतिव्याप्तिवार-

णाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि ।

सांसिद्धिकद्रवत्वसंमहायान्येति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् ।

आद्यमाप्यामव्याप्तिवारणायोद्यमग्यान्तं सत्यन्तपटकसमवायिविशेष-

णम् । सत्त्वादिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंमहाय च स्पर्शवृ-

त्तीति ॥ संख्या आदिर्वस्याऽपरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परि-

माणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदमात्रगुणान् विशिष्य

दर्शयति—संख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले

देगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः ।

मूले सामान्यगुणा इति । तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति

द्रव्यविभाजकोपाधिब्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्ति-

जातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि पद्या-

प्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य संख्यादौ सत्त्वाद्धृ-

णसमन्वयः । अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथि-

न्यादिशुक्लरूपस्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णा-

१ अत्र स्पर्शेऽद रससाध्युपपन्नत्वेन जलीयमधुररसे पार्थिवमधुररसव्यावृत्त-
जातिविशेषात्तत्वेऽपि च स्थितिः ।

अतीन्द्रियाविभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा तत्रापि ग्रहणयोग्यत्वात् । बाह्येति ।
रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । विभूनामिति । बुद्धिसुष-
ुःसेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । कारणगुणेन

न योः सा मायम् ^{दिनकरी} ^{गित्तमो}
शीतस्पर्शयोरविद्याप्रिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकता-
वच्छेदकजात्यवच्छिन्नवृत्तिनायवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽल-
न्ताप्रिसंयोगनादयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चा-
व्याप्तिवारणायानुत्थन्तं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय
विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिन्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्य-
त्पस्य तत्तत्संख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । द्रव्य-
विभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन विव-
क्षितं ननु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि तादृशजाति-
त्वादसंभवापत्तेरिति । संख्यादिरपरत्त्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र
मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम् । स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं
पक्ष्यते । ननु द्वीन्द्रियप्राप्तत्वं रूपादावविन्याप्तं तेषां मनसापि
ग्रहणात् साक्षेन्द्रियद्रव्यप्राप्तत्वमपि तत्रैवाविन्याप्तम् रूपादीनां चक्षु-
द्रव्यादिना ग्रहणादतीन्द्रियसंख्यादावविन्याप्तं च तत्रेन्द्रियप्राप्तत्वस्यै-
वामावादत आह—चक्षुषा त्वचापीति । चक्षुस्त्वगुभयग्रहण-
योग्यत्वं तदर्थः । चक्षुस्त्वगुभयप्राप्तभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायि-
गुणत्वमिति तु निष्कर्षः । संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामवि-
न्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति । कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य
निवेशः । ननु साक्षेकैकेन्द्रियप्राप्तत्वं संख्यादावविन्याप्तं तेषामु-
भयप्राप्तत्वेऽप्येकप्राप्तत्वानपायादविन्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामि-
न्द्रियप्राप्तत्वस्यैवामावादत आह—रूपादीनामिति । चक्षुरा-
दीति । चक्षुरादिनैवेत्यर्थः । तथाचैकेकमात्रप्राप्तत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् संख्यादौ नाविन्याप्तिः । प्राप्तत्वात् ग्रहणयोग्यत्वात् ।
तेन नातीन्द्रियरूपादावविन्याप्तिः । तथापि चक्षुस्त्वगुभयप्राप्तवदि-

अपाकजास्तु स्पृशान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।

स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

कार्यं ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वकारूपादयो वक्ष्यन्ते
बुद्धादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् ॥ ९६ ॥

॥ ९५ ॥ २५ शक्ति-शब्द-॥ ९६ ॥ २६ शक्ति-शब्द-॥ अत्मा
रिन्द्रियप्राप्तगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः । न च
असरेणुनिष्ठापकपक्षे चक्षुरिन्द्रियेणैव ग्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् । मूले
गुरुत्वाद्वदभावना इत्यत्र भावनापदे वेगभिन्नसंस्कारपरं तेन स्थिति-
स्थापकस्यापि संग्रहः । मचासीन्द्रियस्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं
यदि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । लौकिक-
प्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चासीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणजन्यन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय-
न्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासंभववारणाय गुण-
त्वजन्यन्यूनवृत्तीति । भावनास्थितिस्यापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वा-
न्येति । जालादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूलेऽकारणगुणोत्पन्ना
इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुणा इति भ्रमतिराकरण्याह मुक्ता-
बल्यां कारणगुणेनेति । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र
कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । न तादृशा इति ।
तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणोत्पन्ना
अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं
कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति
भावः । यद्यपीदं नित्यरूपेऽन्येऽपि च पाकजादौ, अजव्यवृत्तिविनोद-
त्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वपृथक्त्वादौ, कर्मजन्यसंयोगविभागेषु, पाक-
जद्रवत्वे, चातिव्याप्तं स्यात्पकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षा-
द्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृ-
त्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यताव-
च्छेदकवैजात्यं संयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यम-

स्थितिस्यापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

संयोगश्च विभागश्च घेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वमूथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ अपाकजास्त्विति । पाक-

जरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् ।

तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । संयोगश्चेति ।

कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगज-

दिनष्टी ।

(तेषां विद्युर्निक्षेपगुणानाम्)

गुणपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवर्णाय

गुणत्वसाक्षात्प्राप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याप्याप्यत्वे सति

गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षात्प्रा-

प्यत्वामावाद्भाषनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्यमपि परत्वापरत्वयो-

रतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणी-

यत्वाभिरसनीयेति ध्येयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति । कारणगुणोत्त-

मत्वं न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्त-

कसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः ।

नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् । हस्तपुस्तकसं-

योगादिष्व न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथा-

प्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः

तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत्

अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्य-

मावात् । नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तदोपपादवस्थं

गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या साजात्यस्य निवक्षितत्वात् । अवयवावय-

विरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासंभवः । ननु तथापि

नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजवेगे चाव्याप्तिरिति चेन्न ।

स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य

विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ वाच्यरूपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्व-

(आत्मनोऽपि दिग्विजय-रामहरी-संवलितः ।
(लक्ष्मणादिरिप्यादीनां प्राप्तिः)

४४३

आत्मनः स्याद्विमित्तत्वं मुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्यादयं प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विमुष्णः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

संयोगेऽव्याप्तेऽत्र तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ पृथक्त्वेत्यत्र
त्यप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्व-
पदेन वैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटा-
दिगती ।

यान् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वस्यातिरिक्तत्वेन भावनापृथक्त्वरत्वेन
षाट्शजातिर्विशेषणीया तेन षाट्शसंख्यात्वं पृथक्त्वं प्रादाय
द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नाविन्यातिः । नराऽवयवदेगजन्यावयवविवेग-
वृत्तिवृत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भावनायामविन्यातिः । नपैवं
जातिषट्शलक्षणे षाट्शरूपत्वादजातिमादाय पाकजरूपादाववि-
न्यातिरिति वाच्यम् । षाट्शजातिमर्थे सत्यपाकजत्वस्य विष-
क्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेष-
णस्य प्रयोजनमाह—मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति ।
कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् ।
अत्र पाकजरूपपरस्यगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिविपृथक्त्वादिसंयो-
गविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नरा अकारणगुणपूर्व-
कत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापि । अत्र प्रादेशिक
इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविमुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साध-
र्म्यं प्रदर्शनीयं । अत्रापि यथाबुद्धे कर्मादावविन्यासेपीयूषरसानादाव-
व्याप्यव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ ९५
॥ ९६ ॥ मूले एकपृथक्त्वत्वेदद्वन्द्वक इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं
चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यस्यान्वयः । मुक्ता-

१ कृतादावविन्यासित्याह वृत्तमन्त्रम्, यदादिवाच्यं गुणत्वव्याप्येति, तदा-
रत्नत्वान्नपैव जातिविशेषणं देयम्, तेन संस्कारवशादाय न विन्यासः कर्मावयवो-
रतिव्यापिः । २ अत्रापि विन्यासव्यवहारेणोक्तं द्वयं जातिं संख्यात्मकं देयम्,

दिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति
 एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारण-
 त्वं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोर-
 पि ज्ञेयम् । निमित्तत्वमिति । शुद्धवादीनामिच्छादिनिमित्त-
 त्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्त-
 कारणत्वं च । तथा हि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं
 पाकजे निमित्तम् । ^(३) गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणम-
 भिघाते निमित्तम् । ^(४) वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते
 निमित्तम् । ^(५) द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् ।
 भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी ।
 वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसम-
 वायीति । प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
 चक्षुरिति । रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोच्छेदनी
 प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीता-
 दिग्नानुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि
 नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोच्छेदनी प्रतीतिरस्त्येव ।

दिनकरी ।

यत्प्राप्तुष्णस्पर्श इति । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्ण-
 स्पर्शस्य अवयवगतोष्णस्पर्शस्य । एवमग्रेऽपि । कारणैकार्थप्रत्या-
 सत्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति
 प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवमग्रेऽपि । संग्रहे
 सप्तत्वादिसंयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्व-
 सयोगपदमटितः पाठः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्ववि-
 यमाद्भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति
 भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं न तु तत्र तस्या-
 समवायिकारणत्वं भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र
 तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि सयोगजाती-
 यस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेऽपि । मूले संयोगादि-
 द्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् परापरत्वद्वित्वाद्विपृथक्त्वा-

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । नचैकैका एव नीलरूपा-
दिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वाभीलत्वादिकं न जातिरिति
वाच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पाद-
विनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनी-
लतामापद्येत । नच नीलसमवायस्कसमवाययोरेवोत्पादविनाश-
विषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रतीत्या समवायानुष्ठेखात् ।
नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाच्छाद्यवाच्यमिति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् संशयं गुर्जरीतिवत् । लाघवं
तु प्रत्यक्षवाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्येवमप्रसङ्गात् ।
उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादि-
कमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण-
दिनकरी ।

विके पुनरिति पाठः कचित्सुखके प्रमादादायातः परत्वादीनाम-
कारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तन्नामायात् । नच परत्वादीनामपि
स्वप्नसप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यम् । स्वप्न-
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यकारणस्योक्तत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।
मुक्तापल्यामन्याप्यवृत्तिरित्यस्य वैदिकेत्यादिस्त्वेन रूपादौ नातिव्याप्तिः
॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिमहः ।
अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वे । ननु लाघवादेव नीलारुणादि-
व्यक्तैक्यं सेत्स्यतीत्यत आह—लाघवं स्थिति । प्रत्यक्षवाधि-
तमिति । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षवाधितमित्यर्थः ।
अन्यथेति । लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामेक्याभ्युपगम इत्यर्थः ।
ननुत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरेक्यमित्यत आह—
उत्पादेति । एतेन ईदृशजातिवाधकप्रमाणेन । रसादिकं रसत्वा-
दिकम् । जाविना गन्धत्वादिपरिमहः । संयोगादायतिव्याप्तिमाश-
ङ्गाह—चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यमित्येत्यर्थः । तेन चक्षुरिति
प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न यौनरुक्त्यम् । विशेषगुणत्वमिति ।
विशेषगुणत्वमित्यर्थः । वैलक्षण्यं च चक्षुर्भिन्नाप्राप्तत्वं । नच
सि० मु० ३८

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥
 त्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्भकमुपल-
 ङ्घिकारणम् । इदमेव विष्टुणोति चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्म-
 सामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्ला-
 दिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशर्ब-
 रादिभेदादनेकप्रकारकं भवति । ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं
 रूपं भवति । इत्थं । नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न ताव-
 द्भीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्प-
 द्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्ति-
 नीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तिवै-
 विरोधात् । तस्मान्मानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं
 रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानात्म-
 कल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताधारममे प्रतिबन्ध-
 दिनेकरी ।

तथापि प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । चक्षुर्मात्रप्राप्त-
 त्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्त्रेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्त्या चक्षुर्मात्रप्राप्तत्वस्य
 जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रप्राप्तजातिमद्गुणत्वविवक्षणा-
 द्दृश्यकतया तेनैव प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति । प्रमा-
 त्वमादाय प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । एवमग्रेऽपीति ।
 रसस्पर्शलक्षणेऽप्येषा रीतिर्बोध्येत्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति ।
 द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः ।
 व्याप्यवृत्तिजातीयेति । व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविपद्यावृत्ति-
 योऽप्या । तेन व्याप्यवृत्तीधरज्ञानजातीयस्यात्मदादिज्ञानस्याव्याप्य-
 वृत्तिवैऽपि न क्षतिः । ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं घनमिति व-
 द्प्रसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—
 नानेति । गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकप्र-
 कल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्थापय-
 समवेष्टत्वसंबन्धेन कपाटनीलादीनां धरणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र
 न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह—इत्थं चेति । चक्षुषाप्येन चित्र-

कत्वकल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि
व्याख्यातः । रसादिकमपि नाख्याप्यवृत्तिः किंतु नानाजाती-
यरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसामावेऽपि न क्षतिः । तत्र
रसनयावयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे साम-
र्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नञ्यास्तु
तत्राख्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने
गौरवात् । अतएव “लोहितो यस्तु वर्णेन मृत्वे पुच्छे
च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलो घृप
दिनकरी ।

रूपसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीलं
प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन, पीतरूपं
प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्र-
तिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे पटे
नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापचेदुर्वात्वादिति भावः । अत्र
नञ्याः—नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे पटे पीतकपालाद्यवच्छेदेन
नीलावृत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः, कल्प्यते
किंत्ववच्छेदकतासंबन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः
कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति
स्वाश्रयसनवेतत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिब-
न्धप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्वैरथमित्याहुः । तत्र । अवच्छे-
दकतासंबन्धभटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंब-
न्धेन कपालादौ आयमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव
गगनाद्यवप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयस-
मवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । किंच
चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने
लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र
विस्तरः । स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति । कोमलकठिनस्पर्श-

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेकतुम् ।

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

उच्यते”इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजा-
तीययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात् । नच लाघवादेकं रूपं अनुभव-
विरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शा-
दिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥ जलादीति ।
जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणुरूपं
तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाका-
नन्तरं तदवयवोऽप्येक उपलभ्यते । नहि रक्तकपालस्य कपालिका
नीलावयवा भवति । एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः ।
अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपम् । सहेतुकं जन्यम् ।
रसं निरूपयति-रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः

दिनकरी ।

वदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पर्शनाप-
त्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अव-
यविनो नीरसत्वेऽपि धृतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति
प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घाट्याप्रतीते-
रवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्त्वागमादध्वंसादिकल्पने
गौरवात् । नचैवं द्यगुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनि-
यामकत्वासंभवेनास्तु द्यगुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्या-
वयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः द्यगुकगतमधुररसेनैव
मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् । समवायेन मधुररसं प्रति
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायाद्व्यगुकगतम-
धुररसान्ययानुपपत्त्या क्लृप्ततया घाटशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधु-
रादिरसोत्पत्तेर्दुवारात्वात् ॥ १०० ॥ ननु घटावयवोऽप्यापातु पादो
ननु परमाणावत् आह-नहि रक्तेति । न संपोगगत इति ।
कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शघटव्यप्रतियोगिकत्व-

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् । ^{स्पर्शोऽपि} घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादिक्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः

सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति—घ्राणग्राह्य

इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः ।

सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव । स्पर्शं निरूपयति—स्पर्श इति ।

उपकारक इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ।

अनुष्णाशीत इति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः

जले शीतः तेजस्युष्णः । कठिनसुकुमारस्पर्शो पृथिव्यामेवेत्यर्थः ।

कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वा-

पक्षेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्धि-

मास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यथेति । पृथिव्यां हि

रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते । नहि शतधापि

ध्मायमाने जले रूपादिकं परावर्तते । नीरे सौरभमांश्वयं

चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णयते पवनपृथिव्योः

शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव

रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः ।

दिव्यी ।

भवगाहत इति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां परावृत्तित्वर्थः । पाको न

संभवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलरूपेण संयोगो न संभवतीत्यर्थः ।

नैयायिकानां तु नये द्यणुकादावपीष्यते ।

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६॥

अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वद्विसंयोगे-
नावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्षपर-
माणुसंयोगाद् द्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयवपर्यन्तमुत्पत्तिः
तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो ह्यटिति व्यूहान्तरोत्प-

दिनकरी ।

रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्पर-
म्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुत्वावयविना-
वष्टब्धेष्ववयवेषु सस्म अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति
तद्वेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः ।
नव विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो
नोत्पद्यते इति वाच्यम् । तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनाव-
यविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदना-
भिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुरित्योत्पादेना-
रम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः । नचावयवेषु तेजोभिघाता-
नन्तरं पञ्चमक्षणे एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपा-
दिनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम् । तत्र पूर्वा-
वयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपा-
दिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात्
अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकाजन्यत्वस्य कार्य-
त्वावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरू-
पनाशासंभवादवयविनीलादाववयवनीलादेर्हेतुत्वायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाद्येत्यभिमानः । अवयविषु
विनष्टेष्विति । घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन
पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुरूपपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः । स्वत-
न्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसतिष्ठिष्वपि । ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथं न
प्रतीयत इत्यत आह—तेजसामिति । व्यूहः संस्थानम् । वैशद्यं

चित्थेति । अत्र व्यणुकादि स्रविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा । तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्

दिनकरी ।

उत्पत्तिः । प्रक्रिया व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणम् । क्रियत इति शेषः । विभागजविभागानङ्गीकार इति । कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकक्रियापास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकत्व-
(निराकारकत्वं सत्त्वं तदङ्गकत्वम्) इति । तत्र (आकाशद्रव्यभूतम्) निरपेक्षं मानाभावादिति भावः । अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाण-
विकसत्कर्मलभप्रसङ्गमिवा उक्तनियमानङ्गीकार आवश्यकः । एवं च व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागो जनितस्तत्र यथा उत्परमाणुक्रियया उत्परमाण्वाकाशाविसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागोत्पत्तिर्न संभवति । न च नास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम् । यथासति नाशकविभागाभावेन परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्परमाणुबुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानानुपपत्तेश्च । अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकपरमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह—तदङ्गीकारे त्विति । जनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् । यद्वच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तद्वच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कर्मलभप्रसङ्ग इति ध्येयम् । तत्त्वे विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः । “संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति” सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वाऽनपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् । चस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम् । तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगोऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्ष्य-

संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं स्वीचरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणा । तथाहि—अथ नवक्षणा । बहिसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत्र आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्युष्कनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ।

दिक्करी ।

मित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरव उक्तं संयोगविभागयोरिति । अनपेक्षत्वं च स्वीचरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् । अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसंभवापत्तेः । विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगदेतुत्वं वा तत् । पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् । व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः, संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । इत्थं च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वामावादिति ध्येयम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणश्चनोत्तरक्षण इत्यर्थः । कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव व्याघवादिति ध्येयम् । एवमप्येऽपि । नवदशैकादशक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति—तथा हीत्यादिना । परमाणौ कर्म द्युष्ककारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण द्युष्कारम्भकपरमाण्वन्तरेण । आरम्भकेति । द्युष्कारम्भकेत्यर्थः । ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति । परमाणुगतवृत्त्यनाशं प्रति द्युष्कात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धक-

३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः
पूर्वसंयोगनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो व्यणुको-
त्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामा-
दिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा
क्रियाऽस्त्विति चेन्न । अशिसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाश-
मन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात्
कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणाक्रि-
यानुत्पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ता-
द्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतु-
त्वात् । अथ दशक्षणा । साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि
बहिसंयोगाद् व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः
आरम्भकसंयोगनाशस्ततो व्यणुकनाशविभागश्च विभागौ १ ततः

दिनकरी ।

तथा सत्पूर्वं श्यामनाशसंभवमिति भावः । द्रव्यारम्भकेति ।
व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । आरम्भकेति । व्यणुकारम्भकेत्यर्थः ।
तद्विनाशमन्तरेणेति । व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्पत्तिसंयो-
गेन श्यामनाशक्षणएव पूर्वक्रियानाश इति भावः । परमाणौ
क्रियान्तराभावादिति । तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादित्य-
र्थः । अत्र हेतुमाह—कर्मवतीति । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेन
कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतियोग्यकल्पकल्पनादिति भावः । गुणोत्पत्ति-
मन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—निर्गुण इति । कारणमात्रवि-
भागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावापन्न एव परमाण्वन्तरे
कर्मचिन्तनं विनैव श्रन्यान्तरेऽष्टक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे
द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकभावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्या-
रम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः संभवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया । विभा-
गेन विभागजनने इति । कारणमात्रविभागेन कारणाकारण-
विभागजनने सतीत्यर्थः । विभागजविभागाविति । आरम्भक-

श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽष्टवदात्मसंयोगा-
द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोग-
नाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो
रक्तोत्पत्तिः १० । अथैकादशक्षणा । वह्निसंयोगात् पर-
माणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो
व्यणुकनाशः १ ततो व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभाग-
जविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत
उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः
५ ततोऽष्टवदात्मसंयोगाद्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो
विभागः ७ पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः
९ ततो व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ । मध्यमश-
ब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्ने-

दिनकरी ।

संयोगनाशस्य तृतीयक्षण एवोत्पन्नवया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाश-
विभागः संभवतीति भावः । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशा-
विति । परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः ।
परमाणुश्यामनाशं प्रति व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात् पूर्वं परमाणुश्या-
मनाशासंभवादिति भावः । रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति । उक्त-
रसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियात्-
त्पत्तेरिति भावः । एवमपेक्ष्य । अत्र च एवाग्निसंयोगो व्यणुकना-
शकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुन-
रप्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह—मध्य-
मशब्दवदिति । एकस्मादिति । व्यणुकनाशकृदेकस्मादित्यर्थः ।
यथा मध्यमशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद्
व्यणुकनाशवाद्ग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ ॥ भवत इति
व्यतिरेके दृष्टान्तः । तावत्कालमिति । श्यामनाशोत्पत्त्यव्यव-
हितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः । अग्रे व्यणुकनाशकृद्ग्निसंयोगस्य ।

रस्थिरत्वात् । किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपा-
दावग्निनाशे नीरूपधिरं परमाणुः स्यात् । उत्पादकधेनाशकस्तदा

दिनकरी ।

एवमपेक्षेऽपि । अस्थिरत्वादिति । यदा परमाणवाग्निसंयोगात्
द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकं परमाणौ कर्म तदेव नोदना-
भिधातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य
विनाशः । कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाशयत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ
कर्म कर्मकारणीभूतवेगाभिधातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरू-
पसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमकालम-
ग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं
तस्यास्थिरत्वादिति भावः । ननु भास्तु द्व्यणुकनाशकमिसंयोगस्य
परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमका-
लोत्पन्नाप्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं
चास्तु । नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजातोः
साङ्ख्योपत्तिरिति वाच्यम् । उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकताव-
च्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह—किंचेति । नाशक एव
यद्युत्पादक इति । एवकारेण नाशकतावच्छेदकमद्विभाषितित्व-
रूपा न्यामित्युत्पादकतावच्छेदके उच्यते । तथाच यद्युत्पादकतावच्छे-
दकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः । नष्टे रूपादौ रूपपरम्प-
रायां नष्टायाम् । अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे । परमाणौ
पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्थेनैव रूप-
नाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुनरूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसं-
योगोत्तरं तेन रूपोत्पादे वद्व्यणुस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंभवात्
तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपधिरं पर-
माणुः स्यादित्यर्थः । नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपो-
त्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे न च वद्व्यणुनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगमात्रादिति
वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्याय-
वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपो-

रक्तोत्पत्तौ तदग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे
 कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि एकत्र
 परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्त-
 रकर्मणी ततो व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः
 कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः
 २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ
 व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाश-
 समकालं परमाण्वन्तरं कर्मचिन्तनात् पष्ठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि
 परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः
 ततो व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी १ अथ श्यामादिनाशः
 परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे
 दिनक्री ।

त्पादासंभवादिति । परमाणुरिति वैशेषिकमताभिप्रायेण । न्यायनये
 पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः । ननु रक्तोत्पाद-
 कतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न
 नूनमः पर तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साहचर्यमत आह—उत्पाद-
 कश्चेदिति । नाशक उत्पादकश्चेदिति योजना । नाशकतावच्छेदक-
 मेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः । रक्ततरता न स्यादिति ।
 अयं भावः—रूपनाशकतावच्छेदकं विभक्षणामिसंयोगात् तदेव
 यद्युत्पादकतावच्छेदकं तत्र कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पुषि-
 यीपरमाणुरूपं त्वया बाध्यम् । तथा सति वचिद्रक्ततरता वचि-
 श रक्ततमना परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदक-
 भेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादौ रक्ततास्तस्यस्यानुमरिक्तत्वा तस्य-
 रमाणुषु तस्यावश्यकतावच्छेदकमिति भावः । इदं पूर्वरूपनाशकामिसंयो-
 गमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यस्यादमिसंयोगादिति
 भाष्यापुरोचैन बोध्यम् । यस्तुतो रक्तारतमस्य पूर्वस्वरूपेणैव
 गच्छतावच्छेदकस्य व्यणुकनाशकामिसंयोगानेक्षयाव्यवस्थादुरता-
 वदिनाशकयोरमिसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽपि यम एवेति श्लेषम् ।

पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो व्यणुको-
त्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ । एवं श्यामनाशक्षणे
परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्मसंक्षणा । तथाहि परमाणौ कर्म
ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशस्ततो
व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो
रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्व-
न्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो
व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ । एवं रक्तोत्पत्ति-
समकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादृष्टक्षणा । तथाहि परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशः
ततो व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपर-
माण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततः
पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो व्यणुको-

दिनकरी ।

परमाण्वन्तर इति । व्यणुरनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नव्यणुकान्त-
रारम्भरुपरमाणावित्यर्थः । कर्मचिन्तनादिति । व्यणुकारम्भरुस-
योगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे व्यणुकान्तरारम्भकर्मचिन्तनादित्यर्थः ।
पञ्चमादीत्यनादिना पष्टसप्तमाष्टमक्षणानां परिमहः । इत्यष्टक्षणा
इति । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणवमिसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे
कर्मोत्पत्तिश्चादुत्तरक्षणेण क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्य-
णुकनाशः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिव्यणु को-
त्पत्तिरुत्पत्तिस्तत्र द्वित्रिणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्प-
त्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिषण्णा । एवं यत्रैक-
स्मिन् परमाणौ विभागसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुः-
क्षणापि समवति प्रक्रियेति चेत् । व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ
श्यामादिनिवृत्तिस्त्वामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न समवतीत्युक्तमायम् ।
इत्थं च व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे
वा व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणा प्रक्रिया वाच्या । नचैतेषु
वि० सु० ३९

त्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिः ८ इत्यष्टवृणा ॥ १०५ ॥ नैया-
यिकानां मते अणुकादाववयविन्यपि पाको भवति । तेषामव-
माशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वहेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रवि-
ष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते अनन्तावयवितन्ना-
दिनकरी ।

क्षणेपु अणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेपु परमा-
णोररक्तत्वेन तदारब्धअणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः
॥ १०५ ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । तेषाम् नैया-
यिकानाम् । अयं वक्ष्यमाणः । अवष्टब्धेष्वपीति । अवयविना-
वष्टब्धेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपरावृत्तिः । न विरुध्यत इति ।
साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपा-
दिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजः-
संयोगादेव रूपादिनाशसंभवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसं-
योगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सङ्गादे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽव-
यविनाशस्याप्रसङ्गेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिना-
शकत्वेऽपि नाशकतान्च्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वादिविरु-
द्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशे-
ऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात् । अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छे-
दकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादि-
कालेऽन्यथाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः । आस्तां वा तथा-
नियमः तथाप्यन्यथाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकरायोगविरोधि-
विभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियाय-
स्तत्तद्व्यतिरिक्तेनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्व-
देशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यक्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वा-
सिद्धेरिति भावः । यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयरूपहे-
तुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि
न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचार-
प्रसङ्गेः । एतेनावयविरूपनाशे आशयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविरूपनाशासंभव इत्यप्युक्तम् । आशयनाशः

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७॥

अकल्पने गौरवम् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञा सङ्ग-
च्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत
इति ॥ संख्यां निरूपयितुमाह—गणनेति । गणनाव्यवहा-
रासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥ नित्येष्विति ।
नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेक-
त्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षा-
दिगर्भतः ।

जन्मतावच्छेदककोटी पैजात्यस्य निवेदानीयत्वादिति । अवयविपा-
कानभ्युपगमे साधकमायमुक्त्या तत्र यावद्वक्तव्याह—अनन्तेति ।
इत्थं च अवयविनादानङ्गीकारे च । प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छत
इति । पूर्वावयविनाशे सूक्ष्मोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोरभेदाभावेना-
नेवावगाहिनी मत्वमिष्य न स्यादिति भावः ॥ कालादावतिव्या-
प्तिमाशङ्क्याह—असाधारणमिति । वस्तुतो गणनं संख्यात्वं
तत्प्रकारको व्यवहारस्त्वकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्वेतुषाद्विषय
इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षण-
मितरक्तु संख्यात्वजातो प्रमाणतयोक्तम्, एवमत्रेऽपीति ध्येयम्
॥ १०६ ॥ द्वित्वादय इति । एकत्वात्मसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धि-
रूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति
समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्वादावपे-
क्षाबुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वाद्दौ तदेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न ।
योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वा-
दिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण
यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित्—अपेक्षाबु-
द्धेरुत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्ति-
रिति तत्र । घाटादादिकपेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र घाटादादिकद्वित्वा-
द्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या घाटादादिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्बल-
त्वाच्च तदुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तदेतुत्वस्य दुर्बलत्वात् ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

बुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥ अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसम-
वायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्य-
यामावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्ति-
लक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्त-
द्विकरी ।

वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्
यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ १०७ ॥ प्रत्येकं
घटादाविति । तथा चानेकाश्रयपर्याप्ता इति मूलमसङ्गतमिति
भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेदकत्वात्
तथा प्रत्यय इत्यत आह—एको न द्वाविति । एकत्वावच्छे-
देन द्वित्ववद्भेदामावादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदक-
त्वादिति भावः । अनेकाश्रय इति । समयाद्याश्रय इत्यर्थः ।
तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्भेदाधारतावच्छेदकत्वमेव स्वे विषयः
किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्वद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रचारः ।
इत्थं च पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकममावादेको द्वावित्यप्रत्य-
यस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र बह्वयः ।
समयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वम-
स्येनेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति
प्रत्ययस्य च कममुपपत्तिः । यदि चेको न द्वाविति प्रतीतिरलाट्वित्व-
वद्भेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु
द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विमान्यते तदा समवा-
यपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः ।
आकाशविति वाक्यस्य ग्रामाण्यानस्या पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः ।
नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याप्यस्य सत्त्वान् पर्या-
प्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वक्तव्यग्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । उद्देश्यताव-
च्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसंबन्धत्वोपगमान् आकाश-

तो द्वित्योत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्यावित्त्वं योग्यविधुविशेषगुणानां स्योत्तरवृत्तिगुणनाशत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्यावित्त्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न ॥ द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयामायाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्वित्वप्रत्यक्षादिक्रमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षामायात् अपे-

दिनकरी ।

त्यव्याप्यद्वित्वपर्याप्तिरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्विदृश्यस्वरूपतया तस्य घटादायपि सत्त्वम् । नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसंभवादुक्तं पर्याप्येति वाच्यम् । तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः, समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य श्रुतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशागतुर्यक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं ॥ चतुर्यक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशान् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयति—प्रथममित्यादिना । द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्यावित्त्वे । द्वित्वस्यैव नाश इति । द्वित्वस्य नाश परेत्यर्थः । ननु तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह—विद्यमानस्येवेति । “संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिने”त्यनुशेषान् लौकिकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः । ननु योग्यविधुविशेषगुणानां प्रति स्योत्तरवृत्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयाऽपेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणेत्वनामृत्वा संस्कारेण चापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंशारण्यामेव परिहरति—तस्मादिति । द्वित्वप्रत्यक्षादिक्र-

दिनकरी ।

मिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आदिना त्रित्वद्विष्टय-
 क्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चानु-
 गतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव
 भादयनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्पांतुरो-
 धेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं
 फल्यते न तु द्वितीयक्षणेत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । ननु द्वित्वत्व-
 विशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभावात्मकमेवास्तु अलं तदुपपत्तये त्रि-
 ण्यस्यायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः । नच द्वित्वत्वांशे उपनीतमानसं-
 भवेऽपि द्वित्वांशे नोपनीतमानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति निय-
 मादिति वाच्यम् । यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं
 द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकम्, निर्वि-
 कल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं
 प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्व-
 ज्ञानासंभवादिति तु न, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये
 इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेन्न । निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया
 द्वे द्रव्ये इत्युपनीतमानासंभवात्तस्योपनीतमानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं
 साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । तस्मान्निक्षणावस्थापित्वम-
 पेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः । नव्यास्तु—उत्पत्त्यमानद्वित्वस्य
 द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वानुभवाद्विस्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्व-
 त्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे
 द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसंभवादलमपेक्षाबु-
 द्धेस्त्रिषणावस्थायित्वेन । अन्यथा मुराद्युत्पादद्वितीयक्षणे सुखत्वनि-
 र्विकल्पकगनन्तरणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षं न
 संभवीति सुखतत्त्वादेरपि त्रिषणानस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः ।
 नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षा-
 बुद्धिशून्येन भेदेण ग्रहणापत्तिः संनिकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वा-
 च्छद्धारणाय विषयतासंयन्वेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्विभ्रपुरुषीयापेक्षा-
 बुद्धिजन्यद्वित्वादेस्मादात्मेन प्रतियन्धकत्वकल्पने च गौरवमव

क्षायुद्विस्तदुत्पादिका तन्नाशाचन्नाश इति कल्पनात् । अत-
एव तत्पुरुषीयापेक्षाद्युद्विजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति
कल्प्यते । नचापेक्षाद्युद्वेद्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये अ-
णुकादावपेक्षाद्युद्विद्योगिनां सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरी-

दिनकरी ।

आह—अतएवेति । पूर्वोक्त्युक्त्याऽपेक्षायुद्वेद्वित्वोत्पादकत्वस्यान-
श्यकत्वादेव । तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति । तद्विज्ञेन न
गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः । तथा चान्ययानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रति-
पक्षप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः । ननु काल-
न्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षायुद्वेहेतुत्वमस्तु
ननु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—नचेति । लाघवेनेति । द्वित्वप्रत्यक्ष-
त्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः ।
ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविपर्ययतया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छे-
दकमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षाद्युद्वि द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरे-
तावताप्यधारितैवेति वाच्यम् । द्वित्वत्वाविपर्ययद्वित्वप्रत्यक्षास्माली-
कतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वार-
णादिति चेन्न । उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पा-
दकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति ।
नन्वापेक्षायुद्वेद्वित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति अणुकस्यास्रवीयप्रत्यक्षा-
गोचरतया तत्रापेक्षानुद्ध्यसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन अणुकगत-
त्रित्वं विना अणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयो-
त्पत्त्यपरिमाणजनकत्वनियमेन अणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकार-
णत्वासंभवादत आह—अतीन्द्रिये अणुकादाविति । आदिना
परमाणुपरिमहः । सर्गादौ योगिनाममावादाह—ईश्वरीयेति ।
नचेष्टीयापेक्षायुद्वेद्वित्वोत्पादकत्वे तद्वित्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः ईश्वरी-
यापेक्षायुद्वेर्निहातवेन तत्राज्ञानादयत्नस्य तादृशद्वित्वे बहुमशक्य-
त्वादिति वाच्यम् । तद्वित्वस्येश्वरीयापेक्षायुद्विसहकारिविशेषस्य

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

यापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥ १०८ ॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—
अनेकैकत्वेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः ।
इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिमिमा
बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः ।
आचार्यास्तु—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च
त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते सेनावनादा-
वुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेत्तो

दिनकरी ।

क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्थैश्वरीयापेक्षा-
बुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यञ्जलीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं
तद्वित्वोत्पादापत्तेः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति मूलस्याश्रयनाशोपलभ्य-
कत्वबदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलभ्यकत्व-
स्वीकाराच्च न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवद-
पेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम् । तदानीं सहकारि-
क्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननाच्चदानीं तत्र
द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह—ब्रह्माण्डान्तरेति
॥ १०८ ॥ इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः । नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेद-
कैकत्वज्ञानाद् द्वित्वाद्यत्पत्त्यापत्तिरित्यो व्याचष्टे—अयमेक इति ।
तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताश-
लिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः । कचित्सुस्तके इदं
बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चेवं व्याख्येयः । यत्रानि-
यतैकत्वेति । एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिकारणकज्ञान-
जन्यञ्जलीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मिता-
वच्छेदकमेकत्वसंख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः । सेनाव-
नादाविति । तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावाच्चैव सहस्रत्वादिसहस्रो-

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं
चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—अनित्यमिति ।
अणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं अणुक-
परिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृ-
ष्टपरिमाणजनकत्वाद् । अणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्वणुत्वा-
पेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयमतः पर-
माणो द्वित्वसंख्या अणुकपरिमाणस्य, अणुके त्रित्वसंख्या च
त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥
॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—परिमाणं
घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ।

विनक्षति ।

व्यवहाराच्च ह्रस्वस्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चतुर्विध्यं
बोध्यम् । संख्याजन्यमुदाहरतीति । संख्यामात्रजन्यमुदाहर-
तीत्यर्थः । न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु
न अणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि वा तस्याकिञ्चित्करत्वादिति पूरणीयम् ।
द्वित्वसंख्या द्वित्वसंख्यामात्रम् । अयमपि ॥ १०९ ॥ ११० ॥
॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमात्रजन्यम् । कपालादि-
परिमाणजन्यम् । कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः । अप्रचि-
तमहत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या
न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा अणुकेऽपि
महत्त्वोत्पादापत्तेः । नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणजनकत्वेऽपि
घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा
हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वो-
त्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविक्तया कपालमहत्त्वस्य
तत्रावश्यं हेतुत्वाया वाच्यत्वात् यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचय-
स्यापि हेतुत्वासंभवाच्च घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥
परिमाणं तूलकादौ, नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति—प्रचय इति ॥ ११२ ॥
परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह—नाश इति । अर्था-
त्परिमाणस्यैव । नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्य-
प्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविशेषे तदुपचये वावयविनः
प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाणुविशेषे हि अणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तद्भाशे च
अणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् ।
सति च नाशक्रेन्मन्युपममात्रेण नाशस्यापलपितमशक्यत्वात् ।
शरीरादावयवोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवय-

दिनकरी ।

भाषः । प्रचय इतीति । मूले शिथिलाख्य इति । किंचिदव-
यवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्ववये वर्तमानः संयोगः
प्रचय इत्येके । अत्र महत्त्वं न देवं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे
क्षतिविरुद्धादित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्य-
वयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयत्वेन परमाणुसंयोगो अणुकसंयोगो
वा न प्रचय इत्यपरे । अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य
यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महदवयवारब्धमह-
त्त्वादतिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचि-
ताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं सत्परि-
माणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् अणुकमहत्त्वाच्च
वाहतातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं मज्ज्या-
परिमाणप्रचयजन्यम् अप्रचितमहावयवद्वारब्धमहत्त्वादपि तस्यो-
त्पत्त्यादिति श्येयम् । दिव्याग्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र
विचारः । येषिषु दीर्घमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः
दीर्घत्वं न परिमाणमन्वया यत्तुल्यत्वपुनरुपस्थादीनां परिमाणान्तर-
त्वापत्तेरित्याहुः ॥ ११२ ॥ अर्थादिति । प्रचरणादित्यर्थः ।

संख्यावन्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥

विनाश आवश्यकः । नच पट्यादिनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगा-
 त्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वैमाद्यभिवा-
 तेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् ।
 किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पटं एव न स्यात्
 तन्त्वन्तररूपकारणामावात्, तन्त्वन्तरस्यावयवत्वामावे च न
 तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात्तत्र तन्त्व-
 न्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं
 स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साक्षात्तेन दीपकलि-
 कादिवत् । नच पूर्वतन्त्व एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव
 पटान्तरमारमन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरो-
 धात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य
 बाधितत्वाच्च । तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे
 द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथक्त्वं निरूप-
 यति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथ-
 क्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि—नित्येष्वेकत्वं
 नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयधने

विनक्षति ।

यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽरिक्तः रूपादेरग्न्याश्रय-
 नाशनाशयत्वादिति वाच्यम् । आश्रयनाशत इति मूलस्याश्रयना-
 शमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाशयत्वाभावेन परिशेष-
 संभवात् । नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे श्रयोजनाभाव इति वाच्यम् ।
 क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किंचिदवयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य
 मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविक्तत्वाच्चाश्रयमा-
 त्रनाशनाशयत्वस्य च परिमाणे तेरनङ्गीकारात् तन्मवनिराकरणाय
 मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयसूत्रे चोत्पद्यत
 इत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूर्णायम् ।

चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च
द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥ नन्वयमस्मात् पृथगित्या-
दावन्योन्याभावो मासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते ।
नचास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यम् । रूपं न घट
इति प्रतीत्यनापत्तेः । नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तर-
मस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासंवन्धः
कल्प्यत इत्यत आह—अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव
नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न । विनार्थभेदं घटात्पृथगिति वद् घटो
न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् । तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सौख्यो

दिनकरी ।

एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् । द्वित्वादिवच्चेति । तथाच
द्विपृथक्त्वादौ सामानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि
इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नामैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षायुद्धि-
र्निमित्तकारणं तादृशयुद्धिनाशात् कचिदाश्रयनाशात् कचिदुभयभ्यां
द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं
त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । ननु घटः
पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः घटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभय-
समवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न । घटौ पटात् पृथगिति
प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति
प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि बलं शक्यत्वात्
तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥ ११३ ॥ परम्परा-
संवन्धः कल्प्यत इति । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंवन्धवि-
षयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रतीतेः
सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंवन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभा-
वानङ्गीकारे एतद्वद्वत्पमेतद्वदात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । एवद्व-
पमेतद्वदात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यास्तिरिक्तत्वाभ्यु-
पगमे तु पृथक्त्वदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति ।
पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयो-

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्प्रथमिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः द्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥११६॥

नवर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥११७॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । तं विभजते—कीर्तित
त्रिविधम् ।

जकस्य तत्र सत्यादिति भावः । अत्र नव्याः—अन्योन्याभाव एव
प्रथमत्वं ननु गुणान्तरम् । नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्या-
भावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्वारादिवर्तते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमी-
विधानात् । नचरतु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं त्वन्योन्या-
भावाथकत्वमित्यस्याभ्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । नचि च घटाद्देह
इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतया-
न्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्ति-
र्बुवारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयो-
गस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुभासनस्य प्रयोगानुरोधित्वा-
दित्याहुः ॥ ११४ ॥ मूलेऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्यैवमुक्तं तत्र
प्राप्तिः संयम्यः ॥ च समवायोऽपीत्यत्र एकमप्राप्तयोरिति । लक्षणं
तु संयोगत्वं जातिरिति । मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति ।
ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगो
संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न । विजातीयकर्मत्वेन
विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसं-
योगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयक-
र्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् । मूले भवेत्
संयोगजोऽपर इति । ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र
कपालक्रियया कपालवरसंयोगस्ततः कुम्भतरसंयोगस्तत्र कपाल-
क्रियाया एव कुम्भतरसंयोगं प्रति कारणत्वं ननु कपालवरसंयोग-

मेघयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिधातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

इति । एषः संयोगः । सन्निपातः संयोगः । द्वितीयः

समयकर्मजः । तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः ।

तृतीयः स्यादिति पूर्वणान्वितम् । आदिमः अभिधातः ।

द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति । विभक्तप्रत्ययासाधारण-

कारणं विभागं निरूपयति—विभाग इति । एककर्मैति ।

दिनकरी ।

स्येति चेन्न । समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारण-

त्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुप-

पत्तेः, क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया

समवायेन संयोगकैव हेतुत्वकल्पनोचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपा-

लक्रियया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे

घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वा-

त्तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्,

तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धि-

मिरावाप्येति । अत्र केचित् । कथं संयोगस्य त्रेतिथ्यन्यतरकर्म-

जन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेपुक्रिययेपुत्रक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगा-

धिकरणे पृथ्वे क्रियाविरुद्धेण व्यभिचारान्यतरकर्मणः संयोगं प्रति

करणत्वस्य यत्तुमशक्यत्वादित्याहुः । तत्र । कार्यान्यवहितपूर्वक्षणा-

वच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयाव-

द्व्यकिट्टितिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघट-

कमेवं च कार्यान्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छि-

न्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तियु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभि-

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्वमद्वोध्यम् । तृतीयोऽपि । विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारण-विभागजन्यश्चेति द्विविधः । आद्यस्तावद्यवैककपाले कर्म ततः ^(उत्तरदेशसंयोगसंयुक्तः) कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाश-^(कर्ममद्वयः) ^(उत्तरदेशसंयोगसंयुक्तः) स्तत्तुल्येन च कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग-
विनङ्गी ।

धारः । नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते, इषोरपि सादृश्यावदन्तर्ग-
ततया तत्र क्रियाभावासत्त्वादिति दिक् । नन्वेवं यत्र हस्तक्रिया ततो
द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव
क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीर-
तरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाज-
न्यत्वं वेत्त्यत्र विनिगमनाविरहः । नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिस-
ङ्कारप्रसङ्गादिति चेन्न । तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् । द्वित्याग्रहस्तु
सादृश्यदोषादित्येके । तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु
यत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न सादृ-
श्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्ववदिति । संयोगवदित्यर्थः ।
तेनैव कपालविभागेनेति । तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः । एष-
कारेण कर्मणो व्युदासः । कपालस्याकाशविभागो जन्यत
इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकामात्रेण नित्यत्वापत्ति-
रेवं कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या
कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वा-
दिति भावः । अमुमर्थे हृदि निघाबोक्तं तत्र उत्तरदेशसंयोगस्ततः
कर्मनाश इति । तेन कर्मणैवेति । कपालद्वयविभागजनकर्मणै-
वेत्यर्थः । देशान्तरविभागः कपालाकाशादिविभागः । आरम्भ-

जनकत्वस्थानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनकत्वस्य च वि-
रोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुञ्जलमङ्गप्रसङ्गात् । तस्माद्यदी-
दमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्र-
तिद्वन्द्वविभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यना-
शात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् ।
आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशा-
न्तरविभागासम्भवात् । द्वितीयस्तौवद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुवि-
भागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुवि-
भागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया-
नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र
दिनकरी ।

केत्यादि । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगाद्विस्तृतविद्वन्द्वा-
सद्विरोधी वस्त्राशक इति यावत् । एवमप्येऽपि । अनारम्भकसंयोगः
कपालाकाशसंयोगादिः । अन्यथेति । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्व-
विभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वविभागजनककर्मण-
श्चैक्य इत्यर्थः । विकसदिति । वराभाषण्डेदेनानारम्भकसंयोगप्र-
तिद्वन्द्वविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नार-
म्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तितेन चारम्भकसंयोगनाशत्तेन कन-
लनाशः स्यादिति भावः । कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव ।
कपालद्वयविभागादिनेति यावत् । पूर्वं घटावात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं ।
यथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत
इत्यसंगतमिति भावः । सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना । देशान्तरवि-
भागासम्भवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणस्या-
सिद्ध्याप्यापत्तेरिति भावः । वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः ।
तत्प्रकारस्तु पाकनप्रक्रियायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः । द्वितीय
इति । कारणकारणविभागजन्य इत्यर्थः । यावदवयवकर्मनि-
यतत्वादिति । क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः ।
अतएव वक्ष्यमाणयुक्तेरेव । शरीरे विभक्तप्रत्ययो न
स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभाग-

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् १२१
कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अत-
एव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्
अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११५ ॥
॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ परापरव्य-
हारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वं चेति । दैशि-
कं च ।

प्रत्ययः सर्वानुमनसिद्धः स च विभाग विना नोपपद्यते । न च
शरीरतदसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागान्तरादपि
शरीरतदसंयोगनाशस्यैवासम्भवात् । नहि तत्र हस्तत्रिधा शरीरतद-
संयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततद्विभागेन शरीरतद-
विभागो जन्यते तेन च शरीरतदसंयोगनाशो जन्यत इत्युपेत्य
इति विभागसिद्धिः । ननु हस्ततदसंयोगनाश एव शरीरतदसं-
योगनाशकोऽस्तु तर्हि तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् नास्तु विभाग-
जविभागो हस्ततद्विभागस्तु कर्मजन्यशरीरतदसंयोगनाशकतया
सिध्यतीत्युच्यते एवापास्तम् । हस्ततदसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः ।
किंच हस्तत्रिधैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन शरीरनिष्ठा शरीर-
तदसंयोगनाशो हेतुस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आश्रय-
नाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्य-
शरीरतदसंयोग प्रति हस्ततदसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतद-
संयोगनाशो हस्ततदसंयोगनाशस्याजनकत्वात् । यच्चोक्त हस्तत्रिधैव
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तत्र कारणमिति, तदपि न ।
साक्षात्संबन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनानुप-
पत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगामात्रो विभागो विभाग्यमात्रो वा संयोग
इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्त्यम् । अतएव घटान्
घटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य
साविकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः
संयोगेत्यादि ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र स्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्राग्यशो विनिरूपितः ॥१२५॥

कमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते

एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधितार्थं पञ्चम्य-

पेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपु-

त्रात् कुवक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

तयोः दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिका-

रणम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति ।

अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया

यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः ।

कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । अत्र कालिकपरत्वा-

परत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ तेषां कालिकदैशिकपरत्वापर-

दिगङ्गी ।

मूले मूर्त एव तु दैशिकमिति । विमुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्ति-

स्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासम-

वायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्त-

कारणमाह—बहुतरेति । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं

सद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तद-

ल्पीयस्त्वेति । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षा-

बुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥१२१॥१२२॥ कालि-

कपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्न-

स्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य

कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः ॥ १२३ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

किंस्त्रिचरो वा स्याणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा घीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

त्वानाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति—बुद्धेरिति । तत्र अप्रमां

निरूपयति—तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं

अम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

॥ १२७ ॥ आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं

यदात्मतत्प्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ

पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् अम इति ।

किंस्त्रिदिति पितृकै । निश्चयस्य लक्षणमाह—तदभावेति ।

तदभावप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

दिनचरी ।

॥ १२४ ॥ मूलेऽपेक्षायुद्धिनाशेनेति । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वा-

दियुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपवि-

प्रकृष्टत्वरूपसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां देशिकपरत्वापरत्वा-

दिव्यनद्वारस्य बहुतरस्यन्तान्तरितजन्यत्वरूपग्येष्टत्वात्परत्वापरत्वा-

रितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिव्यनद्वारस्योपपत्तेर्न-

वयोगुणान्तरत्वम् । अत्रच यत्काले ज्येष्ठत्वयुद्धिरुत्तरयते तत्काल-

मादाय स्यन्दनन्यूनाधिकतावसेया अवो न कनिष्ठेऽधिकत्रीविनि-

परत्वप्यवहाउपत्तिरिति यदन्ति । तदभाववतीति । इदं च प्रमा-

नानिष्ठित्याप्रतिवारणाय । तदभाववद्विज्ञेयकतदभावप्रकारकप्रमाणा-

वन्तिप्रतिवारणाय तत्प्रकारकमिति । इष्टायाप्रतिव्याप्तिवारणाय

प्रतिव्यति । तदभावप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय । अत्रच

तद्विज्ञेयकतदभावप्रकारकताद्युक्तद्विज्ञेयकत्वापरिउप-

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणाधिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १६० ॥

संशयं लक्षयति—स संशय इति । एकधर्मिकविरुद्धभावा-
भावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसा-
धारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्याणु-
पुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्याणुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारण-
धर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दस्वरस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वं गृही-

दिनकरी ।

सत्कारकत्ववद्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथा-
शुक्लम्, महानसोऽयं बह्विमान वा पर्वतो बह्विमानित्यस्य पर्वते
बह्विनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय
॥१२५॥१२६॥१२७॥१२८॥१२९॥ एकधर्मिकेति । इद-
पर्वतो बह्विदमायमन्ताविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति ।
एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन पर्वतो
बह्विमान् द्रव्यं बहुयमावचदिति ज्ञानव्युदासः । शुद्धः संयोगवान्
सदभाववाञ्छेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति । विरोधावगाहित्वं
तदर्थः । पटो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति ।
इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः । वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कत्वनिवेदो विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः
एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेदो च निरवच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्गप्रसङ्गः, विभिन्नरूपेण धर्मिताव-
च्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गमेति स्वीयैककोटि-
प्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीमूलापर-
कोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् । यत्तु संशयत्वं
जातिविशेष इति । तत्र । चासुपत्वादिना सङ्करप्रसङ्गान् । संदिग्ध
इति क्रियापदम् । सदेहवान्भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । समाना-
नेकधर्मोपपत्तेर्यप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसं-
शयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रति-

त्वाशब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्याभावात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादिपयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिनकरी ।

पत्तिवाक्यजन्यस्मृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—विप्रतिपत्तिस्त्विति । व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः । ननु तर्हि सूत्रस्थपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—किंत्विति । तथाच सूत्रस्थपञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादिपयसंशय इतीति । अत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसंदेहे स्यात्तज्ज्ञेन हेतुत्वमिति भावः । एवं व्याप्येति । अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् कथित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोन्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात्तदप्रदे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेत् । अत्राहुः—महानसे द्रुताशनो न जलहृद इति स्मरतां पर्यंतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां द्रुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्वेतुत्वम् । अतएवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । नचैतद्भगवत्सूत्रकृदनुमितमिति वाच्यम् । सूत्रस्थपञ्चकारस्याप्यनुक्तसमुपायकरत्वात् । तथाहि “समानानेरुधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थास्य विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः । समानधर्मः कोटिद्वयमहपरितधर्मः अनेकस्मात्सप्तविंशत्याद्यावृत्तो धर्मः अनेकधर्मः सयोरुपपत्तिर्ज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विद्वद्कोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पक्षस्थाः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वम् । उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिघमत्वं सयोरप्यवस्थातस्य संशयः । एवंच प्रामाण्य-

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥

दिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारिणमिति ॥ १३० ॥ दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः, तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत् । नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । पीतः शुक्ल इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य दिनकरी ।

संशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः । नकारो व्याप्य-सन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः समाहकः । विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् । एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषणम् । विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः । इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसं-देहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो योध्यः । साधारणज्ञानादेः कार्यता-वच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः । ननु साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तरुतः संशय-विभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—संशये धर्मिज्ञानमिति । संशये संशयमात्रे । तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्व-समव्याप्यत्वात् तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः । ननु धर्मि-ज्ञानस्य संशयहेतुत्वे भान्नाभावः । नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम् । सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह—धर्मीन्द्रियेति ॥ १३० ॥ पित्तादीत्यादिना मण्डूक्यसाधनादेः परिग्रहः । अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति—यथेति । भगवज्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति । अर्थान्तरं निराकुरुते—नचेति । ननु पित्तात्मकदोषाभावः चैत्यप्रमायामेव कारणं न सत्त्वत्वप्रमायामत आह—विनिगमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः कारणं

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

१५ शब्दबोधे योग्यतायास्तार्पस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्वाङ्गमभिज्ञं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पिच्छेन प्रतिबन्धा-

च्छन्नेन धैत्यज्ञानमतः पिच्छादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं

वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-

न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं अमं प्रति

गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-

काह्वायामाह—पिच्छेति । कचित् पीतादिभ्रमे पिच्छं दोषः

कचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः कचिच्च वंशो-

गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-

जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाह्वायां

प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेति धत्ति । प्रत्यक्षे

विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति

साध्यव्याप्यवशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि श्रेयम् । प्रमा

दिनक्षती ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो

गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।

न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे पक्ष्यमाश्रयात्तत्र वद्वेतुत्व-

मनेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे

य । गुणस्यापीति । तथाच पिच्छादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-

वद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावात्त शक्ये पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न

गुणभ्यामन्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्वयव्यतिरेक-

सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वे वदेत्यर्थः । गुणामावः गुणाभाव एव

ननु दोषः कारणं न्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि श्रेय-

मिति । उपमितौ कथं सादृश्यज्ञानम् शब्दबोधे योग्यताया

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि अमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—अमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजता-
शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य अमभिन्नत्वाभावादत आह—
अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा
सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
नुमयकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु धोष्यं—
येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना
घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
स्यात् तस्य सत्प्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु
पृष्ठे कपिसंयोगज्ञानं अमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतिपो-
गिष्यधिकरणकपिसंयोगाभावायति संयोगज्ञानस्य अमत्वात् ।
नच पृष्ठे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं अमो न स्यात्
तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।
तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य अमत्वाल्लक्ष्यस्थान-

दिनकरी ।

सात्पर्यस्य वा प्रमेव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

नन्येवं रज्ज्वरजतयोरिमे रजतरज्जे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—

तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-

चच्छान्तिसिद्धर्थः । सति सत्प्रकारकत्वे अतिव्याप्तिरत आह—

अनेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-

अमत्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामति-

व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति ।

अमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, यत्र सत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । अथ पाकरके

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

शाब्दबोधे योग्यतायास्तार्पस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-
च्छब्देन श्रैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमनर्थं
वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-
न्यव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-
काह्यामाह—पित्तेति । कचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः
कचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः कचिच्च पंशोर-
गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-
जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाह्यायां
प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षे
विशेषणयद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्ययति
साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमा
विनश्यति ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो
गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।
न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तदेतुत्व-
मनेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्याप्रत्यक्षत्वे
पि । गुणस्यापीति । तथापि पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-
यद्विशेष्यमन्निकर्षरूपगुणाभावात्तद्वद्वे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न
गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्यव्यतिरेक-
सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव
ननु दोषः कारणं भ्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेय-
मिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा

सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
नुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विषयितत्वात् । इदं तु बोध्यं—

येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना

घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु

बुद्धे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियो-
गिष्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

नच बुद्धे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्
तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।

तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाद्धृष्यस्यान-
दिनकरी ।

तत्पर्यस्य वा प्रमेव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥
नन्वेवं रज्जरजतयोरिमे रजतरज्जे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—

तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-
व्यञ्जानमित्यर्थः । सतिस्तस्या अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारक-

भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-
भ्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामति-

व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वपदकत्वे सति ।
भ्रमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, तत्र सत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । अयं पाकरके
वि० मु० ४१

प्रकारतादिशून्यं हि संवन्धानवगाहि तत् ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

नुगमाद्वक्षणस्यानुगमेष्वपि न क्षतिः ॥ प्रमात्वमिति ।

मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरुणां

मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकृताच्चज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति ।

भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातृता प्रत्यक्षा तथा

च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिभिश्चाणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं

दिक्करी ।

घटे इयामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैवत् । घटस्य

कदाचिच्छेषामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वाघटकत्वात् । अत्र यद्यपि

स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव

प्रमात्वं सुवचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य

प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारैरप्यिकरूपमनुभवत्वघटि-

तमेवानुमन्वन्ते सांनिधिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेष-

णतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटि-

प्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वापद-

कत्वाप्रानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पक्षवितेन । प्रामाण्यं न स्वतो

ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्वयादिनः के

इत्याकाङ्क्षायामाह—मीमांसका इति । स्वप्रकाशकृतादिति ।

स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृह्यत इति । ज्ञाने गृह्यमाणे

तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि भेदे बाधकामात्राद्यन्मते

सर्वं ज्ञानमर्थं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः ।

तथाचेति । अयमत्रानुमानप्रकारः—इयं ज्ञातृता घटविशेष-

कवदत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञावदात्वाद् या

यद्वृत्तिर्यत्रकारिका ज्ञातृता सा तद्विशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानसाध्या

यया पदे पदत्वप्रकारिका ज्ञातृतेति । अनुच्यवसायेनेति । ननु

ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य

गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवैद्यो विषयः तन्मतं दूषयति—न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्मात् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्, एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वादिशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां

दिनकरी ।

विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—
विषयनिरूप्यमिति । विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः ।
ज्ञानवित्तिवैद्यो विषय इति । विषयविषयकतानियतस्यविषयक-
साकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः । अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् ।
तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्यविषयकताकप्रत्यक्षकं विषया-
विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयत्वादित्यनुमानं ज्ञान-
प्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । भट्टमते च प्रत्यक्ष-
स्थानाभिपिका ज्ञातयालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः ।
अनभ्यासदशापन्नेति । अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः । ज्ञात-
मेव निश्चितमेव । गन्धवतीति । व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य
व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । ननु कथं
तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्येव पृथि-
वीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसंभवाद्वा आह—
तत्प्रकारकत्वेति । संशयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्य-

यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् ।
नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रम-
स्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वत-

दिनङ्गी ।

निश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते । संदेहस्तु धर्मि-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छे-
दकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि
प्रवृत्त्युपपत्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतत्त्वे
संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्याग्राहकसामग्री-
सत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् ।
तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वकरूपनादित्याशयात् । ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयं
तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् । तथाहि अथं पुरुष इति निश्चये
प्रामाण्यसंदेहेनार्थसंदेहस्यार्थं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या
पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न
तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः ।
प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमति-
पुरुषत्वप्रकारकत्वाविरूपहेतुमहे तद्वदकतवा पुरोवर्तिनि पुरुषत्व-
व्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिब-
न्धसंभवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न । करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं
विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामा-
ण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेन प्रामाण्यानुमानसंभवात् । एवं न्यायमते-
ऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र
विस्तरः । गुरुः शङ्कते—नन्विति । व्यर्थमिति । व्यावर्त्याया
अन्यथाप्यातेरभावादिति भावः । भ्रमजन्येति । न्यायतये
भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्य अन्यथाख्यातेः ।
तत्र रङ्गगोचरमिसंवादि रजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति
ज्ञानफले रजतभेदाग्रहसत्त्वादिसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषा-

ओपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्यले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि रज-
तभेदाग्रहः स एव कारणमिति । नचान्यथाख्यातिः संभवति

दिनकरी ।

धीनस्येत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानामि-
विक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य
दोषानधीनत्वादिति भावः । यत्र रज्जुगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमिति
ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजत-
विशेषणम् । मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वं तदर्थः । वस्तुतो रज्जुगोच-
रादेवद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टेवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं
न दैयमिति ध्येयम् । हेतुत्वादिति । न्यायनयेऽपीदं रजतमिति भ्रमे
हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं
तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः । कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया
लाघवादाह—अस्तु वेति । तत्रापि सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि ।
अपिना रज्जुगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः । रजतभेदाग्रहः रजतभे-
दासंसर्गप्रज्ञाभावः । यथाश्रुते रजते नेदं रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदप्रज्ञाभावस्य सत्त्वादन्यथा-
न्यथाख्यात्यापत्तेरिति । यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्ग-
ग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः
कारणमिति फलितम् । तथाच रज्जे इदं न रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तिः रज्जुविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यानङ्गी-
कर्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि
विषयतासंबन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासंसर्गग्रहस्य विशेष्यता-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः स विशेषणतासंबन्धेन
प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पना-
शोक्तदोषः । एवं च तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वयोरव-
च्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदभादाय दोषः । नचैवं
रज्जे इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदा-

रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसंनिकर्षस्याभावात् रज्जे रजत-
बुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न । सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्ट-
ज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । नच
संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारण-
मिति वाच्यम् । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

विनकरी ।

संसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य
प्रतिबन्धकस्य सत्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव
रजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नपैवमपि
रज्जे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति
वाच्यम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनान् तत्र
रज्जे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या घटप्रतिबन्धकदोषस्य स्वीकरणीयत्वात् ।
नच रज्जे रजतभ्रमजनकदोष एवोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रह-
प्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण । एवं च रजतभेदोपस्थिति-
विशिष्टमपि प्रतिबन्धके विद्येत्तत्त्वं न द्वयं रजतभेदानुपस्थितिकाले
रज्जे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् । तत्र रजतभे-
दासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रज्जे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजक-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् । रज्जे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमत-
सिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र चाटशदोषस्यानङ्गीकारात् । सम्बन्धी-
त्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्वेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् ।
संनिकर्षस्याभावादिति । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासरूपान्तरस्य
कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः । हेतुताया इत्यस्यान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामिति शेषः । अन्यत्रापि रज्जगोचररजतार्थिप्रवृ-
त्तायपि । तत्कल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र माना-
भाव इति वाच्यम् । रज्जे रजतार्थिप्रवृत्तिरिति विशिष्टप्रवृत्तिविष-
यविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्भजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनु-
मानस्यैव तत्र मानत्वात् । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते—नचेति ।
लाघवेनेति । संवादिप्रसंवादिभेदेन कार्यकारणमापद्वयमपेक्ष्य
प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः । तथा च

इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ति-
कल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुत्पन्नगौरवस्यादोपत्त्यात् । किंच यत्र
रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणभा-
वोऽपि । अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं

दिनकरी ।

लाघनज्ञानरूपानुवृत्तवर्कस्य सत्त्वाम्नाप्रयोजकत्वमिति भावः ।
रजतादौऽपि सन्निकर्षाभावाभान्यथाख्यातिः संभवतीति प्रामाण्य-
रोक्तं वृणमुद्धरति—इत्थंचेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतु-
त्वसिद्धौ चेत्यर्थः । फलमुत्पेति । कार्यकारणभावप्रहात्मकफलाग-
पूरं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
नन्वस्तु संज्ञादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं मत्वेन
भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् ।
नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदमहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति याच्यम् । रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन
कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्य-
त्वावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् । न्यायनये तु प्रवृत्तित्वाव-
च्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति
न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्या-
सत्त्यादर इति कारणवाधाद्वाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्का मनसि
निधाय क्षलविशेषे कारणवाधाभावादुनिवार्यमेव निध्याज्ञान-
मित्याह—किंचेत्यादिना । यत्र रजते न रजतभेदमहो न वा
रङ्गे रजतभेदमहस्तत्र सति गुणपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे
रजते इति ज्ञाते न भिन्नसिद्धाग्रहः रजतत्वेन ससं संयुक्तसत्त्वा-
यस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्य-
सन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किन्तुन्यथाख्यातिरेवेति भावः । ननु
तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशेष्यधटितस-
न्निकर्षो हेतुरन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतधटितसंयुक्तस-
म्भावेन रङ्गे रजतत्वमह इत्यत्र आह—अपिचेति । अन्यथाख्याति-

तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । रज्जे रज्जुभेदग्रहे रजते
 रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिमयात् त्वन्यते दोषादेव रज्जे रज
 तभेदाग्रहस्य रजते रज्जुभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किञ्चानुमितिं प्रति
 भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमिति-
 निरावाधा । यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्नि
 व्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपाश्वरजुः ।

दिक्करी ।

भयादित्यनन्तर रज्जे रज्जुभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य
 सत्त्वादित्यनेनान्वयः । अनेन रज्जेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्ति-
 सामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । रज्जे
 रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रज्जे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री
 रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । दोषादेवेति ।
 त्वन्यते न्यायाभिमतध्रमस्थल्यभिपिक्तभेदाग्रह प्रति दोषस्य
 हेतुत्वादिति भावः । इदं चेष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्ट-
 भेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाधुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थिति-
 विशिष्टेष्टभेदाससर्गाग्रहः प्रतिबन्धकत्वभावः कारणमिति दर्शितनि-
 ष्कर्षेण तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदाससर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
 रज्जेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या । ननु रज्जे रजतभेदाग्रहमणो-
 लकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रज्जे निवृत्तिरेव रजते रज्जुभेदाससर्गाग्र-
 हप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्र-
 वृत्तिनिवृत्तयोरापादनमित्यत आह—किंचेति । भेदाग्रहस्य
 व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य । अनुमितिर्निरावाधेति । सति थाभाभावेऽ-
 न्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निरावाधेत्यर्थः । आपतितमिति । अन्य-
 थाख्यातिरूपमापतितमित्यर्थः । ननु हृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात्
 हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीताससर्गाग्र-
 हागृह्यमेवात्रोत्पद्यते । नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ चापकाभावः ।
 व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य
 सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्य-

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुव्याप्तिग्रहे।तर्कः कचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रद्धं रजततयाऽवेदि-
पमित्यनुभवमिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ पूर्वं व्याप्ति-
रुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—व्यभि-
चारेति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् ।
व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमि-
त्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयो-

दिनकरी ।

कारणभाषस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—इत्थंचेति । यद्वा
नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशि-
ष्टबोधस्य सामग्री तत्र छिद्वासंसर्गाग्रहासिद्ध्यसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुप-
गमाज्जायःपिण्डे बहुपलुमित्यनुरोधान्यथाख्यातिरित्यत आह—
इत्थंचेति । चकारोऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशे-
ष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टानुद्विरूपः परं तु रजतत्वप्रकार-
कत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह—संक्षेप इति । विद्यमानेऽपि
भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया सत्तेजकत्वं नाच्यम्,
इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छे-
दकत्वात् प्रवृत्तिरवावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन घृयकारणत्वे
गौरवापरस्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादि-
प्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्बुद्धैरेवेति भावः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
ननु प्रामाण्यमनुमानमभ्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न
संगतिरिति व्याप्तेर्माहकामावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयो-
जकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्ति-
ग्रहोपायो दर्शयते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञाना-
भावादित्यत आह—पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति । व्यभिचाराग्रहस्य
व्याप्तिमाहकतामुपप्रादयति—व्यभिचारग्रहस्येति । सहचार-
ग्रहस्य तामुपपादयति—एवमिति । भूयोदर्शनस्य कारणत्वं

दर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृदर्शनेऽपि कचिद्व्यभि-
 ग्रहात् कचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।
 यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नाप्येति तत्र विपक्षे बाधकत्वकोऽपे-
 क्षितः । तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यथाशङ्का भवति
 तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निरवर्तते
 यद्ययं वह्निमात्रं स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानु-
 त्पत्तेः । यदि हि कचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक
 एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसार-
 णीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं बहेस्तृ-
 त्थार्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्यादिति । यत्र
 सत्य एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं
 विनश्यति ।

खण्डयति—भूयोदर्शनं स्थिति । स्वतिरेकव्यभिचारमाह—
 सकृदर्शनेऽपीति । भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेऽपि कचित्प्रयोजकत्वा
 तदादर इत्याह—कचिदिति । तर्कोऽपेक्षित इति । शङ्कापन-
 यनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः । तदर्थेयति—तथा हीत्यादिना ।
 यद्ययमिति । अयं धूमवान् पर्वतः । कारणं विनेति । यथाव
 धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्ककारो बोध्यः ।
 यथापुत्रे वह्निमात्रं स्याद् धूमवान्न स्यादिति तर्कस्य विषयपरि-
 शोधकस्य व्याप्तिमहानौपयिकतयासङ्गतः । तत्रापि वाटसतर्कका-
 रणीमृतकार्यकारणभावमहेऽपि । आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रति-
 बन्धिका भवेत् । व्याघातमेव दर्शयति—यदि हीत्यादिना ।
 ननु तर्कं प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्तात्पर्यं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञान-
 प्रतिबन्धकव्यभिचारसङ्कानिर्बतकत्वकोऽपेक्षित एवमपेक्षीत्यनव-
 स्थानं जाद—यत्रेति । सत्य एव शङ्कासामग्रीविरहादेव ।
 तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति शेषः । ननु तर्कस्य न
 व्यभिचारसङ्कानिर्बतकत्वं तर्ककारणीमृतव्याप्तिज्ञानेनेव तन्निवृत्तेः

तर्कः कचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥ इदानीं परकीय-

दिनकरी ।

संभवादिति चेत् । अत्र केचित् । अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणी-
भूतव्याप्तिज्ञानेन निराससंभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्न
संभवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वात् किंतु तर्केणैव । तथा
हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्ट-
साधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापाद-
कज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव
नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति ।
केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो
व्यभिचारशङ्काविरहसत्संपादकत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रति-
बन्धकत्वायां तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्का-
विरहसंपादकत्वमधुणामेष तर्कस्येत्याहुः । परेतु तदापादकापत्ति-
त्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टगुदित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्ध-
कतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः । तर्कश्चाहार्यारो-
पविशेषः । तत्त्वं ॥ मानसत्वन्याप्यो जातिविशेषस्तर्कस्यामीत्यनु-
सवाजिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविधो
विषयपरिशोधको व्याप्तिप्रादुर्भवेति । तत्र विषयपरिशोधको
निर्वहः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि बहिव्यभिचारी
स्याद्विजिन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिप्रादुर्भूतः । विसरस्त्वन्यथा-
नुसन्धेयः ॥ १३७ ॥ इदानीं व्याप्तिमहोपायनिरूपणोत्तरं
व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपायेः
स्मरणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गतोपाधिनिरूपणमिति भावः ।
सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपा-
धावभावादभिमतमिति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्ना-
व्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतुवुपाधिरित्यर्थः ।
यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः
स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणादुपकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावाजातिमत्त्वा-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भावेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—साध्यस्येति ॥
साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमतव्यापक उपा-
धिरित्यर्थः ॥ १३८ ॥ ननु स इयामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
आकषाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्
इयामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्ष-
स्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्व-
स्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् । एवं ध्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे-
ऽपि सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी ।

दित्यादौ संयोगी गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च नाख्यात्य-
तिव्याप्ती । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते
चेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च बहिर्विप्रति व्यापकस्य द्वित्वा-
दिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि यद्धिमात्र
धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नास्तिव्याप्तिः ॥ १३८ ॥ स इयाम इति ।
आकः इयामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन बह्वभागेन
ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न योनिरुक्त्यम् । अस्य साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वादभिमतस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वात् । साध्याव्यापकत्वमुपपादयति—इयामत्वस्येति । ननु
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्तव्याप्तिर-
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह—एवं वायुरिति ।
अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापक-
त्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणमा-
यलक्षणानुशूलवर्कदर्शनार्थं तदिति ध्येयम् । पक्षधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वोच्यते नु पूर्वोक्तआकषाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः ।

यात् । मित्रातनयत्वावच्छिन्नस्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं
 तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च । एवं पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छि-
 न्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-
 साधनस्याव्यापकं च । एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र
 जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् । सदेतावेतादृशो धर्मो
 नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साध-
 नस्य चाव्यापकं किञ्चित् स्यात् । व्यभिचारिणि तु उपाध्य-
धिकरणं यत्साध्याधिकरणं यचोपाधिश्च न्यं साध्यव्यभिचारा-
धिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-^(१)
नस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति । अत एव लक्ष्य-

दिनकरी ।

अध्याप्तीः परिहरति—मित्रातनयत्वेत्यादिना । व्यभिचारिणि
 त्वित्यादि ^(१) वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधि-
 करणमात्मा—उद्भूतरूपात्मकोपाधिश्च न्यं, साध्यव्यभिचाराधिकरणं
 गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावाद्भुक्तमु-
 पाध्यधिकरणमिति ^(२) उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वा-
 वच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तदोपतादवस्थमवतः साध्याधिकरणमिति ^(३)
^(४) उद्भूतरूपाधिकरणं, यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिसिद्धिद्रव्यत्वात्म-
 कधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाद्भुक्तं यथेत्यादि । तत्रापि साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणपरमाणुपदान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधन-
 व्यापकत्वाद्वाध्याधिकरणमिति ^(५) तत्रोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं
 घट उपाधिश्च न्यमधिकरणमात्मा तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप-
 कत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति ^(६) उद्भूतरूपाधिकरणं
 यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः, यचोद्भूतरूपश्च न्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकर-
 णमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापक-
 त्वस्योद्भूतरूपेऽभावात् साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणमित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनि-
 रूपकाधिकरणत्वम् । अन्तत इति । तादृशधर्मान्तरस्यात्पूर्वावि-

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाग्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९॥

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

मप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—सर्व इत्यादिना ॥

स्वसाध्येति । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः

॥ १३८ ॥ १३९ ॥ उपाधेर्दूषकताबीजमाह—व्यभिचार-

स्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमु-

पाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपा-

धिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्

यथा धूमवान् बह्वेरित्यादौ बहिर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्हे-

न्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्य-

व्यभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नसाध्यस-

व्यापक उपाधिस्तत्र तद्वर्मवति ^{नोऽप्युपाधेः} उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्य-

विनकरी ।

त्यर्थः । नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च

शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात्

कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्हेन्धना-

दीनामिति वाच्यम् । तद्वर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावा-

प्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्वर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो

नतु यद्वर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् । धूम-

वान् बह्वेरित्यादानयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं

व्यजनवत्त्वादिकं सङ्गाहमेवेति ध्येयम् । अतएव यद्वर्मावच्छिन्न-

व्यपटितनिवृत्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव । एतदनुसारेण

निवृत्तलक्षणानुसारेण । स्वस्य साध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्याप-

रूपयितुमाह—स्वं चेति । नव्यास्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा

साधनवति साध्याभाव उन्नीयते, स उपाधिर्जायते । अतएव

जलत्ववेजस्त्ययोस्तदुभयत्वेन रूपेण न कचिदप्युपाधित्वमित्याहुः

॥ १३८ ॥ १३९ ॥ तद्वर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्वर्माधि-

भिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रा-
तनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभि-
चारित्वादिति । बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहक-
प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः । बाधोन्नीतस्तु
उपाधिर्भवत्येव यथा बहिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण
बह्वावुष्णत्वग्रहे बह्नीतरत्वमुपाधिः । यस्य तूपाधेः साध्यव्याप-
कता संदिश्यते स संदिग्धोपाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि
नोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षो-

दिनकरी ।

करणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्वृत्तिचेन । वायुः प्रत्यक्षः
प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्दृश्ये उद्भूत-
रूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः ।
नच तस्य लक्ष्यत्वमेष एकाग्रये येषामित्याविमूलेन प्रदर्शितस्य
लक्ष्यतावच्छेदकस्य तन्नामाभात् तत्र द्वेवौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य
पक्षमादायैव संभवात् साध्यव्यभिचारस्य समादायासंभवादत्त
आह—बाधानुन्नीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति । उपाधि-
मात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्व-
ज्ञानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवादानुमानमात्रोच्छेदापत्त्या
व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः । ननु
तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे
लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्बादेत्यत आह—बाधोन्नीतस्त्विति । बाधेन
पक्षे साध्याभाववत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः ।
संदिग्धोपाधिरपीति । पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदे-
हस्य पक्षेतरत्वे संदिग्धत्वमिति भावः । ननु स्वव्याघातकत्वेनातिव्याप्ति-
धित्वादेवानुद्भावनसंभवे संप्रदायमात्रे तद्वेतुत्वकथनमसंगतमिति
वाच्यम् । यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कवतारस्तत्र व्यापकव्यभि-
चारिणो व्याप्यव्यभिचारवश्यमावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य
दूषकत्वस्य व्याघातासंभवात् । सत्प्रतिपक्षोद्भावकत्वेनोपाधेर्दूषकता-
वादिनां मतमाह—केचिच्चिति । इत्येवेति । सत्प्रतिपक्षोत्था-

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥

स्थापनमुपाधेः फलम् । तथा हि अयोगोलकं धूमाभावश्च आर्द्र-
न्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थंच साधनव्याप-
कोऽपि कचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवच्चा-
दित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवच्चम् । नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव
दूषणमिति वाच्यम् । सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च
साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । शब्दोपमानयो-
रिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दो-
पमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन
गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा ता-
त्पर्यविषयसारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पद-
कदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था-
मिधः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशप-

दिनकरी ।

पक्षतया दूषकत्वे धैत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च ।
पक्षावृत्तिरिति । पक्षावृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधना-
दिति भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव
प्रमाण तन्मतनिराकरणायाह—वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।
तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विशेषत्यादौ यदाधिकरणवसंसर्गो
तात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं
संसर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद्
भटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति । स्मारितत्वं
एव वृत्त्या बोध्यम् । तेन यस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोप-
स्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः । हेतो चायमेव
पुरो राक्षः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राक्षः पुरुष इत्यादिभागे राज-
पुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार-
स्याकाङ्क्षाविशेषणम् । तथेदं पदमनेन सदाशुभसंसर्गेणैतदर्थान्वित-

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तच्च सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिवोधतः १४१

दार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवय-
व्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति
वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनि-
मित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदस्यादि-
त्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ।
तन्मतं दूषयति—तच्च सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि
शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं
व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि

दिनकरी ।

स्वार्थबोधं जनयत्विति पदवात्पर्यार्थकम् । तेन नाकाङ्क्षाया इतरांश-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । वह्निना सिञ्चतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्व-
साध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो
द्रव्यं पट इत्यादौ ग्रीकः पट इत्यादिभागे ग्रीकपटशोराकाङ्क्षायोग्यता-
सत्त्वेन हेतुसत्त्वाद् व्यभिचारवारणायासत्तिपदम् । कदम्बपदं चाका-
ङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वलभाय । अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थ-
मदितत्त्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति-
विषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरता-
दृशतया कथं प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-
मित्यमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्य-
प्रसक्तत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार
इत्यत आह—यद्वेति । मिथःसंसर्गेति । तात्पर्यविषयपरस्परसं-
सर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु
दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कथं व्याप्तिमद् इत्यत्र आह—दृष्टान्तेऽ-
पीति । ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्ययानुप-
पत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत्र आह—किंचेति ।

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिमेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्यासैरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्प-
यित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥ १४० ॥
॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवला-
न्वयिकेवलव्यतिरेकवन्वयव्यतिरेकिमेदात् । तत्रासद्विपक्षः केव-
लमिह ।

कल्पयित्वेति । पदस्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः । बहुधाविशब्देनार्थ-
स्येव बहुधाविरूपेणार्थेनापि बहुधाविपक्षस्मरणसंभवाद् बाध्यत्वादिव-
द्वापकत्वादिसंभन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः
परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता
न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च
संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादुक्तः पृथगेव शब्दो मानमिति वदन्ति ।
निष्ठास्त्वनुमानमुद्रवा शब्दस्य बोधकरत्वे पदमानवेति स्वरूपयोग्यम्
पदः कर्मत्वमाश्रयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमा-
नलोभयत्रापि संभवात् । नचाकाङ्क्षावदितदेत्वभावाच्चानुमितिस्यत्रेति
बाध्यम् । आकाङ्क्षाभवेणानुमितिसंभवात् विषयाबाधाच्च तस्याः
प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावाच्च तादृशशब्दस्य बोधकत्वमि-
त्याहुः । परे तु घटात् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निर-
वच्छिन्नविशेष्यनाकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः
स चारम्भकं तादृशानुपूर्विकपदज्ञानत्वेन तादृशशब्दबोधं प्रति हेतु-
त्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदताकाङ्क्ष-
पृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः । पञ्चविधया पृथ-
क्त्वस्य भावेऽपि तदाश्रयस्यामानात् । नच पदं पक्षीकृत्य पदो
पटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या वन्निर्वाह इति बाध्यम् । पटादि-
निष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरव-
च्छिन्नविशेष्यताकतादृशशब्दबोधसमानाकारकत्वस्य कथाप्यनिर्वा-
हादित्याहुरिति दिक् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तत्र तेषु मध्ये । अस्-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

लान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वस्यै-
वाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा
पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवच्चादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयो-
दशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ।
सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलरूपादेश सत्त्वादिति । तत्रहि
व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं
निर्यक्ति—साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्र-
तियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं
प्रति येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतद्वर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्संबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं
च यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे
गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावाः सिद्ध्यति । यत्र

दिनकरी ।

द्विपक्ष इति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाम्यक इत्यर्थः । यथाश्रुते
सिद्ध्यसिद्धिव्यापकत्वात् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयतादौ
सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य
ज्ञानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्वस्यैव परम्परासंबन्धेनानु-
गतत्वात् । इत्थंच प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवलान्वयित्व-
मेवेति मन्तव्यम् । असत्सपक्ष इति । सिद्ध्यसिद्धिव्यापकताह-
त्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः ।
सत्सपक्षेति । गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । यत्संबन्धेन
यदवच्छिन्नं प्रतीति । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यता-
निरूपितव्यापकता गृह्यते इत्यर्थः । इतरव्याप्यतेति । इतरस्य
व्याप्यतेत्यर्थः । तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसंबन्धा-

तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकता गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तु तादा-
त्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति स एवान्योन्याभावः। एवं यत्र
संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन बह्वेर्व्यापकता गृह्यते
तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुभवेन जलहृदे सं-
योगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च

विवक्षी ।

वच्छिन्ना वा इतरनिष्ठव्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसंबन्धेनेति ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिध्यतीत्यर्थः । येन
संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता
यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोग-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुभवेनेति सावधारणम् । तेन
संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च
येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् । प्रदर्शितरीत्यैव
येन रूपेण यद्वच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूहम् । ननु साध्यसाधन-
सहचारक्षानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह—अत्र
चेति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिप्रहान्त्वब-
सहचारप्रहापेक्षेति भावः । ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने
व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्महत्त्वं स्यात् । साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति
चेन्न । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्य-
प्रतीतेरसिद्धत्वाच्च सिद्धसाधनम् पक्षवाचच्छेदकनानात्वं एवांशतः
सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत एवानित्ये बाध्यनसे इत्यत्र वागिति-
बुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ।
ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिपाधयिप-
योरभावादिति चेन्न । यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य
वत्प्रकाररूपसिपाधयिपायाश्च घटविषयत्वाद्वटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ
वा तेन रूपेण संशयसिपाधयिपे न यवतः पृथिवीत्वेन तु भवत
एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-
भेदसिद्धौ व्यतिरेकवैयर्थ्यमिति चेन्न । अन्वयव्याप्तेरपदे व्यतिरेक-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराव्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्याद्यच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं केचन मन्यन्ते । तथा दिनकरी ।

व्याप्तिरूपमिदं दशां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्मिदं प्रवृत्तत्वात् । आचार्यमतमाह—केचिरित्यति । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्देयं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणमावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—नित्यति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुस्ये कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—यत्रेति । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्यादित्यादौ साध्यत्वेतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह—साध्यप्रसिद्धिस्त्यति । ननु घटादौ साध्ये निर्णीते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह—पश्चादिति । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिती सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्वेतुस्ये माताभावः । नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं वृत्तीयार्यः, तच्च नानुपपन्नम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कादाववर्ध्यान् । तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा तत्र सम्प्रयोगित्वमित्यपि न, तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्यरमो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ केचन, नीमांमकाः । तदपि

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चारितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तदप्यनुमानेन गतार्थत्वाच्चेप्यते । तथा हि यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दसारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भाषात् । यत्रच व्याख्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

गुरुं निरूपयति—सुखं त्विति । काम्यमभिलाषविषयः धर्मेणेति । धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । दुःखं निरूपयति—अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन दिनकरी ।

अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानगुरुत्वात् न त्वेतद्व्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति कथनार्थावृत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न । मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्यथव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात् ॥ १४४ ॥ धर्मत्वेनेति । इदं च प्राप्तां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।

तद्वेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति । दुःखत्व-
ज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ इच्छां
निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा द्विविधा फल-
विषयिणी उपायविषयिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव पुरुषार्थः संभवति
यद् ज्ञातं सत्स्वयचित्तवेप्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् ।
इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥ चिकीर्षयति । कृतिसाध्य-
त्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा । भावं कृत्या
साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
मिनकी ।

विज्ञानमानन्दं प्रप्तेति शुद्धा भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्य-
साधकत्वेदं जन्यसुखत्वं सुखत्वावाप्तरजातिर्वेति बोध्यम् ॥ १४५ ॥
तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव ।
पुरुषार्थः संभवतीति । सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभव-
तीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषय-
त्वमर्थः । तथाचोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञान-
जन्येच्छाविषयत्वादस्य आह—इतरेच्छेति ॥ १४६ ॥ कृति-
साध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षा
प्रति हेतुत्वे मानाभावः । वद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वर्मप्रकारकेच्छांप्रति हेतुतायाः कृतत्वात् कृतिसाध्यताकत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवामिति चेन्न ।
यत्र कृतिसाध्यताकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि ॥ शुद्धपाकत्वेन
कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेन चैष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि शक्योपर-

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।

मिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्वेतुरिति । अत एव
वृथादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्चिकीर्षा ॥ १४७ ॥ बल-
वद्विष्टेति । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुवि-
दिनक्री ।

प्रवृत्तेरानुभविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्नि-
र्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वान् ।
अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृथादौ चिकीर्षानु-
त्पादान् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षा प्रति हेतुत्वे मानामात्र इति
चेन्न । कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यतद्वच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्ध-
कत्वरूपनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लापसात् । इष्टसा-
धनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्कलत्रज्ञानेऽपि वैयर्थ्यवन्दनादौ
चिकीर्षावतिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—पाकविशेष्यकेष्टसाध-
नताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न पाकादिगोचरचिकीर्षात्वं कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहान् पाको जायतामितीच्छाया
असंप्रहापत्तेश्च किंतु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं
मुख्यं जायतामितीच्छायां व्यभिचारधारणाय मुख्येति । इष्टसाधन-
तेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि
चिकीर्षानिर्वाहः । अतएव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव ॥ १४७ ॥
बलवद्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे तादृश्येण
ज्ञानात् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः ।
प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा
मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत्
इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि ।
नच तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषी-
यबलवद्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा
न कापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्या-
कल्पनात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धया वदुमावरूपकारणस्या-

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

पसंपृक्तात्रमोजने न चिकीर्षा । बलवद्वेपः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।
तदहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
दिनकरी ।

भाषात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्पुरुषस्य यदागम्यागमन-
जन्यतरके बलवद्वेपस्तदा चत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादावगम्यागमन-
गोचरवत्पुरुषीयवत्काळीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या चत्पुरुषवत्काळान्त-
र्भावैण तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र चत्पुरुषीयागम्यागमन-
गोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्मिक्षापत्तेरिति चेन्न । तद्वर्मप्रकारक-
द्वेपविशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नैर्नोच्चापत्त्यभावात् । तद्वर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरताद्वेषेच्छायां तादृश-
द्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरवद्वेषेच्छायां तद्वर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञाना-
भावः कारणम् । बलवद्वेप इति । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्वेप-
विषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकद्वयकरूपनापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कट-
मुक्षोत्कटदुःप्रजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं यत्र सत्यतिपक्षस्यैव
इयेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेने-
च्छोत्पादापत्तिः । नच यत्र बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीय-
क्षणे द्वेषो जनिवस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तत्वापीति वाच्यम् ।
तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणविलम्बस्य क्षणनिर्णयत्वादित्यन्ये
इत्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति ।
अत्रापि तद्वर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्वर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानं
कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्वर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारण-
मिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
नच बलवदनिष्टाननुपबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वं, बलवद-
निष्टजनकत्वप्रकारकानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशानिरू-
प्यनिरूपकभावपटितत्वेन गौरवाच्चदपटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाना-
भावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचाग्रामाण्यज्ञानानास्फुटितबलव-
दनिष्टाननुपबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षयाऽग्रामाण्यनिश्चयानास्फुटितबलव-

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेपस्य कारणम् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

॥ १४८ ॥ द्वेपं निरूपयति—द्विष्टेति । दुःखोपायविषयकं द्वेपं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेपः । प्रयत्नं निरूपयति—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

दिनकरी ।

न्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । बुद्ध्यादौ बलवद्विष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्वलवद्विष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदनुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । न च बलवद्विष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् न कलत्रं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवद्विष्टसाधनविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेपः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेपनाशाद् भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा, यत्र फलेच्छादिकमेणैषामुत्पत्तिसात्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा, एवमन्यत्रापि, आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवद्विष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेपस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बलवद्विष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेपे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविष्यतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ १४८ ॥ तेन द्वेपे बलवत्त्वविशेषणेन । प्रवृत्तिरित्यादि । प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । निवृत्तित्वं च द्वेपजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसंचारविषयकयत्नत्वम् ॥ १४९ ॥ ननु बलवद्वि-

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यैष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

चिकीर्षेति । मधुविपसंपृक्तान्नमोजनादौ बलवदनिष्ठानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावाच्च प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्वलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकान्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति, सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेन्द्रा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः, न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः, कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न । तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् । नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेऽपि मधुविपसंपृक्तान्नमोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न । स्वविशेषणवत्ता-

दिनकरी ।

एतानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविपसंपृक्तान्नमोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—मध्यति । चिकीर्षाभावादिति । चिकीर्षा प्रति बलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति । अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षाभ्यामेव हेतुत्वं स्याच्च तु प्रवृत्तौ, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः । प्राभाकर-मवमाह—कार्यताज्ञानमिति । सा च चिकीर्षा च । तद्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेन्द्राद्वारा । द्वयोरेवेति । एवकारोऽप्यर्थः । स्वविशेषणेति । सः प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं काम्ये कामता नित्ये कालशौचादि, तद्वत्ता पक्षे तत्संबन्धः, तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य कार्यताज्ञानहेतुता छिन्नज्ञानविधया । तथाहि पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विन्याऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनता-

दिनकरी ।

दित्यनुमानम् । अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृद्ध्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् । मदिष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम् । अमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधन-
त्वादिति । मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तदोपतादवस्थ्यमतस्त-
त्रापि मदिति । नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्यथा
नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तथोक्तानुमानान्न सिद्धमिति वाच्यम् ।
स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । एवं च हेतापि मत्कृतिं
विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् । अन्यथाऽन्वेच्छा-
धीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंबोगादौ व्यभि-
चारपत्तेः । एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेव
श्रमे व्यभिचारवारणसंभवाद् विशेष्यद्वयप्रयोजनं यद्यपि न संभ-
वति तथापि नीलधूमादिवद्वेत्तन्तरत्वादोषः । एवमहमिदानीं तन-
कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौ-
चादिमत्त्वादित्यनुमानम् । यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याका-
लीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामा-
न्यतो न्यामिरिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुक्कानुमानसंभवेऽपि
पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्ट-
साधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणस्याभावान् इच्छायाश्च पुरु-
षविशेषणत्वेऽपि तस्यालिङ्गत्वासंभवात् लिङ्गपदकरत्वेऽपि पक्षे
तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वाच्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि
पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासधन्यज्ञानात्मकत्वात् ।
वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्सधन्यज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न ॥ पक्षोऽपि
तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासंन्यज्ञानात्म-
कतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावान् । ननु स्वविशेष-
णवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं इष्टसाधनताज्ञान-
जन्यकालेऽपि पात्रे स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यता-
नुमितिर्यथा पात्रः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति
मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात्, यद्वा स्वेच्छाधीनम-

प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाक-
यागादौ कामनास्वविशेषणं तत्तथ्य बलवदनिष्ठाननुबन्धिकाभ्य-
साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं तत्तथ्य प्रवृत्तिः । तृप्त्य भोजने न
प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च
शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्य-
ताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनि-
दिनकरी ।

कृतिं विनाऽस्तत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—काम्ये
हीति । कामना यागपाकादिगोचरकामना । कश्चित्तर्पय पाठः ।
तथाच स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं
वाच्यम् । एवं विशेषणवत्त्वमपि स्वविषयसाधनस्वरूपं वाच्यम् ।
तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयपदेतुज्ञानजन्यकार्यताज्ञानमिति स्वच्छे
प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति भावः । ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वे मधुविषसंशुचान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह—
तत्तथ्य बलवदनिष्टेति । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु
तृप्त्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनापटितलि-
ङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह—तृप्त्येति । कामनायास्त-
दानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । तथाच स्वविशेषणेत्यत्र तदा-
नीतनतरं विशेषणं देयमिति भावः । ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्य-
तिरेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् स-
न्ध्यायन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेऽपि स्वविशेषणत्वादत आह—नित्ये
शौचादिकमिति । आदिना विहिततरुर्मरालस्य परिग्रहः । नच
फालस्य पथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् । स्वकृतिजीवनवत्त्व-
संयन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्यादेर्योऽऽदिप-
देन मह्यम् । तथाच नित्यगोचरप्रवृत्तिस्वच्छे स्वविशेषणपदेन
विशिष्यतत्कालीनशुचिन्त्यादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्ता-
तिमसन्न इति भावः । नैवाधिकः शङ्कते—नन्विति । तदपेक्षया
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा-

प्राननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु,
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-
जनकत्वं बलवद्विषयविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न । इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वयोर्धुगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधित्वात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् ।

विनकरी ।

नापेक्षया । लाघवेनेति । नियमादिषट्तिजन्मत्वापेक्षया विषय-
त्वस्य लघुत्वादिति भावः । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः
कचिद्ब्रह्मायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्यावलवत्त्वात् कचिदल्पस्य
बलवत्त्वादनुगतस्यावलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य च दुर्बलत्वादित्यत
आह—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति । इष्टोत्पत्तीति । इष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकं बहुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं बहुःखं तदजनकत्व-
मित्यर्थः । एतेन मधुविषसंपृक्ताग्रमोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्त्या ।
इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात् ।
अत्र केचित्—मुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखम-
प्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् । कष्टं कर्म-
तिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् ।
मिथ्यात्वोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति
नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परवायधि-
गमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखज-
नकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह—बलवद्वेपेति । द्वेपे च
बलवत्त्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्धस्य यदागम्यागमनादिजन्म-
दुःखे न वादसो द्वेपसदा तद्वेपावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधमुपपादयति—असिद्धस्य हीति । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य
पाकादेरित्यर्थः । सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितो-
त्तरक्षणसंबन्धित्वपदितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव
पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभावोदनादिकलसाधनत्वस्योदनाव्यवहि-
तपूर्वक्षणसंपन्धित्वपदितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकवृत्तित्वात् तयोरे-
कक्षणावच्छेदेनैकप्रावृत्तिरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि काला-

नचैकमेकैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालमेदादेभ्यं
ज्ञायत इति । मैवम् । लाघवेन चलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाध-
नत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच साध्य-
त्वसाधनत्वयोर्विरोधः, यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयो-
दिनकरी ।

न्तरमाज्योदनाज्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितापच्छेदकधर्मवस्वरूपमोद-
साधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोध-
स्तयामि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपघायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्य-
नुदयेन फलोपघायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य
प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् । पूर्वोक्तं फलोपघायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे
यागादौ न संभवतीति भाषः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य
तयोरेकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह—नचैकमेकैकदेति ।
अथान्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगादिज्ञानं न संभवति ।
मूले वृक्षः संयोगीत्येष प्रतीतेः । तथाच साध्यत्वसाधनत्वयोरपि
स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः
सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालग्ननरूपं वाच्यम् ।
तद्य न संभवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादि-
त्यभिमानः । तस्मात् कालमेदादिति । नचेदानीमसिद्धः पाकः
कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृ-
त्तिरस्तिवति वाच्यम् । इदानीन्तनामेतन्काळयोरननुगमान् ।
प्राणित्यस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषयमक्षणः
प्राणित्वादित्याद्यनुमिविसंभवाद्विषयमक्षणसाधारणं स्वविशेषणयत्ता-
प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति यत्तदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनता-
शौपाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम् ।
तदपेक्षया चलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानम-
तिलिखिवि तदेव धाम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन फलस्यैव इत्यभि-
प्रायेण प्राभाकरमवं दूषयति—मैवमिति । साध्यत्वसाधनत्व-
योर्विरोधं दूषयति—नचेति । न हीत्यर्थः । यदा कदाचि-
दिति । यत्किंचित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किंचित्कालीनेन

रविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नव्यास्तु
ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमश-
क्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वं
स्यस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनत्वाज्ञा-
नवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रति-
सन्धाय पाके प्रवर्तते इत्याहुः । सन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्र-
वृत्तौ यौवने कापोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु
बोध्यम्—इदानींतनेष्टसाधनत्वाद्विज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन
भाविपौराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञा-
नात् । एवं वृत्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञा-
नात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिमक्षणे तदानीं बल-
विनकी ।

साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्ट-
साधनत्वयोर्विरोधेऽपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्याभिः कारणत्वात्-
ङ्गीकारात् किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाध-
नत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः । यादृशं च ज्ञानं
संभवतीत्याह—एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयि । ज्ञानागम-
संभवात् । मूलाद्यनवगाहिनेऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभ-
विकतया अव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे
मात्राभावात् पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रामाकरानुयायिनवीन-
मतमाह—नव्यास्त्विति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासं-
भवादिति भावः । तदभावात् यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं
तादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनत्वाज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे
भाविपौराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—इदं तु बोध्यमिति । इष्ट-
साधनत्वादीत्यत्रापि पदोपगृहीतस्येदानींतनकृतिसाध्यत्वपटकृतावि-
दानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—तेन भावीति । इष्टसाधन-
त्वपटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—एवं वृत्त इति ।
पटपदनिष्ठेत्यत्र पटवद्भेदे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—प्रवर्तते चेति ।

वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् । नचास्तिकस्यागम्यागमनशुश्रूषा-
दिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञाना-
दिति वाच्यम् । उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् ।
शृङ्गादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्च चिकीर्षाप्रवृत्तौ किंत्व-
ष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या ।
दिनकरी ।

प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वम् । नरकसाधनत्वज्ञानादिति । नरकरूपबलवद-
निष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । उत्कटरागादिनेति । जगम्याग-
मनाविमुक्तौ उत्कटरागादिनेत्यर्थः । नरकेति । बलवदनिष्टेत्यर्थः ।
तिरोधानात् । अनुत्पादनात् । चाटशमुत्ते उत्कटरागसत्त्वेऽगम्या-
गमनजन्यनरके बलबद्धेपानुबन्धादिति भावः । प्रवृत्तिरूपेति ।
कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं
कृतिविक्षेपणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायेवेति भावः । इत्थंच तद्व्यापा-
तीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छायाः समानप्र-
कारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चक-
संचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियवयोपादानप्रत्यक्षा-
भावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
प्राणयदनादुपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृ-
त्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारादृत्तिविशे-
ष्यतासंपन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं
संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनिवन्नसाध्यत्वधर्मात्प्रवृत्त्यापत्ति-
वारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमात्रादयकमिति ध्येयम् ।
एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
प्रवृत्तिसाध्यत्वधर्मान् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बारेत्यपास्तम् । नच
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्वर्तीयके धर्मे साध्यतया
प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बारेति वाच्यम् । चाटशमने चिकीर्षाविरहादेव
प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षाविरहश्च धर्मस्य दुःखरूपतया दुःख-
त्वज्ञानस्वेच्छाप्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यतामप्रीविरहादेव । एतेन

तेन जीवनयोनियतसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । इत्थंच
दिनक्री ।

नान्तरीयकग्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वं वाच्यमिति मणिकृन्मवमपास्तम् । नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासंयन्धेन प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात् । वस्तुमस्तु तत्तद्वर्मान्यवृत्तिविषयतासंयन्धेन ज्ञानं प्रति तत्त-
द्वर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्र तत्र व्ययस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-
दकरोदौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । परंच सुरत्त्वान्य-
वृत्तिविषयतासंयन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकी-
भूतं यत्साध्यतादयविषयतासंयन्धेन प्रवृत्तित्वं व्यापकतया तद्व-
च्छिन्नजनकसुरत्त्वभेदस्य सुरत्त्वेऽमानादेव न तत्र साध्यताख्यवि-
षयतावच्छेदकतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या
फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव
च रीत्या प्राणसंभारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकता-
संयन्धेन प्रवृत्तिवारणं घोष्यम् । एतदेव हृदि विधाय प्राणसंचारस्य
प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मित्रैरभिहितमिति दिङ् ।
इत्थं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिविधो हेतुत्वे चेत्यर्थः ।
इष्टसाधनत्वादीत्यादिना वल्लभनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः
परिग्रहः । अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वत्वेष्टसाधनेऽपि
मधुविषसृक्काञ्चभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये
सुमेदशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुं तच्च
विधित इतीष्टसाधनत्वादिक विध्यर्थ इति भावः । ननु भावियौष-
धान्यादौ प्रवृत्तेर्बारणायेदानींवनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्व वा-
च्यम्, तच्च न विधिवाक्यात्, ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-
प्रकारकज्ञानस्वेधोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञान विधित इति । अत्र
वदन्ति—न विधिः साक्षान् प्रवर्तक ज्ञानमुत्पादयति किंतु विधि-
वाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षाया
स्वर्गशामादिपदसमभिव्यादायां स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं

दिनकरी ।

मानसं बोत्पद्यते, अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानमात्रात् प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेः । एवमिदानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिकान्तमनुमाना-
दिति । अतएवोक्तं मणिकृतापि “एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं
प्रवर्तक”मिति । अत्र भट्टपादाः—लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना
परप्रेरणजन्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीय-
प्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेद् करोमीति व्यवहारात् ।
प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलज्यापारविशेषः, स च चेतन-
स्याभिप्राय एव, अचेतनस्य तु वैवस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्द-
समवेदः, तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभि-
धाज्ञानाद्विधिसूत्रे प्रवृत्तिरिति । सैव लिङ्गः सैव च शब्दभावना
लिङ्गत्वाद्गोचरोपपत्ते अर्थभाषना त्वाख्यातत्वात्सेन । तदुक्तम् “अभिधा-
भावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या
सर्वाख्यातस्य गोचर” इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभि-
धाभाषना, अर्थो यागादिरात्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्था-
धितत्वं वा, तथाच यागादिगोचराऽऽत्माभिधा प्रवृत्तिरर्थभाषना ।
अत्रच शब्दभावनाया अर्थभाषनैव भाष्या अर्थभाषनायाश्च फलं
स्वर्गादीति धोष्यम् । तदुक्तम् “लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते” इति । अस्मार्थः—लिङ्गोऽभिधा
वाच्या तस्याः किं भाष्यमित्याकाङ्क्षायास्तुक्तं भाष्या न तस्या इति ।
येन भाष्या इत्याकाङ्क्षायां संबन्धेति । संबन्धबोधः लिङ्गादिपद-
शक्तिज्ञानम् । तत्राट्येन निवर्तमानं पुरुषं स्तुतिरुत्तेजयतीति सा
सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तत्र । लोके स्वेच्छाधीन-
प्रवृत्तौ दृष्टसाधनवासानस्य हेतुत्वेन ह्यनन्तरादन्यथापि प्रवृत्तौ तदेव
हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अतएव वेदेऽपि
न प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिमिश्रायामभिधायां मानाभावात् ।
अतएव भट्टनमिथाः—“पुंसां नेष्टाम्बुपायत्तारिक्रयास्तन्यः
प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुर्गर्भं च प्रवदन्ति प्रवर्तना”मिहादिना

प्रवर्तकत्वानुरोधेयादिघेरपीष्टमाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थंच विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् । नचार्थनादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्ययायामानो वा फलमिति वाच्यम् । तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः । इत्थंच यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थनादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणत्वाद्वादौ नित्यत्वनैमित्तिकरूपयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तनपाठादायिव कामनासङ्गानस्यैव कल्पनात् । न तु वेदनोचित-
दिनकरी ।

प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेत्युक्तान्वयः । नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—इत्थं चेति । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्यामुपासनादौ फलाभावात्नेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । नचार्थनादिकमिति । सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधृतपापास्ते भान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्” इत्यर्थवादोचितमित्यर्थः । नित्यत्वहान्यापत्तेरिति । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुति—सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकनाक्यत्वावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सबलित्वाधिकारः कल्प्यते इत्यत आह—कामनामात्र इति । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमावादिति भावः । ननु यद्यापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमिन्द्रियाण्येवावदतथा स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह—इत्थंचेति । कल्पनादिति । इदमुपलक्षणम् । अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकारत्वेऽपि अङ्गुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विद्विगाननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनान् कामनासबलित्वस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं किंतु नित्यस्थले फलकामना

कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति संभवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृ-
शकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि पण्डापूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावेऽकरणतापचेत्सील्यात् कामनाकल्पने
त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् । अन्यथा
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायसान्ये मन्यन्ते । एवं

दिनकरी ।

शुचित्वापोरधिकारयोः असंवलनं तथाच कामनाविरहेऽपि शुचि-
त्वादिरूपाधिकारस्त्वयात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्व-
मेव कामनाया अधिकारत्वेऽपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः
संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचित्वाकालजी-
वित्वरूपाधिकारैकदेशयतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न
संवलित्वाधिकारत्वेऽपि क्षतिविरहाद्येतापि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र
नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् ।
ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ
किमर्थं नित्यस्मादि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह—न विवति ।
स्वेष्टसाधनत्वमिति । अन्ययव्यप्तिरेकाभ्यां प्रवृत्तिवावच्छिन्नं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अतएव कुसुमाक्षौ
संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न
गुरोर्मतमिलमिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः । यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयो-
जन्तं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति—यदपीति ।
कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे । रात्रिसत्रन्याया-
दिति । यथाहि रात्रिसत्रस्रज्ज्वाल्यानां ज्योतिर्गौरित्यादियाक्यो-
त्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्वाद्युतस्वर्गादिकल्पने गौरवादिश्र-
जिज्ञासापवादेन “प्रतिष्ठिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती” त्वर्थ-
वादधुवौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तयात्राप्यार्यवादिकमल्लोक
एव फलं लाघवादित्यर्थः । अन्यथा फलभावे । तेन आर्यवादि-
कफलकल्पने लघवेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति—अनु-
त्पत्तिमित्यादिना । अतएव पितृप्रीतेः बाह्यफलत्वादेव ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विभूत-
पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” एवं “दद्यादह-
रहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहम्” इति प्रीत्यात्मक-
मेव फलमस्तु । नच पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति
वाच्यम् । गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य
कचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठा-
नकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गा-
दिफलं यावन्नित्यनैमिचिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनक-
त्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति । नहि तत्सुखदुःखा-
भाषयत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायानुत्पत्तौ
कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्यम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवाया-
भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे
दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारण-

दिनक्ती ।

उत्सर्ग इति । श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचार्यभावा-
प्रियमएव स्यादिति भावः । पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनता-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—पण्डापूर्वार्थमिति । न वा
तत्साधनमिति । तथाचेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावात्
तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवाया-
नुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, न वा दुःखानुत्प-
त्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभाव-
रूपायास्तदन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—प्रत्यवायेत्यादिना ।
अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः । कथं प्रवृत्तिरिति । पूर्वोक्त-
रीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्य-
देतुत्वात् संध्यावन्दनादौ कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्यवायाभावः
प्रत्यवायप्रागभावः । तदभावे संध्यावन्दनादिनित्याभावे । तद-
भावः प्रत्यवायाभावस्याभावः । तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावे ।
तदभावः दुःखप्रागभावस्याभावो दुःखरूपः । योगक्षेमसाधार-

कारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् । एवमेव प्राय-
श्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्ष-
येदित्यत्र विध्यर्थे कथं नवर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृति-
साध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न । तत्र बाध-
दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः
तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशे-
षणामावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं

दिनक्षी ।

मेति । योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः । क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् । प्रवृत्तिं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव
प्रतिष्टत्वादिति भावः । प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पप्राप्तेन फल-
त्वासंभवात् प्रत्यवायात्यन्ताभाव एव नित्यस्य फलं स्वरूपसंयन्ध-
विशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु
मन्याः । एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव । ननु न कलञ्जमित्यत्र
कलञ्जमक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभाव
इत्यत आह—विध्यर्थे कथं नत्रर्थेति । विध्यर्थनवर्थयोः कथम-
न्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्यावन्वितनवर्थस्याभावस्य कलञ्जमक्षणे कथ-
मन्वय इत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । कलञ्जमक्षणे तस्य बाधा-
दिति भावः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति । विधेः कृति-
साध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण कचित्कस्यचित् कचित्कस्यचि-
द्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः । प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्ववि-
शिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं
लापवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवाद्वो विधे-
रपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम् । एवंच निषेधस्थले विशिष्टाभावो
विधिसमभिन्याहृतनञा योज्यते इत्यभिप्रायवानाह—अयवेति ।
विशेषणामावे विश्राम्यतीति । एवंचेष्टसाधनत्वादिति । कलञ्ज-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः । श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् । नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् । न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसा कृत्यापत्तिर्गललग्नान्नमक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विश्लेषणत्वात् । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न ।
दिनकरी ।

भक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः । विशिष्टस्य विषयत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणवाधात्कथं विशिष्टस्य विषयस्य बोध इत्याशङ्कते—ननु श्येनेनेति । श्येनेति कर्मनामधेयम् । अभिचारन् वैरिसारणं कामयन् । कथमिति । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । अर्थः विधिजन्यबोधविषयः । वैधत्वान्न निषेध इतीति । यक्षीयपद्यालम्भनानुरोधेन मा हिंसादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । अभिचार इति । तथा “चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छैर्व्यपोहती”ति तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेस्तदतिरिक्तपरत्वं न संभवतीति भावः । नतैवं यक्षीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वात्मा हिंसादिति निषेधविधेरिति । साक्ष्यान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा स हि श्येनस्येति मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह—मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदेति । साक्षात्परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा तदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादत् आह—अन्योद्देश्यकेति । वाचनिकमिति । ननु मा हिंसादिति निषेधविषयतयेति भावः ।

इयेनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अतएव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं इयेनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् । खट्वाघातेन ब्राह्मणे त्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु इयेनस्य हिंसा फलं ननु मरणं तेन इयेनजन्यखट्वाघातादिरूपा हिंसामिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः इयेनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं दिवङ्गी ।

अदृष्टाद्वारकत्वेनेति । इयेनस्यादृष्टद्वारेव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः । नन्वरतु इयेनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह—अतएवेति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । न हिंसात्वमिति । तथाच तादृशशिवपूजननादैर्हिंसात्ववारणायावश्य-फेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन इयेनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः । ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनइयेनादैर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति वदस्यः शङ्कते—नच साक्षादिति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव इयेने बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह—केचिन्मिति । हिंसा फलमिति । साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः । तस्य खट्वाभिघातादेः । पापजनकत्वमिति । अभिचारमहीनं चेत्यादिनामिचारस्य पापजनकत्वबोधमात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवामिचारपदार्थत्वादिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य इयेनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खट्वाभिघातादेरिति भेदात् । नचादिपदेन इयेनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात् कथं भेद इति वाच्यम् । इयेनजन्यापूर्वस्यैव न्नते खट्वाभिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् । नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खट्वाघातेन ब्राह्मणे त्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । तत्र खट्वाघाताद्युत्तरमेव सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति

दिनकरी ।

तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासंभवात् । कृतस्तथास्तिकानां
 श्येने न प्रवृत्तिरव आह—अग्रिमेति । तथाच पातकप्रयोजक-
 त्वात् तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः—मातु श्येनस्य
 मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं
 सर्वसंभतम् अभिचारस्योपपातकमभ्ये मनुना परिगणितत्वादिति
 कथं तस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । यद्योक्तं श्येनजन्यल-
 ज्ञाभिपातादेरेषाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न ।
 अभिचारमहीनं चेत्त्राभिचारपदेन तजानकश्येनादेर्महणादन्यथा
 प्रत्यभिचारेण यत्र न खल्लपाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् ।
 एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्ठाप्रयोजकत्वोपपाद-
 नस्याशङ्क्यत्वाच्च । प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्ठाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव
 जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात् । तथाच श्येनस्य बलव-
 दनिष्ठाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-
 धनत्वविशिष्टकृतिसाम्यत्वे शक्तिरयुक्तः किंतु त्रिषु शक्तिप्रय-
 स्तीकृत्य क्वचित् कस्यचित्क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गी-
 करणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य बोधो न
 भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाम्यत्वयोरेवेति । किंच विशेषण-
 विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता । नच
 प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियाम-
 कामात्र इति वाच्यम् । सात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिप-
 क्षेऽगम्यां गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रा-
 माण्यापत्तिरित्यापि न । इष्टापत्तेः । तत्राप्राप्ताप्यन्यवहारस्तु कदाचि-
 द्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः । नच बलवदनिष्ठान-
 नुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिषाम्यः पाक इत्येव बोधो ननु
 कृतिसाम्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगम-
 नाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शप्यनिर्णय-
 त्वात् । तस्माद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वादियु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथम-
 कल्प एव युक्तः । तत्रापि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं नार्थः । यामा-

प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः । आचार्यास्तु प्राप्ता-
भिप्रायो विष्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्व-
वत् लिङ्मात्रसेच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः ।

दिनकरी ।

द्विजन्मनान्तरीयकदुःस्वस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचिद्दलबद्धेष्व-
विषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलत्रमित्यादिनिषे-
धविधिषडश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्व-
मेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलबद्धेष्वविषया-
जनकत्वमर्थ इति तु न सत् । कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिश-
क्तिरूपेण गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमश-
क्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भाषेण शक्येर्दुर्मदत्वाच्च । नाश्वमे-
धेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिषम कलत्रं मक्षयेदित्यादिनिषेधविधी-
नामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पु-
रुषीयबलबद्धेष्वविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिक-
विधेः पाषाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलत्रं मक्षयेदित्यादौ
नञा बोध्यते । शार्कं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय
रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुण्ये नोद्धतेमैकः पर्वतमारोहेदित्यादा-
वपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । नच शक्तयानन्तरं नरकत्व-
रोगात्वादीन् द्वेषविषयतावच्छेदकरवेमोषलक्षणीभूतेनानुगमस्य तत्त-
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजन-
कत्वाद्वा लौकिकलिङ्गो लक्षणाभ्युपगमादिति वदन्ति । विष्यर्थश्चा-
भिप्रायः स भ स्तेष्टसाधनवानुमापक इष्टसाधनवाप्तानं च प्रवर्त-
कमित्युदयनाचार्यमतमाह—आचार्यास्त्विति । इत्यादावित्यादिना
पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिमहः । आद्यादीत्यादिनाप्येपणादिपरि-
ग्रहः । तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोरप्राप्त्ये-
षणरूपेच्छावाचित्वं कृत्वा तदृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमनु-
मेयमिति भावः । लाघवादिति । बलवदनिष्टाननुगन्धीष्टसाधनत्वा-
द्यपेक्षयेच्छात्वेन विधिशब्दे लाघवादित्यर्थः । इत्यर्थः इति बोधः ।

तदथाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जमर्षणे
 तदभावात् प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति तं प्रति
 विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । न च कर्त्तृ-
 स्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरवपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रती-
 यमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्त्तृ-
 स्मरणमस्तीति चेद्देदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्त्तृस्म-
 रणमस्त्येव । एवं “प्रतिमन्वन्तरं येषां श्रुतिरन्या
 विधीयते” इत्यपि द्रष्टव्यम् । “स्वयंभूरेव भगवान्वेदो
 गीतस्त्वया पुरा । शिवादिभिरप्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
 न कारकाः” इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । न च पौरुषेयत्वे
 दिनकरी ।

अनुमायेति । अत्र च यागो मम स्वर्गकामस्य बलनदनिष्ठाननुय-
 न्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् भन्मात्रकृतिसाप्यत-
 येष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् । तदभावात् आप्तेष्टत्वा-
 भावेन तद्वेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्तुमावात्
 कस्येच्छा लिङ्गा बोधनीयेत्यत आह—यस्त्विति । विधिरेवेति ।
 वक्तुमिच्छेच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदनकरी-
 श्वरे मानमिति भावः । न च कर्त्तृस्मरणमिति । कर्त्तुः वेदकर्तुः ।
 अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् । तथाच वेदोऽपौरुषेयः असर्गमाण-
 कर्त्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः । कपिल-
 कणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चावपर्यन्तमित्यर्थः । कर्त्तृस्मरणस्य सक-
 र्तृकत्वप्रसङ्गकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचि-
 त्साक्षाददृष्टत्वादननुमयेऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च
 न संभवतीति चेन्न । पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्तारमनुभूय सन्मूलक-
 श्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः संभवात् । अन्यथा वेदे सकर्त्तृकत्वानङ्गी-
 कारे । तत्रैव स्मृतिष्वेव । वेदस्य सकर्त्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृति-
 मपि प्रदर्शयति—एवमिति । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारता-
 येव तस्मात्कर्त्तृकत्वे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्कते—स्वयंभूरिति ।
 नित्य इत्यर्थः । एव भगवानित्यपि वेदविशेषणम् । स्तुतिमात्र-

अमादिसंमवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अतएव पुरुषान्तरस्य अमादिसंमवाच्च कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य । किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥ १५० ॥

दिनकरी ।

मिति । तथाच पूर्वोक्तयुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । अमादिसंमवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः । नित्यसर्वज्ञत्वेनेति । नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । निर्दोषत्वात् अमादिशून्यत्वात् । अतएव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव । ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु । तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह— किंचेति । तत्सन्दर्भस्येति । तन्निष्ठानुपूर्वविशेषस्येत्यर्थः । आनुपूर्व्या नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति भावः । अत्र चाग्नेच्छाविषयत्वस्यैवरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलत्रमक्षणेऽपि सत्त्वादूलबद्धनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारणैच्छाया लिङ्ग्यत्वे च लाघवाद् बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङ्ग्योऽस्तु कृतमाग्नेच्छयेत्यस्वरस्य आचार्यास्त्वित्यनेन सूचितः । नन्विष्टसाधनत्वस्य ॥ विधितो बोधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गद्गास्त्रानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात् स्वर्गनिष्ठवेजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेऽपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथातुल्यपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या तद्वद्विहितकारणत्वे विधिशक्तिप्रहायोगादिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धविशेषरूपाया एव कारणत्वाया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके । अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये । वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनि-

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

निवृत्तिस्तु भवेद्वेपाद्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

उपादानस्येति । उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति । निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दिनकरी ।

यत्पूर्ववर्तितावच्छेदक्यमवस्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च यागे न धाधितं स्वर्गनिष्ठवेजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभि-
चारभावात् । ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य
कथं ततो बोधः । स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्या-
नन्त्यम् । नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदे-
नान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम् । स्वर्ग-
पदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासंभवादिति चेन्न ।
स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात् । नचैक-
कस्य दोषे विनिगमकाभावाः । स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्तद-
मपटितसाधनत्वे तात्पर्यमहस्यैव विनिगमकत्वात् । नचैवं विधिश-
त्तपानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेऽप्येकशक्त्युपग-
मात् । नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन
स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपग-
मात् । नचैष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं
स्यान्नतु स्वरूपत इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया
शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात् । उपलक्षणत्वं
च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषय-
त्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १५० ॥
समवायिकारणस्येति । तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकार-
णात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् । नच शब्दसाध्य-
कप्रवृत्तिर्मुदज्ञाद्दौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वान्, एवं
ध्वंससाध्यकप्रवृत्तिरपि, तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । इष्टा-
पत्तेः । शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचरतया उपगमा-
दिति । प्राचीनमतानुसारेणम् । नवीनमते स्वधिष्ठानमात्रमुपादानं

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥
 अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
 अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
 तदेवासमवायि स्यात्पतनारूपे तु कर्मणि ।

निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यामवधारितमिति भावः
 ॥ १५१ ॥ यत्न इति । जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते
 स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—शरीर इति । प्राणसं-
 चारो हि अधिकश्चासादिः प्रयत्नसाध्यः । इत्थंच प्राणसंचारस्य
 सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नसाधाचातीन्द्रिययत्न-
 सिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥ १५२ ॥ गुरुत्वं निरूप-
 यति—अतीन्द्रियमिति । अनित्येति अनित्ये व्यष्टि-
 कादौ । तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्व-
 मित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वम् । असमवायि असमवायिकारणम् ।
 पतनारूप इति । आघपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति—

दिनकरी ।

बोध्यम् । तेन यन्मादेर्देहिः शब्दस्य मृदन्नादिः प्राणसंचारादेश्च
 प्राणबहनाद्व्यादिरुपादानमिति बोध्यम् । मूले द्वेषादिति । फल-
 गतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति करणमित्यभिप्रायेणो-
 कम् ॥ १५१ ॥ प्राणसंचारो हीति । अधिकश्चासादिः प्राणसं-
 चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः साधवः प्रयत्नोत्कर्षेण
 आसक्तियोत्कर्षदर्शनादिति भावः । इत्थंचेति । दृष्टान्तसिद्धावि-
 र्थः । सर्वस्येति । एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविक्त्वेन तद्दृष्टा-
 न्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति
 भावः । स एव प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव । नव्यास्तु
 जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्मम-
 नोयोगरूपाजीवनात्तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा समबाहुत्वावुमानस्य चाप्र-
 योजकत्वात् । अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वा-
 वच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
 सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।
 परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥
 नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।
 द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति ।
 द्वितीयं नैमित्तिकम् । परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं
 नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमाणादौ जलद्रव्यशुकादौ च
 द्रवत्वमनित्यम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ कुत्रचित्तेजसि
 कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिक-
 कार्यस्तद्दर्शयति—नैमित्तिकमिति । बह्नीति । अग्निसंयो-
 गजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतज-
 तुप्रभृतिपृथिव्यां च यत्तत् इत्यर्थः । द्रवत्वमिति । हेतु-
 रिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सत्तुकादिसंयोग-
 विशेषे । तद्रवत्वम्, स्नेहसहितामिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतमुवर्णा-

दिगच्छी ।

कल्पनापत्तेरिति प्राहुः ॥ १५२ ॥ पतनसमवायिभिन्नस्वरूपं पत-
 नासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमसौ व्याचष्टे—असमवायिकार-
 णमिति । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकरादाह—आ-
 धेति । एवेष संयोगासमवायानकालीनां क्रिया गुणासमवायिकार-
 णिद्या क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति
 भावः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ अग्निसंयोगजन्यमिति ।
 अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः । पश्यमाणातिप्रसङ्गादाह—
 स्नेहसहितामिति । तच्च सांसिद्धिकमेव । तथाच सांसिद्धिकद्रव-
 त्वत्वेन हेतुत्वात् सुवर्णादिद्रवत्वस्य संग्रह इति भावः । नपाप-
 द्यद्रेददेतुभ्येनानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सद्द्रवदेतुत्वे माना-
 भाव इति बाध्यम् । स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमिति

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
 तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
 संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।
 मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः कश्चित् ॥ १५८ ॥
 दीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥ स्नेहं निरूपयति—जल इति ।
 जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह
 उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गादत
 आह—तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् । तैले
 उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादभेरानुकू-
 ल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वाहिं नाशयतीति भावः ॥ १५७ ॥
 संस्कारं निरूपयति—संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापक-
 भावनाभेदात् संस्कारत्रिविध इत्यर्थः । मूर्तमात्र इति ।
 कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनज-
 नितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म
 एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्
 पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगगता कर्मा-
 लेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

दिनकरी ।

विनिगमनाविरहैर्जोमयस्यापि हेतुत्वात् ॥ १५६ ॥ असौ तैले
 प्रतीयमानः स्नेहः । जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । तथा
 सति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे । दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहन-
 नाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः
 ॥ १५७ ॥ वेगो जन्यत इति । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्ष-
 सिद्धः । तेनेति । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य वदानीमभावाद्देगस्यैव
 कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । तत इति । पूर्वकर्मनाशान-
 न्तरमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति । उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो
 वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिमित्यर्थः । विना च वेगमिति । वेगं
 विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । नाशकान्तराभावादिति भावः ।
 ननु पूर्वकर्मणो नाशभावे का क्षतिरत आह—कर्मोत्पत्तिश्च न
 स्यादिति । अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्र केचित्

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि ।
 अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः कचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९
 भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
 उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥
 स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां
 परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।
 चतुर्धु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति
 भावः । असौ स्थितिस्थापकः । कचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥
 भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षात्मकज्ञाना-
 त्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्प-
 त्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति
 हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं
 तेनोपेक्षादिस्यले न स्मरणम् । इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानस्वे-
 नैव हेतुतास्त्विति चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति
 उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्यले
 दिनकरी ।

उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशक-
 मोत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन । तस्माद्वेगेन गच्छतीति
 कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः ॥ १५८ ॥ पुन-
 र्गमनस्येति । यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः । स्थितिस्थाप-
 कसाध्यत्वादिति । वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं ननु
 यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापक-
 न्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः क्रिया-
 विशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेष-
 जनकः स्वजन्यक्रियानाशयोऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् ॥ १५९ ॥
 इत्थं च उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च । यस्तुतः संस्कारं
 प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं एव विनिगमकमस्वीत्याह—किंचेति ।
 संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
 हेतुत्वं इत्यादिः । सिद्धत्वादित्यभिमतस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेना-

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

धर्माधर्मावदष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥

संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥ असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् । नच प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापचिरिति वाच्यम् ।

विनम्री ।

न्वयः ॥ १६० ॥ उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रवर्धनार्थमुदीच्यस्वाप्यसाचित्यस्य प्राक् धारणमिति बोध्यम् । तत्र संस्कारे । अतः संस्कारः कल्प्यत इति । अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतिबोध्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिषन्धकत्वापचिरिति वाच्यम् । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताभयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिषन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् । नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारार्थं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न । संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात् । नचोद्बोधकभावादस्मरणमिति वाच्यम् । यत्र वस्तुविज्ञेयज्ञानात्मकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकभावास्य वस्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्वनुपदं बक्ष्यमाणापूर्वसाधक्युक्त्या संस्कारसिद्धिर्निरावाधेति ध्येयम् । स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे । कारणत्वासंभवादिति । कार्याव्यवहितप्रागुत्पन्नवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणताप-

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः॥१६२

अप्रयोजकत्वात् । परेत्यनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्ध-
संस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इत्याहुः । अदृष्टं निरूपयति—धर्मेति । स्वर्गा-
दीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च
साधनं धर्म इत्यर्थः ॥ १६१ ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—
यागादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा
यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभावि-
स्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—‘चिरध्वस्तं
दिनक्री ।

दार्पित्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । संस्कारजन्यत्वस्य
स्मृतित्वे प्रयोजकत्वामावादित्यर्थः । मणिकृन्मत्तं प्रदर्शयति—परे-
रिति । त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तबुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्व-
कल्पनं मम्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरा-
स्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौर-
वमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः । स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमा-
त्रस्याविपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति—स्वर्गादिस-
कलेत्यादिना । अपि नरकादीनामित्यत्राप्येवम् ॥१६१॥ तत्र धर्मे ।
यागादीति । आदिना होमदानपरिग्रहः । यागत्वं च देवतोद्देश्य-
कस्वस्वत्वध्वंसवद्भ्यविशेष्यकेच्छात्वम् । देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्व-
त्ववद्विशेष्यकत्वम् । शब्दमयी देवतेति यक्षे तु तस्या इदमित्यारोप-
ज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलपृ-
त्तादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च भूत्यग्रहणं विना स्वस्व-
त्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्वागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वादयो
मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । आहुस्व पित्रपेश्वया याग-
त्येन प्राक्षणापेक्षया दानत्वेन सत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । अन्यथा
धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह—निर्व्या-
पारतयेति । चिरध्वस्तमिति । चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना

फलायालं न कर्मातिशयं विना' इति । ननु यागध्वंस एव
व्यापारः स्यात् नच प्रतियोगितद्वंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्वत्र
तथात्वे मानाभावात् । नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफल-
स्यापूर्वनाशकत्वाच्च तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सह-
कारित्वादित्यत आह—गङ्गास्नानेति । गङ्गास्नानस्य हि स्व-
र्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकम-
पूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिस्ति भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्या-
पारोऽस्तु । नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति
वाच्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । अ-
व्ययहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे, नतु सर्वत्र का-
र्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—

दिनकरी ।

फलाय फलजननाय फालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियो-
गिनोरेकत्र जनकत्वाभावे । एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तु-
तस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः, तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गो-
त्पादधारणाय स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र
च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवे-
शनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कएव भेदो निवेशनीयः । एवंच दशकीर्तितयागस्यले परस्परं तत्तद्व्य-
क्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादधारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्व-
मुपगन्तव्यम् । तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्य-
कारणभायानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां मेल-
नासम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितया-
गादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यच्छेदस्तदानीमभावात् । नचा-
पूर्वसयन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं संभवतीति स्वर्गजनकता-
वच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् ।
अपूर्वानुत्पत्त्यैवास्वर्गसम्भवे स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदा-
नामनिवेशात् कीर्तितयागाद्भुंसोत्पादेन ध्वंसजनकत्वावच्छेदककोटौ
कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । कारणत्व
इति । पटकृत्यं सप्तम्यर्थः । एवममेऽपि । कार्यकालवृत्तित्वमि-

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

प्रायश्चित्तादिनाशयोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वं धर्मस्य न स्यात् । नहि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्रामावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ अधर्म इति । नरका-

दिकरी ।

वेति । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं पटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे वधेत्यर्थः । तेन कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । तस्य यागादेः । पूर्वं कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । वृत्तत्वादिति । उत्पन्नत्वाद्भिनष्टत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविशुद्धिशेषगुणानां स्तोत्रोत्पन्नगुणनाशयत्वादिष्टात्मक्यागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः । एषश्चेऽपि । धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलमाह न भवतीत्यर्थकृतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससंबन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् । एकाग्रमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते वदुत्तरे पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः । नच तदश्वमेधजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति उत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वाभ्याश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिपक्षप्रतिबन्धकमायस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तथापूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति त्रयोदश्यागमन्तरा यजति ताम्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशक्षपाठं पूर्णमासे प्रापच्छत ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्वाक्वेर्विहितेभ्यः पञ्चप धाम्नेयादिभ्यः बहुत्वस्यपूर्वाणि शान्देव

दिनकरी ।

कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । ननु पञ्चपूर्वाण्या-
वश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वाय-
गमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पमादुत्पत्त्यपूर्वाणां सोभयत्वा-
वच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये विर-
विनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतथैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च ।
अथैवमनन्तरं पण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने पञ्चपूर्वकल्पनागौरवम् ।
तस्य फलमुक्तत्वात् । नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा पठेन च साक्षादेव
परमापूर्वं जन्मदामिति किं पठेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । पठेना-
प्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् वायत्कलं पठस्य
यागस्यानवसित्या तत्त्वान्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति
स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारण-
वैजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं
दण्डचक्रवन्मिलितानां फलोपघानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शज-
न्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्, एवं त्रयात्मकपूर्णमासज-
न्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकं, ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्ति-
स्तच्च परमापूर्वं फलक्षिरस्कापूर्वमित्युच्यते इति नवापूर्वापञ्च इत्येके ।
तत्रैव फलक्षिरस्कापूर्वं मानाभावावष्टापूर्वीत्यन्ये । कलिकापूर्वपदकैर्नैव
परमापूर्वसंभवाद्यापारीमूलापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता समापूर्व्येव
युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं जातेष्टिमिदृशहादौ कर्तव्यमनुत्पद्यत
इत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु संप्रदायः । ग्रामाकरास्तु यागक्रिया
सर्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंब-
न्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तव्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इत्याह ।
तत्र । ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणच-
तुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदानुमतेन समाना-
धिकरणस्वोत्तरवर्षिगुणनाशत्वस्वीकारात् । अन्यैवेवंरीत्या जगत
एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं सिद्धरेण ॥ १६२ ॥
॥ १६३ ॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कृतो न धर्मादेरुत्पत्ति-

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिर्भवो ध्वनिः १६४

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो न भोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते १६५

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥

दिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा

प्रायश्चित्तादिना नाशयत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महन्नादीनां

नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वा-

दिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः

॥ १६३ ॥ इमौ धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिना

कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणि न फलायालमिति भावः ।

ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य

कथं धर्माधर्मनाशकत्वं “नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतै-

रपी”ति वचनविरोधात् । इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां झटिति काय-

व्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य

वेदयोषितनाशकोपलक्षकत्वात् । कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना

कर्मणां नाशः । तदुक्तं—“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-

सात् कुरुतेऽर्जुन ।” “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्

दिनकरी ।

रत आह—मूले इमौ तु वासनाजन्याविति । ईश्वरे निष्प्या-

ज्ञानजन्यवासनाविच्छादधर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ

प्रति वासनायादेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—मुक्तावल्यामत

इति । ज्ञानिना तत्त्वज्ञानवता । वचनविरोधादिति । तेना-

दृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । इत्थं चेति ।

कर्मणां भोगैकनाशयत्वे चेत्पर्यः । अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे ।

सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते

नाशयति । स्पृष्टिं दर्शयित्वा शुद्धिं दर्शयति—क्षीयन्ते चेति

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

दृष्टे पराचरे" इति । ननु तच्चज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् । ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न । प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् । तच्चक्षरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाशुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूपयति—शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसम-
वेतः । दूरस्थशब्दस्वाग्रहणादाह—श्रोत्रेति ॥ १६४॥१६५॥
ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरित्य आह—
वीचीति । आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्ते-
नैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रो-
त्पन्नो गृह्यत इति । कदम्बेति । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः ।
असिन् मते कल्पनागौरवादुक्तं—कस्यचिन्मत इति ॥१६६॥
ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमव आह उत्पन्नेति ।
शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु
स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् ।
इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेवेत्यत आह—सोऽयमिति ।
साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो
न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थंच द्वयो-
रपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥१६७॥ ननु सजातीये सोऽयमिति

दिनकरी ।

तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव । गौरवादिति । दश-
शब्दानां तत्प्रागभावानां तद्वेत्तुदेतुमद्भावानां च कल्पने गौर-
वादित्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ । उक्तप्रतीतिविरो-
धादिति । उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः । इत्थं चेति ।
प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्तर्यः । द्वयोरपीति ।
उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । अत्र मीमांसकाः । स एवायं
गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्त्वावकाशवस्थानस्य विषयीकृतत्वे-

दिनकी ।

नान्तरामृतशब्दादिनाऽनाद्येन नाशकामावाद्गुणनित्यत्वसिद्धिः । ननु
प्रत्यभिज्ञा वज्रातीयत्वविषयिणी । बाधकामावात् । अन्यथा सर्वत्रा-
वयामावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविबुद्धधर्माप्यासौ
बाधकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकबाधु-
धर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि महणसंभवात् ।
य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयो-
रविरोधाच्चैराहुः । तत्र । तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकबाधु-
धर्मत्वापत्त्या ककारगच्छरयोरपि भेदो न सिध्येदिति वर्णक्यापत्तेः ।
वस्तुवस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठतात्वाद्यभिधातानां कत्वादिकं कार्य-
तावच्छेदकं वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् ।
नच नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेद-
कमिति न गौरवावकाश इति वाच्यम् । कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंप्र-
प्रसङ्गात् । नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा दुस्त्य-
युक्त्या भटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति
तदपि नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्त्वज्राती-
यत्वविषयकत्वेन वज्रातीयोऽपमितीति स्यान्नतु सोऽपमितीति
वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातिरत्वेन गत्वादेर्मानं तत्रैव वज्राती-
योऽपमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो मानं तत्र सोऽपमित्याकार इत्य-
भ्युपगमादिति । अत्रेदं बोध्यम्—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको
वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गर्भनं
समवायिकारणं भेद्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगा-
दिनिमित्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंश-
काकाशविभागोऽसमवायिकारणं वंशदण्डद्वयविभागो निमित्तकारणम् ।
वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठतात्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायि-
कारणं कण्ठतात्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीया-
दिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम् । नच भेद्याकाशसंयो-
गकण्ठायाकाशसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानामाव इति
वाच्यम् । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनिवर्मेत उत्कारणत्वे-

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।

तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—तदेवेति । यदौषधं मया कृतं

तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्र

श्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां

सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

दिनकरी ।

स्वीकारात् । तादृशवियमे मानाभावे तु आस्तु तेषां कारणत्वं भेदी-

दण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसद्वृत्तेनाकारोनेव शब्दोत्पत्तित्वमवादि-

ति । प्रयमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्य-

शब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति ॥ १६७ ॥ मूले तदेवौष-

धमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः । ननु तत्रापि

व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति—यदौषधं

पया कृतमित्यादिना । अत्रच स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपवि-

रुद्धधर्माभ्यासाहित्यभेदप्रलयस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वाच्च व्यक्त्यभेदो

विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः ॥ १६८ ॥

भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारे

मुक्तावलीकिरणेषु पितृप्रदिष्टः ।

सद्युक्तिमिर्दिनकरेण करेण सोऽयं

नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेऽस्तु ॥

मुक्तावलीप्रकाशे यः स्वाज्ञानतिमिरापहः ।

तेन सन्तोषमायातु नीलकण्ठा सतीप्रियः ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्युधिपूर्णचन्द्रपालकृष्णभट्टात्मज-

महादेवभट्टतनुजश्रीमद्दिनकरभट्टविरचिते न्याय-

सिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

